

Tom Buijtendorp

CAESAR
IN DE LAGE LANDEN

De Gallische Oorlog langs Rijn en Maas

Van Tom Buijtendorp verscheen eerder bij Uitgeverij Omniboek:
Het jaar 117. Sporen van Trajanus en Hadrianus in de Lage Landen (2017, ISBN 9789401910682)

Tom Buijtendorp

CAESAR
IN DE LAGE LANDEN

De Gallische Oorlog langs Rijn en Maas

Uitgeverij Omniboek

Uitgeverij Omniboek
Postbus 13288, 3507 LG Utrecht
www.omniboek.nl

Omslagontwerp en vormgeving binnenwerk Studio Mol Omslagbeeld: Buste van Julius Caesar uit Tusculum (Archeologisch Museum Turijn). Op de achtergrond het door hem veroverde gebied op de Peutingerkaart uit een latere fase, waarop de inmiddels aanwezige steden illustreren hoe duurzaam de verovering was (Oostenrijkse Nationale Bibliotheek Wenen).
ISBN 9789401913898
ISBN e-book 9789401913904
NUR 683

INHOUD

WOORD VOORAF

Wie over de oudheid schrijft, beschikt over geschreven bronnen en vondsten. Vaak ligt de nadruk echter te zwaar op één categorie, als bij een pianist die vooral witte of vooral zwarte toetsen bespeelt. Tom Buijtendorp gebruikt in dit boek beide en dat klinkt als muziek. Het is des te aardiger omdat het verhaal zich, anders dan andere Caesarboeken, grotendeels afspeelt in de Lage Landen.

Terecht begint Buijtendorp dit boek met de Vlaamse archeoloog Thoen, die in 2006 betwijfelde of Caesar überhaupt in België is geweest. Waarom zijn Caesars grote winterkampen nooit gevonden, ondanks anderhalve eeuw onderzoek? Thoens visie kenmerkt de benadering van de zogeheten minimalisten: we mogen de oude teksten pas geloven als archeologisch te bewijzen valt dat iets is gebeurd. De maximalisten zien dat anders: we mogen de oude teksten geloven, tenzij archeologisch het tegendeel blijkt. Voor hen is Caesars *Gallische Oorlog* dus hét uitgangspunt.

Beide benaderingen zijn beperkt. Veel materiële resten zijn verdwenen en de geschreven bronnen (voor zover overgeleverd) hebben nooit alles gedocumenteerd. Bovendien spreken vondsten en teksten nooit helemaal voor zichzelf: ze moeten worden geïnterpreteerd. Daar beide soorten bewijsmateriaal dus én onvolledig én ambigu zijn, is het alleen maar logisch dat ze soms op de stukjes van verschillende puzzels lijken. Oudheidkundigen vertonen grote creativiteit bij het bedenken van verklaringen voor het ontbreken van bewijsmateriaal dat ze hadden verwacht. Of juist bij het wegredeneren van ongemakkelijke gegevens.

Buijtendorp bewijst dat je desondanks wel iets kunt zeggen. Hij neemt bijvoorbeeld de door Caesar genoemde strijdersaantallen als vertrekpunt en benut vervolgens de vondsten om te zien wat bedoeld kan zijn. Op basis van demografische kennis uit de archeologie toont hij dat Caesar – om zijn verhaal sterker te maken – het totale aantal weerbare mannen noemt als aantal tegenstanders, hoewel hooguit de helft daadwerkelijk zal hebben meegevochten. En dat controleert hij dan weer met andere tekstuele voorbeelden: de bronnenkritiek leert dat zulke overdrijvingen destijds normaal waren. Zo beginnen puzzelstukjes in elkaar te vallen, en dat is maar een van de vele voorbeelden uit dit boek.

Dat sinds 2010 ook in onze regio forten uit de eerste eeuw voor Chr. bekend zijn, was voor Buijtendorp aanleiding Caesars oorlogsverslag nog eens te toetsen. Dat levert in elk geval een nieuw beeld op, dat volgens de auteur toetsbaar is, bijvoorbeeld aan de hand van ogenschijnlijk triviale voorwerpen: de schoenspijkers waarvan sinds kort de specifieke door Caesars troepen gebruikte vorm bekend is. Dat heeft de identificatie van alweer twee kampen van Caesar opgeleverd.

Een minimalist zal altijd kunnen tegenwerpen dat nogal wat puzzelstukjes ontbreken of onzeker zijn; een maximalist kan antwoorden dat Buijtendorps verhaal in elk geval consistent is. Hier staan twee visies op oudheidkundig bewijs tegenover elkaar. De wetenschapsleer laat zien dat nieuwe hypothesen, mits logisch opgebouwd en toetsbaar, de wetenschap vooruit brengen. Kritiek blijft cruciaal, maar ook het openstaan voor nieuwe benaderingen en visies. *Caesar in de Lage Landen* biedt een basis om de discussie tussen archeologen, historici en classici naar een hoger plan te tillen.

Jona Lendering

INLEIDING

Met de geschriften van Julius Caesar begint in feite de geschreven geschiedenis van de Lage Landen, en tot voor kort was dat een geschiedenisboek met vooral lege bladzijden. Met het uitblijven van concrete vondsten groeide in de twintigste eeuw de twijfel of dit deel van onze historie eigenlijk wel echt bestaan heeft. De Belgische archeoloog Thoen opperde in 2006 zelfs dat Caesar mogelijk nooit in het hoge noorden was geweest en noemde het oorlogsverslag van Caesar op dat punt ‘hoogst twijfelachtig’.[1] Maar inmiddels zijn er nieuwe aanwijzingen naar boven gekomen dat Caesar wel degelijk in de Lage Landen is geweest. Sinds 2010 zijn op een aantal plaatsen voor het eerst noordelijke Romeinse kampementen uit Caesars tijd opgegraven. Tezamen met andere gegevens maakt dat de Gallische oorlog langs Rijn en Maas plotseling een stuk tastbaarder. Daarmee krijgt het geschiedenisboek der Lage Landen er een paar spannende en tevens belangrijke bladzijden bij. Dit boek is voor een breed publiek geschreven, en wil de lezer aan de hand van een reeks nieuwe analyses en ontdekkingen meenemen met Caesar in de Lage Landen, en zo een noordelijke nuance bieden bij deze icoon van het Romeinse Rijk.

Dat de woorden keizer en tsaar beide teruggaan tot Caesar illustreert de status van deze Romeinse veldheer. Zijn verovering van Noordwest-Europa had grote invloed op de Europese geschiedenis. De door hem geschreven *Gallische Oorlog*, een oorlogsverslag waarvan de oudste kopie in Amsterdam wordt bewaard, spreekt al eeuwen tot de verbeelding. Zo dicteerde Napoleon Bonaparte tijdens zijn ballingschap er een commentaar op, mede omdat Caesar voor hem een groot voorbeeld was. Napoleon had onder meer kritiek op de wijze waarop Caesar zich tijdens de slag bij de Sabis door de noordelijke stammen liet verrassen en bijna werd verslagen. Zijn neef keizer Napoleon III ging enkele decennia later op zoek naar de slagvelden van de Gallische oorlog, inclusief de Lage Landen, en schreef een uitvoerige tweedelige studie, met als bijlage een kaartenatlas.[2] Daarna kwam gedurende ruim een eeuw in onze regio weinig nieuws tevoorschijn.

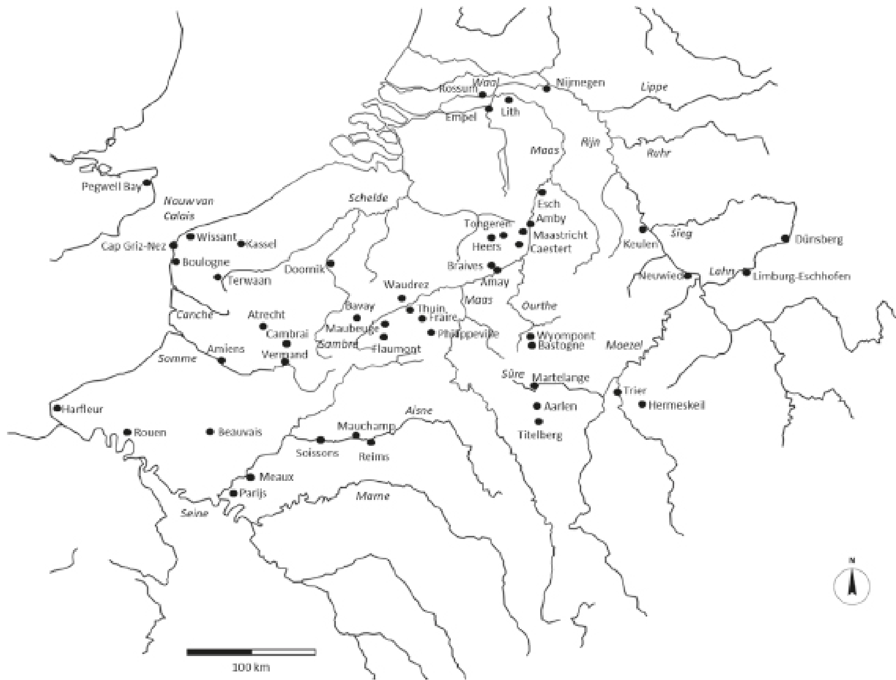
Maar de afgelopen twintig jaar zorgden nieuwe wetenschappelijke technieken voor een doorbraak, waaronder luchtfotografie, technische

analyses van munten, jaarringendateringen van hout en de inzet van metaaldetectoren. Cruciaal daarbij zijn de meldingen van amateurarcheologen waarmee de Nederlandse archeoloog Roymans, die het Caesaronderzoek recent een flinke impuls gaf, nauw samenwerkt. Belangrijk is verder het door de Belgische numismatisch specialiste Scheers op de kaart gezette onderzoek naar munten van de lokale bevolking. Die getuigen op bijzondere wijze van de Gallische oorlog, waarvan nieuwe analyses met indringende voorbeelden ter sprake zullen komen. Daarbij doen de ontdekkingen vanaf 2010 ons beseffen dat de sporen van Caesars campagne erg moeilijk te herkennen zijn. De korte doortocht van een Romeins leger is heel wat anders dan de permanente aanwezigheid van het Romeinse imperium na de tijd van Caesar, die veel langer en blijvender sporen achterliet.

Er is nieuwe hoop dat we meer kampen en slagvelden van Caesar gaan herkennen. Uit een in 2008 gepubliceerd onderzoek blijkt namelijk dat de troepen van Caesar letterlijk een zeer specifieke voetafdruk hebben achtergelaten die tot dan onzichtbaar was. Mogelijk komen die in de toekomst ook tevoorschijn bij een aantal mogelijke locaties van kampementen en veldslagen die in dit boek worden beschreven en bezocht. Met die bezoeken kan de lezer de sfeer van de gevechten proeven, en desgewenst zelf gaan kijken. Hoewel er nog volop vragen openblijven en andere vragen opdoemen, biedt het onderzoek de nodige aanknopingspunten voor nieuwe ontdekkingen.

Caesar schreef in een tijd waarin de boodschap en het pakkende verhaal vooropstonden, en het decor en de feiten meer een illustratie daarvan waren. Buiten de wetenschap is dat tegenwoordig in veel gevallen nog steeds zo. Het is als bij een historische tv-serie waarin we begrijpen dat om praktische redenen met de aankleding hier en daar wat concessies worden gedaan en zaken worden gedramatiseerd om het verhaal beter over te brengen. Daarbij kan de regisseur het ook weer niet te bont maken, omdat mensen dan het verhaal zelf niet meer geloven. Caesar heeft zijn verslag net zo aangedikt, zaken versimpeld en accenten gelegd die voor hem gunstig waren. Andere zaken liet hij bewust weg, tenzij er te veel getuigen waren of de geloofwaardigheid van het verhaal erdoor zou worden aangetast. Aangezien veel van zijn lezers in het leger hadden gediend of militairen kenden, moest Caesar hier en daar tegenvallers en verliezen tonen. Maar het was acceptabel dat je meer over je successen vertelde dan over je tegenslagen, zoals we nog steeds accepteren dat een voetbaltrainer terugkijkend op de wedstrijd voor de tv-camera liever wat meer positieve dingen uit een wedstrijd haalt dan negatieve. Een trainer die te sterk overdrijft, verliest echter zijn geloofwaardigheid, en dat was het laatste dat Caesar kon gebruiken.

Caesar schrijft in de eerste alinea van zijn oorlogsverslag dat Gallië uit drie delen bestaat, waarvan het land van de Belgae er één is. Belgica verwijst in dit boek naar het gebied tussen de Rijn en de Noordzee, met als kern het zuidelijk deel van de Benelux, maar ook aangrenzende stukken in Noord-Frankrijk en het westen van Duitsland (kaart 1 en 2). Ter afwisseling zal ook van ‘de Lage Landen’ en het ‘noorden’ worden gesproken. Het noemen van de Belgae was voor Caesar een versimpeling die hij nodig had om uit te leggen waarom hij zijn mandaat voor de Gallische oorlog oprekte tot aan de Rijn. Caesar zal hebben ingeschat dat de versimpeling acceptabel was. Op andere plaatsen in de tekst bracht hij nuances aan waarnaar hij in geval van kritiek kon verwijzen, wetend dat het grote plaatje zou blijven hangen.

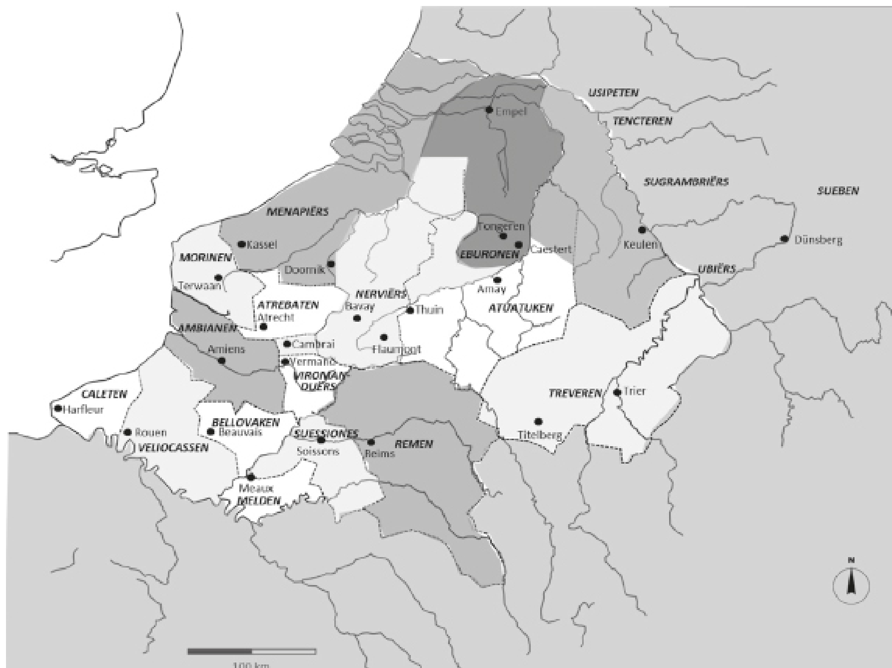

Kaart 1: De in dit boek genoemde plaatsnamen.

In zijn Gallische oorlog, gevoerd tussen 58 en 50 voor Chr., bracht Caesar uitzonderlijk veel tijd door in het noorden, een aspect dat eigenlijk nu pas concreet zichtbaar begint te worden. Al in de eerste regels van zijn oorlogsverslag stelt Caesar dat de noordelijke inwoners van Gallië het moedigst waren van allemaal. In de afsluitende passage van het boek keert dat beeld van de dappere Belgae nogmaals terug, waarmee de cirkel van het betoog rond is. In lijn daarmee was het in het noorden dat Caesar enkele malen in zijn legerkampen overwinterde en niet zoals gebruikelijk naar Italië terugkeerde om daar zijn politieke

belangen te behartigen. Er was in de Lage Landen iets bijzonders aan de hand. Wat dat was, begint nu duidelijker te worden.

Nieuwe berekeningen in de bijlage geven aan dat waarschijnlijk ongeveer de helft van Caesars gesneuvelde soldaten is omgekomen in de Lage Landen. De Gallische oorlog, was meer dan gedacht een Belgische Oorlog. Het is de enige regio in Gallië waar Caesar naar hij toegeeft, zelf gedood had kunnen worden. Dat was tijdens een bijna verloren veldslag waarvan het verloop wordt gereconstrueerd. Zijn reactie was verwoestend fel. De noordelijke militaire inspanning was zo groot dat hij zijn Britse ambitie moest beperken tot twee korte bezoeken, waarna de verovering van Brittannië nog bijna een eeuw op zich liet wachten. Het noordelijk verzet bleef hardnekkig, zodat Caesar er zelfs na zijn vermeende eindoverwinning in Alesia nog een keer moest overwinteren. Pas anderhalf jaar later werden bij de Belgae de laatste gevechten van de Gallische oorlog geleverd. Herinneringen aan de intensieve strijd in het noorden – waaronder Caesars grootste nederlaag ooit – zouden nog lang doorwerken in de strategie van het Romeinse Rijk. Belangrijk speerpunt werd de Rijn als natuurlijke bescherming tegen de Germanen, die volgens Caesar zeer gevaarlijk waren. Dat had uiteindelijk invloed op onder meer de taal die nu in delen van Europa wordt gesproken. Zijn kunstmatige tegenstelling tussen Germanen en Galliërs, onder wie de Belgae, zou evenzeer het Europese krachtenspel tot in het heden beïnvloeden.

Kaart 2: Reconstructie van de ligging van de stamgebieden in Gallia Belgica. Gebaseerd op latere grenzen waarbij die uit de tijd van Caesar deels onzeker zijn.

De noordelijke campagne van Caesar wordt wel als de eerste gedocumenteerde genocide uit de Noord-Europese geschiedenis gepresenteerd, een beeld waar zijn eigen oorlogsverslag sterk aan bijdraagt. ‘Hij had het Nervische volk bijna geheel uitgeroeid, bijna hun naam weggewist,’ schrijft Caesar al in 57 voor Chr. na de slag aan de Sabis vlak bij de Belgische grens. Kort erop bracht hij waarschijnlijk bij het Belgische Thuin 4000 strijders van de Atuatuken om en liet naar eigen zeggen de rest van de bevolking, 53.000 mensen, deporteren. Na de Gallische oorlog is nooit meer wat van de Atuatuken vernomen. Twee jaar later doodde hij in de regio naar eigen zeggen 430.000 Germanen die hij deels de Maas in dreef, waarbij hij vrouwen en kinderen niet ontzag. Weer twee jaar later begon hij een vergeldingsoorloog tegen de Eburonen van wie het centrum nabij Maastricht en Tongeren lag. Hij nodigde andere stammen uit hun gebied te plunderen opdat ‘de stam en zijn naam door de invasie van dergelijke massa’s van de aardbodem zou worden weggevaagd’. Zelf zorgde hij dat eventuele overlevenden ‘van honger en gebrek moesten omkomen’.[3] En inderdaad zou de naam van de Eburonen uit de annalen verdwijnen. Met de nieuwe inzichten wordt het beter mogelijk in te schatten of er inderdaad sprake is van genocide, een belangrijk aspect in de beeldvorming rond Caesar.

Ook het beeld dat we ons letterlijk van Caesar kunnen vormen wordt opnieuw onder de loep genomen met een aantal verrassende inzichten. Tijdens het onderzoek kwam naar voren dat het Leidse Rijksmuseum van Oudheden een van de weinige onbewerkte originele Caesarbustes bezit. Een tweede Leidse buste toont als een van de weinige het specifieke kapsel van Caesar. Dat was aanleiding het uiterlijk van Caesar in het onderzoek voor dit boek mee te nemen, inclusief een medische analyse. Eindresultaat was een levensechte reconstructie. Het fotokatern in dit boek en het Leidse Rijksmuseum van Oudheden beleefden er een wereldprimeur mee. En anders dan het tiental gladgeschoren bustes uit het zuiden, worden we in de komende hoofdstukken in de Lage Landen geconfronteerd met een Caesar met baard. Het symboliseert het soms verrassende beeld van de veldheer dat in de volgende hoofdstukken naar voren komt.

De reconstructie kenmerkt tevens een deels nieuwe benadering. Zo is er de ‘Caesarcode’, het idee dat Caesar met een reeks vuistregels en creatief gebruik van cijfers zijn verhaal steviger maakte zonder in absolute leugens te vervallen. Met die kennis blijkt het mogelijk zijn cijfers over bevolkingsaantallen en aantallen tegenstanders te ontcijferen. Anders dan vaak gedacht, zijn ze wel degelijk te vertalen naar getallen die aansluiten bij andere gegevens uit onder meer de

archeologie. Dat helpt realistischere schattingen te maken van de omvang van verschillende veldslagen en het aantal slachtoffers.

De logica van de noordelijke troepenbewegingen van Caesar laat zich verklaren aan de hand van het in dit boek geïntroduceerde concept van de strategische corridor, een natuurlijke verbindingsroute dwars door de Lage Landen. Dat in 2010-2012 voor het eerst in Duitsland resten van twee forten van Caesar zijn opgegraven, maakt het mogelijk een en ander concreter voor ogen te zien. En wonderlijk genoeg werd in 2017 bekend dat eveneens aan de andere zijde van de corridor in Engeland voor het eerst resten van de landingsplaats uit de tijd van Caesar zijn gevonden. Zodoende vallen ook aan die zijde een aantal puzzelstukjes in elkaar.

Dit logistieke raamwerk biedt nieuwe aanknopingspunten in de speurtocht naar de slagvelden van Caesar. In enkele gevallen kunnen de slagvelden met hoge waarschijnlijkheid worden aangewezen. In andere gevallen valt het speurnet flink aan te trekken en komen bepaalde gebieden in beeld waar de strijd waarschijnlijk gestreden is. Daardoor wordt het ook in die gevallen vaak mogelijk om een vermoedelijke locatie als voorbeeld te gebruiken, wetend dat de omgeving er zo ongeveer uitgezien moet hebben. Het daarmee verbeelden van de werkelijke omstandigheden dwingt ons na te denken over praktische aspecten. Dat helpt het onderzoek aan te scherpen, en aan de hand van Caesars eigen verslag te herbeleven hoe het ongeveer gegaan moet zijn. Dat we beschikken over zijn verhaal voegt aan de archeologische sporen een unieke diemensie toe met persoonlijke details en sfeerelementen, zoals geluiden en emoties. Het maakt het mogelijk het verleden tot leven te brengen op een manier die voor de Romeinse periode uitzonderlijk is.

Behalve Caesar treedt in de Lage Landen een aantal andere belangrijke spelers uit die tijd naar voren, zoals generaal Labienus. Die was tactisch Caesars gelijke en zou na de Gallische oorlog voor diens rivaal Pompeius kiezen en later in de beroemde slag bij Ruspina (Tunesië) zijn krachten met Caesar meten. Er is wel gezegd dat Labienus al vroeg Caesar bij de rivier de Sabis voor een militaire ondergang behoedde. Het is een claim die we nu aan de hand van de details van het slagveld beter kunnen toetsen. Er komen ook aanwijzingen naar voren over verhulde strategische fouten van Caesar die Labienus mogelijk behoorlijk gefrustreerd hebben en bijdroegen aan de breuk tussen de twee legerleiders die negen jaar zij aan zij hadden gevochten. We krijgen ook een blik achter de schermen dankzij brieven uit het hoge noorden die in dit kader tot nu toe weinig aandacht trokken. Zo zijn er de persoonlijke ontboezemingen van Caesars onderbevelhebber Quintus Cicero, gedeeld met zijn broer en beroemde redenaar Marcus Cicero.

En we komen in de Lage Landen hoge officieren tegen die uiteindelijk betrokken raakten bij de geslaagde moordaanslag van 15 maart 44 voor Chr. op Caesar, zoals Trebonius. Daarnaast ontmoeten we in het kustgebied Marcus Antonius. Op de dag van de moord zou juist Trebonius hem afleiden waardoor Antonius Caesar niet meer kon helpen. Kort erop zou Marcus Antonius, verwijzend naar Caesars dodenmasker en zijn bebloede kleding, in Rome een dramatische toespraak houden. Het onderzoek naar de Leidse Caesarbustes werpt een nieuw licht op dat dodenmasker.

Ook de plaatselijke elite krijgt meer kleur. Details brengen hun handelingen dichterbij. Zo zien we hoelang de plaatselijke leiders onderweg waren naar de landdagen met Caesar, en hoe ze onderling het verzet tegen hem afstemden. Of kunnen we dankzij overhaaste muntslag de spanning van het moment bijna aanraken. Het typeert Caesar dat hij een naam geeft aan de eerste Romeinse soldaten die in de Lage Landen streden. Dat hij vooral centurio's noemt, toont dat hij zijn manschappen tot dat niveau bij naam kende. We zullen zien hoe hij ze in het heetst van de strijd met naam aanmoedigde en opdrachten gaf. Het is aanleiding stil te staan bij zijn deels opvallend moderne stijl van leidinggeven.

Uiteindelijk had Caesar ook uit het noorden het zaad van zijn eigen ondergang meegenomen. De successen en buit uit het noorden droegen in belangrijke mate bij aan zijn succesvolle lancering als alleenheerser. Maar dat verliep zo krachtig dat de daardoor opgeroepen tegenkrachten hem vrij snel ter dood brachten, mede met hulp van oude strijdmakkers. In 2012 maakten archeologen bekend dat ze bij Largo Argentina in Rome een marmeren monument hadden gevonden waarmee zijn opvolger Augustus de tot dan onbekende plaats van de moord herdacht. In Leiden kunnen we Caesar kort voor zijn dood in de ogen kijken. En het valt ook beter voor te stellen hoe na de moord zijn dodenmasker eruitgezien zal hebben. Daarmee zien we mogelijk de Caesar zoals die volgens de Romeinen naar de hemel was opgestegen om zich tussen de goden te voegen, een primeur.

En zo komt Caesar een stuk dichterbij, geografisch, inhoudelijk én visueel. De ontwikkelingen in het Rome van Caesar zijn al eeuwen bekend en zeer uitvoerig beschreven. Maar hij wist als geen ander dat zijn politieke strijd mede buiten de Eeuwige Stad gewonnen zou worden. Het relaas van Caesar in de Lage Landen helpt zodoende het beeld van deze cruciale fase van het Romeinse Rijk aan te vullen. Terwijl het verhaal opende met de bijna lege eerste bladzijden uit de geschreven geschiedenis van de Lage Landen, beginnen deze zich voorzichtig te vullen. Daarbij is nog veel onduidelijk en doemen nieuwe vragen op, passend bij een fase van archeologisch onderzoek waarin de

mist begint op te trekken.

Het was voor Caesar en zijn manschappen een avontuur om op te rukken in het nauwelijks bekende hoge noorden. Hij was dankzij zijn verslag de eerste geograaf van de Lage Landen. Net zo belooft dit onderzoeksveld volop nieuwe avonturen voor de liefhebber en de wetenschap, inclusief de nodige wetenschappelijke strijd. Zoals Cicero bemoedigend aan zijn in het noorden verblijvende broer Quintus schreef: ‘Maar jij hebt, zoals ik kan zien, een perfect onderwerp om te beschrijven, de topografie, de natuurlijke verschijning van dingen en plaatsen, manieren, soorten, veldslagen en je eigen commandant zelf. Wat een thema’s voor jouw pen!’

Zaandam, juni 2018

1 CAESARTEKSTEN UIT DE LAGE LANDEN

De speurtocht naar Julius Caesar in de Lage Landen begint bij de bron: Caesars eigen oorlogsverslag, dat zwaar beveiligd in een Nederlandse bibliotheek blijkt te liggen. Het Karolingische handschrift bevat de nodige aantekeningen met onder meer de namen van correctoren die er voorgaande eeuwen al aan hebben gewerkt. Met het oude manuscript voor ogen kunnen we ons voorstellen hoe de overgeleverde tekst tot stand is gekomen. Buiten een kleine kring van onderzoekers is nauwelijks bekend dat we ook de noordelijke correspondentie kennen van leden uit Caesars staf. Die tonen dat Caesar het nieuws niet kon bepalen en een redelijk getrouw verslag moest schrijven om geloofwaardig te blijven. Ze bieden een uniek kijkje achter de schermen. 'Ik geef je dit advies: schrijf niets waarvan de publicatie voor ons ongemakkelijk zou zijn. Er zijn veel zaken die ik liever niet weet, dan ze met enig risico wel te kennen.' (brief naar een onderbevelhebber in het noorden).

De codex Amstelodamensis als oudste exemplaar van Caesars oorlogsverslag

Buiten wetenschappelijke kring is nauwelijks bekend dat veilig in een Amsterdamse kluis het oudste handschrift ligt opgeborgen van Caesars oorlogsverslag, de beroemde *De Bello Gallico* (fotokatern fig. 1). In de winter van 2017-2018 was het enkele maanden te bewonderen als topstuk tijdens een tijdelijke tentoonstelling in het Allard Pierson Museum in Amsterdam. Maar normaal gesproken is het alleen voor speciaal onderzoek beschikbaar. Dichter bij de beroemde *De Bello Gallico* kun je niet komen. Het is van onschatbare waarde omdat dankzij de tekst van Caesar de archeologische vondsten een historisch kader krijgen zoals dat zelden mogelijk is. Daardoor kunnen we komende hoofdstukken niet alleen objecten in musea bekijken en slagvelden bezoeken, maar krijgen we er ook de eigentijdse beelden bij, lezen we hoe slachtoffers gillen en horens schallen, en worden we deelgenoot van emoties en gedachten.

Zoals gebruikelijk bij Romeinse teksten, is het origineel verloren gegaan en alleen een kopie bewaard uit de middeleeuwen. De

Amsterdamse versie is zodoende de basis voor menige moderne uitgave. In dit geval gaat het om een handschrift dat in de loop van de negende eeuw na Chr. is gekopieerd in de nadagen van Karel de Grote of kort daarna. Kijkend naar het stevige boekwerk valt goed voor te stellen hoe destijds in de abdij van Fleury bij de Loire aan dit handschrift werd gewerkt. Op de eerste pagina met de opening van het boek zijn op het witte perkament kleine zwarte stipjes te zien, resten van de haarzakjes van de gebruikte dierenhuid. Tegen de linkerrand van de bladzijde zit onder elkaar een rij kleine prikgaatjes. Die werden ter hoogte van de geplande regels door een stapel onbeschreven vellen geprikt om de regelafstand constant te houden. Op die basis zijn bijna onzichtbaar lijnen gekerfd als voorganger van het huidige lijntjespapier.[1] De monnik heeft de lijntjes keurig gevolgd en beschreven met de Karolingische minuskel. Het is de basis voor de kleine letter die tegenwoordig nog steeds wordt gebruikt, naast de hoofdletters van de Romeinen, zoals in deze tekst. Anders dan de latere Gotische letters uit oude handschriften, is de Karolingische minuskel zonder veel ervaring goed leesbaar. Dat versterkt het gevoel dat je bijna kunt meelezen met wat Caesar opschreef.

De bladzijden zijn over de volle breedte beschreven in een enkele kolom met 26 regels per bladzijde. Het handschrift telt 99 perkamenten vellen van ruim 28 bij 20 centimeter en bevat alle 8 boeken van de *Gallische Oorlog*. De titel is, net als bij een flinke krantenkop, in grote blauwe letters geschreven en beslaat vier regels. Na de titel volgt in het Amsterdamse handschrift direct de beroemde openingszin met een grote letter G: '*Gallia est omnis divisa in partes tres, quarum unam incolunt Belgae*' – 'Gallië is in drie stukken verdeeld, waarvan het eerste bewoond door de Belgen'. Met 'Belgen' bedoelde Caesar in brede zin de bevolking in het gehele noordelijke deel van Gallië, ter onderscheiding van de Galliërs ten zuiden ervan, ongeveer in het zuiden en midden van het huidige Frankrijk. Om verwarring met de bevolking van het bijna vier keer zo kleine huidige België te voorkomen, zal hier in het vervolg in vertalingen 'Belgae' worden gebruikt.[2]

Dankzij enkele aantekeningen in het Amsterdamse handschrift is informatie bewaard van het verdwenen origineel. Zo staat er de doorgekopieerde opmerking dat de tekst is bekeken door corrector Flavius Licerius Firminus Lupicinus, neef van een zekere Ennodius. Deze neef van de bisschop van Pavia moet rond 500-550 geleefd en gewerkt hebben. Volgens dezelfde opmerking had een zekere Julius Celsus Constantinus de tekst ook kritisch nagelezen. In het begin van de zesde eeuw is een verdwenen voorganger dus al bewerkt. En het spoor gaat nog verder terug naar de laat-Romeinse schrijver Orosius. Die schreef rond 416 na Chr. zijn beroemde *Geschiedenis tegen de heidenen*.[3] Daarin

stelt hij dat Suetonius de auteur van *De Bello Gallico* was. Dat wijst erop dat Orosius een voorganger van het Amsterdamse handschrift onder ogen had. Onder de titel staat bij het Amsterdamse handschrift namelijk hetzelfde, in kleine rode letters door een kopiist toegevoegd: *Incipit Liber Suetonii*. Het helpt beseffen dat we ons moeten behelpen met een kopie die de nodige fouten kan bevatten.

Inmiddels is de brede consensus dat de eerste zeven boeken van de hand van Caesar zelf zijn. De laatste bladzijde van het Amsterdamse handschrift is in een later middeleeuws lettertype geschreven en bevat de opmerking dat dit achtste en laatste boek het product is van Caesars generaal Hirtius. Dat wordt nog steeds als waarschijnlijkste mogelijkheid gezien. Dat Caesar niet direct als auteur werd herkend, kwam mede doordat hij in de derde persoon schreef om objectiever over te komen. Daarom sprak hij van ‘Caesar’ en ‘hij’ als het over hemzelf ging. Ten behoeve van de geloofwaardigheid presenteerde Caesar het zo veel mogelijk als een ‘feitelijk’ ambtelijk verslag. Dat klinkt door in de volledige titel waaronder het werk bekendstaat: ‘Commentaar bij de Gallische oorlog’ *(Commentarii de Bello Gallico)*.[4]

Dat er een kopie van de *Gallische Oorlog* in de universiteitsbibliotheek van Amsterdam bewaard is gebleven, valt te danken aan de monniken van de benedictijner abdij van Fleury in Saint-Benoît-sur-Loire bij Orléans. De abdij, sinds 672 bewaarplaats van de beenderen van Benedictus, werd een van de belangrijkste bibliotheken uit die tijd. De abdij van Fleury bezat al in de negende eeuw een imposante bibliotheek met een brandvrije boekentoren (*turricula*). Het handschrift overleefde zo plunderingen door onder meer de Noormannen. Het bleef tot 1562 in de bibliotheek, om uiteindelijk via veel omzwervingen in 1628 in Amsterdam te belanden.[5] Daar werd het in 1706 voor 26 gulden aangekocht door de bibliotheek en staat nu internationaal bekend als de Codex Amstelodamensis 73.

Naast het Amsterdamse handschrift, beschikt de Nationale Bibliotheek in Parijs over een bijna even oud exemplaar.[6] Anders dan het Amsterdamse exemplaar, zijn daarin ook de verslagen opgenomen van Caesars optreden tijdens de latere burgeroorlog. Het handschrift in Parijs maakt weliswaar een wat minder nauwkeurige indruk, maar is meer dan een onzorgvuldige kopie. De basis is een ander verloren gegaan ouder voorbeeld. Als bij de Amsterdamse voorganger kopieerfouten zijn gemaakt, kan het exemplaar uit Parijs een belangrijke aanvulling bieden.

Caesar was in die tijd nog geen almachtig dictator en moest zijn keuzes goed onderbouwen. Hij schreef zelf hoe hij aan het eind van elk campagnejaar aan de senaat in Rome rapporteerde. Wisselend noemt hij als vorm daarvoor een brief of rapport. Zo verwijst hij aan het slot van

boek II naar ‘Caesars brief waarin hij melding maakte van zijn overwinningen’. Aan het slot van boek IV heet het ‘Caesars rapport’ aan de senaat en aan het eind van boek VII is het ‘Caesars brief’. Daarbij bedoelde Caesar met brief en rapport mogelijk hetzelfde. Suetonius schreef namelijk: ‘Ook zijn er brieven van hem bewaard, gericht aan de senaat, die hij – voor het eerst naar het schijnt – in kolommen indeelde en het uiterlijk gaf van een memorandum, terwijl consuls en legeraanvoerders vroeger brieven stuurden geschreven over de volle breedte van het vel.’[7]

Caesars biograaf Suetonius stelt dat de Romeinse schrijver Pollio kritiek had op het eindproduct van Caesar, een kritische noot die zelf verloren is gegaan. Pollio zat na de Gallische oorlog in het leger toen de veldheer onder andere de Rubico overtrok, in het Engels bekend als de Rubicon. Suetonius stelt dat Pollio ‘meent dat het werk tekortschiet in nauwkeurigheid en de waarheid hier en daar geweld aandoet, omdat Caesar in veel gevallen het aandeel van anderen in de strijd zonder meer accepteerde zoals het hem werd beschreven, en zijn eigen verrichtingen met opzet of door vergeetachtigheid onjuist weergaf’. Volgens Pollio zou Caesar zelf van plan zijn geweest ‘het werk te herschrijven en te verbeteren’. Door zijn vroegtijdige dood zou het daar dan niet van zijn gekomen. Er zijn inderdaad aanwijzingen dat de bewaard gebleven tekst niet een door Caesar herschreven synthese is. Zo kondigt Caesar op een aantal plekken te vroeg aan dat de strijd bijna voorbij was, wat niet zo bleek te zijn. Als Caesar de kans had gehad de tekst volledig te herzien, dan had hij dat soort zaken eruit gehaald.[8]

Gezien zijn laatste verslag over de campagne van 52 voor Chr., beschouwde Caesar de dat jaar behaalde overwinning op Vercingetorix als de afronding van de Gallische oorlog zodat hij daarna geen verslagen meer schreef. Maar in werkelijkheid had hij in 51 en 50 voor Chr. zijn handen vol om vooral in het noorden de situatie echt onder controle te krijgen. Volgens onder meer het Amsterdamse handschrift was het zijn generaal Hirtius die later het verslag over het laatste Gallische oorlogsjaar van 51 voor Chr. alsnog schreef. Verder voegde Hirtius een korte aanvulling toe met de latere ontwikkelingen in 50 voor Chr., waaronder de laatste inspectie van alle verzamelde troepen in de Ardennen. ‘Ik weet dat Caesar elk jaar afzonderlijk in een apart boek heeft behandeld,’ zo schreef hij als inleiding op de ontwikkelingen in 50 voor Chr. toen hij kennelijk een exemplaar van Caesars *De Bello Gallico* ter beschikking had. Het is niet bekend wanneer Hirtius zijn verslag afrondde, maar dat was waarschijnlijk pas kort na de moord op Caesar in 44 voor Chr.[9] Uiterlijk in 46 voor Chr. was een integrale versie van Caesars verslag in omloop. Dat jaar verwees Cicero er namelijk naar in een verhandeling over bekende redenaars.

Een belangrijke late bron is de Romeinse senator en historicus Cassius Dio. Die vatte in het eerste kwart van de derde eeuw in zijn *Romeinse Historie* kort het leven van Caesar samen. Hij had directe toegang tot de Romeinse archieven. Ongetwijfeld gebruikte hij een versie van de *Gallische Oorlog* als basis aangezien hij de chronologie daarvan regelmatig direct volgt. Soms wijkt Dio van het verslag van Caesar af, wat vaak een versimpeling lijkt zonder eigen bron. Zo laat hij bij het eerste beleg door Ambiorix de Romeinen al met zonsondergang vertrekken, terwijl uit de uitvoerige beschrijving van Caesar blijkt dat dit pas de volgende ochtend gebeurde. En kort erop laat hij Caesar 's nachts naar Cicero reizen terwijl daar bij Caesar niets op wijst. Vermoedelijk betreft het kleine vergissingen of middeleeuwse kopieerfouten. Maar Dio lijkt tevens een andere bron dan Caesar te hebben gehad, aangezien hij in sommige gevallen een versie volgt die voor Caesar minder gunstig is. Een fraai voorbeeld daarvan is de overgave van Vercingetorix die volgens Caesar op zijn bevel werd uitgeleverd. Dio daarentegen beschrijft een heroïsche variant waarin Vercingetorix Caesar verrast door in vol gevechtstenue voor hem te verschijnen, wat veel indruk maakte op Caesars manschappen. Een vergelijkbaar beeld geeft Plutarchus, zodat het verhaal wellicht via de betrokken manschappen bekend is geworden terwijl Caesar had gehoopt dat het binnenskamers zou blijven.[10] Dat betekent dat het werk van Dio op bepaalde onderdelen welkome extra informatie kan bieden.

De brieven van onderbevelhebber Quintus uit de Lage Landen

De Gallische oorlog tussen Rijn en Maas krijgt een extra dimensie dankzij de persoonlijk brieven van stafleden van Caesar die bewaard blijken te zijn. Het is een bron die in de provinciale-Romeinse archeologie nauwelijks is opgemerkt. Zo hebben we inzicht in de correspondentie die een kennelijk ontevreden onderbevelhebber vanuit de Lage Landen aan zijn broer in Rome stuurde. Ook zijn er brieven aan de jonge jurist Trebatius Testa die op het noordelijke hoofdkwartier werkte toen het daar erg spannend werd. Mede omdat ze nooit bedoeld waren om gepubliceerd te worden, bieden de brieven een uniek kijkje achter de schermen. Het helpt het door Caesar beschreven beeld in te kleuren.

Voor historici is het een belangrijk gegeven dat de officieren en stafleden van Caesar dergelijke eigen contacten met de elite in Rome onderhielden. Het zegt namelijk iets over de betrouwbaarheid van de bewaard gebleven jaarlijkse verslagen die Caesar aan de invloedrijke senaat stuurde. Daarin kon hij weliswaar de nodige propaganda bedrijven om de steun voor zijn Gallische oorlog te behouden, maar hij

moest wel in de buurt van de waarheid blijven. Er was via lieden als Quintus Cicero en Trebatius Testa immers te veel berichtgeving die al te grote onwaarheden zou kunnen tegenspreken. Het verklaart mogelijk waarom Caesar bijvoorbeeld zo open is over de chaos die de ruiters van zijn bondgenoten aantroffen toen ze vlak bij de Belgische grens te hulp kwamen bij de slag aan de Sabis (zie hoofdstuk 7). In dergelijke ruitereenheden dienden altijd edelen van de betreffende stam, zodat het goed mogelijk is dat via hen verhalen over de chaos in Rome terechtkwamen, of dat Caesar daar in elk geval rekening mee hield en liever zelf de context ervan gaf.[11]

Discussie over de feiten zou de hoofdlijn van zijn betoog kunnen aantasten. Caesar moest kunnen verantwoorden waarop hij zijn verhaal baseerde. Dat maakt de details van deze correspondentie extra interessant. Het laat bijvoorbeeld zien dat hij in zijn oorlogsverslag vooral het instrument van selectief weglaten van informatie gebruikte, wat achteraf te rechtvaardigen viel met het argument dat hij niet alles kon opschrijven of het per ongeluk had weggelaten.[12] *Dat past in eerder genoemde kritiek van tijdgenoot Pollio, die verwees naar de 'vergeetachtigheid' van Caesar, al dan niet met opzet.*[13] *De schrijfstijl van Caesar laat zien hoe belangrijk hij het vond geloofwaardig over te komen. Hij gaf zijn verslag extra gezag door het te schrijven als een neutrale waarnemer die ook over hemzelf in de derde persoon bericht. Verder vermeed hij overbodige opsmuk die een verhullende indruk kon wekken. Hij schreef tussen de gevechten door zelfs een verloren gegaan werk over het belang van duidelijk en bondig taalgebruik*.[14]

Een unieke bron is het brievenarchief van de bekende redenaar Marcus Cicero. Na Cicero's dood besloot zijn secretaris Tiro, die veel van de brieven gedicteerd kreeg, ze te bewaren. Pas lang na Tiro's dood zouden ze in de eerste eeuw na Chr. als brievenbundels worden uitgegeven. Het belangrijkst zijn hier de brieven aan zijn jongere broer Quintus Cicero die in het voorjaar van 54 voor Chr. een van de onderbevelhebbers van Caesar werd. Het leek een avontuur dat hij die zomer direct mee kon naar Brittannië. Maar de vuurdoop kwam dat najaar toen Caesar in het noorden tegen Ambiorix zijn grootste nederlaag van de gehele Gallische Oorlog leed, waarna Quintus Cicero met zijn legioen ook bijna ten onder ging en zware verliezen leed. En het jaar erop was hij 50 mijl verderop met zijn legioen het directe doelwit van een volgende vernietigende aanval, nederlagen die in komende hoofdstukken nog uitvoerig aan bod komen. Naast de brieven zelf is er nog wat indirecte informatie over de contacten tussen de broers Cicero. Zo bleven persoonlijke brieven van Cicero aan zijn beste vriend Atticus bewaard waarin hij hier en daar naar de inhoud van zijn correspondentie met Quintus verwijst. Ook kreeg Cicero bijvoorbeeld

informatie van de jonge jurist Trebatius Testa die op zijn voorspraak in de staf van Caesar was opgenomen en eveneens brieven uit het noorden schreef.

De inhoud van Quintus' brieven helpt te beseffen dat het een geheel andere tijd was. Daarin duurde het overbrengen van een bericht weken en was de beschikbare informatie veel beperkter dan tegenwoordig. In die omstandigheden was een 'van horen zeggen' al meer dan helemaal geen informatie. Zo beschrijft Caesar hoe in Gallië reizigers om nieuws worden uitgehoord: 'In de steden dringt het volk zich om kooplui heen en dwingt hen te vertellen uit welke streken ze komen en wat ze daar hebben gehoord.'[15]

Naar de toenmalige maatstaven was tijdens de Gallische oorlog het postverkeer voor de elite relatief goed geregeld, zelfs naar verre uithoeken als Brittannië. Het Britse eiland was in de tijd van Quintus een voor de Romeinen nog grotendeels onbekend terrein toen Caesar het jaar ervoor als eerste Romeinse legerleider er een kort bezoek had gebracht, gevolgd door een langer tweede bezoek direct het jaar erop, waar Quintus zelf aan deelnam. De afzenddata en data van ontvangst geven een beeld van de snelheid van de postbodes. Ze tonen dat in die tijd een brief vanuit de Lage Landen in grofweg een maand in Rome kon zijn, meeliftend op de vele militaire berichten die werden uitgewisseld. 'Zodra ik in Rome ben, zal ik geen enkele briefkoerier van Caesar laten vertrekken zonder een brief voor jou,' zo verzekerde Cicero zijn toen met Caesar in de Lage Landen meevechtende broer. Wat voorbeelden met Romeinse data illustreren de genoemde snelheid: 'Je vierde brief bereikte me op 13 september en was gedateerd op 10 augustus in Brittannië,' zo schrijft Cicero vanuit Italië. Met ruim een maand was dat niet slecht. En op 23 september ontving de redenaar in Rome 'na twintig dagen onderweg te zijn geweest' vanuit de haven bij het Nauw van Calais een brief van zowel Quintus als van Caesar. Op 27 september kreeg hij van Caesar een op 1 september vanuit dezelfde haven geschreven brief waarin deze onder meer berichtte over zijn succes in Brittannië.

Bij het lezen van de brieven is het belangrijk te weten dat de Romeinen in die tijd een andere kalender gebruikten dan nu. Pas later, op 1 januari 45 voor Chr., zou Caesar de moderne tijdrekening introduceren. Dat is de kalender die met een kleine verbetering van paus Gregorius XIII (1572-1585) als 'Gregoriaanse kalender' nog steeds wordt gebruikt. In de periode dat Quintus in de Lage Landen verbleef, liep de Romeinse kalender ruim drie weken voor op de onze. Het betekent dat bijvoorbeeld een brief die gedateerd is op 1 september, naar de huidige tijdsrekening is verzonden op 6 augustus. Dat kalenderverschil leidt soms tot verwarring, omdat vertalers wisselend de Romeinse datum

overnemen of de omgerekende moderne datum gebruiken.[16]

We lezen over zeer praktische zaken die bijvoorbeeld speelden in november 54 voor Chr. (moderne kalender). Het oorlogsseizoen dat traditioneel tot midden oktober duurde, was afgelopen en de legers verbleven onder leiding van Labienus in hun winterkampen. Het was een periode waarin Caesar meestal een paar maanden terugkeerde naar het noorden van Italië, maar deze keer later zou vertrekken. Daarom vroeg Cicero vanuit Italië aan zijn broer, die bij de Nerviërs overwinterde, welke koeriersdienst hij het beste de volgende brief kon meegeven: ‘Laat me weten aan wie ik die brief moet sturen – aan de briefkoeriers van Caesar om hem direct aan jou te geven, of aan die van Labienus? Want waar jouw Nerviërs zich ophouden, en hoe ver weg, ik heb geen idee.’ Net teruggekeerd uit Brittannië vroeg Quintus kennelijk om wat spullen vanuit Rome naar hem op te sturen, wat de redenaar vervolgens regelde met een zekere Salvius die per schip vanuit Ostia vertrok.

Het liefst schrijft de redenaar zelf, soms in de vroege ochtend bij kaarslicht. Maar als hij het te druk heeft, dicteert hij de brieven aan zijn secretaris Tiro, een leeftijdgenoot en slaaf die hij rond deze tijd tot vreugde van Quintus tot vrij man zou maken. Cicero dicteerde bijvoorbeeld tijdens diners, waarvoor Tiro volgens middeleeuwse bronnen een soort snelschrift had ontwikkeld, het naar Tiro genoemde notae tironianae dat tot in de middeleeuwen gebruikt zou worden. Een enkele keer klaagde Quintus kennelijk over het slecht leesbare handschrift van de redenaar. Deze antwoordde met het excuus dat hij te gemakkelijk naar een willekeurige pen greep, maar nu een heel goede had uitgezocht, en bovendien inmiddels schreef met ‘goed gemengde inkt’. In een andere brief blijkt dat een uit het noorden naar Italië verstuurde brief ‘doorweekt van de regen’ slecht te lezen was.[17]

Inhoudelijk informeert Cicero vanuit Italië zijn broer Quintus over zijn bezoeken aan plaatsen als Pompeji en de voortgang van de bouw van een villa van Quintus, en klaagt hij over de rente, die plotseling is verdubbeld. En hij doet verslag van politieke ontwikkelingen zoals verkiezingen, de geruchten dat Pompeius als ‘dictator’ tijdelijk meer macht zou willen en ‘de sfeer op het forum’, het Romeinse Binnenhof: ‘Er heerst een serene rust op het forum. Maar het is meer de stilte van kwetsbaarheid dan die van tevredenheid,’ rapporteert de redenaar.[18]

De Romeinen kenden een systeem om brieven te verzegelen dat, gezien de ook in de Lage Landen bij opgravingen regelmatig gevonden zegeldoosjes, veel werd toegepast. Maar Cicero durfde daar kennelijk niet volledig op te vertrouwen. Hij geeft Quintus de hint dat hij er rekening mee moet houden dat de post onderschept kan worden. Hij schrijft daarom zelf geen zaken aan te zullen kaarten die zijn broer in de

problemen zouden kunnen brengen, en vraagt hem andersom hetzelfde te doen. De brieven aan zijn broer zijn inderdaad hier en daar voorzichtiger dan de zeer persoonlijke brieven die Cicero aan zijn goede vriend Atticus schreef, die was getrouwd met de zus van Quintus en Marcus. Dat neemt niet weg dat ook de correspondentie met Quintus bij vlagen zeer openhartig is, waarbij Cicero zich hier en daar blijft uiten als de wijzere oudere broer.

Om af en toe wat vrijer te kunnen schrijven, kreeg Cicero incidenteel de kans om via eigen contacten, buiten de officiële koeriersdienst om, een brief te sturen als een eigen relatie toevallig naar het noorden ging, zoals Hippodamus.[19] Maar dan nog bestond het gevaar dat een brief bij aankomst toch bekend zou worden. Om die reden stuurde eerder genoemde beschermeling Trebatius vanuit het noorden aan Cicero een vertrouwelijke brief die hij persoonlijk liet bezorgen door Lucius Arruntius. Die koerier verzocht Cicero de brief na lezing te vernietigen, wat in de brief zelf werd herhaald.[20] Zelf gebruikte Caesar voor vertrouwelijke berichten naar Rome een geheimschrift waarvan in Rome zijn agenten Oppius en Balbus de code kenden, en waarover de grammaticus Probus later een boek schreef. Voor de berichten naar zijn commandanten in het noorden gebruikte Caesar volgens Suetonius een eenvoudige code. Als alleen de lokale bevolking het niet mocht weten en het instructies betrof waarvan een latere vertaling geen probleem zou zijn, volstonden brieven in het Grieks zoals Caesar er een schreef toen Quintus in de Lage Landen werd belaagd.[21]

In de overgeleverde correspondentie reageert Cicero op de brieven van zijn broer, waardoor er een beeld ontstaat van wat die uit het hoge noorden terugschreef, zonder dat die brieven zelf bewaard zijn gebleven. Kennelijk was Quintus niet erg enthousiast over zijn taak in de Lage Landen. In het late najaar van 54 voor Chr. reageert de redenaar bijvoorbeeld op een dan al oudere brief van zijn broer. Die verbleef, gezien een verwijzing naar de Nerviërs, kennelijk al in hun gebied, maar wist nog niet dat hij kort erop daar in zijn winterkamp zou worden aangevallen en nog maar net door Caesar ontzet kon worden. De redenaar verwijst naar de klagende brief die Quintus hem heeft gestuurd: ‘De oudste van je twee brieven is vol irritatie en klachten, en je zegt dat je eenzelfde van vergelijkbare strekking de dag eerder aan Labienus hebt gegeven.’ De redenaar herinnert zijn broer eraan waarom ze de hoge prijs van hun gescheiden leven hebben willen betalen, en in onderling beraad hebben bedacht dat het goed zou zijn als Quintus met Caesar meeging op campagne. Het ging niet om het geld, maar ‘we zochten de grootst mogelijke zekerheid over het behoud van onze politieke positie via de steun van de man met het sterkste karakter en de meest vergaande invloed’. Dat hogere doel voor ogen houden moest zijn

gekwelde broer helpen door te zetten: ‘Je zult met minder ongeduld de last dragen van de militaire dienst waarover je sprak en de andere ongemakken waarover je schreef.’ Het leest alsof de redenaar op dat moment toch vooral aan zijn eigen belang denkt, bijvoorbeeld als hij waarschuwt: ‘Ik geef je dit advies: schrijf niets waarvan de publicatie voor ons ongemakkelijk zou zijn. Er zijn veel zaken die ik liever niet weet, dan ze met enig risico wel te kennen.’[22]

Quintus had die zomer kennelijk wel enthousiaste verhalen over Brittannië geschreven, een pas ontdekte wereld. In een brief van september bedankt Cicero hem ervoor: ‘Hoe blij was ik een brief van je uit Brittannië te ontvangen. Ik was bevreesd vanwege de Oceaan, bevreesd vanwege de kust van het eiland. De andere aspecten van de expeditie onderschat ik natuurlijk niet, maar die zetten meer aan tot hoop dan tot angst. En het is meer de nieuwsgierigheid dan alarmerende tekenen die me ongemakkelijk doen voelen. Maar jij hebt, zoals ik kan zien, een perfect onderwerp om te beschrijven, de topografie, de natuurlijke verschijning van dingen en plaatsen, manieren, soorten, veldslagen en je eigen commandant zelf. Wat een thema’s voor jouw pen!’[23]

Quintus gaf in zijn brieven kennelijk regelmatig advies aan zijn oudere broer. Bijvoorbeeld de tip voorzichtig te zijn met Pompeius, de grote rivaal van Caesar die in Rome de scepter zwaaide. De redenaar antwoordde bijvoorbeeld: ‘Ik zal zorgvuldig je advies volgen om me met bepaalde personen te verbinden, en me van bepaalde anderen niet te vervreemden.’[24] Gezien deze adviezen is het goed mogelijk dat een soms in twijfel getrokken boekje met politieke tips toch van Quintus afkomstig is. Het is bewaard als een reeks politieke adviezen, gericht aan zijn oudere broer toen deze vijf jaar voor het begin van de Gallische oorlog meedeed aan de verkiezingen voor het consulaat in Rome.

Er is wel gesuggereerd dat het om een later werk uit de vroeg-Romeinse keizertijd moet gaan, omdat het onwaarschijnlijk zou zijn dat de ervaren redenaar deze tips nodig had. Maar Cicero ging destijds de consulverkiezingen in als *homo novus*, dat wil zeggen als nieuwkomer die geen familieleden had die al eerder consul waren geweest. Het was al zo’n dertig jaar niet meer voorgekomen dat een nieuwkomer won, zodat morele support welkom zal zijn geweest. Daarbij was Cicero zeer ijdel. Het kon daarom geen kwaad hem nog een keer te wijzen op zaken die hij misschien al wel wist, maar gedreven door ambitie geneigd was in de praktijk te negeren. En het kan gewerkt hebben als campagnetruc om aan te geven hoe slinks de gevestigde politiek werkte. Tot slot valt niet uit te sluiten dat het vooral voortvloeide uit eigenbelang van de jongere broer Quintus, die eveneens politieke ambities had. Hij zou zelf later meer kans maken als zijn familie al wat verder tot de gevestigde

orde was doorgedrongen, zodat succes van zijn broer ook zijn eigen kansen zou vergroten. Bovendien kon hij zich met zijn tips presenteren als een ervaren politicus die al goed in het politieke handwerk was ingevoerd. Misschien heeft zijn oudere broer de tips met een glimlach terzijde gelegd. Maar zijn latere brieven tonen dat hij wel degelijk adviezen van Quintus aannam. Hoe dan ook geven de aan Quintus toegeschreven adviezen een beeld van het politieke krachtenveld waarin Caesar zelf op meesterlijke wijze zijn weg naar de absolute macht zou weten te vinden.

Quintus waarschuwt voor het politieke Rome als ‘een slangenkuil vol intriges en misstanden van elke soort’. Dat vroeg om trucs waar Machiavelli nog wat van kon leren. Zo was het de kunst in het openbaar als een waardig staatsman naar buiten te treden, maar tegelijkertijd achter de schermen de tegenstander zwart te maken met suggesties over hun corruptie en misdrijven, en daarin waar nodig hun seksleven te betrekken. Loze toezeggingen waren evenmin een probleem als de andere partij ze waarschijnlijk toch zou vergeten. Wellicht met de ijdele en zeer zelfverzekerde Cicero voor ogen – die in de advocatuur al beroemd was – houdt Quintus zijn broer voor dat deze zich moet realiseren dat hij in de politiek een nieuwkomer is. Verder zal de redenaar zijn eigendunk opzij moeten zetten: ‘In een campagne is stroop smeren van vitaal belang, ook al is dit in het gewone leven een minderwaardige en vernederende bezigheid.’ En dat zijn zomaar wat voorbeelden van de Romeinse Machiavelli.[25]

De brieven van Cicero zijn ook een belangrijke bron bij het reconstrueren van het krachtenspel waarin Caesar stapsgewijs zijn positie opbouwde. Het is het dramatische verhaal van de redenaar en senator die groot aanhanger was van het republikeinse systeem, met Cato de Jongere als de andere grote voorvechter. Het republikeinse systeem was voor die tijd relatief democratisch en inspireerde later onder meer de oprichters van de Verenigde Staten voor wie Cicero een van de grote helden was. In reactie op de tirannie van de eerste koningen in Rome, was een bestel ontwikkeld waarin twee jaarlijks gekozen consuls op basis van gelijkwaardigheid de bestuurlijke eindverantwoordelijkheid droegen. Doordat ze de macht deelden en slechts een jaar in functie bleven, bood het een redelijke garantie tegen dictatuur. En de senatoren hadden veel invloed, met namens het volk ook een vetorecht van de volkstribunen.

Cicero zou zich aanvankelijk scherp verzetten tegen Caesar die samen met Pompeius en Crassus voor langere termijn de macht naar zich toe trok. Toen duidelijk werd dat Caesar een blijvertje was, gooide Cicero het roer om en probeerde juist de banden met hem aan te halen in een poging het proces zo bij te sturen. Dat zijn jongere broer Quintus in het

noorden onderbevelhebber van Caesar werd, was onderdeel van die beïnvloedingsstrategie. Zijn correspondentie met onder meer Caesar in het noorden toont dat hij inderdaad een intensief contact opbouwde. Maar het mocht niet baten. Bijna twee jaar na de brute moord op Caesar, was de redenaar zelf aan de beurt. Hij had partij gekozen tegen Marcus Antonius en moest dat met de dood bekopen. Op het Forum Romanum werden zijn afgehakte hoofd en handen getoond om aan te geven dat de gebarende politicus verbaal en lichamelijk het zwijgen was opgelegd. Ter verdere verduidelijking had Fulvia, de vrouw van Marcus Antonius, Cicero's tong afgesneden en met naalden doorboord.

In de tijd dat Caesar in 58 voor Chr. aan de Gallische Oorlog begon, ging Cicero op advies van zijn vrienden Atticus en Cato vrijwillig in Griekenland in ballingschap. Hij zou pas na anderhalf jaar in september 57 voor Chr. terugkeren. Daarna was hij tot het voorjaar van 56 voor Chr. in de senaat nog zeer kritisch over Caesar en ook Pompeius. Op 5 april schreef hij een kritisch betoog over een agrarische wet van Caesar.[26] Maar Trebonius had in maart 56 voor Chr. in de senaat met zijn provinciewet de macht van het driemanschap versterkt. Caesar beloonde hem daarvoor met een hoge militaire post. Toen het driemanschap kort erop in Luca de macht verdeelde, zag Cicero dat hun positie een gegeven was. Zoals meer senatoren bedacht hij dat het vooral zaak was om te zorgen dat tussen de drie een machtsevenwicht zou blijven bestaan zodat niemand van hen alleenheerser kon worden. Die zomer hield Cicero een invloedrijke speech waarin hij de senaat ervan overtuigde dat de nieuwe regeling in het belang van de samenleving was. Waar in het verleden reactief op 'horden Galliërs' werd gereageerd 'die Italië overspoelden', was Caesar preventief Gallië ingetrokken, aldus Cicero. Door Gallië onder Romeinse heerschappij te brengen, zou de Gallische dreiging voor altijd zijn verdwenen.[27]

Begin 54 voor Chr. schonk Caesar de relatief armlastige redenaar een groot bedrag. En hij droeg zijn boek over bondig taalgebruik aan hem op. Cicero op zijn beurt wist zijn broer Quintus zover te krijgen dat hij dat jaar onderbevelhebber in het leger van Caesar werd, in zijn brieven openlijk wijzend op het politieke belang daarvan. Het gaf de redenaar een blijvend lijntje naar Caesar als die op veldtocht was. Er is een brief bewaard waarin de redenaar in juni van het jaar 54 voor Chr. aan zijn broer Quintus schrijft dat hij zijn mening over Caesar in positieve zin aan het bijstellen is. Die brief moet Quintus Cicero hebben ontvangen een paar maanden voordat hij naar zijn winterkamp bij de Nerviërs in de Lage Landen vertrok. Cicero had in deze tijd aan Caesar de eerste hoofdstukken meegegeven van zijn beroemd geworden boek *De Staat* (*De re publica*). De veldheer las ze mogelijk deels tijdens zijn verblijf in de Lage Landen. Via Quintus polste Cicero wat Caesar van het concept

vond.

De debattechnieken van de oudere Cicero, die als redenaar zelf een uitgebreid arsenaal ontwikkelde, zouden nog lang na zijn dood bestudeerd worden. Zo besefte hij dat de blik in de ogen het minst stuurbaar is: de ogen tonen volgens de redenaar de ware intenties van de ziel. Het was een inzicht dat hij bewust in het debat met zijn tegenstanders gebruikte. Nog steeds zijn er leiders die bij een vergadering met een groep mensen bij voorkeur recht tegenover hun belangrijkste tegenstander plaatsnemen om deze recht in de ogen te kunnen kijken. In de realistische Romeinse portretkunst die het ware karakter probeerde te tonen, was de stand van de ogen een cruciaal element. Met die kennis kunnen we Caesar vanaf nu in Leiden recht in de ogen kijken.

2 OOG IN OOG MET CAESAR IN LEIDEN

De speurtocht naar de Gallische Oorlog langs Rijn en Maas krijgt een extra dimensie dankzij een levensechte reconstructie van Caesar zelf: een wereldprimeur. Ook hier spelen bronnen uit de Lage Landen een belangrijke rol. Het Leidse Rijksmuseum van Oudheden blijkt drie bustes van Caesar te bezitten, waaronder een die niet is aangetast door latere restauraties, de enige in zijn soort die buiten Italië is gevonden. Nieuw medisch onderzoek laat zien dat de schedel van Caesar was getekend door een zware bevalling, wat ontbreekt bij veel beroemde bustes die kennelijk een onjuist beeld geven. Het vestigt de aandacht op de rol van het door Appianus genoemde masker. 'Iemand verhief boven de draagbaar een wassen portret van Caesar… Het portret werd met een mechanisch apparaat naar alle kanten gedraaid, en drieëntwintig wonden waren zichtbaar, bruut toegebracht op elk deel van het lichaam en gezicht.' (Appianus).[1]

Een realistische buste

In het Leidse Rijksmuseum van Oudheden staart Caesar je met zijn diepdonkere ogen aan, als midden-vijftiger, kort voor het moment dat hij op bloedige wijze werd vermoord (fotokatern fig. 2). De levensechte reconstructie is een aanvulling op de Romeinse portretbuste die hier al decennia valt te zien. Wie de eigentijdse muntportretten van Caesar kent, herkent de wat magere heerser, de gerimpelde hals en de opvallende adamsappel. Zijn kaalheid werd door zijn eigen soldaten spottend bezongen. En het schamele kapsel past bij het enige bekende eigentijdse portretbeeld dat van Caesar bekend is, gevonden in Tusculum en te zien in Turijn. Dat geldt ook voor de aan de rechterkant verdikte schedel. Uit het nieuwe onderzoek blijkt dat het gevolg te zijn van het geboortetrauma dat Caesar opliep. Er is zo redelijk wat informatie om een voorstelling van zijn uiterlijk te maken, wat een nieuw beeld oplevert.

Caesar kijkt fronsend en observerend voor zich uit. Het oogt alsof hij net in het museum is aangekomen en de vreemde situatie probeert in te schatten. Zijn gladgeschoren gezicht en keurig verzorgde haar verraden zijn ijdelheid en behoefte om met goede planning de zaken onder

controle te houden. Volgens zijn biograaf Suetonius had hij ook zijn huishouding thuis tot in de 'kleinigheden' strak op orde. Het buitenleven van bijna tien jaar strijd in Gallië, gevolgd door vijf jaar burgeroorlog, heeft zijn gezicht duidelijk getekend. We herkennen ook een man wiens gezondheid volgens familieleden kort voor zijn dood achteruit was gegaan, en die zich op de dag van zijn gewelddadige einde 'niet zo goed' voelde. Suetonius schrijft dat Caesar 'op het eind van zijn leven aan plotselinge flauwtes leed en soms door nachtmerries geplaagd werd'. Ook historicus Plutarchus wees op die zwakke gezondheid.[2] Het is te zien.

Als we een stap achteruit doen, kunnen we ons Caesar in toga voorstellen, het gewaad waarin hij op 15 maart 44 voor Chr. in de senaat werd neergestoken. Suetonius beschreef Caesar als 'lang van postuur, met blanke huidskleur en welgevormde ledematen'. Hij ging vaak gekleed in 'een tunica met brede purperen baan, waaraan franje, die tot op zijn handen afhing. Daarop droeg hij altijd een gordel, die hij gewend was nogal losjes te bevestigen.' Hij werd die fatale dag omgeven door zijn tegenstanders en met 23 messteken omgebracht zoals Suetonius bericht: als eerste 'bracht een van de gebroeders Casca hem van achteren een wond toe even onder de keel. Caesar greep Casca's arm en doorstak die met zijn schrijfstift. Hij deed een poging om op te springen, maar een nieuwe verwonding maakte hem dit onmogelijk. Toen hij merkte dat hij van alle kanten met getrokken dolken werd belaagd, omhulde hij zijn hoofd met zijn toga en trok tegelijk met zijn linkerhand de plooien van zijn toga strak omlaag tot aan zijn voeten, opdat ook het onderste gedeelte van zijn lichaam bedekt zou zijn en hij behoorlijker zou vallen. In deze houding werden hem drieëntwintig wonden toegebracht. Alleen bij de eerste stoot kermde hij zonder een woord, al hebben sommigen overgeleverd, dat hij, toen Marcus Brutus zich op hem stortte, in het Grieks tot hem heeft gezegd: "Ook jij, mijn zoon."' Na zijn dood bleek dat Caesar Brutus ruim had bedeeld in zijn testament. Die liet desondanks nietsverhullend munten slaan met op de keerzijde een vrijheidsmuts en aan weerszijde een dolk met eronder de datum van de moord EID.MAR (Ides van maart). Op zijn beurt zou het afgehakte hoofd van Brutus eindigen aan de voet van een standbeeld van Caesar.[3]

De Leidse witmarmeren kop van Caesar ziet er doorleefd uit. Zware beschadigingen laten op verschillende plekken zien dat het beeld in de Romeinse tijd flink te lijden heeft gehad. Toch is het internationaal gezien een interessant object. Het aantal in de vakliteratuur als Caesar erkende bustes is teruggebracht van aanvankelijk ruim 130 tot een twintigtal.[4] Daarvan bezit het Rijksmuseum van Oudheden er één, met als bijzonderheid dat daarvan de vindplaats bekend is, wat voor maar

drie andere Caesarbeelden het geval is. Die zijn alle in Italië gevonden. Bovendien zijn bij de meeste andere bustes na de Romeinse tijd de afgebroken onderdelen nieuw aangevuld. Zo kijken we naar recente monden, kinnen, oren en bijna altijd de neuzen, die letterlijk gezichtsbepalend kunnen zijn.

Toen de auteur tot de ontdekking kwam dat het Rijksmuseum van Oudheden over maar liefst drie Caesarkoppen beschikt, inspireerde dat tot een spannend idee. Zou het mogelijk zijn de echte Caesar op realistische wijze als een soort wassen beeld te tonen? Aanleiding was een ervaring met het eigen promotieonderzoek naar Forum Hadriani. Dat bood onder meer informatie over een in 1828 opgegraven skelet van een jonge vrouw, die gezien de vondstomstandigheden in de nadagen van de Romeinse stad vlak bij een stadsvilla de dood had gevonden.[5] Haar persoonlijke verhaal was destijds aanleiding om een gezichtsreconstructie te maken, die zeer succesvol werd uitgevoerd door Maja d'Hollosy. Bij het bestuderen van de Leidse beelden ontstond het idee Caesar in Leiden evenzo tot leven te brengen, met de bustes en een muntportret als authentieke getuigen. Nieuwe ontdekkingen over zijn geboortetrauma en mogelijke dodenmasker gaven de doorslag. Het daaropvolgende reconstructieproject met D'Hollosy werd een unieke bekroning van het onderzoek naar Caesar in de Lage Landen.[6]

Bij de reconstructie van Caesars uiterlijk helpt het dat juist tijdens de late republiek een ongeëvenaard hoge waardering bestond voor het zogeheten *verisme*. Dat is een zeer getrouwe weergave van de betrokken persoon.[7] Terwijl de Grieken meenden dat een goed karakter gekoppeld was aan een mooi uiterlijk, werd die relatie bij de Romeinen niet zo gelegd. Zij associeerden bijvoorbeeld ouderdom met wijsheid en toonden daarom juist bewust ouderdomskenmerken. Daarbij richtte het persoonlijke accent zich op het portret. Portretbustes werden vaak gemonteerd op staande beelden die veel algemener waren en vooral de status van de betrokkene symboliseerden, zoals de kracht van de militaire uitrusting of de toga van de politicus. Maar in het portret probeerden Romeinse kunstenaars juist de persoonlijkheid van het individu te vatten, inclusief mankementen zoals rimpels en zelfs puisten. Een belangrijke stap was de al in de vierde eeuw voor Chr. bekende techniek waarbij met kalk afdrukken gemaakt konden worden van een levend persoon, onder meer van het gezicht. Met die vorm werd vervolgens een getrouw model in klei vervaardigd. Dat kon daarna als basis dienen voor het gieten van zeer getrouwe bronzen beelden. Volgens Plinius waren bronzen beelden populair, omdat ze zo realistisch konden zijn.[8]

Anders dan bij stenen beelden konden in brons desgewenst meerdere exacte kopieën worden gegoten. Daarom is die techniek zeker in de

keizertijd veel toegepast voor de massale reproductie van keizerportretten. Dat in musea veel meer stenen dan bronzen bustes te zien zijn, geeft een sterk vertekend beeld. Bronzen beelden werden namelijk vaak al in de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen omgesmolten, omdat het materiaal zelf veel geld waard was. Volgens Appianus is al direct na Caesars dood een deel van zijn beelden omgesmolten. Volgens de Byzantijnse historicus Zacharias waren er zelfs in 546 na Chr. in de nadagen van Rome nog 3785 Romeinse bronzen beelden in de stad bewaard. Daarvan zijn er tegenwoordig, in tegenstelling tot marmeren beelden, nog heel weinig over. Het omsmelten verklaart waarom uit Caesars tijd volop inscripties bewaard zijn gebleven die bij een beeld gehoord moeten hebben, zonder dat het omgesmolten beeld zelf werd teruggevonden.[9]

Bij het onderzoek naar het bewaard gebleven beeldhouwwerk van Caesar, is het goed om te bedenken dat dit slechts handmatige kopieën zijn, gemaakt door verschillende kunstenaars. Soms zijn ze kleiner dan ware grootte en kunnen er bij het verkleinen fouten zijn gemaakt. Zo is een beroemd portret, in 1812 in Parma gevonden, slechts 11 centimeter hoog. In brons was een veel betere techniek mogelijk om de beelden van keizers exact te reproduceren. Aan de hand van een mal konden immers kopieën worden gemaakt die de keizers precies naar wens weergaven. De bronzen beelden die waren gegoten naar de originele gezichtsafdruk, dienden vervolgens op verschillende plaatsen als voorbeeld voor steenhouwers, die bij voorkeur marmer gebruikten. De bewaard gebleven marmeren beelden zijn zodoende slechts een *afgeleid* portret, dat op het oog en met de hand door een steenhouwer op een bronzen buste is gebaseerd, of zelfs secundair van een marmeren kopie daarvan. Dat verschillende formaten werden gebruikt, droeg er verder aan bij dat de stenen beelden nooit geheel identiek zijn.

Bovendien kende Caesars tijd de nieuwe mode van het zogeheten ‘tijdsportret’ (*Zeitgesicht*). Tot na zijn dood lieten nogal wat welgestelden van zichzelf een sterk op Caesar gelijkend portret maken. Deze beelden staan bekend als de ‘pseudo-Caesars’ en zijn veelal afkomstig van monumenten van de middenklasse en niet van de hoogste elite.[10] Er is ruim een honderdtal pseudo-Caesarbeelden bekend, waaronder een exemplaar in het Leidse Rijksmuseum van Oudheden uit de al in de Gouden Eeuw gevormde collectie Reynst in Amsterdam, en mogelijk verkregen uit een collectie in Venetië.[11] Een tweede voorbeeld in de Leidse collectie werd in de negentiende eeuw in Turkije gevonden (fotokatern fig. 6). Ook de meeste of zelfs alle bekende afbeeldingen op gesneden stenen behoren waarschijnlijk tot die groep pseudoportretten.

Caesars geboortetrauma

Door een vreemd toeval is van de Caesarbiografieën het eerste deel met de geboorte van Caesar verloren gegaan waardoor er zelfs wat onduidelijkheid bestaat over zijn exacte geboortejaar, ergens rond 100 voor Chr. Met het onderzoek kwam toch een detail uit deze periode naar voren, namelijk een schedelafwijking die aangeeft dat de veldheer met een zware bevalling ter wereld is gekomen. Het is een medisch detail dat bovendien aantoont dat we beschikken over een zeer getrouw beeld van Caesar in het archeologisch museum in Turijn. Terwijl doorgaans andere Caesarbustes worden getoond, wordt hiermee nog duidelijker dat deze zogeheten Tusculumbuste het meeste getrouwe eigentijdse marmeren beeld is dat daarom op de omslag van dit boek staat (fotokatern fig. 3-5).

De buste is in 1825 ten zuidoosten van Rome gevonden bij het forum van het Romeinse stadje Tusculum, op circa 25 kilometer van de hoofdstad. De bereikbaarheid in één dag verklaart dat onder meer Cicero er een villa bezat, en naar wordt aangenomen ook Caesar. Mede als gevolg van reiniging is het oppervlak vooral aan één kant beschadigd. Maar de nagenoeg complete buste biedt wel de meest getrouwe bewaard gebleven weergave van Caesar in zijn laatste jaren, kort voordat hij als midden-vijftiger werd vermoord. Het uiterlijk past bij zijn leeftijd. En op het portret is de specifieke uit de literatuur bekende terugtrekkende haarlijn weergegeven. De stijl is verwant aan een ongeveer vijftien jaar eerder gemaakt beeld dat zich nu in het Nationaal Museum in Napels bevindt. Het gaat om een portret van de filosoof Poseidonius in een vergelijkbare, zeer realistische stijl.[12]

Bijzonder is dat de in Napels te bezichtigen buste specifieke schedelafwijkingen vertoont die verraden dat de maker een levensecht portret voor ogen stond (fotokatern fig. 3a). De afwijking is al wel eerder opgemerkt, maar kreeg tot nu toe weinig aandacht. Daarom is de schedelafwijking getoond aan kinderchirurg Van Lindert, verbonden aan het Radboudumc (medisch centrum) in Nijmegen, die gespecialiseerd is in bij de geboorte ontstane schedelafwijkingen.[13] Er zijn bij Caesar twee verschillende afwijkingen zichtbaar. De eerste afwijking is een vrij onschuldige en zadelvormige deuk in de bovenkant van de schedel, die bijdraagt aan een meer dan gemiddeld naar achteren uitstekend achterhoofd.[14] Het is iets wat vrij algemeen voorkomt en niet bij de geboorte ontstaan hoeft te zijn.

De tweede afwijking wijst er echter op dat Caesar tijdens de – zware – bevalling aan zijn schedel gewond is geraakt, een zogeheten geboortetrauma. Als we Caesar ‘aankijken’ gaat het om een flinke verdikking aan de rechterzijkant van het hoofd, die tegenwoordig soms om cosmetische redenen chirurgisch wordt verwijderd.[15] Dat dit een eeuw later nog steeds als een specifiek kenmerk van Caesar werd gezien,

illustreert een Caesarbeeld dat in 2003 op het Italiaanse eiland Pantelleria is opgegraven. Het is een ongeveer een eeuw jongere Romeinse kopie uit het midden van de eerste eeuw na Chr. toen portretten jonger en mooier werden gemaakt. Maar kennelijk werd de bult zo karakteristiek geacht dat die toch is overgenomen, zij het in afgezwakte vorm.[16]

De bult wordt volgens Van Lindert vaak veroorzaakt door een moeilijke indaling bij de bevalling met daardoor langdurige druk op de schedel. Een regelmatig voorkomende complicatie is een bloeding onder het beenvlies als gevolg van het geboortetrauma.[17] In dat geval ontstaat een zwelling op het hoofd van de baby, vaak aan de zij- en achterkant, waar het contact tussen babyhoofd en bekken van de moeder het intensiefst is. Rond die zwelling treedt in 3 tot 5 procent van de gevallen binnen twee tot drie maanden verkalking op, waardoor de zwelling blijvend als een verdikking zichtbaar is. Van Lindert geeft desgevraagd aan in zijn praktijk nog recent bij een peuter een sterk gelijkende verbeende afwijking geopereerd te hebben op ongeveer dezelfde plek (fotokatern fig. 3b).[18] Een beeldhouwer zou een dergelijke schedelafwijking niet zelf verzinnen, en het past evenmin in een geïdealiseerd beeld. Het is daarom een sterke aanwijzing dat de Tusculumbuste een redelijk getrouwe weergave van het origineel is.

Mogelijk waren deze schedelvervormingen, misschien gecombineerd met vage geruchten over een zware bevalling, aanleiding voor het verhaal dat Caesar via een keizersnede zou zijn geboren. Plinius beschreef dit, wat de basis was voor de latere term *sectio caesarea* oftewel keizersnede.[19] Maar omdat zijn moeder de geboorte overleefde, is het onwaarschijnlijk dat hij daadwerkelijk zo ter wereld kwam. Daarom is geopperd dat Plinius met ‘de eerste der Caesars’ verwees naar Sextus Iulius Caesar, zijn oudst bekende voorvader, wat echter vergezocht is. Het is waarschijnlijker dat de schedelafwijking speculaties over de oorzaak opriep, waarvoor de keizersnee als onjuiste maar wel veel overgenomen theorie kan hebben gediend. Daarbij kan een rol gespeeld hebben dat verhalen over wonderbaarlijke geboortes nogal eens werden gebruikt om de status van leiders te verhogen. En dat de moeder de keizersnede overleefd zou hebben, was zeker wonderbaarlijk.

Gezien de leeftijd en zeer persoonlijke kenmerken was het verdwenen bronzen origineel waarschijnlijk gebaseerd op een afdruk van het hoofd van Caesar in zijn laatste levensjaren. Die afdruk kan zijn gemaakt toen hij in 46 voor Chr. voor het eerst de tijdelijke titel van dictator kreeg. Dat jaar werd in elk geval een beeld op het Capitool opgericht, en later op zijn eigen forum. Het jaar erop verschenen nieuwe beelden na zijn definitieve overwinning in de veldslag bij het Zuid-Spaanse Munda in maart 45 voor Chr.[20] Maar het kan ook nog iets later zijn geweest, toen

in 44 voor Chr. kort voor zijn dood in Rome zilveren munten werden geslagen met een sterk gelijkend portret, mogelijk gebaseerd op hetzelfde verdwenen origineel (fotokatern fig. 4a).

Dit muntportret was een primeur. Dat tot die tijd in Rome geen levende heersers waren afgebeeld, paste in het oude systeem van de republiek waarin geen ruimte was voor een eenhoofdige leiding.[21] Tot dan waren er in Rome alleen overleden beroemde personen op munten afgebeeld. Het tonen van levende heersers was wel bekend in het oosten, waar ze al eeuwenlang op munten stonden. In die traditie zijn daar ook enkele munten met een beeltenis van Caesar geslagen, maar zonder echte persoonlijke details.[22]

In een uitvoerige studie bleek dat muntmeester Mettius het eerste portret maakte, waarvan waarschijnlijk alle andere muntportretten zijn afgeleid.[23] Gezien de titels van Caesar dateren de munten van Mettius uit begin 44 voor Chr. Vergelijkbaar met de Tusculumbuste, zijn daarop de opvallende rimpels zichtbaar, de ver uitstekende adamsappel en de eveneens opvallend lange nek. Andere specifieke overeenkomsten zijn het door het leven getekende gezicht en het blote, haarloze voorhoofd. Dat het muntportret slechts ongeveer 1,5 centimeter hoog is, kan verklaren waarom door de stempelsnijder aangebrachte kleine details zoals de ogen en neus, wat afwijken.

Bij de buste van Tusculum zijn de oogkassen niet realistisch weergegeven, wat eraan herinnert dat we te maken hebben met een nietexacte kopie, handwerk van een lokale beeldhouwer.[24] Er kunnen dus nog nauwkeurigere versies bestaan hebben. Caesar had waarschijnlijk geen tijd om voor één marmeren beeld te poseren. Omdat er al bronzen beelden bestonden, moet dat laatste het oorspronkelijke voorbeeld zijn geweest. Uit historische bronnen is bekend dat kort na Caesars dood onder meer in Rome een bronzen beeld van hem in de tempel van Venus stond.[25] Met de schedelafwijking geeft het beeld uit Tusculum aan dat het een zeer realistische bronzen buste zal zijn geweest.

Daarom is de hoop gevestigd op andere beelden uit deze groep. Het dichtst in de buurt komt een exemplaar van onbekende herkomst in Woburn Abbey in Groot-Brittannië. Deze buste is gladder uitgevoerd en lijkt daarom wat verder van het origineel te staan. Bovendien is het beeld intensief gereinigd, waardoor onder meer de ogen zijn veranderd. Verder zijn er twee bustes die zich in particulier bezit bevinden in Italië, volgens de laatste kennis in collecties in Rome en Florence. Bij die in Florence is net als in Woburn Abbey de zadelvorm van de schedel nog herkenbaar. Dat ontbreekt bij de versie uit Rome, zodat die nog verder van het origineel af staat en misschien zelfs niet eens een Caesarbuste is.[26] Tot slot is er de in 2003 in Pantelleria op Sicilië opgeraven variant.

Die toont nog wel de zadelachtige schedelvorm en de verdikking rechts op de schedel, maar is verder met een glad maskerachtig gezicht jonger gemaakt. Dat was gebruikelijk halverwege de eerste eeuw na Chr. toen dit beeld, gezien de stijl en vondstomstandigheden, waarschijnlijk is vervaardigd, bijna een eeuw na Caesars dood.

In 1989 is gesuggereerd dat het Leidse Rijksmuseum van Oudheden mogelijk een zeer vroege kopie uit de Tusculumgroep bezit.[27] Die is ongeveer op ware grootte uitgevoerd en is inclusief de hals 35 centimeter hoog (fotokatern fig. 6). Hij werd al in 1895 verworven van A.O. van Lennep, die destijds in het West-Turkse Izmir verbleef, het antieke Smyrna. Hoewel details ontbreken, is het aannemelijk dat de zware buste daar ergens in de omgeving is opgegraven. Smyrna is een van de weinige plaatsen waarvan uit klassieke bronnen bekend is dat daar al tijdens het leven van Caesar een beeld stond.[28] Mogelijk heeft de beeldhouwer een lokaal Caesarbeeld als voorbeeld genomen, en daarbij vooral naar de voorzijde gekeken. Zeker het aangezicht vertoont namelijk gelijkenis met de Tusculumbuste, inclusief het haar dat over het kale voorhoofd naar voren is gekamd en de halsrimpels. De onderzijde van de hals van de Leidse buste heeft de vorm die werd gebruikt om dit soort bustes op de romp van een compleet beeld te plaatsen.

Inmiddels is duidelijk dat het niet om Caesar zelf gaat. Beeldenexpert Paul Zanker merkt op dat het beeld gezien de stijl wel uit de tijd van de Tusculumbuste dateert, maar waarschijnlijk een zeer vroeg voorbeeld is van een Zeitgesicht, dus een welvarend persoon die zich door de Caesarbeelden liet inspireren. Ook de geraadpleegde experts Pollini en Boschung delen die mening, waarbij Pollini onder meer op basis van de haardracht in de nek, een latere datering in de tijd van Trajanus niet uitsluit, mede gezien de gezichtsvorm. Zanker acht dat echter onwaarschijnlijk en beschouwt het als een vroege kopie.[29]

Het Leidse beeld is nog steeds relevant omdat het in elk geval een zeldzaam eigentijdse indruk geeft van de Tusculumgroep. De afwijkende schedelvorm ontbreekt, en zeker vanaf de zijkant bezien is het gezicht van het Turkse beeld wat voller. Maar verder zijn er veel kenmerkende elementen, zoals de pluk haar die het kale voorhoofd bedekt, de verhoudingen van het gezicht inclusief rimpels en bijvoorbeeld de opvallend lange hals met geprononceerde adamsappel en halsrimpels. De beweeglijke, ietwat schuine houding van nek en hoofd past bij het beroemde jeugdportret van Augustus van La Alcudia dat werd gemaakt naar de norm van de periode rond 40-30 voor Chr.[30] Ook andere stijlkenmerken passen bij de eerste twee decennia na de dood van Caesar.

Het wachten is op een nieuwe ontdekking van een getrouwer beeld uit

de ‘Tusculum-groep’. Het zou extra tegenwicht bieden tegen de minder nauwkeurige postume bustes die vaak worden getoond, terwijl het daarbij in feite gaat om Caesar met een pruik, zo verduidelijkt het onderzoek.

De postume bustes met pruik

Na Caesars dood ontstond in de tijd van keizer Augustus in Italië een postume groep Caesarportretten waarvan het Rijkmuseum van Oudheden een waarschijnlijk in Nijmegen gevonden exemplaar bezit (fotokatern fig. 8). Die groep had te maken met de vergoddelijking van Caesar door zijn adoptiefzoon en opvolger Octavianus, vanaf 27 voor Chr. bekend als keizer Augustus. In die beginperiode wilde Augustus ter legitimatie van zijn betwiste positie de verwantschap met Caesar onderstrepen. Enerzijds kregen zijn eerste eigen bustes, zoals die van La Alcudia, trekjes van die van Caesar, zoals de lange hals met tekenende rimpels. Anderzijds werden de postume beelden van de kalende Caesar voorzien van het weelderige kapsel van de nog jonge Augustus. Het onderzoek naar de twee Leidse bustes leverde een nieuw spoor op dat meer inzicht kan bieden in het ontstaan van dit postume Caesarportret. Het betreft de onjuiste weergaven van Caesars haar dat in de jaren negentig van de twintigste eeuw bij mannenkapsels inspiratie was voor de ‘Caesar cut’, wat dus eigenlijk geen goede naam is.

Bij een vergelijking in Leiden van de buste uit Nijmegen met die uit Turkije kwam een opmerkelijk verschil in schedelhoogte naar voren. Gekeken naar de verhoudingen van kin tot de bovenkant van de oogkassen, is de Nijmeegse schedel een stuk hoger. En dat verschil komt terug bij een vergelijking tussen andere beelden van de twee groepen. Het lijkt alsof men op een beeld van een kalende Caesar een flinke pruik heeft gezet vergelijkbaar met het jeugdkapsel van Augustus. Daarop zijn de bewaard gebleven kopieën gebaseerd (fotokatern fig. 5). Caesar kreeg een kapsel dat leek op dat van de nieuwe keizer, maar dan minder wild dan dat van de jonge Augustus.

Van de postume versie van de vergoddelijkte Caesar met Augustuskapsel zijn tien exemplaren bekend. Behalve een flink gerestaureerd beeld in Wenen en de Nijmeegse buste, bevinden alle andere beelden zich in Italië. Daarvan is naast Nijmegen maar in één ander geval de vindplaats bekend. Het gaat om de slechts 11 centimeter hoge marmeren Caesarbuste in het museum in het Farnesepaleis in Parma. De buste werd in 1812 gevonden in een villa bij het Romeinse Velleia, vlak bij Piacenza halverwege Parma en Milaan. De enige andere bekende vindplaats in deze groep is die van de 29 centimeter hoge Nijmeegse buste in wit marmer. Deze werd verworven door het Rijksmuseum van Oudheden uit een erfenis van de Amsterdamse

verzamelaar P.A. Gildemeester.

Gildemeester bouwde eind negentiende, begin twintigste eeuw een grote verzameling oudheden op uit vooral de omgeving van Nijmegen. Dat deze buste in die tijd op de Hunnerberg bij Nijmegen gevonden zou zijn, is zeer geloofwaardig. Daar zijn namelijk met de toenmalige stadsuitbreiding juist in die periode veel Romeinse vondsten gedaan. De nek is grotendeels afgebroken. En de kin, neus en een stuk van het voorhoofd zijn weggeslagen. Het is onwaarschijnlijk dat een dergelijk zwaar gehavend exemplaar destijds buiten een veiling om via de kunsthandel uit Italië of omgeving de lange weg naar het noorden gevonden zou hebben. De lokale archeoloog G.M. Kam had in de periode 1897-1922 de Nijmeegse vondsten goed in beeld maar kende de buste niet, dus het is waarschijnlijk dat deze al daar voor eind negentiende eeuw is gevonden. Roymans wijst erop dat de naam Hunnerberg destijds nog werd gebruikt voor een groot gebied tot aan het huidige centrum.[31] Materiaalspecialist Van Os van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed in Amersfoort geeft desgevraagd op basis van detailfoto's aan dat het marmer gezien de structuur niet uit het Europese Middelgebergte afkomstig kan zijn. De buste is dus gemaakt in het Middellandse Zeegebied en naar het noorden meegenomen.

Portretspecialist Zanker stelt dat de postume Caesarbustes in twee subgroepen zijn te verdelen. Daarvan zou de Nijmeegse buste tot de oudste groep behoren die het dichtst bij het origineel staat. Kenmerkend voor deze oudste groep zijn onder meer de iets opgeheven houding van het naar links kijkende hoofd en de wat minder nette uitvoering van het haar, dat langer is dan bij de tweede groep. Bij Augustus was een vergelijkbare haarontwikkeling te zien – van het wilde jonge haar van het La Alcudia-portret dat de periode rond 40-30 voor Chr. kenmerkte, naar het rustiger kapsel dat de norm werd nadat in 27 voor Chr. de nieuwe naam Augustus was geïntroduceerd met een bijpassend rustiger imago.[32] Volgens Zanker koos Augustus er in 27 voor Chr. voor om zijn imago los te koppelen van dat van zijn voorganger, omdat zijn eigen positie na de slag bij Actium inmiddels zeker was gesteld en Caesars positie als dictator eerder negatief werkte.[33] Daarmee dateert Zanker de eerste postume groep voor die tijd in circa 40-30 voor Chr.[34]

Als beroemd voorbeeld van de eerste postume groep geldt de bekende buste die wordt bewaard in het Camposantocomplex in Pisa, een beeld dat overigens in latere tijd is bijgewerkt (fotokatern fig. 5). Verder is er de kop in het Palazzo Pitti in Florence, dat in onjuiste positie in de rest van de buste is geplaatst waardoor niet te zien is dat Caesar eigenlijk iets omhoog kijkt. De latere tweede groep wordt volgens Zanker vertegenwoordigd door een beroemd beeld uit de oude Chiaramonticollectie in het Vaticaan in Rome, en onder meer twee

bekende beelden in Parma en Wenen. In die groep kijkt Caesar een andere kant op. Dat is vergelijkbaar met het zogeheten Primaporta-standbeeld van Augustus, dat representatief is voor diens beelden vanaf 27 voor Chr.[35] In lijn daarmee is het haar van Caesar netter en in de nek korter. Ook is, net als bij Augustus, het gezicht minder mager. Zanker dateert de productie van het verdwenen origineel van deze tweede groep in de periode rond 17-12 voor Chr. Dat was een tijd waarin Caesar korte tijd opnieuw in de aandacht stond.[36]

Juist rond die tijd is op de Hunnerberg in Nijmegen de eerste legerplaats gebouwd, een van de eerste militaire versterkingen in het noorden van Europa (afb. 5.4). Het fort is waarschijnlijk opgezet toen de Romeinse generaal Marcus Agrippa in 19-18 voor Chr. de regio bezocht, en is tot circa 16 voor Chr. gebruikt.[37] Agrippa was een studievriend van keizer Augustus en al vroeg een belangrijke legerleider die rond 38 voor Chr. denariën liet slaan met op de voorzijde het portret van de vergoddelijkte Caesar en diens opvolger Octavianus, en op de keerzijde zijn eigen naam. In 17 voor Chr. had Augustus ter gelegenheid van het eeuwfeest munten laten slaan met het portret van Julius Caesar erop. Het is mogelijk dat de buste kort daarna naar Nijmegen is gekomen. Maar Agrippa was toen zelf al weg.

Daarom valt eerder te denken aan de commandopost die rond 12 voor Chr. werd ingericht op het Kops Plateau, iets ten oosten van het eerdere fort (afb. 11.2). Dat gebeurde naar wordt aangenomen door Augustus' veldheer Drusus, die er waarschijnlijk zijn commandopost had voor zijn grote campagne tegen de Germanen. Na de onverwachte dood van zijn potentiële opvolger Agrippa, greep Augustus in 12 voor Chr. op zijn munten terug op Caesar als stichter van zijn dynastie. Als het Nijmeegse beeld inderdaad uit circa 40-30 voor Chr. dateert, was het al pakweg tien tot twintig jaar oud als het met Drusus naar Nijmegen zou zijn meegekomen. Terwijl in Italië de nieuwe versie opkwam, werd het 'verouderde' beeld mogelijk nog wel goed genoeg geacht voor gebruik in het barbaarse noorden.

Na de tijd van Augustus worden beelden van Caesar een stuk zeldzamer.[38] Daarbij lijkt vooral de Tusculumgroep voortgezet te zijn, wat een extra aanwijzing is dat die versie als het meest realistisch werd gezien. Het Leidse beeld uit Turkije geeft aan dat de Tusculumgroep daar al vroeg had postgevat. Een tweede, later voorbeeld uit Turkije bevindt zich in het Getty Museum.[39] Het exemplaar uit Pantelleria bij Sicilië laat zien dat dit model een eeuw na de dood van Caesar nog steeds voorkwam.

Daarna volgde begin tweede eeuw na Chr. een korte opleving onder Trajanus, die volgens Zanker werd geïnspireerd door Caesar als generaal. Het was ook rond die tijd dat Suetonius en Plutarchus Caesar

in hun biografieën opnamen. Trajanus ging alsnog de strijd aan in Dacië en Parthië, zoals Caesar dat eerder had willen doen maar als gevolg van zijn voortijdige dood daartoe niet de kans kreeg.[40] Uit die tijd dateren twee meer dan levensgrote beelden waarvan het ene van het Forum Traiani in Rome afkomstig is, en het andere wellicht ook. Mede omdat daarin invloeden van beelden van Trajanus zichtbaar lijken, wordt aangenomen dat ze in zijn tijd zijn gemaakt. Nadat Caesar lange tijd op de achtergrond was geraakt, toonde Trajanus weer veel respect voor deze wereldveroveraar. Dat blijkt uit de gouden munten die hij liet slaan, met een profiel van Caesar dat goed aansluit bij dat van de Tusculumbuste. Waarschijnlijk gebruikte de muntmeester een beeld uit de Tusculumgroep als voorbeeld.

Kennelijk bestonden er ook toen nog beelden van de Tusculumversie, waardoor het meer authentieke portret op munten en als buste kon herleven, zij het gladder en met Trajaanse invloeden. De kennelijke voorkeur boven de postume versie valt het beste te begrijpen als in die tijd bekend was dat de Tusculumgroep een realistisch beeld van Caesar gaf. Kennelijk was nog bekend dat de postume groep een geïdealiseerde versie was die paste in het bewust geschapen imago van Augustus en diens relatie tot Caesar. Het past bij het inzicht dat met de postume beelden tegenwoordig een onjuist beeld van Caesar wordt getoond.

Het dodenmasker van Caesar

In Leiden kijkend naar het gehavende marmeren beeld uit Nijmegen, valt nog iets op (fotokatern fig. 8a). We zien niet een krachtige veldheer, maar een uitgemergeld persoon die zijn beste dagen heeft gehad, of zelfs al dood is. Het is een aspect dat bij het Leidse exemplaar sterker naar voren komt dan bij de beroemde versies uit Italië die in feite een soort facelift hebben gehad met hier en daar wat nieuwe onderdelen. Daarbij is de Leidse buste volgens Zanker een van de oudste uit de reeks, zodat de andere exemplaren al in de Romeinse tijd wat levendiger kunnen zijn uitgevoerd.[41] Het exemplaar uit Leiden is daarom een goede basis om het vreemde magere uiterlijk nader te onderzoeken.

Museumconservator Braat publiceerde de enkele jaren eerder verkregen buste in 1939 en wees op de gelijkenis met een dodenmasker (fotokatern fig. 8). Dat was volgens hem bij het Leidse beeld herkenbaar aan onder meer de ingevallen wangen, het benige gezicht en de vreemde vorm van de mond. Die constatering heeft verder weinig aandacht gekregen. Toch zou dit weleens het juiste antwoord op het raadsel kunnen zijn. Het is een interessante gedachte omdat we daarmee ook een beeld krijgen van Caesar na zijn dood. En het feit dat dit in de postume beelden is overgenomen, kan een nieuwe licht werpen op de ontwikkelingen direct na de moord, en de paar jaar daarop.

Allereerst zou het betekenen dat er van Caesar een dodenmasker is gemaakt. Dat kan geregeld zijn door zijn aanhangers die hem tot een soort martelaar maakten. Ze wisten daarmee met succes de volkswoede op de moordenaars te richten, zo blijkt uit de ontwikkeling direct na Caesars dood. En er zou een verband kunnen zijn met de vergoddelijking van Caesar. Het idee was namelijk dat hij kort na zijn dood naar de hemel was opgestegen om zich daar als nieuwe god tussen de goden te vestigen, een primeur in die tijd. Men zag een verband met de komeet die enkele maanden na de moord zichtbaar werd toen zijn opvolger Augustus ter ere van Caesar spelen organiseerde.[42] Daarom is het denkbaar dat de kunstenaars die voor het eerst een vergoddelijkte heerser moesten uitbeelden, teruggrepen naar zijn dodenmasker. Dat toonde immers hoe Caesar er na zijn dood uitzag, de gedaante waarin hij naar de hemel opgestegen zou zijn.

In 1932 ging de Nederlandse onderzoekster Zadoks-Josephus Jitta in haar gepubliceerde proefschrift uitvoerig in op dodenmaskers en daarop gebaseerde beelden.[43] Ze beschreef ook de kenmerken van de *rigor mortis*, de vervorming van het gezicht kort na de dood. Het vocht verdwijnt uit de zachte delen en spieren verstijven. Door het verdwijnen van de lichaamssappen krijgt het gezicht een beniger uiterlijk en zakken de ogen weg in de oogkassen. Bij de wangen en slaap ontstaan holtes, en de lippen worden kleiner en zakken, evenals de mondhoeken. De twee plooien vanaf de neus naar de zijkant van het gezicht worden duidelijker. Ze beschreef een aantal stenen beelden waarop die kenmerken zichtbaar waren, met aanpassingen aan onder meer de ogen en mond om de persoon toch levend te doen lijken.[44] Drerup heeft dat overzicht in 1980 geactualiseerd en aangevuld met een aantal gipsen dodenmaskers uit onder meer de Romeinse necropool onder het Vaticaan.[45]

Lang is verondersteld dat dodenmaskers de basis waren van de wassen maskers die de Romeinse elite van hun voorvaderen bewaarden. Van Caesar bestond ook een dergelijk wassen masker dat volgens Appianus tijdens zijn begrafenis is getoond. De kleur en het oppervlak van was lijken sterk op de menselijke huid. Daardoor waren wasportretten levensecht, vergelijkbaar met wassen beelden tegenwoordig. Na het overlijden werden ze bewaard in het huisaltaar van de nabestaanden. Bij een begrafenis van een nazaat kwamen ze tevoorschijn om meegedragen te worden in de begrafenisstoet, de *pompa*, waarvan de historicus Polybius een uitvoerige beschrijving gaf.[46] Op een eigentijds Romeins reliëf uit Amiternum in Italië uit de laatste helft van de eerste eeuw voor Chr., valt te zien hoe de overledene wordt gedragen op een draagbaar met in de begrafenisstoet muzikanten en rouwende mensen. De overledene werd vergezeld door acteurs die de maskers van de

voorouders droegen. Waar mogelijk hadden ze een vergelijkbaar postuur, en herhaalden bekende grappen en uitspraken van de betreffende voorouder. Dit Romeinse ‘maskerrecht’ was alleen aan de elite voorbehouden en was dan ook een belangrijk onderscheidend element. Vergelijkbaar met een adellijke stamboom tegenwoordig, was het prestigeverhogend als een familie maskers van vele generaties kon tonen. Het bezit van een realistische bronzen portretbuste kon daarbij gebruikt worden om een nieuwe wasafdruk te laten maken als een wassen masker beschadigd raakte.

Recent onderzoek heeft aangetoond dat veel wassen maskers al werden gemaakt als een persoon nog in de bloei van zijn leven was. Vaak gebeurde dat bij het bereiken van een belangrijke positie op doorgaans hogere leeftijd. Alleen als het daar door omstandigheden niet van was gekomen, kon een afdruk van de overledene uitkomst bieden. Praktisch nadeel van dat laatste was dat het gezicht van een overledene na de dood vervormt. Dat in de Romeinse tijd grappen werden gemaakt over die vervormde maskers, geeft aan dat het maken van een dergelijk dodenmasker destijds ongebruikelijk was.[47] Dat verklaart ook dat Drerup een niet al te groot aantal beelden kon traceren die van dodenmaskers waren afgeleid, waarbij in ieder geval de ogen open en levend werden gemaakt. De voorkeur ging duidelijk uit naar een levend model.

Mede daardoor is er de afgelopen decennia weinig aandacht besteed aan de mogelijkheid dat van Caesar wel een dodenmasker is gemaakt. Toch is het goed mogelijk dat zijn aanhangers dat hebben gedaan. Tijdens de begrafenis van Caesar verscheen in ieder geval een wassen masker van hem. Zijn lijk werd volgens Suetonius rondgedragen op een ‘ivoren praalbed, bekleed met goudbrokaat en purper’. Marcus Antonius hield vervolgens de begrafenisrede. Daarna kwam volgens historicus Appianus het wassen masker tevoorschijn: ‘Iemand verhief boven de draagbaar een wassen portret van Caesar, terwijl het lichaam op zijn rug op de draagbaar lag, onzichtbaar. Het portret werd met een mechanisch apparaat naar alle kanten gedraaid, en drieëntwintig wonden waren zichtbaar, bruut toegebracht op elk deel van het lichaam en gezicht.’[48] Als inderdaad wonden in zijn gezicht werden getoond, kan in dit geval bij uitzondering een dodenmasker van zijn gezicht zijn gemaakt. Zo kon, net als bij een martelaar, de bruutheid van de moordaanslag publiekelijk worden getoond.

Marcus Antonius was duidelijk uit op een dramatisch effect. Volgens Suetonius stond aan het hoofdeinde van de draagbaar ‘een standaard met het gewaad waarin hij was vermoord’. Appianus schrijft in lijn daarmee dat Marcus Antonius na zijn toespraak het gewaad van Caesars lichaam haalde en op een speer uitstalde. Het zo getoonde kledingstuk was ‘doorzeefd met steekgaten en rood van het bloed van de dictator’.

Aangezien men besloot het gewaad met bloed en steekwonden zo demonstratief uit te stallen, is het denkbaar dat er ook bewust voor was gekozen om een dodenmasker van Caesar te maken en dat te tonen inclusief een dramatische steekwond.

De beoogde dramatiek klonk door in de ophitsende toespraak die Marcus Antonius op het forum hield, waarbij hij regelmatig naar het lichaam van Caesar keek en wees. In zijn rede refereerde hij lovend aan de driehonderd jaar oude Gallische bedreiging die was beëindigd met de Gallische oorlog, de campagne waaraan Antonius zelf had meegedaan: 'Alleen jij bent onverslagen teruggekeerd van alle gevechten die je leverde. Alleen jij hebt het land bevrijd van de driehonderd jaar oude bedreiging, door de barbaarse stammen op hun knieën te dwingen, de enige stammen die ooit Rome binnenkwamen en deden branden.'[49] Door de moord werd Caesar een soort martelaar wiens dodenmasker veel indruk gemaakt zou hebben. Het beeld van Caesar als martelaar had zijn effect. Woedend richtte de massa zich op de moordenaars, die op de vlucht sloegen.

Omdat het gebruikelijk was wassen maskers te bewaren, zouden de aanhangers daar in dit geval ook voor gezorgd kunnen hebben. Toen vervolgens met de vergoddelijking behoefte bestond aan beelden van de naar de hemel gestegen Caesar, kan het idee zijn ontstaan om dat wassen masker als voorbeeld te nemen. Uiterlijk in 42 voor Chr. was het idee van de vergoddelijking breed verspreid en ontstond snel behoefte aan de beelden.[50] Naast het idee dat Caesar met dat gezicht naar de hemel was gegaan, kan hebben meegespeeld dat het bij de begrafenis getoonde portret nog steeds geassocieerd werd met de dramatische martelaarsdood die zo in herinnering kon blijven. Portretspecialist Zanker merkte op dat Caesars opvolger Octavianus in deze beginfase het wreken van de moord op zijn adoptiefvader Caesar tot kern van zijn propaganda maakte.[51] Net als bij andere op dodenmaskers gebaseerde beelden, gaven de kunstenaars Caesar open ogen. En er was kennelijk bedacht dat Caesar net als Augustus een weelderig kapsel moest hebben, zoals het goden betaamde en passend in de mode van die tijd.

Het gebruik van het dodenmasker als voorbeeld kan ook invloed hebben gehad op de latere muntenportretten van Caesar. Aanvankelijk werd nog het bestaande muntportret gekopieerd dat kort voor Caesars dood was geïntroduceerd door muntmeester Mettius (fotokatern fig. 4a). Rond 38 voor Chr. verschenen voor het eerst munten met het portret van Caesar waarop deze in de titel als vergoddelijkt werd gepresenteerd. Met de grote ogen en ingevallen wangen tonen de oudste exemplaren van deze serie inderdaad gelijkenis met de Leidse buste (fotokatern fig. 8a en b). Maar of dat met het dodenmasker te maken heeft, valt met het beperkte detailniveau moeilijk te zeggen.[52] Volgens Zanker verscheen

rond deze tijd ook een geïdealiseerd beeld van de jonge Octavianus, maar met de kenmerkende ingevallen wangen van Caesar, bekend van een iets latere kopie uit La Alcudia.[53]

Het bestaan van een dodenmasker van Caesar als voorbeeld voor de postume bustes blijft vooralsnog een theorie. Zo geeft expert Van de Goot van het Nederlands Forensisch Instituut desgevraagd op basis van de postume beelden van Caesar aan dat het een mogelijkheid is, maar ook niet meer dan dat. Het raadsel van de magere Leidse Caesar is nog niet opgelost.

De kalende grijze Caesar

Het is in ieder geval duidelijk dat het weelderige kapsel van de postume beelden een verkeerd beeld van Caesar geeft, wat reden was om de Tusculumbuste op de omslag te zetten. Biograaf Suetonius biedt veruit de meeste aanvullende informatie over het uiterlijk van Caesar, waaronder diens terugtrekkende haarlijn. Suetonius had, gezien zijn verloren gegane werk over 'fysieke mankementen', oog voor lichamelijke details en had toegang tot het staatsarchief. Ook citeert hij als bron onder meer brieven van Cicero. Maar zijn kennis over Caesar was indirect, aangezien hij verwijst naar 'er wordt gezegd dat'. En hij schreef in een tijd dat er geen tijdgenoten van Caesar meer leefden. Mogelijk baseerde hij zich mede op de verloren gegane levensbeschrijving van Caesars goede vriend Oppius.

Volgens Suetonius zongen Caesars soldaten tijdens diens Gallische triomftocht van augustus 45 voor Chr. spottend over hem als 'kale vrouwendief':[54]

Burgers, houdt uw vrouwen binnen.
Hier komt een *kale* vrouwendief
Met het goud dat jij hier leende
Kocht je in Gallië je genot.

Het rokkenjagen en de kaalheid lijken beide een kern van waarheid bevat te hebben, wat de indruk versterkt dat de tekst authentiek is. Zo zou nog ruim een eeuw later volgens Tacitus een lid van de lokale elite claimen dat hij het product was van een van de escapades van Caesar, in dit geval met zijn overgrootmoeder.[55] En de kaalheid komt niet alleen bij de Tusculumbuste, maar ook in andere bronnen voor. Suetonius schrijft: 'Hij was haast overdreven nauwgezet in zijn lichaamsverzorging. Zo liet hij zich niet slechts zorgvuldig knippen en scheren, maar zelfs epileren, waar sommigen hem een verwijt over maakten. Hij leed verschrikkelijk onder een ontsierende kaalheid, waarover hij maar al te vaak grapjes van zijn vijanden moest aanhoren.

Daarom had hij er ook een gewoonte van gemaakt zijn spaarzame haren van zijn kruin naar voren te kammen, en van alle eerbewijzen die senaat en volk hem hadden toegekend, was hem het meest welkom het recht altijd een lauwerkrans te dragen, waar hij een dankbaar gebruik van maakte.'[56] Dat kaalheid voor mannen een probleem was, illustreren vele voorbeelden, zoals keizer Otho die zich speciaal een toupet liet aanmeten.[57]

Op de buste van Tusculum is inderdaad te zien hoe een pluk haar over het kale voorhoofd in de richting van de neus is gekamd (fotokatern fig. 5-7). Rond de tijd van Suetonius verwijst de historicus Plutarchus naar de ijdelheid van Caesar, die kennelijk volgens Caesars tijdgenoot Cicero met slechts één vinger op zijn hoofd krabte om zijn kapsel niet te verstoren. Cicero: 'Als ik naar zijn haar kijk, dat zo keurig is geordend, en hem zijn hoofd zie krabben met één vinger, komt het niet in me op dat deze man een zo grote misdaad zou kunnen begaan als het omverwerpen van de Romeinse constitutie.'[58] Het eveneens eigentijdse muntportret van Mettius toont hoe de lauwerkrans Caesars grotendeels kale voorhoofd bedekt (fotokatern fig. 4a). In het begin van de derde eeuw kende senator en historicus Cassius Dio het verhaal over de kaalheid van Caesar ook nog: 'Zelf droeg hij het triomfteken, bij besluit, bij alle spelen, en was hij altijd en overal getooid met de lauwerkrans. Het excuus dat hij ervoor gaf was dat zijn voorhoofd kaal was. Hij gaf daarmee aanleiding tot praatjes dat hij, toen hij zijn jeugd al ver achter zich had gelaten, nog steeds gespitst was op zijn uiterlijk.' En nog later, in 361 na Chr., kwam Julianus in een geschrift op de kaalheid van Caesar terug.

Wat betreft de alleen door Suetonius genoemde zwarte ogen van Caesar, past de opmerking dat die strikt genomen niet bestaan.[59] Maar wel komt een diep donkerbruine variant voor die sterk op zwart lijkt en wellicht bedoeld zal zijn. De kleur van de iris is donkerder naarmate de cellen in de iris meer bruin pigment (melanine) bevatten. Met zijn Italiaanse afkomst kan Caesar een gebruinde huid hebben gehad. Appianus schreef enkele decennia na Suetonius echter dat Caesar 'een blanke en tere huid' had, wat in tegenspraak lijkt met de opvallend donkere ogen. Misschien baseerde hij zich op Suetonius, die Caesars uiterlijk omschreef als 'stralend wit'.[60] Mogelijk had de bleke uitstraling te maken met de slechte gezondheid waar Caesar in zijn laatste levensjaren mee kampte.

Het is denkbaar dat Suetonius met de witte verschijning verwees naar het mogelijk wit, grijsachtige haar van Caesar in zijn nadagen. De rond 100 voor Chr. op 11 juli geboren Caesar stierf volgens Suetonius op 15 maart 44 voor Chr. op 55-jarige leeftijd. Op basis van andere bronnen kan hij ook nog een paar jaar ouder zijn geweest.[61] In de Romeinse tijd

werd grijs haar al donker geverfd. Maar het is sterk de vraag of dat paste bij het stoere imago van Caesar, die zich op zijn munten met ouderdomsrimpels liet afbeelden, een teken van ervaring en wijsheid. En anders dan Otho droeg hij geen toupet. Een reconstructie met grijs haar is daarom het aannemelijkst, hoewel niet zeker. Het zou passen bij een Caesar die net als bij zijn bevolkingscijfers, zich het liefst baseerde op dat wat er echt was, maar dat wel manipuleerde om een betere indruk achter te laten.

Tot slot weten we van Suetonius dat Caesar, na de in hoofdstuk 13 beschreven nederlaag tegen Ambiorix, in het najaar van 54 voor Chr. zijn baard liet staan en zijn haar liet groeien tot hij wraak had genomen: 'Hij hield zo veel van zijn soldaten, dat hij na het bericht van Titurius' nederlaag zijn haar en baard liet groeien en het pas weer schoor nadat hij wraak had genomen.'[62] Met dat laatste werd wellicht de wraakcampagne in het najaar van 53 voor Chr. bedoeld. Het zou betekenen dat Caesar, die de winter van 54-53 voor Chr. in het noorden doorbracht, daar met baard en lang haar heeft rondgelopen. Ruim een halve eeuw later zou Augustus op vergelijkbare wijze zijn rouw tonen toen hij in 9 na Chr. met de Varusslag ruim drie legioenen verloren had. Suetonius schrijft dat hij 'zo van streek was dat hij maanden aaneen baard en hoofdhaar liet groeien'.[63] Marcus Antonius droeg na de dood van Caesar als teken van rouw op zijn munten twee jaar lang een rouwbaard (fotokatern fig. 9a). De stijl daarvan doet denken aan die van de beroemde Capitolijnse 'Brutus' in Rome.[64] Later droeg Augustus in 38 voor Chr. een vergelijkbare baard op zijn munt met de vergoddelijkte Caesar, een dracht die paste bij de tijdsgeest. Daarom is de rouwbaard van Marcus Antonius door Maja d'Hollosy als voorbeeld genomen voor een Photoshopversie van de Leidse reconstructie, met een schuin oog naar het 'Brutus'-beeld vanwege die driedimensionale weergave (fotokatern fig. 9b).[65]

Alles combinerend, is besloten de Leidse reconstructie te baseren op verschillende bronnen. Basis is de in het Leidse museum aanwezige buste uit Nijmegen, maar zonder het verhoogde haardeel. Ontbrekende delen zoals de hals en neus zijn overgenomen van de eigentijdse Mettius-denarius, met een schuin oog naar de Tusculumbuste. En omdat de Mettius-denarius ook een wat doorleefder gezicht toont dan de mogelijk door de lokale beeldhouwer wat afgevlakte buste uit Tusculum, is geïnspireerd door de Nijmeegse buste een wat doorleefder portret geschapen. Daarin is meegewogen dat Caesar vijftien jaar lang op oorlogscampagnes was geweest en volgens zijn familie in deze periode kwakkelde met zijn gezondheid. De haardracht en schedelafwijking zijn gebaseerd op de Tusculumbuste, met in het museum de Turkse buste als

afgeleid voorbeeld van het kapsel. Voor details is uitgegaan van een ongeveer 55-jarige Italiaanse man met donkere ogen, aan wie te zien is dat hij met zijn veldtochten lange tijd veel buiten is geweest. Daar onder meer met halsrimpels zijn ouderdom niet werd verhuld, is het aannemelijk dat hij ongeverfd grijs haar had, met passend bij zijn kleur ogen een donkere ondergrond.

Met de beperkte gegevens blijft voorzichtigheid geboden. Zo valt niet uit te sluiten dat Suetonius zich baseerde op de beelden van Caesar die zoals aangegeven in de tijd van Trajanus, toen hij actief was, in elk geval in Rome te zien waren. Latere auteurs kunnen zich vervolgens op Suetonius en de beelden hebben gebaseerd. Dan resteert nog wel het soldatenlied over Caesar, dat een authentieke indruk maakt, zonder dat echter de echtheid ervan bewezen is. Maar de reconstructiepoging kan in elk geval helpen een tegenwicht te bieden tegen het postume portret dat de huidige beeldvorming van Caesar als een bijna absolute waarheid bepaalt. Door meer te tonen, laten we juist zien dat we het eigenlijk minder goed weten dan gedacht.

In het najaar van 2017 zijn met een handscanner in het Rijksmuseum van Oudheden 3D-opnames van de Nijmeegse Caesarbuste gemaakt. Vervolgens begon stapsgewijs in het Amsterdamse werkatelier van D'Hollosy de reconstructie. Gaande het proces was er de nodige afstemming met ondergetekende; zo bleek het haar van de auteur, als leeftijdgenoot van Caesar, een heel geschikt voorbeeld te zijn. Het was boeiend om mee te maken hoe de kleibuste in het atelier stapsgewijs steeds meer op de Caesar begon te lijken zoals we die kennen van zijn eigentijdse munten en beelden. Nadat kinderchirurg Van Lindert aangaf dat de schedelvorm realistisch was en de nodige details waren aangebracht, volgde de fase waarin het beeld van klei werd omgezet in een basis voor het uiteindelijke beeld van huidachtig siliconen. Daarna kwam Caesar langzaam tot leven met allerlei details, zoals de bij de leeftijd behorende aderen. Het gebruikte echte mensenhaar werd als laatste aangebracht, waardoor het lang spannend bleef wat het eindresultaat zou zijn.

Eind juni 2018 was het moment om de buste samen met het boek te onthullen in de Tempelzaal in het kader van het tweehonderdjarig bestaan van het Rijksmuseum van Oudheden. De reconstructie is gemaakt voor de vaste tentoonstelling over Nederland in de Romeinse tijd (fotokatern fig. 2 en 7). We zien een krachtige persoonlijkheid die vooruitkeek en in grote strategische kaders dacht. En we kijken naar de eerste geograaf van de Lage Landen.

3 CAESAR ALS GEOGRAAF

Als we met Caesar komende hoofdstukken op pad gaan, reizen we mee met de eerste geograaf van de Lage Landen. We treffen bij hem voor het eerst namen aan zoals Rijn en Maas, en het Woud Arduenna, en die van stammen en hun leiders. De reconstructie van vuistregels die hij vermoedelijk gebruikte, werpen een nieuw licht op de bevolkingscijfers die hij vermeldde. Caesar acht kennis van de vijand een belangrijke voorwaarde voor succes en laat zich informeren over gewoonten en gebruiken die hij met de lezer deelt, evenals zijn eigen observaties. Deze uitzonderlijke aandacht voor de omgeving past bij zijn leiderschapsstijl. Zijn soms exotische observaties helpen ons te beseffen dat de veldtocht evengoed een spannende ontdekkingsreis was. ‘Onze veldheer, onze soldaten en de wapens van het Romeinse volk hebben nu hun weg gevonden door gebieden en volken die ons tot nu toe nog niet eens uit verhalen of geschreven verslagen bekend waren.’ (Cicero).[1]

Caesar als eerste geograaf van de Lage Landen

In het British Museum in Londen illustreert een ongeveer 2600 jaar oud kleitablet het wereldbeeld dat ook de Romeinen in de kern voor ogen hadden. Op deze oudste bekende kaart ter wereld bestaat de aarde uit een rond eiland dat omringd wordt door ‘bitter water’, de Oceaan. Op land zijn rivieren en steden te zien. Voor de Romeinse tijd al was bekend dat de wereld een bol was. Rond 200 voor Chr. had de door Caesar genoemde Eratosthenes de omtrek van die aardbol al vrij nauwkeurig berekend. Maar het beeld leefde dat de aarde aan de achterzijde volledig uit water bestond en daarom niet zo interessant was. Hoewel de aarde dus niet als plat werd gezien, liet het relevant geachte deel zich naar men meende uitstekend afbeelden als een eiland in een grote zee. Dat moet ook de vorm geweest zijn van de helaas verloren gegane kaart die Eratosthenes rond 200 voor Chr. maakte met daarop al circa 400 plaatsnamen en lijnen voor de lengte- en breedtegraden. Caesar verwees naar ‘Eratosthenes en enige andere Grieken’ die in Germanië het ‘Orcynische woud’ kenden.[2] Posidonius voegde daar enkele decennia voor de Gallische oorlog nog informatie aan toe die Caesar zeker gekend zal hebben.

Voor Caesars komst was, voor zover bekend, de uit Marseille afkomstige Griekse onderzoeker Pytheas de belangrijkste bron voor de situatie in het noorden. Zijn werk is helaas verloren gegaan, maar wordt wel aangehaald door latere auteurs uit de oudheid. Daarvan schrijft de Griekse historicus Polybius (203-120 voor Chr.) al dat Pytheas naar het noorden reisde 'tot het einde van de aarde'. Pytheas was zo ver weg gevaren, dat hij drijvende ijsschotsen tegenkwam. Tot de verbeelding sprak verder onder meer zijn beschrijving van de ruime aanwezigheid van aangespoeld barnsteen, een fraai materiaal dat van de handel met het noorden bekend was. Uit de verschillende verwijzingen is duidelijk dat Pytheas rond 325-300 voor Chr. vanaf Frankrijk naar het verre noorden was gevaren en daarbij onder meer de kust van Groot-Brittannië bezocht en die van de Lage Landen en Scandinavië. Toch bleef het Romeinse beeld van de Lage Landen tot de komst van Caesar beperkt.

Caesar had vanuit strategisch oogpunt een grote interesse in geografie en lokale cultuur. Hij wordt dan ook wel gezien als de eerste geograaf en antropoloog die uitvoerig oog had voor de Lage Landen. Tot dan beperkte de kennis zich tot wat observaties van vooral kustvaarders. Landinwaarts was de situatie bij de Romeinen grotendeels onbekend. Dat was evengoed het geval met Groot-Brittannië, waar Caesar als eerste Romeinse legeraanvoerder voet aan wal zou zetten, bijna een eeuw voordat de Romeinen delen van het Britse eiland daadwerkelijk veroverden. In een toespraak waarin Cicero zomer 56 voor Chr. de senaat overtuigde dat het mandaat van Caesar verlengd moest worden, was hij al lovend over de nieuwe inzichten, nog voordat Caesar naar de Britten en Germanen was geweest: 'Onze veldheer, onze soldaten en de wapens van het Romeinse volk hebben nu hun weg gevonden door gebieden en volken die ons tot nu toe nog niet eens uit verhalen of geschreven verslagen bekend waren.'[3]

Sommige delen van *De Bello Gallico* lezen dan ook als het verslag van een ontdekkingsreiziger. Caesar beschrijft wat hij ziet en legt afstanden vast. Daarbij verwijst hij onder meer naar het gebruik van een wateruurwerk om posities te bepalen.[4] Grenzend aan de door de Romeinen als zeer woest beschouwde Germanen, hield Caesar de bewoners van de Lage Landen voor de gevaarlijksten van alle Galliërs. Er deden wilde verhalen de ronde over koppensnellers die met de afgehakte hoofden van hun tegenstanders pronkten, wat – zoals beschreven in hoofdstuk 16 blijkens lugubere vondsten in de Belgische Ardennen – inderdaad voorkwam.

Caesar is de eerste die rivieren zoals de Rijn en Maas beschrijft, en de bewoners een naam geeft. Als een waar ontdekkingsreiziger gaat hij in op de gewoonten en gebruiken van de lokale bevolking, en probeert een

beeld te schetsen van hun woonomgeving.[5] ‘Toen Caesar navraag deed naar hun aard en gewoonten, kreeg hij het volgende te horen,’ zo begint Caesar bijvoorbeeld zijn inleiding op de veldslag aan de Sabis vlak bij de Belgische grens. Vervolgens schets hij zijn beeld van de daar wonende Nerviërs: ‘Kooplieden werden in hun land niet toegelaten: ze stonden volstrekt niet toe dat wijn of andere luxeartikelen werden ingevoerd, menend dat het volk daarvan zou verwekelijken en zijn dapperheid zou verliezen. Het waren ruwe en heel moedige kerels.’ En hij vermeldt zaken als mensenoffers: ‘Sommige bevolkingsgroepen hebben poppen van reusachtige afmetingen, waarvan ze de van rijshout gevlochten lichaamsdelen met levende mensen vullen. Dan steken ze die poppen in brand en de mensen komen in de vlammen om.’[6]

Als eerste beschrijver van het gebied had Caesar, mede vanwege zijn positie, grote invloed op de beeldvorming in de Romeinse keizertijd en nog lang daarna. Daarbij streefde hij een politiek doel na: zijn mandaat beperkte zich tot de verovering van Gallisch gebied. Om ook actief te kunnen zijn in de Lage Landen tot aan de Rijn, stelde hij dat de Galliërs tot aan die rivier woonden. En aan de overkant daarvan woonden volgens hem de gevaarlijke Germanen. Dat was een overkoepelende naam voor een door de Romeinen gevreesd volk. Die oude angst hielp Caesar te rechtvaardigen dat de Rijn een logische grens van de Romeinse invloedssfeer was. Op die basis zou de Rijn later inderdaad eeuwenlang als grens van het Romeinse Rijk dienen. Dit voedde in latere tijden het hardnekkige idee dat aan weerszijden van de Rijn twee zeer verschillende stammen woonden, namelijk de Germanen enerzijds en de Galliërs inclusief de Belgae anderzijds. Caesar onderbouwde dat met de beschrijving van de gebruiken van beide stammen en de grote verschillen daartussen. Daarbij was het geen wetenschappelijk werk, maar een op een breed publiek gerichte sfeerschets.

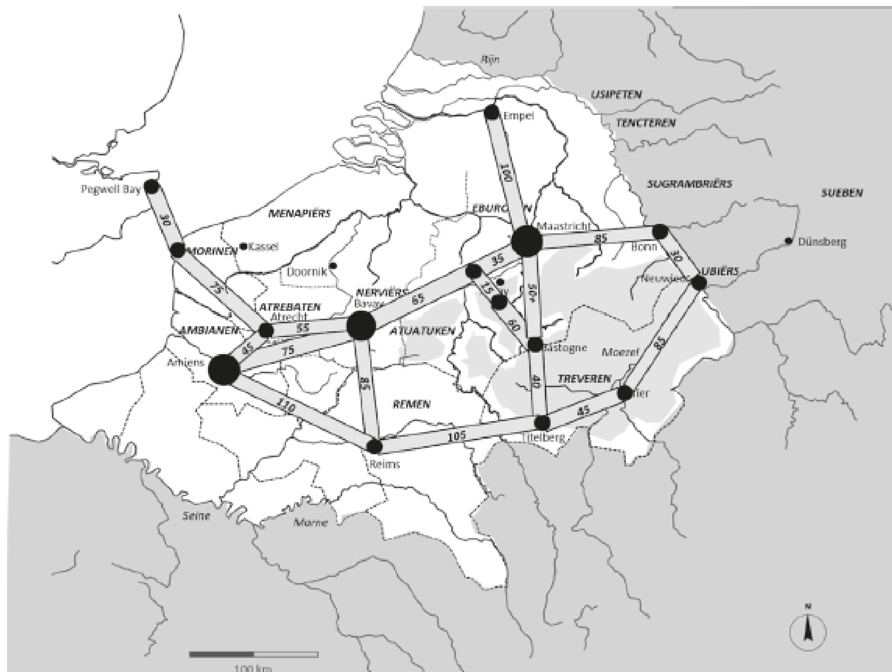
Caesar bracht wel wat nuances aan door bijvoorbeeld te wijzen op Germaanse invloeden bij bepaalde stammen aan de Gallische kant van de Rijn, die hij de over-Rijnse Germanen noemde (*Germani cisrhenani*). Zo meende hij dat de in de Belgische Ardennen wonende Atuatuken afkomstig waren van 6000 Germaanse strijders die daar ooit hun toevlucht hadden gezocht.[7] Op basis van dit soort elementen beschreef hij de Belgae als een ander soort Galliërs dan de Kelten, die volgens hem in het midden van Gallië woonden. Inmiddels is duidelijk dat de stamverschillen inderdaad niet strak langs de Rijn liepen. Maar het beeld van de tweedeling was al vroeg ingesleten en droeg zo bij aan een tegenstelling, versterkt doordat in grote delen van Gallië in de vorm van het Frans een Latijns dialect gesproken werd. De door Caesar op papier geschapen tegenstelling werd zo deels werkelijkheid. Het droeg eraan bij dat na de Romeinse tijd de Duitsers als Germanen regelmatig in gevecht

tegenover de Fransen als Galliërs zouden komen te staan, voor het laatst nog tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Volgens laat-Romeinse bronnen had Julius Caesar het initiatief genomen tot het vervaardigen van een verbeterde wereldkaart. Maar dat was nog niet ver gevorderd toen hij werd vermoord, waarna de kaart pas onder keizer Augustus tot stand kwam. Aangezien hij grote interesse had in geografie en er in zijn tijd al regionale kaarten bestonden, is het waarschijnlijk dat Caesar direct na de eerste expedities een stafkaart van Belgica liet maken. Volgens de Romeinse historicus Livius bestonden er al ruim voor Caesar, rond 175 voor Chr., dergelijke regionale kaarten die onder meer in tempels hingen. Uit de derde eeuw na Chr. is uit Dura-Europos een fragment bewaard van een kaart met kustplaatsen langs de Zwarte Zee, een kaartbeeld dat ook al vroeg van de kust van de Noordzee bestaan zal hebben.[8] In de Zwarte Zee zijn twee schepen getekend, en langs de kust staan kustplaatsen aangegeven met de onderlinge afstand in Romeinse mijlen. Mogelijk was de kust op de stafkaart van Caesar op vergelijkbare wijze aangegeven.

De wijze waarop de stafkaart het binnenland weergaf, leek mogelijk op de Peutingerkaart, een middeleeuwse kopie van een reiskaart uit de keizertijd. Daarop waren de afstanden de belangrijkste informatie, vergelijkbaar met spoorboekjes op internet in onze tijd, die alleen reistijden aangeven met een zeer schematische plattegrond. Behalve kaarten zullen de legereenheden daarom ook losse afstandstabellen hebben gebruikt, zoals het reisboek van Antoninus. Dat is een middeleeuwse kopie van een Romeins origineel met in lange lijsten de afstanden tussen de belangrijkste plaatsen. Beroemd is tevens de stenen wegwijzer die rond 1820 is gevonden bij de Sint-Truiderpoort in Tongeren, die dateert uit de keizertijd. Op deze oorspronkelijk achtkantige zwarte steen stonden routes in de regio waarvan drie zijden deels bewaard zijn. De compleetste middelste zijde toont de route die Caesar koos toen hij voor het eerst naar de Lage landen optrok. Vanaf de latere hoofdstad van de Remen (Durocorterum) voert de weg via onder meer die van de Suessionen naar Amiens (Samarobriva).

Net als op de Peutingerkaart zullen op een stafkaart rivieren zijn aangegeven. Dat waren namelijk potentiële barrières voor een leger op mars, maar ook een belangrijke waterbron. En vergelijkbaar met de Peutingerkaart kunnen op de stafkaart van Caesar de stamnamen zijn ingetekend. Bij gebrek aan de kaart beschikken we nu alleen over de stamnamen uit zijn oorlogsverslag, met hier en daar wat details. Soms vermeldt Caesar een plaatsnaam die in de keizertijd bewaard bleef zoals Nemetacum (Arras) en Samarobriva (Amiens).

Kaart 3: Belangrijke plaatsen in de noordelijke campagne van Caesar en hun onderlinge afstanden in Romeinse mijlen van 1,48 kilometer. Vanwege de onzekerheden naar boven afgerond op vijftallen en vooral gebaseerd op de kortste route volgens de routeplanner. Enkele cijfers zijn van Caesar zelf.

Kaart 4: Impressie van het vervormde kaartbeeld dat Caesar van het gebied gehad zal hebben. Daartoe zijn de Romeinse afstanden van kaart 3 geprojecteerd op de vervormde kaart van Ptolemaeus uit circa 150 na Chr. Daarvan zijn alleen de locaties van plaatsen en riviermondingen bekend, de rest is aangevuld.

Er ontstaat een impressie van de beschikbare informatie door de afstanden tussen de door Caesar genoemde plaatsen op een kaart te plotten, naar boven afgerond op een vijftal mijlen (kaart 3). Deels noemt Caesar de afstanden zelf, of zijn deze aan de hand van Romeinse kaarten of de routeplanner te reconstrueren. Op die basis is een 'rondje Ardennen' via Bavay, Reims en Neuwied 535 mijl. Dat kan verklaren dat Caesar stelt dat het 'Ardenner woud' zich over een lengte uitstrekt van 'meer dan vijfhonderd mijl'. Daarbij gaat het volgens hem inderdaad om het gebied 'zich uitstrekkend van de Rijnoever en het gebied van de Treveren tot aan het land van de Nerviërs'. Die ruim 500 mijl wordt doorgaans als een fout gezien, maar kan heel goed kloppen. Het was in deze periode gebruikelijk de omvang van een gebied met de omtrek aan te geven. Zo beschrijft Caesar Brittannië als een driehoek met zijden van 500, 700 en 800 mijl en een omtrek van 2000 mijl.[9]

Caesar had een beperkt inzicht in het verloop van de kustlijnen en rivieren. Het enige wat daarvan uit de Romeinse tijd een beeld geeft, is

de ongeveer twee eeuwen na hem gemaakte kaart van Ptolemaeus. Als de afstanden van Caesar daarop worden geprojecteerd, ontstaat een indruk van het soort verwrongen kaartbeeld waarop Caesar zich gebaseerd zal hebben (kaart 4). Daarmee valt bijvoorbeeld voor te stellen wat Caesar schreef over de Menapiërs: 'Naast het land der Eburonen woonden de Menapiërs achter een "verschansing" van een ononderbroken reeks moerassen en wouden.'[10] Bedacht dient te worden dat een dergelijke kaart stapsgewijs is ingevuld naarmate Caesar op meer plaatsen was geweest en meer informatie had kunnen inwinnen.

De stammen van de Lage Landen

Het gebied van de Belgen viel ongeveer samen met een regio die bijna geheel door zee en rivieren was begrensd (kaart 3). De Rijn vormde de oostelijke en noordelijke grens vanaf de zee, tot aan de bron van de Moezel die in de Rijn stroomde. Daarmee was het gebied al aan drie kanten op natuurlijke wijze afgebakend. Ongeveer ten westen van de Moezelbron liep een tweede rivier in westelijke richting naar zee en vormde zo de zuidelijke grens, tegenwoordig bekend als de Marne, die richting kust in de Seine stroomt en door Caesar als zuidgrens worden aangeduid.[11]

Veel stamgebieden gingen in de keizertijd over in bestuursgebieden, waarvan vervolgens een flink aantal in de vroege middeleeuwen bewaard bleef in bisdommen van de rooms-katholieke kerk. Die bisdommen waren genoemd naar hun hoofdplaatsen, met in de beginperiode vaak ook nog een verwijzing naar de oude stamnaam. Zodoende biedt de oorspronkelijke indeling van de bisdommen van de Lage Landen een eerste aanknopingspunt voor de reconstructie van de oorspronkelijke stamgebieden. In Frankrijk zijn veel van de bisdommen overgegaan in bestuurlijke departementen die zodoende ook nog de contouren van oude stamgebieden kunnen aangeven.

Voor de oriëntatie helpt het dat soms een streeknaam nog aan de stamnaam herinnert zoals de Viromanduërs in het huidige Vermandois. Omdat de Romeinen de stamnaam regelmatig verwerkten in plaatsnamen, klinkt daar nog vaker de stamnaam in door. Voorbeelden zijn Atrecht (Atrebaten), Amiens (Ambianen), Beauvais (Bellovaken), Vermand (Viromanduërs), Soissons (Suessionen), Meaux (Melden), Reims (Remen) en Trier (Treveren). Daarbij rekende Caesar de Treveren niet expliciet bij de Belgae. Maar hij noemt wel bondgenootschappen met stammen van de Belgae, zodat ze er tegenwoordig doorgaans onder worden gerekend. In werkelijkheid waren de grenzen niet onveranderlijk en soms ook vaag, en konden verhuizingen optreden die het plaatje verder vertroebelden.[12] Dat neemt niet weg dat er op hoofdlijnen een beeld valt te vormen.

Een aantal stammen krijgt een gezicht dankzij de munten die ze sloegen, wat tot het eind van de Gallische oorlog veelal gouden munten waren. Die waren handzaam bij grote transacties, waarbij naast handel ook diplomatieke giften, offers en bijvoorbeeld bruidsschatten een belangrijke rol speelden. De nog steeds actieve Belgische numismate Scheers publiceerde in 1977 een grootschalig onderzoek. Ze beschreef daarin de ontwikkeling van de noordelijke Gallische munten.[13] Hier en daar bestaat discussie over details en dateringen, en brengen nieuwe vondsten aanvullende inzichten, maar de hoofdlijn is wel duidelijk.

De in de derde eeuw voor Chr. rond de monding van de Somme geslagen gouden munten waren imitaties van gouden Griekse staters die via de handel daar de kustplaatsen bereikten. Voorbeeld waren staters van het Zuid-Italiaanse Tarente en uiteindelijk die van Philippus II uit Macedonië. Op de voorzijde stond de buste van Apollo en op de keerzijde een strijdwagen met twee paarden. Dat vertaalden de lokale muntmeesters in een kop op de voorzijde en één paard op de keerzijde, soms met een los wagenwiel erbij. Later werden de muntplaatjes kleiner en versimpelde het beeld. De voorzijde toonde nu abstract de krullen van het oorspronkelijke portret, en de keerzijde een versimpelde vorm van het paard. Zo legden de Nerviërs bij het hoofd het accent op de krullen. Daarin zat een element dat op de Griekse letter epsilon lijkt, zodat wordt gesproken van epsilonstaters. Verder landinwaarts legden de Bellovaken, Remen en Treveren het accent op het oog van het hoofd, wat de zogeheten ‘oogstaters’ opleverde. En zo kregen veel stammen hun eigen muntbeeld. Op de keerzijde bleef als verbindende factor het paard vaak centraal staan, maar wel met de nodige varianten.

Het verspreidingspatroon van opgegraven munten helpt om de verschillende stamgebieden in kaart te brengen, inclusief de onderlinge contacten. De ontwikkeling valt in de tijd te volgen doordat de munten redelijk goed te dateren zijn aan het goudgehalte en gewicht. Als gevolg van geldontwaarding daalde in de loop van de tijd namelijk het gewicht en gehalte. Op die basis valt bijvoorbeeld te bepalen dat de Eburonen in de buurt van Tongeren en Maastricht, met de slechtste kwaliteit munten, als laatsten gouden staters introduceerden, kort voor de komst van Caesar.

De bevolkingsaantallen en het aantal strijders

Caesar meldt op verschillende plaatsen bevolkingsaantallen. Zijn cijfers worden terecht met grote voorzichtigheid en argwaan gehanteerd. Regelmatig blijven Caesars cijfers zelfs volledig buiten beschouwing, omdat hij lijkt te overdrijven om zijn overwinningen groter te doen voorkomen dan ze waren. Maar de cijfers volledig negeren, is een gemiste kans. Zoals in de inleiding en hoofdstuk 1 aangegeven, kon

Caesar vanwege het grote aantal goed geïnformeerde getuigen het niet te bont maken met zijn overdrijvingen. Het was eerder een kwestie van het creatief presenteren van bestaande cijfers, dan wel het toeschrijven van de cijfers aan bronnen waarvan Caesar zich gemakkelijk kon distantiëren in het geval er kritiek kwam. Als hij schrijft dat hij gegevens heeft gekregen van de leiders van de Remen – in het noorden veruit de trouwste bondgenoot van de Romeinen – zal hij beseft hebben dat hij bij kritische vragen niet zo gemakkelijk de schuld bij hen kon leggen. Dat ging veel makkelijker bijvoorbeeld bij de vrouwen en oude mannen die zich bij de slag aan de Sabis in een moeras hadden verstopt en beweerden dat ze 'nauwelijks 500' van de 60.000 weerbare mannen hadden zien terugkomen.[14] In geval van twijfel kon Caesar reageren dat hij alleen maar opschreef wat ze hem vertelden, om te verklaren waarom hij naar eigen zeggen de zwaar getroffen Nerviërs clement behandelde.

Het is de moeite waard als een soort 'Caesarcode' te doorgronden hoe hij aan zijn cijfers kwam en hoe ze door hem werden gemanipuleerd. Caesars cijfers komen in een nieuw perspectief te staan als we aannemen dat hij vaak bestaande cijfers als uitgangspunt nam, en die combineerde met hem bekende demografische vuistregels. Dat de praktisch ingestelde Romeinen met vuistregels werkten, illustreren de voorbeelden uit de architectuur. Beroemd zijn de voorbeelden uit het boek van de Romeinse architect Vitruvius die mogelijk tijdens de Gallische oorlog diende in het leger van Caesar. Er waren eenvoudige regels voor bijvoorbeeld de verhouding tussen de dikte en breedte van muren, wat ook relevant was voor verdedingswerken.[15] Daarbij onderstreept Vitruvius dat vuistregels slechts een indicatie zijn waarvan naar omstandigheden afgeweken kon worden, wat voor Caesar niet anders geweest zal zijn. Demografische vuistregels waren Caesar mogelijk bekend uit de relatief goed ontwikkelde bevolkingscijfers in Rome en omgeving. Het betekent dat terugredenerend een deel van zijn cijfers wel degelijk in zekere mate bruikbaar is. En dat levert naar zal blijken voor de komende hoofdstukken indicaties op die redelijk geloofwaardig zijn en het verhaal een stuk concreter maken.

Overigens blijft de beperking dat de kwaliteit van officieel vastgelegde cijfers niet altijd even goed geweest zal zijn. Zo is het bijvoorbeeld mogelijk dat alleen een bevolkingscijfer bekend was uit een al wat oudere bevolkingstelling, en op basis van een vuistregel werd bepaald hoeveel weerbare mannen die bevolking dan moest tellen. Of het kan zijn dat op basis van belastingafdrachten bekend was hoeveel betalende gezinshoofden er waren, en daarvan met vuistregels de omvang van een stam werd bepaald. De methode kan per stam en per situatie verschillend zijn geweest, met mogelijk ook nog de neiging bijvoorbeeld

ten behoeve van het prestige de omvang van een stam wat op te vijzelen. Voor zover de cijfers al bruikbaar zijn, is dat vooral indicatief. En zelfs als ze alleen indicatief worden gebruikt, is het wenselijk daar onafhankelijke andere bronnen naast te leggen, wat gelukkig in een aantal gevallen mogelijk is. Het vraagt wat meer werk dan het simpel overnemen of volstrekt negeren van de getallen, maar dat loont wel de moeite, zo zal blijken. Het opent nieuwe doorkijkjes naar de Gallische oorlog langs Rijn en Maas en toekomstige onderzoeksmogelijkheden. De oudste bevolkingsstatistieken van de Lage Landen doemen op.

De informatie die Caesar gaf over de Helvetiërs waarmee de Gallische oorlog was begonnen, geeft een inkijkje in zijn werkwijze. In het verslag over het eerste campagnejaar in 58 voor Chr. beschrijft Caesar wat hij aantrof: ‘In het kamp van de Helvetiërs zijn in het Grieks geschreven lijsten gevonden die aan Caesar werden overhandigd. Ze bevatten een overzicht met naam en toenaam van het aantal strijdbare mannen die hun land hadden verlaten; kinderen, oude mannen en vrouwen stonden afzonderlijk vermeld. Het totale aantal van de Helvetiërs was 263.000.’[16] Hij somt ook nog de aantallen van een aantal kleinere stammen op en komt op een totaal van 368.000 mensen. Belangrijk is hier vooral dat Caesar het aantal strijdbare mannen als een aparte groep benoemt, en daar niet de kinderen en oude mannen toe rekent. Het zou om 92.000 weerbare mannen gaan, wat precies een kwart van 368.000 is. Mede gezien het afgeronde getal kan dat onmogelijk op een nauwkeurige telling gebaseerd zijn geweest.

Het geeft aan dat Caesar wellicht op basis van ervaring meende dat er een factor 4 zat tussen de totale bevolking en het aantal weerbare mannen. Onderzoek naar onder meer grafvelden uit de Romeinse tijd leert dat op veel plaatsen ruim een kwart van de bevolking uit mannen tussen vijftien en zestig jaar bestond.[17] Zo bezien was het, met de onvermijdelijke lokale verschillen, een realistische vuistregel als gemiddelde. Zoals aangegeven in de bijlage zijn er bij Caesar meer voorbeelden van het gebruik van deze factor 4 als vuistregel.

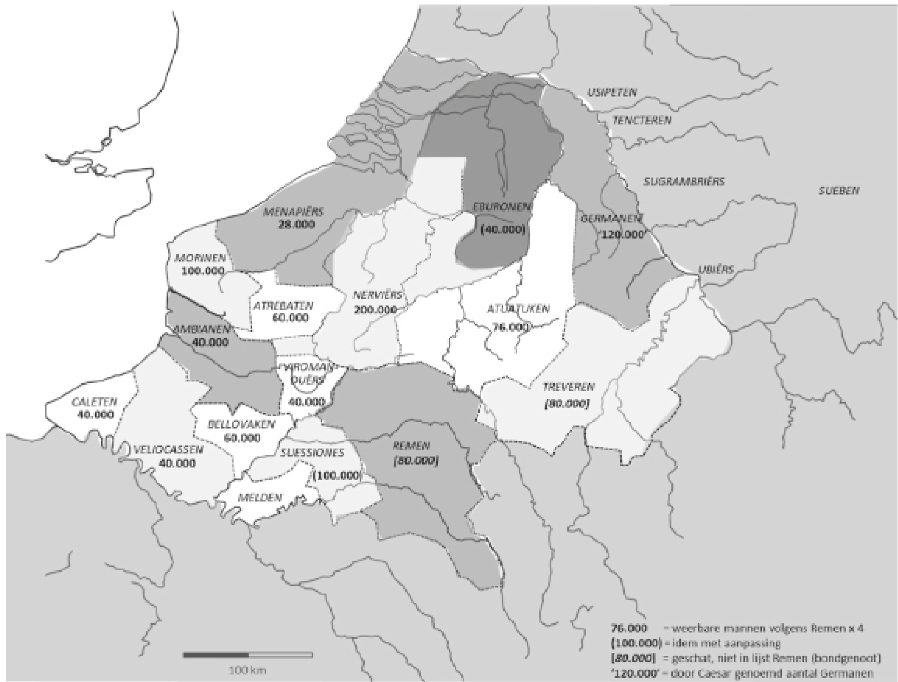
Met de genoemde factor 4 voor de verhouding tussen het aantal weerbare mannen en de bevolkingomvang, wordt een aantal van Caesars cijfers een stuk geloofwaardiger. Zo schreef Diodorus van Sicilië rond 30 na Chr. dat de grootste Gallische stam ‘ongeveer tweehonderd duizend man telde, en de kleinste vijftigduizend’.[18] Dat was ruim driekwart eeuw na de Gallische oorlog, zodat er tijd was geweest om met bevolkingsgroei de oorlogsverliezen weer aan te vullen.[19] Gedeeld door een factor 4 levert dat volgens de vuistregel per stam maximaal 50.000 weerbare mannen op. En dat klopt aardig met de informatie die hij in 57 voor Chr. bij het begin van de noordelijke campagne van de Remen kreeg.

Toen Caesar naar het noorden optrok, gaven de Remen hem als bondgenoot informatie over de omvang van vijftien opstandige stammen. Zoals de Haeduers in Centraal-Gallië veruit de trouwste bondgenoot van Caesar waren, zo waren in Belgica de Remen dat. Zodoende kon hij deze bron niet te veel in diskrediet brengen. Dat maakt de informatie die hij van hen noemt extra interessant: 'De Remen zeiden dat zij volledig op de hoogte waren van de getalssterkte van de Belgae, want ze hadden van bloedverwanten en anderen aan wie ze via huwelijken verbonden waren, gehoord hoe groot het aantal manschappen was dat elke stam op de Belgische landdag voor deze oorlog beloofd had te leveren.'[20] Het ging exclusief de Remen en Treveren in totaal om circa 346.000 weerbare mannen. Daarbij is het aantal van 100.000 voor de Bellovaken zoals in de bijlage aangegeven, ongeloofwaardig groot. Een ander door hem genoemd cijfer doet vermoeden dat het circa 15.000 weerbare mannen betrof. Caesar kreeg geen cijfers voor de Treveren en Remen die als bondgenoot niet bij de genoemde opstandelingen hoorden. Volgens de schatting in de bijlage beschikten de Treveren over circa 20.000 weerbare mannen. De Remen woonden in een ongeveer even groot gebied als de Treveren, en kunnen een vergelijkbare omvang hebben gehad.

Daarmee zou het totale aantal weerbare mannen bij de Belgae ongeveer 300.000 zijn geweest. En dat is ook het aantal dat Strabo voor de Belgae noemt: 'De omvang van hun bevolking kan worden geschat op basis van het feit dat vroeger werd gezegd dat er 300.000 Belgae geschikt waren om wapens te dragen.' Volgens Strabo was Reims, de hoofdplaats van de Remen, in zijn tijd een belangrijk bestuurscentrum, zodat de oude bevolkingscijfers van de bondgenoten daar mogelijk nog beschikbaar waren. Daarbij lijkt het getal van de Suessionen gebaseerd op oude tijden toen ze onder Diviciacus nog 'het meest uitgestrekte gebied' beheerden, en was inclusief de Melden 25.000 in plaats van 50.000 weerbare mannen al veel.[21] Met een factor 4 zouden circa 275.000 weerbare mannen passen bij een bevolking van ongeveer 1,1 miljoen Belgae. Dat is inclusief de door Caesar elders genoemde 120.000 Germanen, die samen met naar schatting 40.000 Eburonen volgens de Remen 40.000 weerbare mannen telden. Op een oppervlak van ongeveer 110.000 vierkante kilometer is dat een dichtheid van 10 inwoner per vierkante kilometer, wat goed mogelijk is.[22] Hoewel zeer indicatief, valt zo een schatting te geven van de bevolkingsomvang in de regio in de tijd van Caesar (Kaart 5).

Het aantal van ongeveer 1,1 miljoen Belgae kan ook redelijk aansluiten bij de cijfers voor geheel Gallië. Volgens de historicus Plutarchus heeft Caesar 'slag geleverd tegen drie miljoen mensen'. Plutarchus spreekt elders van 'de Belgen, de machtigste Keltische stam,

die het derde deel van geheel Gallië bewoonden'.[23] Als hij daarmee bedoelt dat ongeveer een derde van de bevolking in Belgica woonde, dan zouden dat er ongeveer 1 miljoen zijn, wat gezien het globale karakter van zijn cijfers redelijk in de buurt ligt van bovengenoemde 1,1 miljoen. Appianus noemt het wat grotere aantal van 'in totaal meer dan vier miljoen barbaren'.[24] Met ongeveer een derde zouden er dan ongeveer 1,35 miljoen Belgae zijn geweest. De schatting van circa 1,1 miljoen Belgae ligt dus tussen de twee zeer globale uitersten van ongeveer 1 en 1,35 miljoen.

Kaart 5: Inschatting van het aantal stamleden in Gallia Belgica, totaal circa 1,1 miljoen. Gebaseerd op de aanname dat door Caesar genoemde aantallen de weerbare mannen betreffen die gemiddeld ongeveer een kwart van de bevolking vormden. De cijfers van de Remen en Treveren ontbreken bij Caesar en zijn geschat, die voor de Suessionen gehalveerd, de Melden meetelde.

Met voor geheel Gallië 3 tot 4 miljoen inwoners zou met een factor 4 het totale aantal weerbare mannen 750.000 tot 1 miljoen zijn geweest. Als daarvan een kwart tot de helft daadwerkelijk beschikbaar was, waren dat 125.000 tot 500.000 man. Zo bezien is het niet zo gek dat Vercingetorix er volgens Caesar in 52 voor Chr. in slaagde om bij elkaar ongeveer 250.000 man te mobiliseren voor de laatste grote strijd.[25]

Dat grofweg een kwart tot de helft van de weerbare mannen gemiddeld echt inzetbaar was, lijkt een andere bij Caesar bekende

vuistregel te zijn geweest. Het was in de praktijk onmogelijk alle mannen tussen de vijftien en zestig daadwerkelijk naar een specifieke veldslag te sturen. Caesar geeft daar zelf een duidelijk voorbeeld van bij de Germaanse Sueben, volgens hem 'verreweg het grootste en oorlogszuchtigste van alle Germaanse volken'.[26] Hij schrijft dat de helft van de mannen meevocht en de andere helft achterbleef, wat nodig was om het land te bewerken en bijvoorbeeld achterblijvers te beschermen. Caesar legt uit: 'De anderen, zij die thuis zijn gebleven, zorgen behalve voor hun eigen levensonderhoud ook voor dat van de strijders. Op hun beurt zijn de thuisblijvers het volgende jaar onder de wapenen; dan blijven de anderen binnen. Op die manier kan de landbouw voortdurend op gang blijven en is er geen onderbreking bij het opdoen van kennis en ervaring van oorlogsvoering.' Het zal een mechanisme zijn dat ook bij veel andere stammen van toepassing was. Dat Caesar dit voorbeeld en passant noemt, was misschien zelfs bedoeld om desgewenst aan te kunnen voeren dat hij heel open was geweest over de daadwerkelijke inzetbaarheid van de door hem genoemde aantallen weerbare mannen.

Stammen die minder strijdvaardig waren dan de Sueben, zullen nog minder strijders op de been gekregen hebben. Voorbeelden in de bijlage laten zien dat het ook een kwart of bijvoorbeeld een derde kon zijn. Dat levert de samenvattende vuistregel op dat een kwart tot de helft van de weerbare mannen op het slagveld verwacht kon worden. Als Caesar in een snelle berekening daar ergens tussenin ging zitten en aannam dat een derde viel te mobiliseren, dan waren dat van de 275.000 Belgae afgerond 100.000 man. Op een totaal van 1,1 miljoen was dat bijna 1 op de 10. Die laatste verhouding kan hij voor grove schattingen gebruikt hebben.

Zo kon hij met 1 op 10 het aantal ruiters inschatten, wat van belang was omdat hij ieder voorjaar van zijn bondgenoten vroeg ruiters te leveren, en zo kon inschatten wat redelijk was. Met in zijn leger gemiddeld circa 4000 ruiters op circa 40.000 soldaten lijkt hij ongeveer 1 op de 10 ruiters als norm gebruikt te hebben. Met ongeveer 1 op de 10 leden van de bevolking als strijder, was dan 1 op de 100 ruiter. Zoals beschreven in hoofdstuk 9, kwam Caesar mogelijk op basis van het aantal Germaanse ruiters zo tot de schatting dat hun bevolking 430.000 mensen telde. Daarbij wist Caesar dat dit slechts gemiddelden waren. Zo geeft hij aan dat de Nerviërs relatief weinig ruiters hadden terwijl het bij de Treveren juist hun kracht was.

Zoals uitgewerkt in de bijlage, lijkt hij vaak verondersteld te hebben dat gemiddeld 1 op de 100 mannen lid was van de stamraad, dat is vergelijkbaar met het aantal ruiters. Dit was een handige vuistregel, omdat het ernaar uitziet dat hij gemiddeld 1 gijzelaar per stamraadlid vroeg, de gebruikelijk waarborg bij vredesverdragen. De logische

gedachte daarachter kan zijn geweest dat de leden van de stamraad in de praktijk de levering van gijzelaars moesten regelen. Regelmatig beschrijft Caesar hoe familieleden van stamleiders als gijzelaar werden meegegeven, vaak ook hun kinderen, wat voor de hand ligt omdat de leiders daar het meest bezorgd om zouden zijn. De opdracht was dan simpel: gemiddeld 1 gijzelaar per lid van de stamraad, waarbij ze onderling mochten uitmaken wie wat bijdroeg, zolang het aantal gevraagde familieleden maar geleverd werd.

Soms bestaat de mogelijkheid dit soort zaken aan archeologische resten te toetsten. Zo vroeg Caesar van de Treveren 200 gijzelaars. Volgens de genoemde vuistregels zou dat betekenen dat er ongeveer 200 stamraadleden waren, 20.000 weerbare mannen en 80.000 stamleden. Zoals toegelicht in de bijlage, lijken de proporties van hun stamcentrum in het Luxemburgse Titelberg daar redelijk goed op aan te sluiten. De vermoedelijke vergaderzaal is ruim genoeg voor circa 200 man, de openbare ruimte voor het toespreken van circa 20.000 weerbare mannen en de omwalling groot genoeg om als vluchtburcht te kunnen dienen voor een groot deel van de bevolking. En gerelateerd aan het oppervlak van het stamgebied, levert het geschatte totale bevolkingsaantal een geloofwaardige dichtheid per vierkante kilometer op. Daarbij past direct de kanttekening dat er aan dit soort schattingen de nodige haken en ogen zitten. Maar zolang dat duidelijk is, zijn ze wel de moeite van het onderzoeken waard.

Tot slot doet het voorbeeld van de Helvetiërs vermoeden dat Caesar ook vuistregels gebruikte voor het aantal mensen per oppervlak, wat op kleinere schaal ook relevant zal blijken te zijn. Caesar stelde dat het betreffende Helvetische gebied 240 bij 180 Romeinse mijl groot was, dat is 43.200 vierkante mijl.[27] Vermenigvuldigd met 8,5 levert dat een bevolking van 367.200 op. Dat kan naar de door hem genoemde 368.000 zijn afgerond om het deelbaar door 4 te maken. De veronderstelde dichtheid van 8,5 inwoner per vierkante mijl is dan omgerekend 3,9 inwoners per vierkante kilometer. Dat komt aardig in de buurt van de ongeveer 5 inwoners per vierkante kilometer die in moderne schattingen wordt gehanteerd voor Gallië in de tijd van Caesar. Er waren grotere dichtheden tot circa 15 per vierkante kilometer in dichtbevolkt gebied, en lagere in nauwelijks bewoonde delen zoals bergachtig gebied als dat deels van de Helvetiërs.[28]

Het aantal van 368.000 is naar huidige inzichten onrealistisch hoog en maakt het onwaarschijnlijk dat Caesar dat getal zelf ter beschikking had. Omdat hij het oppervlak noemt, zal dat zijn basis zijn geweest. En daarmee komt de fout in zijn berekening naar boven. De 43.200 vierkante mijl is gelijk aan 97.200 vierkante kilometer wat veel te hoog is. Zo meet het huidige Zwitserland slechts 41.285 vierkante kilometer.

Zo bezien zou je eerder een half zo groot oppervlak verwachten en ook half zo groot inwoneraantal. En inderdaad schrijft Orosius in de vijfde eeuw, naar wordt aangenomen op basis van een onafhankelijke bron, dat het oorspronkelijk om slechts 157.000 personen ging.

Het getal van Orosius is een stuk geloofwaardiger. Met de vuistregel van 8,5 inwoner per vierkante mijl zou het met de 157.000 inwoners van Orosius om een gebied van 40.256 vierkante kilometer gaan. Dat is vergelijkbaar met Zwitserland en al veel geloofwaardiger. En de 157.000 komt, rekening houdend met enkele tienduizenden slachtoffers van de strijd, al veel dichter in de buurt van de 130.000 vijanden die volgens Caesar de oorlog overleefd hadden.[29] Daarvan keerden er volgens Orosius 110.000 terug. Dat is een getal dat ook Caesar noemt op basis van een telling die hij zelf zou hebben laten uitvoeren.[30]

Door het oppervlak van de tegenstander te groot voor te stellen, kon Caesar de indruk wekken dat het er aanvankelijk 368.000 waren. Zo deed hij de overwinning veel groter lijken dan deze in werkelijkheid was. Van belang is hier de mogelijkheid dat Caesar zich tegen eventuele kritiek indekte door wel deels gebruik te maken van bestaand cijfermateriaal. Het is goed mogelijk dat Caesar dit soort vuistregels uit Italië kende, waar de bevolkingscijfers redelijk ontwikkeld waren. De vertaling naar censuslijsten die voor de Romeinen herkenbaar waren, was dan een stijlvorm die hij acceptabel vond om de boodschap voor het thuisfront over te brengen.

Vermoedelijk hanteerde Caesar ook vuistregels voor het oppervlak van zijn kampen met bijvoorbeeld als eenheid de vierkante *actus* van 120 bij 120 voet (0,1262 hectare).[31] Zo wordt in hoofdstuk 5 aangegeven dat hij mogelijk aannam dat er in een kamp 40 man per vierkante actus konden overnachten, en bij gebruik als vluchtburcht er 160 tot 200 man per actus terechtkonden. Voor het overnachten van ruiters was ongeveer twee keer zoveel ruimte nodig. Het zijn gegevens die veel beter begrijpelijk maken waarom hij tijdens zijn campages bepaalde kampen bouwde, zo zal blijken.

Er blijft met dit soort cijfers grote voorzichtigheid geboden. Zo schrijft Suetonius dat Caesar er geen moeite mee had ten behoeve van de *sense of urgency* zonodig voor zijn eigen soldaten de omvang van het vijandelijke leger groter voor te stellen dan het was: ‘Waren zijn mannen verschrikt door geruchten over de vijandige troepensterkte, dan verhoogde hij het moreel niet door die geruchten te ontkennen of te bagatelliseren, maar door er zelf nog het een en ander bij te fantaseren.’ Daarop noemt hij het voorbeeld van de latere strijd in Noord-Afrika tegen koning Juba, die volgens Caesar zou beschikken over ‘tien legioenen, dertigduizend ruiters, honderdduizend licht gewapenden en driehonderd olifanten.’[32] Kritische vragen over deze aantallen had

Caesar achteraf kunnen pareren met de opmerking dat in een oorlogstoespraak veel meer was geoorloofd dan in een verslag aan de senaat, maar het maant tot voorzichtigheid. Tegelijk zijn de cijfers van Caesar vaak de enige aantallen die beschikbaar zijn. Mits kritisch bezien en aangevuld met andere bronnen, hoeven ze niet bij voorbaat waardeloos te zijn. Daarbij werpen de eraan gekoppelde vuistregels ook een nieuw licht op Caesar als organisator.

4 CAESAR ALS ORGANISATOR

Caesar staat bekend om zijn organisatorische vermogen met daarbij soms een opvallend moderne vorm van leiderschap. Hij wordt wel het eerste voorbeeld van inspirerend leiderschap genoemd, een benadering die tegenwoordig veel aandacht krijgt. Het resultaat was dat zijn soldaten op beslissende momenten zelf besluiten konden nemen en daarmee de strijd konden winnen. Caesar werd door zijn manschappen op handen gedragen, tot ver na zijn dood. Ook is hij vermaard om zijn snelheid en logistieke talent. Als geen ander wist hij dat een leger eerder met honger dan met strijd werd verslagen. Het zijn aspecten die meer reliëf krijgen doordat we heel praktisch kunnen zien hoe Caesar dit in de Lage Landen aanpakte dankzij de opgravingen en de details die hij in zijn eigen verslag geeft. ‘Daar deed hij onder tranen en terwijl hij zijn mantel voor zijn borst verscheurde, een beroep op de loyaliteit van zijn soldaten.’ (Caesar)

Caesars moderne leiderschap

Het beeld van Caesars leiderschap is tweeslachtig. Enerzijds komt hij in de volgende hoofdstukken als een leider naar voren die letterlijk over lijken ging om zijn doel te halen. Zo liet hij massaal handen afhakken en werd aan hem het afgeslagen hoofd gepresenteerd van een noordelijke leider, als bewijs van diens dood.[1] Zoals geschat in hoofdstuk 18, kwamen bij zijn oorlog grofweg een half miljoen mensen om, onder wie veel burgers. En als eindresultaat vestigde Caesar een dictatuur.

Anderzijds toont Caesar in bepaald opzicht opvallend modern leiderschap. Hij wordt wel het eerste voorbeeld genoemd van inspirerend leiderschap, een leiderschapsstijl die tegenwoordig veel aanhang geniet.[2] Verschillende hedendaagse positief bedoelde managementtermen zijn op zijn stijl al toepasbaar. In de volgende hoofdstukken zullen ook daarvan fraaie staaltjes naar voren komen.

In plaats van de directieve stijl van ‘bevel is bevel’, waarin soldaten dingen doen omdat het moet, koos Caesar veel meer voor een inspirerende stijl waarin hij de soldaten dingen probeerde te laten doen omdat ze het zelf wilden. Het is de tegenwoordig veel aangehangen weg van intrinsieke motivatie en zelfsturing. Die biedt doorgaans blijvender

resultaten dan afgedwongen verandering, waarvan het effect vaak verdwijnt zodra de druk wegvalt. Caesar omschrijft de kracht van zelfsturing van zijn soldaten bij de slag aan de Sabis vlak bij de Belgische grens als volgt: ‘Immers, zij konden geoefend als ze waren in vorige veldslagen, even goed zichzelf vertellen wat ze moesten doen, als het van een ander horen.’[3]

Het geven van eigen verantwoordelijkheid, ‘empowerment’, betekende verder dat Caesar ervoor zorgde dat zijn manschappen goed beslagen ten ijs kwamen. Hij besteedde veel tijd aan opleiding en training. Nieuwe troepen gaf hij waar mogelijk de kans in de luwte getuige te zijn van een veldslag. Zo kregen aan de Sabis het net opgerichte Dertiende en Veertiende Legioen de taak de achterhoede te bewaken nadat ze eerder bij de slag aan de Aisne in het kamp als reserve waren achtergehouden. Zo waren ze beter voorbereid en hadden ze meer zelfvertrouwen als ze later zelf het gevecht aan moesten gaan.

Zijn inspirerende stijl bood hem de ruimte om na het uiteenzetten van het doel en de weg daarnaartoe, in de uitvoering veel meer te vertrouwen op het persoonlijke inschattingsvermogen van zijn officieren in het veld. Daardoor konden zijn manschappen snel inspelen op onverwachte situaties. Die ruimte voor flexibiliteit op het slagveld paste op hoger niveau bij zijn eigen strategische flexibiliteit. Doordat hij zijn einddoel scherp voor ogen had, kon hij in de weg ernaartoe waar nodig adaptief zijn, om zo het effectiefst te kunnen functioneren.

Caesar trok daaruit tevens de conclusie dat kwaliteit van zijn manschappen belangrijker was dan hun afkomst. Dat klinkt als een open deur, maar de Romeinen hadden tot dan toe een diepgewortelde traditie waarin het slagveld de ideale plek was om als officier een reputatie op te bouwen, ongeacht of de betrokkene daar ook geschikt voor was. Caesar koos waar mogelijk zijn hoge officieren op basis van kwaliteit, met als gevolg dat zijn legerleiders vaak tot dan redelijk onbekende figuren waren, waarvan een aantal pas na de Gallische oorlog meer naam maakte. Hij ontkwam niet helemaal aan het oude systeem van erebaantjes, maar gebruikte daarvoor als het even kon administratieve functies op bijvoorbeeld het hoofdkwartier. Daar zou hij er in de strijd zelf zo min mogelijk last van hebben. Zelfs op het hoogste niveau trad hij buiten de gebaande paden door de toen nog jonge en relatief onbekende Octavianus als zijn toekomstige opvolger te kiezen – naar later zou blijken een van de beste keizers die het keizerrijk zou kennen. En hij introduceerde in de senaat in Rome Galliërs zoals Raucillus en Egus, zonen van Adbucillus, wat voor die tijd ongehoord was.[4]

Caesar vertrouwde sterk op zijn lagere officieren, de centurio’s die aan het hoofd stonden van een eenheid van 80 man. Zij vormden de ruggengraat van zijn leger en werden daarom door hem verheven tot

helden. Regelmatig beschrijft Caesar hoe officieren op dit niveau ter plekke cruciale beslissingen namen. Vaak noemde hij ze bij naam om te onderstrepen dat ze zo belangrijk waren dat hij ze persoonlijk kende. Een voltallig legioen telde 60 centurio's, zodat het totaal voor 8 legioenen uitkwam op 480 verschillende namen, nog los van officieren bij de hulptroepen. Hij gaf zo niet alleen leiding via zijn onderbevelhebbers, maar probeerde ook de laag daaronder te inspireren zonder zijn hoogste officieren te passeren, tenzij direct ingrijpen nodig was.

Ook bij de gewone soldaten maakte hij zich geliefd door niet op afstand leiding te geven, maar zich waar mogelijk buiten het slagveld tussen de manschappen te begeven, en tijdens de strijd waar nodig te midden van zijn soldaten leiding te geven. Tijdens toespraken noemde hij hen dan ook strijdmakkers, in plaats van soldaten.[5] Volgens Suetonius liet hij na de grote nederlaag tegen Ambiorix nabij de Belgisch-Nederlandse grens zijn baard staan uit eerbied voor zijn manschappen.[6] Het is daarbij veelzeggend dat zijn soldaten het, zoals in het vorige hoofdstuk beschreven, kennelijk aandurfden zingend de spot te drijven met zijn kaalheid en seksuele escapades. Caesar kon zeker hard zijn voor zijn manschappen, maar er heerste kennelijk het vertrouwen dat hij ze alleen zou afrekenen op zaken die er op het slagveld toe deden.[7] Het effect was blijvend, omdat hij zich niet beperkte tot woorden, maar het ook toonde in tastbare daden. Caesar besefte dat hij deze leiderschapsstijl niet vanuit zijn legertent kon waarmaken, maar als rolmodel zichtbaar moest zijn om het goede voorbeeld te geven.

Caesar begreep kennelijk ook goed dat de een meer geïnspireerd raakt door een hoogdravend doel, terwijl de ander vooral in beweging komt voor tastbaar resultaat op de korte termijn en dicht bij huis, zoals de eer van de eigen eenheid. Beiden werden bediend. Voor de eerste groep had hij het grote verhaal dat de Romeinen ernstig werden bedreigd door de zeer gevaarlijke Germanen, en mede daardoor ook door de Galliërs die op zoek naar een uitweg een bedreiging voor Rome konden vormen. Zodoende wist hij de Gallische oorlog te presenteren als een noodzakelijke oorlog, de enige manier om te voorkomen dat het thuisland op termijn door de barbaren platgelopen zou worden. Het was de visie die Cicero in de zomer van 56 voor Chr. voor hem in de senaat uitdroeg. Caesar schetste daarbij een pakkend beeld van Gallië dat met de Rijn een natuurlijke grens bezat die de woeste Germanen kon tegenhouden, zolang de Romeinen die barbaren maar duidelijk maakten dat ze weg moesten blijven uit 'hun' Gallië. Dat rechtvaardigde ook als preventieve aanval zijn expedities naar Germanië en Brittannië. Hij realiseerde zich daarbij de krachtige symboliek van de grote leider die

de randen van de aarde verkende.

Op deze afschrikkingsstrategie zou in de keizertijd regelmatig worden teruggegrepen. En Luttwak, onder meer adviseur van het Pentagon, beschreef in 1976 in een veelgelezen boek hoe dat bij de Amerikanen nog steeds zo kan werken.[8] Caesar had duidelijk een overkoepelende visie. En hij gebruikte zijn geografische overzicht en kennis om op slimme wijze zijn troepen te verplaatsen en toe te slaan waar het naar verwachting het meeste effect zou hebben.

Tegelijkertijd wist Caesar anderen te inspireren door aan te geven welke successen er op korte termijn te behalen vielen. Naast de noodzaak de aanstaande slag te winnen en het vooruitzicht van een deel van de buit, wist Caesar op magistrale wijze het eergevoel van zijn soldaten te bespelen. Regelmatig gebruikte hij het zeer ervaren Tiende Legioen als wenkend voorbeeld. Enerzijds motiveerde hij de soldaten van dat legioen om die reputatie steeds weer waar te maken. En anderzijds gaf hij de soldaten van de andere eenheden het gevoel dat ze niet konden achterblijven.

Daarbij genoot Caesar bekendheid als inspirerend spreker. ‘Hij sprak, naar men zegt, met heldere stem en heftige bewegingen en gebaren, die toch niet onelegant waren,’ aldus Suetonius. Zo nodig koos hij voor drama, bijvoorbeeld toen hij de Rubico overstak: ‘Daar deed hij onder tranen en terwijl hij zijn mantel voor zijn borst verscheurde, een beroep op de loyaliteit van zijn soldaten.’ En hij had kennelijk een gevoel voor treffende en puntige boodschappen. Wereldberoemd voorbeeld is zijn *‘Veni, vidi, vici’*, in het Latijn een krachtige alliteratie voor ‘ik kwam, ik zag en ik overwon’. Later, toen het Tiende Legioen na de Gallische oorlog in Rome voor onrust zorgde, kreeg Caesar ze volgens Suetonius met een enkel woord stil: ‘Burgers!’[9] Door zijn soldaten zo met de kern van de zaak aan te spreken, herinnerde hij ze eraan dat de veiligheid van de Romeinse burgers hun gezamenlijke doel was, een hoger doel waar zij zelf als medeburger onderdeel van uitmaakten. Als het nodig was voor de alertheid van zijn troepen, dikte hij het gevaar nog wat aan. Daarbij kon hij creatief zijn met cijfers zonder volledig te liegen.

Als inspirerend leider bouwde Caesar een trouw leger op dat voor hem door het vuur ging. Aan het eind van de Gallische oorlog trokken zijn mannen vol vertrouwen met hem op naar Rome om een einde te maken aan de republiek, omdat ze kennelijk echt geloofden dat dat beter was voor het Romeinse rijk. Dat de motivatie van zijn kameraden voor velen authentiek was, bleek ook uit de populariteit die hij na zijn dood bij hen behield.[10] Zo zijn er bij het Italiaanse Perusia loden slingerkogels opgegraven die een paar jaar na zijn dood werden gebruikt met in het Latijn erop zijn naam als de ‘goddelijke Julius’ (DIVOM IVLIVM).

Zoals Caesar zijn kracht vergrootte door zijn manschappen voor zijn visie te laten strijden, zo probeerde hij ook de verschillende stammen voor zich te winnen. Al vroeg verwierf hij bewust een centrale positie in de Gallische landdagen, waar de stamleiders bijeenkwamen. Zodoende kon hij bij gebrek aan langeafstandscommunicatie toch een beeld vormen vanwaar hij steun en weerstand kon verwachten. Daarbij gebruikte hij enerzijds een positieve motivatie door zich op te werpen als krachtige beschermer tegen bijvoorbeeld de alom gevreesde Germanen. Maar anderzijds trad hij even gemakkelijk meedogenloos op tegen afvalligen, een tactiek die er overigens aan bijdroeg dat er veel onderhuids verzet bleef.

Caesar hechtte ook veel waarde aan communicatie met het thuisfront en deed dat met veel zorg. Negen jaar lang kon hij als bevelhebber niet in Rome komen en was de Rubico in Noord-Italië voor hem de harde grens. Toch was hij via een netwerk van contacten en een veelheid aan brieven goed op de hoogte van wat er in Rome speelde. Daarbij besefte hij dat langdurige relaties waren gebaseerd op geven en nemen, het *quid pro quo* dat bijvoorbeeld fraai naar voren komt in de relatie met de invloedrijke broers Cicero.

Caesar probeerde naar eigen zeggen 'de zaken met de snelheid af te doen waarmee hij zijn meeste successen had behaald'.[11] Het is in moderne managementtermen de kracht van het *'first mover advantage'*. Het ging niet zozeer om de absolute snelheid, maar om het relatieve snelheidsverschil met zijn tegenstander. Hoewel legers in die tijd vergeleken met tegenwoordig zeer traag waren, was het voor Caesar doorgaans al genoeg als hij net iets sneller was dan de tegenstander. Dat betrof zowel de verplaatsing van zijn eigen troepen, als de communicatie per koerier naar andere onderdelen om die tijdig op de juiste plek te krijgen. Vaak gaf hem dat de gelegenheid te bepalen waar en wanneer hij de strijd aanging, wat ervoor zorgde dat hij kon strijden vanuit de beste uitgangspositie.

'Een verlies kon een voordeel worden' en dat vroeg flexibiliteit en aanpassingsvermogen, met de juiste timing als een van zijn tactische wapens.[12] Toen die rollen door zijn Nervische tegenstander met een soort blitzkrieg avant la lettre werden omgedraaid, kwam het leger van Caesar direct in grote problemen. Flexibiliteit betekende tevens dat Caesar zijn plan mede liet bepalen door de omstandigheden. We zullen nog verschillende voorbeelden zien waarbij hij in de Lage Landen zijn vijand verraste door af te wijken van de gebruikelijke strijdwijze.

Caesar dacht meerdere stappen vooruit, mede om risico's zo veel mogelijk beheersbaar te maken. Hij schreef regelmatig over de graanvoorziening en paste bijvoorbeeld de ligging van de winterkwartieren daarop aan. Het leverde hem een groot voordeel op

ten opzichte van de Galliërs, die maar kort een groot leger bijeen konden houden omdat honger al snel hun grootste vijand werd. Vooruitdenken betekende ook dat Caesar bewust omwegen nam als hij via de korte route problemen voorzag. Daarbij liet hij zijn troepen zo veel mogelijk in solide formaties optrekken, omdat er altijd onverwachts een aanval kon komen.[13]

En Caesar was zich bewust van zijn sterktes, zijn *'competitive advantages'*, die hij gericht benutte. Zo gebruikte hij bij de slag aan de Aisne zijn superieure graanvoorziening om de vijand, in aantal heel wat groter, vanuit een soort egelstelling bezig te houden, waarna ze hongerig uit elkaar gingen en vervolgens stuk voor stuk werden verslagen. Dat hij aanvankelijk de directe confrontatie uit de weg ging, is ook een mooi voorbeeld van *'pick your battle'*. Verder vooruitkijkend had hij scherp in de gaten wat hij wel en vooral ook niet moest doen. Daarbij probeerde hij zoals besproken met globale berekeningen de krachtverhoudingen in te schatten en te bepalen wat wel en wat niet haalbaar was.

Hij toonde zich ook een leider die keuzes maakte en daarvan de consequenties aanvaardde. Beroemdste voorbeeld is zijn besluit van 11 januari 49 voor Chr. om de Rubico over te steken, met volgens Suetonius en Plutarchus de beroemde woorden 'de dobbelsteen is geworpen'.[14] Los van de discussie of hij dat inderdaad zo letterlijk heeft gezegd, illustreert het in elk geval fraai Caesars overtuiging dat je het geluk weliswaar kunt afdwingen, maar er altijd een onzekere component overblijft. Zo beschreef hij vrij eerlijk, mogelijk omdat er te veel getuigen waren om het te negeren, hoe hij bij de slag aan de Sabis geluk had. En inderdaad hadden hijzelf en de Gallische oorlog daar evengoed een vroege dood gestorven kunnen zijn.

Ondanks zijn visionaire inslag heeft Caesar ook dingen over het hoofd gezien. Zo had de smadelijke vernietiging in 54 voor Chr. van anderhalf legioen bij de Belgisch-Nederlandse grens mede te maken met zijn onderschatting van de weerstand die zijn extra graanheffing opriep. En het jaar erop onderschatte hij de krachten die hij losmaakte met zijn oproep om het land van de Eburonen te plunderen, wat op dezelfde plek een 'verlies van twee cohorten' (1000 man) tot gevolg had. Het lijkt alsof hij zijn frustratie over de zware tegenslagen die hij in de Lage Landen leed, vertaalde in een blinde wraak op zijn tegenstander Ambiorix, die hij uiteindelijk niet te pakken kreeg. Het zou passen in het beeld dat Caesar emotioneel kon reageren.[15]

Het is goed mogelijk dat Caesar van zijn nederlagen leerde. Kort na de Gallische oorlog citeert Cicero Caesar in wat mogelijk een reflectie is op zijn eigen fouten. Het is toegeschreven aan 'anderen', met 'een nieuwe manier van veroveren' als verbeterde aanpak: 'Door hun wreedheid

hebben anderen zich haat op de hals gehaald of hun overwinning niet blijvend weten te maken… Dit is een nieuwe manier van veroveren, door erbarmen en edelmoedigheid worden we sterk.'[16] In die lijn zou hij bijvoorbeeld Labienus keurig zijn bagage nasturen toen deze januari 49 voor Chr. Caesar in de steek liet. En toen de veel gelezen Catullus in een gedicht suggereerde dat Caesar een seksuele relatie had met zijn ingenieur Mamurra, nodigde Caesar de dichter na aanvaarding van de excuses uit voor een diner.[17]

Suetonius is in zijn levensbeschrijving van Caesar minder positief. Hij schetst een aanvankelijk positief beeld dat begint te kantelen in de fase dat Caesar alleenheerser in Rome is geworden.[18] In een soort grootheidswaan bedacht Caesar steeds wildere plannen voor de verfraaiing van Rome. En terwijl hij zich in Gallië liet zien als een leider die dicht bij zijn mensen stond, begon hij in Rome buitensporige eerbewijzen te aanvaarden, vertoonde hooghartig gedrag en stelde dat Sulla in het verre verleden zo dom was geweest de dictatuur op te geven. Als we Suetonius mogen geloven, maakte het moderne inspirerende leiderschap van Caesar plaats voor traditioneel dictatoriaal leiderschap, wat de kersverse dictator relatief snel met de dood moest bekopen.

Dat de briljante Caesar uiteindelijk niet zag dat hij een machtspolitieke grens overschreed, was voor Suetonius een mooi voorbeeld van een keizer die worstelt met de eigen macht en daar vaak uiteindelijk zelf aan ten onder gaat. De Romeinse historicus laat in zijn wereldberoemde werk over de eerste twaalf Romeinse keizers zien hoe ook veel opvolgers van Caesar hiermee te maken kregen. Het zijn valkuilen die nog onverminderd actueel zijn voor de leiders van de 21e eeuw. [19] De verleiding van de macht vormt een structureel probleem dat om een krachtige persoonlijkheid vraagt om het te weerstaan. In de tijd van de Romeinse republiek werd dat ondervangen door het duobestuur door twee consuls, met bovendien de maximale termijn van één jaar. Toen met Caesar de eenhoofdige leiding het nieuwe model werd, begon de lange reeks van keizerlijke ontsporingen. De keizergeschiedenis laat zien dat zeker bij autoritaire leiders de directe omgeving onvoldoende tegenspel biedt of, erger nog, leiders in hun wangedrag ondersteunt om er zelf beter van te worden. Bij gebrek aan kritische weerstand bestaat bij leiders de neiging steeds grotere risico's te nemen. Het aanvankelijke succes kan omslaan, waarbij de leider in een vaak sluipend proces zijn eigen graf graaft, in het geval van Caesar letterlijk.

De logistiek van de graanvoorziening

In Caesars verslag van de Gallische oorlog speelt de voedselvoorziening een cruciale rol. Het is een factor die essentieel is om de militaire

campagnestrategie te begrijpen, zeker in een afgelegen gebied als de Lage Landen. In de vierde eeuw schreef Vegetius een militair handboek waarin het eveneens aan bod komt. Zo waarschuwt hij: ‘Bovendien is het een enorme opgave om aan voer te komen voor de vele dieren en paarden. Ook schaarste in de voedselvoorziening, die bij iedere expeditie moet worden vermeden, treft grotere legers sneller. Want hoe zorgvuldig graanvoorraden ook zijn aangelegd, ze raken sneller op als meer mensen ervan moeten leven. Water, tenslotte, is soms voor een te grote menigte nauwelijks in voldoende hoeveelheid voorradig.’ Vegetius waarschuwde daarom dat een leger eerder met honger dan met strijd werd verslagen.[20] Caesar wist dat als geen ander.

De oogstperiode was voor Caesar als veldheer dus cruciaal en daarom moet het hem gestoord hebben dat met de oude Romeinse maankalender de datum van het oogstfeest steeds verder opschoof. Dat veranderde pas weer als de datum in een schrikkelperiode met een grote correctie terugschoof. Daarna begon het hele verschuifproces opnieuw. Het waren de priesters (pontifices) die vrij willekeurig een schrikkelmaand konden invoeren. Zijn eigen logistieke ervaring was voor Caesar waarschijnlijk een belangrijke reden om later, in 45 voor Chr. toen hij inmiddels de macht in Rome had veroverd, een nieuwe kalender in te voeren die dat probleem grotendeels oploste. Dat is de Juliaanse kalender, die met een kleine verbetering van paus Gregorius XIII (1572-1585) als ‘Gregoriaanse kalender’ nog steeds wordt gebruikt. Met het nieuwe Juliaanse jaar van 365 dagen kwam de hinderlijke kalenderverschuiving bijna tot stilstand. Suetonius, die zelf een verloren werk *Over het Romeinse jaar* publiceerde, schreef in zijn biografie van Caesar over diens kalenderhervorming van 45 voor Chr.: ‘Hij hervormde de kalender die al lang door de schuld van de pontifices in het ongerede was geraakt, omdat zij naar willekeur schrikkeldagen invoegden. Het gevolg was dat de oogstfeesten niet meer in de zomer en de wijnfeesten niet mee in de herfst vielen.’[21] Toen de kalender in 46 voor Chr. dermate uit de pas liep dat een extra grote correctie nodig was, ging Caesar het jaar erop over tot zijn kalenderhervorming. Later zou de naam juli – de maand waarin hij geboren was – naar hem worden vernoemd. Daarvoor heette die ‘de vijfde maand’, omdat de Romeinse jaarkalender oorspronkelijk in maart begon. De zesde maand zou later naar keizer Augustus worden vernoemd, terwijl de daaropvolgende maanden september – december nog steeds de oude Romeinse nummering 7 tot en met 10 dragen.

Het lijkt erop dat Caesar op de eerste van de maand graanrantsoenen aan zijn soldaten uitdeelde, wat waarschijnlijk een belangrijk moment was om de troepen te tonen dat de voedselvoorziening onder controle was. Al eerder in zijn eerste jaarrapport verwees hij bij de

onderhandelingen met de Haeduërs naar het naderen van 'de dag van de graanuitdeling aan de manschappen'.[22] Helaas gaf hij zelf niet aan welke dag daarmee werd bedoeld, kennelijk aannemend dat dit algemeen bekend was. De Romeinse grammaticus Pomponius Porphyrion suggereert in een commentaar op Horatius dat de soldaten van oudsher op de eerste dag van de maand werden betaald. Verder is er uit Egypte een in het Latijn geschreven papyrus uit 81 na Chr. bewaard met de soldij-administratie van twee soldaten. Premerstein reconstrueerde de tekst met drie betalingen per jaar, waarschijnlijk op 1 september, 1 januari en 1 mei, dus inderdaad op de eerste dag van de maand.[23] Volgens Polybius bedroeg het graanrantsoen op veldtocht omgerekend 26,5 kilo per maand.[24]

Het hoofdkwartier, zoals dat in Amiens en Atrecht, was het kloppende hart van de logistiek. We hebben enige kennis van de staffuncties onder Caesar, omdat Cicero geregeld had dat zijn jonge beschermeling Trebatius Testa door Caesar als jurist in zijn staf was opgenomen. Er zijn dertien brieven bewaard gebleven die Cicero aan Testa schreef toen die in het voorjaar van 54 voor Chr. naar het noorden was vertrokken.[25] Aanvankelijk zou Testa net als Cicero's broer Quintus naar Brittannië meegaan. Maar de jurist had duidelijk weinig zin in militaire avonturen en kampte met heimwee naar Rome. Cicero moedigde hem aan toch vooral in het noorden te blijven, omdat het goed was voor zijn carrière en een unieke kans bood dicht bij Caesar te zijn. Die bleek overigens na maanden door alle drukte nog helemaal geen tijd voor Testa te hebben gehad. Maar dat komt nog wel, zo verzekerde Cicero de jurist die aan het eind van het jaar schreef dat Caesar dat inmiddels aan hem bevestigd had.

Testa slaagde er in de zomer in om aan de Britse expeditie te ontkomen en bleef tot het volgende jaar in het Romeinse hoofdkwartier in Amiens, waar hij volgens de aanmoediging van Cicero de beste jurist was. Een van de aardige details is dat Cicero hem in de winter adviseerde een stoof te regelen, omdat hij als jurist geen warme soldatenkleding bezat. In het voorjaar raadde Cicero Testa aan uit te kijken voor de Treveren, waartegen een Romeins offensief was begonnen dat vier jaar zou duren. Als jurist op het hoofdkwartier in Amiens zal Testa goed op de hoogte zijn geweest van de spannende ontwikkelingen in het najaar van 54 voor Chr. en later het vervolg in 53 voor Chr. Het is niet voor niets dat Cicero vroeg hem te informeren over de ontwikkelingen, 'want des te minder krijgszuchtig mijn bron, des te meer ik geneigd ben hem te geloven'.[26] Een brief die hij in het voorjaar ontving – en van Testa om redenen van vertrouwelijkheid na lezing moest verscheuren – bevatte naar de mening van Cicero echter weinig spannends. Helaas zijn de brieven die Testa aan Cicero schreef niet

bewaard gebleven.

Snelheid als strategische factor

Regelmatig beschrijft Caesar het voordeel dat hij behaalde met de snelheid waarmee zijn leger op een bepaalde plek kon zijn. Hij vertaalde geografische afstanden daarom vaak in dagmarsen. Kenmerkend is zijn opmerking over het 'Hercynische Woud' dat diep in Germanië lag. Dat 'strekt zich in breedte uit over een afstand die een onbepakt man in negen dagen kan afleggen. Op een andere manier kan het niet aangeduid worden: zij kennen geen afstandsmaten voor wegen.'[27] Evenzo moest hij zich in de Lage Landen behelpen en terugvallen op basale indicaties van afstand. Het zou voor de hand liggen dat op zijn stafkaart locaties stonden op een dagmars afstand van elkaar. Zo toont althans de genoemde Peutingerkaart veel halteplaatsen die een dag reizen uit elkaar lagen, maar dan gebaseerd op de reissnelheid van gewone reizigers. In de tijd van Caesar kunnen dat ook natuurlijke plekken zijn geweest, zoals rivierspl itsingen en rivierovergangen.

Voor zijn leger bedroeg een gewone dagmars (*iustum iter*) ongeveer 20 Romeinse mijl, en de snellere langere mars (*magnum iter*) tot 24 Romeinse mijl per dag. Als het om een korte expeditie ging waarvoor geen zware bagagetros mee hoefde, was volgens de Byzantijnse schrijver Procopius zelfs een snelheid tot maximaal 26 mijl per dag mogelijk (*maximus iter*). Caesar schrijft zelf ergens dat zijn leger bij de vijand aankwam 'blakend van strijdlust en na 25 mijl gemarcheerd te hebben'. Elders rukt hij in een noodsituatie 'in geforceerd marstempo' op, waarbij de soldaten ''s nachts en overdag' doorliepen om Vesontio (Besançon) in te nemen. Maar dat was uitzonderlijk.[28] Caesar sprak van een expeditieleger als de bepakking klein was. Zonder meegenomen voedsel en materiaal was de snelheid hoger, maar was de actieradius beperkt vanwege de afhankelijkheid van het basiskamp.

In de Romeinse afstandsmaat 'mijl' klinkt nog door dat de Romeinse mijl (letterlijk 'duizend') uit duizend passen bestond van vijf Romeinse voet elk. De totale lengte daarvan was anderhalve (1,478) kilometer. Met een gewone dagmars van 20 mijl kon dan afgerond 30 kilometer worden afgelegd. Met een geforceerde mars kon dat oplopen tot ruim 35 kilometer, wat zonder bepakking nog viel op te rekken tot bijna 40 kilometer. Daarbij konden zaken als weersomstandigheden, type weg, vermoeidheid na bijvoorbeeld een veldslag en lengte van het daglicht een rol spelen. Cruciaal voor het tempo waren lastdieren die goed in staat waren dit soort afstanden in een dag af te leggen. Een enkele keer vermeldt hij een nachtmars, wat met het maanlicht rond volle maan het gemakkelijkst was.[29]

Dat Caesar in dagmarsen van ongeveer 20 tot 25 mijl dacht, verklaart

dat afstanden tussen zijn kampen vaak ongeveer zo groot zijn, of een veelvoud daarvan. Zo geeft hij aan dat in de winter van 54-53 voor Chr. het kamp van Crassus in het gebied van de Bellovaken op 25 mijl van zijn kamp in Amiens lag. En in 54 voor Chr. lag het kamp van Cicero 50 mijl van dat van Sabinus en dat van Labienus 'iets meer' dan 50 mijl. In deze strategische driehoek was de derde afstand volgens hem ongeveer 60 mijl. De grootste afstand zou 100 mijl zijn geweest.[30] Als een soldaat gemiddeld 4 kilometer per uur haalde, was een afstand van 20-24 mijl (30-35 km) goed voor 7,5 tot bijna 9 uur ononderbroken marcheren. Bij die snelheid had een ruim 2 kilometer lange legioenscolonne minimaal een halfuur nodig om volledig te vertrekken, en nogmaals die tijd om aan te komen. Het verklaart waarom Caesar regelmatig schrijft dat een leger vertrok zodra het licht werd.

Mede dankzij zijn snelheid kon Caesar de vijand verrassen en daarmee een voordeel behalen, zoals Suetonius schrijft: 'De gevechten begon hij niet altijd op een vooraf bepaald tijdstip maar ook wel ineens als zich een gunstige gelegenheid voordeed. Dikwijls ging hij onmiddellijk na een mars tot de aanval over, soms in de allerslechtste weersomstandigheden, wanneer men het minst verwachtte dat hij in actie zou komen.'[31] Op die manier kon Caesar per verrassing toeslaan. In zijn militaire schaakspel was daarom de betrouwbaarheid van zijn verbindingen met planbare reissnelheden van het grootste belang.

Cruciaal was verder een snelle communicatie met brieven die per koerier werden verzonden, een communicatiemethode waar Caesar regelmatig naar verwijst. Brieven waren voor hem het middel om op grotere afstand opdrachten te geven en invloed uit te oefenen. Volgens de verschillende verhalen verzond Caesar heel veel brieven – bijvoorbeeld tijdens de korte aanwezigheid in Brittannië alleen al drie stuks aan Cicero. Van Caesar werd gezegd dat hij als het nodig was zelfs in staat was om rijdend te paard nog brieven te dicteren.[32]

De koerierssnelheden waren aanzienlijk groter dan de 20-25 mijl per dag van het leger te voet. Bovendien was het soms mogelijk een flink stuk af te snijden via een weg die bijvoorbeeld te smal was voor een groot leger. Caesar gebruikte daarvoor bewust ruiters van inheemse bondgenoten die het beste bekend waren met de kleine weggetjes. Per koerier waren snelheden van 150 tot uiterlijk 200 kilometer per dag haalbaar, dus minimaal 100 mijl. Dat laatste verklaart wellicht dat Caesar op een gegeven moment aangeeft dat zijn kampen in het noordelijke gebied niet meer dan 100 mijl uit elkaar lagen. Zo konden ze elkaar immers binnen een dag berichten sturen.

De hoge Romeinse koeriersnelheid kon een strategisch voordeel zijn. Maar volgens Caesar hadden de Galliërs eveneens hun methoden. Zo schrijft hij dat ze op bepaalde plaatsen een systeem hadden, waarbij in

een keten berichten werden overgeschreeuwd: ‘Als zich iets belangrijks of opzienbarends voordoet, dan maken ze dat namelijk bekend door het over akkers en landerijen te roepen. Het bericht wordt dan door anderen opgevangen en die roepen het op hun beurt verder naar wie binnen het bereik van hun stem zijn.’ Hij geeft een voorbeeld waarbij een aan het begin van de dag afgekondigd bericht aan het eind van diezelfde dag kort na middernacht al 160 mijl verderop bekend was, dat is circa 240 kilometer.[33]

Caesar beschrijft hoe een koerier een brief liet bezorgen bij zijn bevelhebber Cicero toen deze door Ambiorix was ingesloten: ‘Als de man niet dicht bij Cicero’s kamp kon komen, dan moest hij, zei Caesar, de brief aan de slingerriem van zijn spies bevestigen en die dan binnen de verschansing gooien.’ Bij onverhoopte onderschepping was de brief voor de vijand onleesbaar: ‘Deze brief was in het Grieks geschreven om te vermijden dat de vijanden, als het bericht onderschept werd, onze plannen te weten zouden komen.’ Suetonius schrijft over het geheimschrift dat Caesar in sommige brieven gebruikte. Dat was ‘een geheimschrift, dat wil zeggen, hij zette de letters zo om dat er geen woord van gevormd kon worden. Als iemand de brieven ontcijferen en bestuderen wilde, moest hij de vierde letter van het alfabet, de D dus, vervangen door een A en zo verder.’[34]

Gegeven het strategische belang van een grote snelheid, was het voor Caesar cruciaal dat er dwars door het vruchtbare graangebied een natuurlijke verbinding liep. Deze strategische corridor werd de ruggengraat van zijn noordelijke campagnes.

5 DE STRATEGISCHE CORRIDOR DOOR HET NOORDEN

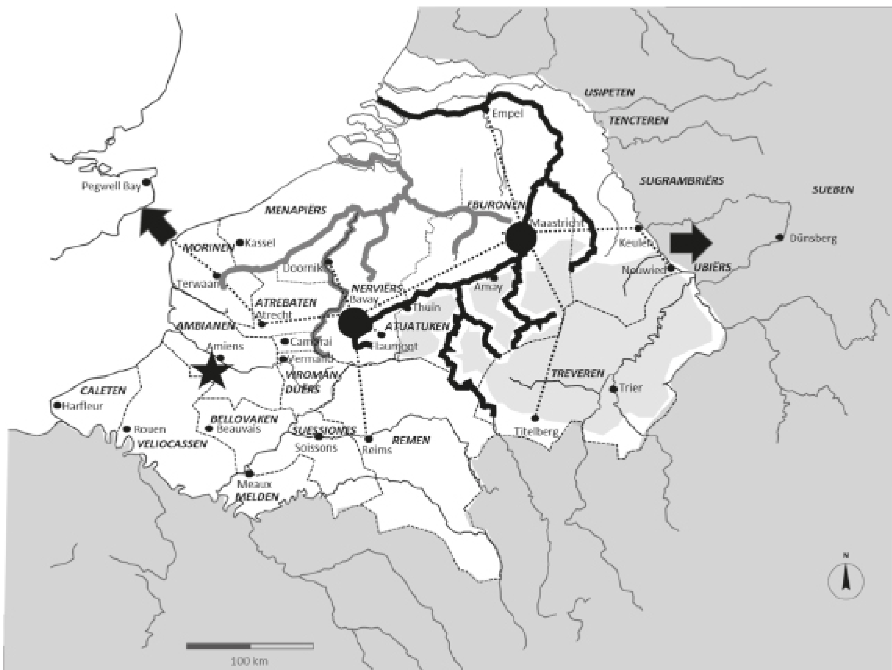
Dwars door de Lage Landen liep een strategische corridor, een soort militaire snelweg. Die liep van het Noord-Franse Bavay een paar kilometer over de Belgische grens naar de Maasovergang bij Maastricht. Deze maakte snelle troepenbewegingen mogelijk en verbond de twee bruggenhoofden naar het gebied van de Germanen en de Britten. De recente ontdekking van noordelijke kampen en gegevens over bijvoorbeeld snelheden maken de logistiek van Caesars leger tastbaar. Cruciaal is het inzicht dat in de kilometerslange legercolonne van Caesar sterk vertragende file-effecten ontstonden als er ergens een hindernis was, zoals een wegversmalling. De brede strook grond zonder grote rivierovergangen tussen Bavay en Maastricht vormde al snel een bekend en veilig terrein. En dat was belangrijk voor de risicomijdende veldheer. ‘Nooit voerde hij zijn leger langs wegen waar een hinderlaag kon worden gevreesd, zonder de omgeving grondig te hebben verkend.’ (Suetonius).[1]

De strategische corridor

Nog steeds volgt vanaf Maastricht een veelal kaarsrechte weg de oude Romeinse route richting de kust. Kort na Riemst volgt de ‘Romeinse weg’, nu een smalle landweg, exact het tracé. Voorbij Braives is de ‘chausseé Romaine’ zelfs een met borden aangegeven toeristische attractie. Die eindigt voorbij Moxhe bij een landweg die het traject vervolgt alsof de tijd heeft stilgestaan. In Waudrez is er een museum aan de weg gewijd, waarna je weer in rechte lijn door kunt naar Bavay even over de grens. Het gaat weliswaar om restanten van de latere weg uit de Romeinse keizertijd, maar de ligging van oudere monumenten geeft aan dat de route al veel ouder is.

De strategische corridor die in de tijd van Caesar dit deel van de Maas met de kust verbond, maakte gebruik van een natuurlijk verschijnsel. Dat was dat beken en kleine zijriviertjes hun weg omlaag zoeken en zo voeding geven aan een grotere hoofdrivier die al het water uiteindelijk in zee loost. Het is het patroon dat doet denken aan de takken van een

boom, met de stam als hoofdrivier. Vanuit de lucht gezien wordt zo het Vlaamse kustgebied gevuld met de takken van het stroomgebied van de Schelde. Zuidoostelijker in vooral het Franstalige gebied ligt het netwerk van de Maas, en nog oostelijker dat van de Rijn, met de Moezel als een van de zijrivieren. Daarbij heeft het stroomgebied van de Maas als bijzonderheid dat de zijrivieren bijna allemaal vanuit het zuiden in de Maas stromen, omdat in het zuiden de hogere Ardennen liggen. Dat was voor de natuurlijke corridor gunstig, omdat daardoor aan de noordkant van de Maas relatief weinig zijrivieren op de Maas uitkwamen. Zodoende vormde de noordelijke oever een perfecte landverbinding die evenmin hinder ondervond van de zijrivieren van de Schelde, waarvan de oorsprong er net buiten lag (kaart 6). De bergachtige Ardennen, in de richting van de Rijn overgaand in het Eifelgebergte, leverden niet alleen het water voor de Maas, maar vormden zelf een machtige barrière. Wie vanaf de kust bij Boulogne snel naar het noordelijke deel van de Rijn wilde, kon het beste langs de noordelijke rand van dat bergmassief reizen. Ook dat was een reden om de natuurlijke corridor ten noorden van de Samber en Maas te gebruiken.

Kaart 6: Reconstructie van de strategische corridor als belangrijke verbinding in de Lage Landen. De Romeinse wegen zijn pas later aangelegd, maar er lagen waarschijnlijk wel bruikbare routes. Het verbond onder meer de aangegeven uitvalsbases naar de Britten en Germanen.

Daarbij wordt de corridor omzoomd door zeer vruchtbaar gebied, wat

handig is voor het voeden van grote legers op doortocht. De oorzaak daarvan is dat ten zuiden van de lijn Brussel-Maastricht een pakket löss is afgezet, een vruchtbare laag fijn stof dat in de ijstijd is neergeslagen. De latere Romeinse weg werd de verkeersader van een rijk villalandschap aan de noordelijke voet van de Ardennen.

Zeker in de tijd van Caesar, toen er nog weinig bruggen waren, was het een belangrijk voordeel dat de corridor niet door grote waterlopen werd gekruist. Vaste bruggen hadden als nadeel dat ze voor rivierboten de doorvaart belemmerden, wat de Romeinen later zouden oplossen met hoge brugconstructies op een beperkt aantal plaatsen. Caesar noemt hier en daar wel het bestaan van bruggen die kennelijk inheems waren, maar niet vaak. De Romeinse auteur Vegetius onderstreept de gevaren van het doorwaden van een rivier zonder brug. Het trage leger is dan extra kwetsbaar, en er kunnen bij sterke stroming soldaten meegesleurd worden. In zijn verslagen maakt Caesar nergens melding van het doorwaden van een grote rivier met volle bepakking. Wel stak hij tijdens een veldslag onbepakt de Theems over, en vond dat bijzonder genoeg om te vermelden. Hetzelfde geldt voor zijn onbepakte oversteek van de Loire. Wellicht was de standaard procedure dat hij bij het oversteken van grote rivieren een tijdelijke brug liet bouwen, zoals de drijvende bootbruggen die bekend zijn van de latere burgeroorlog en bijvoorbeeld de campagnes op de zuil van Trajanus. Bij zijn oversteek van de Rijn beschreef hij de daar door hem gebouwde brug omdat het een bijzonder imposante constructie was. In andere gevallen was het vermelden van de bouw van een tijdelijke brug waarschijnlijk net zo oninteressant als te vermelden hoe er elke dag weer een nieuw kamp voor het overnachten werd gebouwd. Dat Caesar verder geen eigen bruggen noemt betekent dus niet dat ze er niet waren.

De lokale bevolking kende destijds nog geen stenen bruggen en gebruikte eenvoudige houten exemplaren met beperkte overspanning. De mensen waren verder bekend met paalbruggen, waarvan de steunen dicht op elkaar stonden. Het nadeel daarvan was dat dit voor grotere rivierschepen de doorgang blokkeerde. Daarom zal dat brugtype vooral bij kleinere rivieren zijn gebruikt. De oudst bekende brug bij Maastricht is waarschijnlijk pas in het begin van de Romeinse keizertijd gebouwd; er zijn dateerbare houtresten uit het begin van de eerste eeuw na Chr. teruggevonden. Dat sluit een Romeinse voorganger uit de tijd van Caesar overigens niet uit, wetend dat hij ook over de Rijn een brug liet bouwen. In de pandtuin van de Maastrichtse Onze Lieve Vrouw Basiliek is een stuk hout gevonden dat op basis van de jaarringen uit de tijd van Caesar kan dateren, of de periode kort daarop.[2] In theorie kan het een hergebruikt element van een brug zijn, maar dat is verre van zeker.

Caesar wijst in zijn verslag regelmatig op het belang van veilige

wegen en het bij elkaar houden van het leger om niet te kwetsbaar te zijn.[3] Hij waarschuwde zijn manschappen daarom tegen het gebruik van onbekende routes. Zo schreef hij over het gebied van de Eburonen in de omgeving van Maastricht en Tongeren: ‘De mensen uit de buurt kenden die plekjes goed en de situatie vereiste veel omzichtigheid.’ Zijn soldaten hadden tijdens zijn afwezigheid toch soms de gevaarlijke neiging de grote routes te verlaten, zo klaagde hij: ‘Want velen lieten zich door hun begeerte naar buit te ver weglokken.’ Daarbij was het onmogelijk in een goed beschermde formatie te lopen ‘en de bossen met hun kronkelige en verborgen paadjes maakten het onmogelijk in colonne op te trekken’. Daar konden ‘de barbaren veilig door de natuurlijke gesteldheid van hun eigen grondgebied’ de Romeinse soldaten vanuit ‘een verborgen hinderlaag overvallen of omsingelen’. Suetonius bevestigt: ‘Nooit voerde hij zijn leger langs wegen waar een hinderlaag kon worden gevreesd, zonder de omgeving grondig te hebben verkend.’[4] Caesar merkt daarbij op dat het ‘de vaste stelregel en de traditie van het Romeinse leger’ was om ‘de legereenheden intact te laten’, dat wil zeggen de soldaten niet te veel te verspreiden. Desnoods koos Caesar ten behoeve van de veiligheid een grote omweg. Zo beschrijft hij in zijn eerste campagnejaar hoe hij optrekt tegen de Germanen en op advies van een lokaal leider besluit zijn legioenen ‘een omweg van vijftig mijl te laten maken waardoor het langs open wegen kon marcheren’.[5] Dat is een belangrijk gegeven bij het reconstrueren van de routes van Caesar in de komende hoofdstukken.

De marscolonnes naar het slagveld

De wijze waarop Caesar met zijn leger marcheerde en naar het slagveld optrok, helpt het belang van de strategische corridor nog beter te begrijpen. Er is opvallend weinig overgeleverd over de manier waarop Romeinse legers in colonne optrokken. Marcheerervaring uit andere tijden, gecombineerd met experimenten, laat zien dat het marcheren met een groot leger veel ingewikkelder is dan het lijkt. Net als bij moderne files op de snelweg, ontstaat er al snel chaos als bijvoorbeeld een doorgang versmalt. Het kan dan lang duren voordat de colonne weer ordelijk in beweging is. Ook de lengte van de colonne is een aandachtspunt omdat bij grote legers als die van Caesar een te lange colonne kwetsbaar was. Verder kon bij een te lange colonne de bizarre situatie ontstaan dat de achterhoede te lang moest wachten om te vertrekken. Brede compacte colonnes hadden daarom in theorie de voorkeur omdat ze korter waren, maar in de praktijk bood het terrein daar zelden over langere afstand de ruimte voor.

Er zijn geen antieke bronnen bekend over de standaard breedte van Romeinse marscolonnes, die waarschijnlijk aan de omstandigheden werd aangepast. Voor de hand ligt een marscolonne van acht man

breed. Dat was namelijk het aantal soldaten dat als sectie (*contubernium*) een tent deelde en zo als eenheid zij aan zij kon lopen. Elk ongeveer drie voet breedte innemend, hadden ze genoeg aan ruim 7 meter loopbreedte, wat bijvoorbeeld ongeveer de breedte is van het latere wegdek van de kaarsrechte weg uit de Romeinse keizertijd. De basiseenheid onder leiding van een centurio was de centurie van 80 man die in een 8 man brede formatie 10 rijen telde. Maar Romeinse wegen zijn in de praktijk regelmatig smaller, zodat in reconstructies vaak een breedte van 6 man wordt aangehouden. Wellicht konden de colonnes de breedte onderweg aanpassen en werd voor vertrek bepaald wat voor die dag de formatie zou worden gezien de route. Bij grote legers kon een enkele colonne te lang worden zodat in open terrein in dat geval bij voorkeur meerdere colonnes naast elkaar liepen. Het onderstreept de strategische waarde van de natuurlijke corridor die met een bekende breedte als een soort militaire snelweg dwars door de Lage Landen liep.

Naast de breedte was de onderlinge afstand tussen de marcherende soldaten van belang. Door in de colonne tussen bijvoorbeeld elke centurie van 80 man erachter een extra afstand aan te houden, kon de volgende eenheid een korte kleine vertraging opvangen door de afstand tijdelijk te verkleinen. Daarmee viel te voorkomen dat de vertraging direct als een golf door de rest van de colonne trok. Het illustreert dat het vasthouden van een stabiel tempo een kunst was. Ervaring met marcheren kon het beroepsleger van Caesar sneller maken dan de gelegenheidslegers van de Galliërs. Goede en liefst al bekende looproutes hielpen het tempo stabiel hoog te houden.

Daarbij moeten we bedenken dat het bij Caesars legers om lange marscolonnes ging. Een marcherende Romeinse soldaat zal in de looprichting gemiddeld ongeveer 5 voet ruimte nodig gehad hebben. Dat betekent een gemiddelde afstand tussen de rijen van 5 voet, dat is ongeveer 1,5 meter. Met de vrij brede opstelling van 8 soldaten per rij bestond een legioen van 4800 man op mars uit 600 rijen achter elkaar. Met 1,5 meter per rij is dat in totaal een colonne van 900 meter. Als tussen elk van de 80 centuries bijvoorbeeld een tussenafstand van 2 meter werd aangehouden, kwam de totale lengte uit op ruim 1 kilometer. Voor de bagagetros valt een vergelijkbare lengte te schatten. Als een smallere weg het bijvoorbeeld noodzakelijk maakte de colonne in breedte te halveren, dan werd de colonne twee keer zo lang en daarmee extra kwetsbaar. Bij de in hoofdstuk 13 uitvoerig besproken nederlaag tegen Ambiorix zal blijken hoe kwetsbaar een leger op mars was als het door een smal dal trok.

Voor het transport waren pakezels belangrijk. Met een muilezel per tentgroep van 8 man, ging het bij een legioen van 4800 man om 600 pakezels. Het probleem was dat de pakezels met hun korte poten niet

door al te diep water konden lopen, zodat grotere rivieren een belangrijke vertragende factor waren, wat wederom een voordeel was van de genoemde strategische corridor. Veel trager waren de ossenwagens.[6] Dat verklaart dat Caesar bijvoorbeeld bij zijn in hoofdstuk 16 besproken strafexpeditie tegen de Eburonen zijn ‘zware bagage’ achterliet in het basiskamp. En toen Caesar een jaar eerder vanuit Amiens met twee legioenen de belaagde Cicero te hulp schoot, liet hij eveneens de zware bagagetros thuis.

Bij zijn beschrijving van de slag aan de Sabis aan de zuidgrens van de Lage Landen legt Caesar uit wat zijn normale marsformatie was. Hij schrijft ‘dat elk legioen van het volgende gescheiden was door een aanzienlijk transport met zware bagage’.[7] Dat betekende dat elk legioen gevolgd werd door de eigen bagagetros. Dat was logistiek handig omdat de eenheden getraind waren om bij aankomst direct te beginnen met de bouw van een kamp. Soldaten droegen zelf eenvoudig gereedschap waarmee meteen begonnen kon worden met het graven van greppels en hakken van hout. Groter materieel zoals de tenten en katapulten volgde met de bagagetros.

Maar als ‘de vijand in de buurt kwam’, koos Caesar voor een andere formatie. Hij had daarvoor een standaardvorm ‘zoals hij dat altijd deed in zo’n geval’. In alle voorbeelden die hij daarvan noemt, marcheert driekwart van het leger vrij van bepakking in de voorhoede, gevolgd door de bagagetros en achteraan de rest van het leger. In het voorbeeld dat hij naar voren brengt van de 8 legioenen waarmee hij optrok naar de Sabis, liepen 6 legioenen voorop, gevolgd door de bagagetros, en 2 legioenen daar achteraan.[8] Bij een leger met 4 legioenen was dat 3 voor en 1 achter. Op kleinere schaal werd een vergelijkbare verhouding toepast. Bij een legioen met 10 cohorten liepen dan 7 cohorten in de voorhoede en 3 in de achterhoede. De meest ervaren eenheden liet Caesar vooropgaan. Zo bestond bij de opmars naar de Sabis de achterhoede uit het Dertiende en Veertiende Legioen, die dat voorjaar waren gerekruteerd.

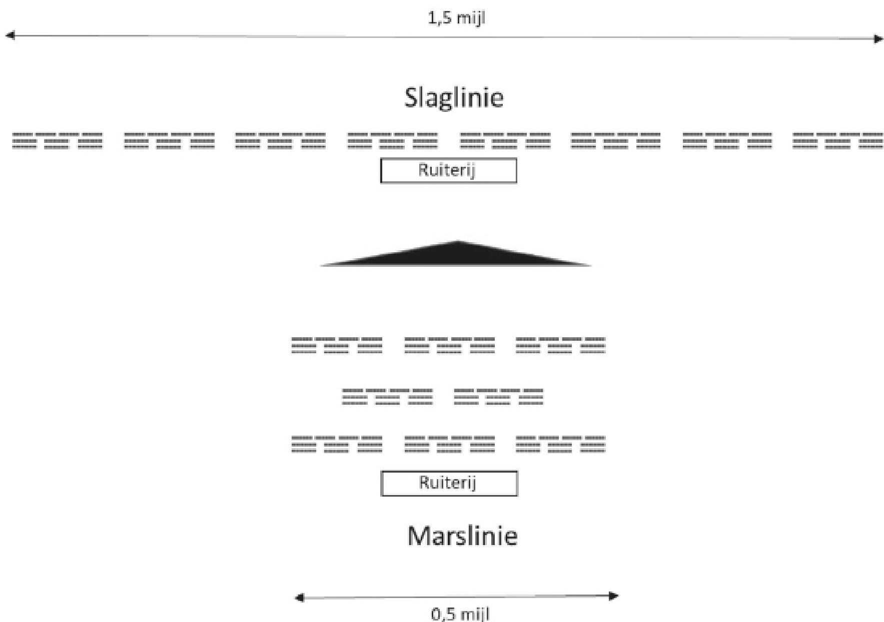
Ruiters werden vaak gebruikt om de weg te verkennen. Ook konden ze helpen bij de communicatie, omdat in een kilometerslange colonne de officieren niet allemaal direct onderling contact konden houden. Een fraai voorbeeld is de in hoofdstuk 9 beschreven opmars langs de Maas. In colonne optrekkend wordt Caesar aangesproken door Germaanse gezanten die vroegen of hij ‘een bode wilde sturen naar de ruiterij in de voorhoede om die te verbieden om te vechten’. Daarop ‘zond hij boden naar de officieren die zich met de hele ruiterij in de voorhoede bevonden, met het bevel de vijanden niet aan te vallen en als ze zelf werden aangevallen, zich tot verdedigen te beperken tot Caesar zelf met de hoofdmacht zou zijn aangekomen’.[9] Overigens ging Caesar regelmatig

zelf voorop, volgens Suetonius te paard of lopend.[10]

De standaardformaties werden bijna altijd aangehouden, zo blijkt uit een geslaagde misleidingsmanoeuvre van Caesar. Daarbij trokken de legers van Caesar en zijn tegenstander Vercingetorix beide langs de tegenoverliggende oevers van een rivier op. Caesar haalde aan de landzijde mannen weg, waardoor de colonne smaller werd maar even lang bleef. Zo maakte hij onopgemerkt twee legioenen vrij die daarna ongehinderd de rivier konden oversteken. De misleiding werkte omdat zijn formaties normaal gesproken een vaste vorm hadden.

De formatie op weg naar een slagveld kon breder zijn indien het plan was om direct dezelfde dag de strijd aan te gaan en verkenners aangaven dat er onderweg geen hindernissen waren. Dat was gezien de beschrijving van Caesar bijvoorbeeld het geval bij de in hoofdstuk 9 besproken aanval op de Germanen. Bij een veldslag had Caesar graag voldoende ruimte om zijn legioenen in de volle breedte naast elkaar op te stellen. Per legioen stonden de 10 cohorten in 3 linies ('*acies*') achter elkaar (afb. 5.1). Dit systeem, bekend als de triplex acies, was ontstaan in de tijd van de vrijwillige soldaten die afhankelijk van hun welvaart, verschillend waren bewapend. De voorste linie bestond destijds uit de 'stoottroepen' van arme soldaten met eenvoudige wapens. Daarachter kwamen de rijkere soldaten met betere wapens, die de gaten konden opvullen die in de eerste linie vielen. In de laatste linie stonden tot slot de ervaren veteranen die hulp konden bieden waar dat nodig was. In Caesars tijd was inmiddels sprake van een beroepsleger, waarbij nog steeds een variant van het drieliniesysteem werd gebruikt. Daarbij werd de voorste linie na enige tijd afgelost door de tweede linie en sloot achter aan om weer op krachten te komen. Zo konden de strijders in een rotatiesysteem elkaar aflossen, waarmee de voorste linie regelmatig werd ververst.

1,5 mijl

5.1 Reconstructie van de mogelijke slaglinies en marslinies van Caesar tijdens de aanval op de Usipeten en Tencteren in 55 voor Chr. De blokken tonen legioenen van elk 10 cohorten. De slaglinie van 1,5 Romeinse mijl (2250 meter) past redelijk binnen de circa 2500 meter die volgens kaart 9 bij Mauchamp beschikbaar was. Dat de ruiterij achterop ging was specifiek voor de strijd tegen de Usipeten en Tencteren.

In deze opstelling was met 8 legioenen een marslinie ongeveer 0,5 mijl (750 meter) breed en een slaglinie 1,5 mijl (2250 meter) (afb. 5.1). Dat laatste past bij Mauchamp, het eerste slagveld in Belgica. Daar was ‘in de breedte tegenover de vijand juist zoveel plaats als een in slagorde opgesteld leger nodig had’. Tussen het opgegraven kamp en de huidige rivier is er ongeveer 3 kilometer ruimte waarvan de grond dicht bij de rivier ongeschikt zal zijn geweest (kaart 9). De veronderstelde slaglinie van 2250 meter (1,5 mijl) kan dus redelijk kloppen. Met 1,5 mijl voor 8 legioenen, was dat per legioen een breedte van bijna 300 meter of 1000 voet. Bij voorkeur werden de legioenen voor het als vluchthaven te gebruiken kamp opgesteld dat zoals verderop besproken standaard ruim 600 meter breed was. Zodoende konden voor het kamp twee legioenen worden opgesteld en op elk van de flanken ook twee, met onder andere in Mauchamp in het kamp twee pas gerekruteerde legioenen als reserve. Dat zal bijvoorbeeld de bedoeling zijn geweest bij de slag aan de Sabis bij de Frans-Belgische grens (afb. 7.1).

De zomerkampen van Caesar

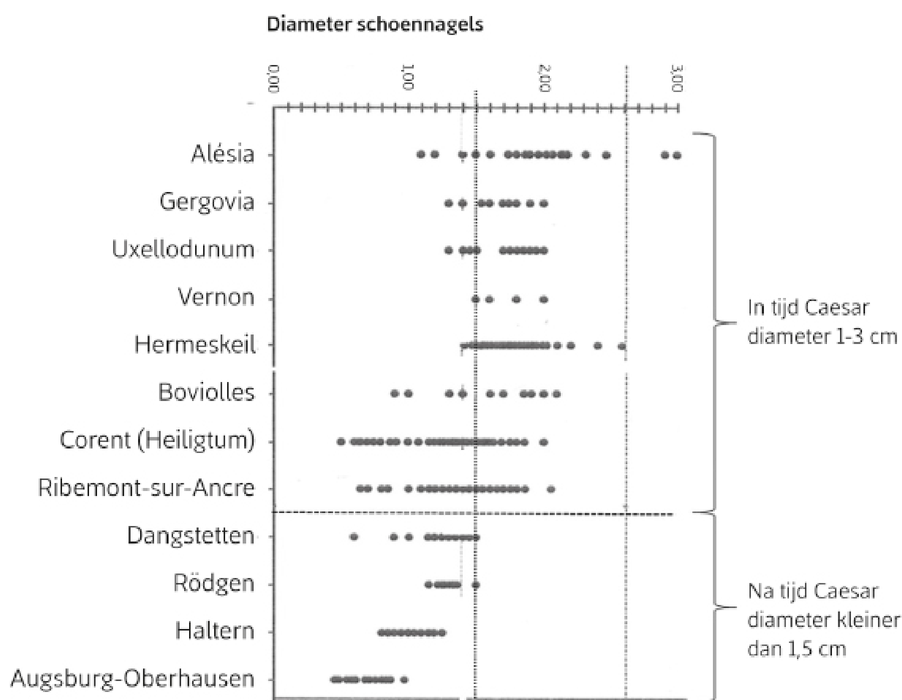
Caesar had ruim aandacht voor militaire bouwprojecten. In zijn oorlogsverslag geeft hij volop maten zoals de lengte en hoogte van

omwallingen en diepte en breedte van grachten, met als hoogtepunt zijn uitvoerige beschrijving van de brug die hij in 55 voor Chr. over de Rijn liet bouwen. Onder meer Plinius de Oudere noemt Mamurra als de hoofdingenieur van Caesar. Mamurra kan bijvoorbeeld betrokken zijn geweest bij de spectaculaire omsingeling van het oppidum van de Atuatuken, de aanpassing van de schepen voor de tweede Britse invasie en de bouw van de beroemde brug over de Rijn. Helaas is weinig van Mamurra bekend. Er is gesuggereerd dat de Romeinse architect Vitruvius dezelfde man was, maar dat is ongegrond gebleken. Wel is het mogelijk dat Vitruvius een van Caesars manschappen was, in welk geval hij eveneens in de Lage Landen kan zijn geweest. Zijn rond 25 voor Chr. gepubliceerde handboek over architectuur droeg Vitruvius op aan keizer Augustus. In de aan hem gerichte inleiding stelde hij 'goed bekend' geweest te zijn met diens voorganger Julius Caesar.[11] Omdat Virtuvius verder onbekend was, zou militaire dienst een manier geweest kunnen zijn om Caesar toch meegemaakt te hebben. De architect noemt zichzelf in het boek een 'oude man' zodat hij circa drie decennia eerder de juiste leeftijd had. Zijn theoretische verhandeling beschrijft helaas weinig bestaande gebouwen, maar blijft relevant vanwege zijn beschrijving van onder meer militaire werktuigen.

In opdracht van Napoleon III deed kolonel Stoffel in de periode 1858-1870 onderzoek naar een aantal beroemde slagvelden van Caesar, zoals dat van Alesia, Gergovia en Mauchamp, de plaats van het eerste grote gevecht met de Belgae. Dat leverde prachtige zwart-wittekeningen op van de tijdelijke kampen die Caesar bij die campagnes liet bouwen. Ze sluiten goed aan bij de beschrijvingen die Caesar gaf.[12] Maar omdat nadien concrete ontdekkingen uitbleven, ontstond twijfel. Mede omdat in de tijd van Stoffel archeologen nog nauwelijks in staat waren om grondsporen van niet-stenen gebouwen te herkennen, rees de vraag of Stoffel de sporen wel echt zo gezien had en niet geleid werd door de teksten van Caesar. Het was daarom een doorbraak toen in 1997 luchtfoto's bij Mauchamp aangaven dat de sporen van Stoffel echt waren en voor zijn tijd opvallend nauwkeurig waren weergegeven. Rond dezelfde tijd bevestigden opgravingen in Alesia en Gergovia dat ook daar de plattegronden van Stoffel op hoofdlijnen een zeer goed beeld geven van de kampen van Caesar.

Er is vervolgens de afgelopen tien jaar in het noorden een belangrijke doorbraak bereikt dankzij de zeer nauwkeurige datering van de ijzeren spijkers die de Romeinse soldaten onder hun leren sandalen droegen. Die moesten meer grip bieden, vergelijkbaar met de noppen onder voetbalschoenen tegenwoordig (afb. 5.2 en fotokatern fig. 17). Een in 2008 gepubliceerd onderzoek liet zien dat deze in de tijd van de late republiek een snelle ontwikkeling doormaakten, zo toonde onder meer

materiaal uit de door Caesar belegerde plaatsen Alesia en Gergovia.13 De schoennagels uit Caesars tijd blijken een kenmerkende vorm te hebben, met een vrij grote diameter van 1 tot 3 centimeter. Maar kennelijk liep het met te grote nagels niet prettig, zodat kort erop in de tijd van keizer Augustus de diameter nog maar 1 tot 1,5 centimeter bedroeg. Schoenspijkers groter dan 1,5 centimeter horen bij Caesars soldaten, die zodoende een dateerbare voetafdruk achterlieten. Munten, veel gebruikt voor dateringen, konden soms lang in omloop zijn voordat ze in de grond terechtkwamen, maar van sandalen is bekend dat een soldaat meerdere paren per jaar versleet.14 Het productiemoment sluit daarmee veel nauwer aan bij het moment van verlies, wat de datering van de bijbehorende activiteit scherper maakt. Daarmee zijn in 2010-2012 in Duitsland voor het eerst op twee plaatsen militaire kampen aan de tijd van Caesar toegewezen. In het geval van Hermeskeil waren de deels tot een meter hoog bewaarde wallen al lang bekend, maar niet met Caesar in verband gebracht. De Caesariaanse schoennagels kunnen in de nabije toekomst helpen om ook andere kampen en slagvelden van Caesar te herkennen, waaronder in de komende hoofdstukken beschreven mogelijke locaties.

5.2 De diameter van Romeinse schoennagels van goed gedateerde plaatsen met een trend naar kleinere diameters. De exemplaren groter dan 1,5 cm. komen na de tijd van Caesar niet meer voor en bieden zo een belangrijk dateringsmiddel voor zijn

kampen en slagvelden.

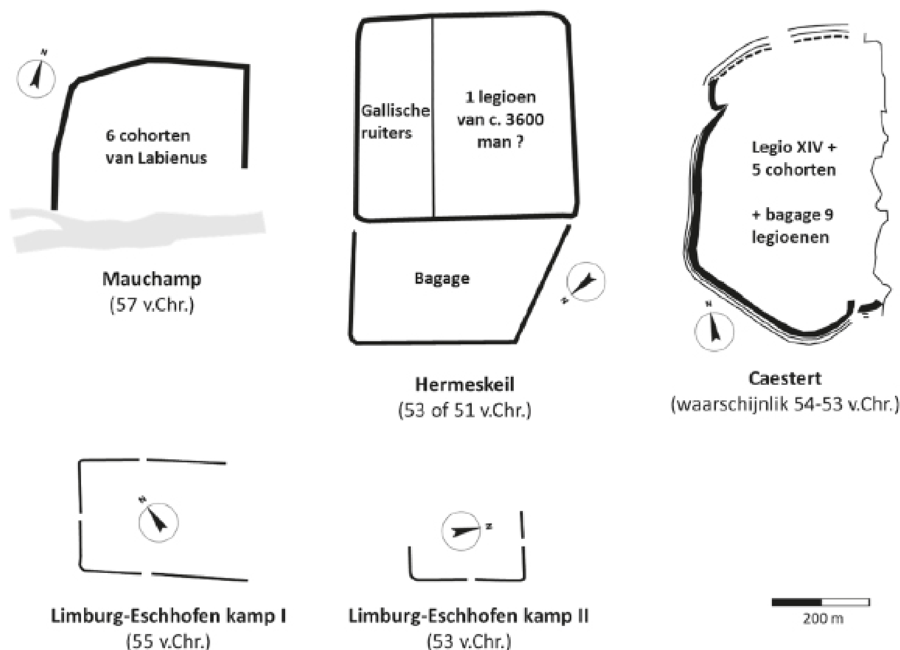
Permanente Romeinse forten uit de keizertijd boden ruimte aan afgerond circa 250 tot 300 infanteristen of circa 150 ruiters per hectare.[15] Zo was het stenen legioensfort in Nijmegen 16,5 hectare groot, met een bekende bezetting van het Tiende Legioen. In geval van een voltallig legioen van 4800 soldaten was dat goed voor 290 man per hectare. In het 1,9 hectare metende castellum van Utrecht lag het infanterie-cohors II Hispanorum peditata pia fidelis, wat met 480 soldaten goed is voor 250 man per hectare.[16] Indien in een fort tevens een grote hoeveelheid ruiters met paarden was gelegerd, was het aantal manschappen kleiner. Zo bood het ruiterfort bij Valkenburg aan de Rijn met 1,6 hectare plaats aan 256 ruiters plus 200 paarden, goed voor het wat lagere aantal van 160 ruiters per hectare.[17]

Waarschijnlijk was dit in de tijd van Caesar vergelijkbaar. Polybius noemt uit de voorgaande tijd van de republiek een voorbeeld van een kamp dat 36 hectare groot was en plaats bood aan twee legioenen. Volgens Livius en Polybius telde een legioen in die tijd nog 5200 infanteristen, zodat met de 36 hectare van Polybius de dichtheid op 289 man per hectare uitkwam, waarbij Polybius aangeeft dat er ook nog 300 ruiters konden zijn.[18] Met 150 ruiters per hectare zou er voor de 10.400 infanteristen 34 hectare overblijven of 306 man per hectare.

Het gaat bij genoemde voorbeelden om permanente forten met barakken. Die barakken werden door Caesar ook al gebouwd in zijn winterkampen. Een voorbeeld is het in 54 voor Chr. opgetrokken kamp van Quintus Cicero, met volgens Caesar ‘barakken die in Gallische trant met stro bedekt waren’.[19] Maar bij de korter gebruikte marskampen werden tenten opgezet die in de bagage werden meegenomen. Een voorbeeld vinden we het najaar erop, als Caesar bij Atuatuca, waarschijnlijk bij Maastricht, voor enkele weken een tijdelijk kamp inricht en op een gegeven moment schrijft dat een zekere Baculus ‘uit zijn tent tevoorschijn kwam’.[20] De indruk bestaat dat het ruimtegebruik bij beide typen vergelijkbaar was. Uitzonderlijk waren de relatief kleine expeditiekampen voor legers die vanuit een basiskamp met minder bagage slechts korte tijd op pad waren en dus kleiner konden zijn. En dan nog zag Caesar kans bij zijn strijd tegen Ambiorix om zijn expeditiekamp nog een stuk kleiner te maken, zoals besproken in hoofdstuk 15, zodat de opzet normaal gesproken niet al te krap was.

Dankzij een recente ontdekking ontstaat een vrij goed beeld van een zomerkamp van Caesar. Het ligt bij Hermeskeil circa 30 kilometer ten oosten van de Luxemburgse grens (afb. 5.3). De resten waren al langer bekend, maar pas sinds 2010 is duidelijk dat het uit de tijd van Caesar dateert. Tussen de ruim 3 meter brede bestrating voor de poort zijn circa 80 schoennagels gevonden waarvan de vorm kenmerkend is voor de tijd

van Caesar (afb. 5.2 en fotokatern fig. 17a-b). Ze kwamen sterk overeen met nagels uit kamp B in Alesia uit 52 voor Chr., en waren duidelijk anders dan de schoennagels die in de omgeving zijn gevonden bij het kamp van Petrisberg in Trier, dat werd gebouwd tijdens een opstand van de Treveren in 30-29 voor Chr. Dat de moeite werd genomen plaveisel aan te leggen dat bovendien gerepareerd was, geeft aan dat het geen dagkamp was en de soldaten er enkele weken tot maanden verbleven. Daarop wijzen ook de resten van stenen maalstenen die deels uit Centraal-Gallië kwamen, en deels direct uit de omgeving. Dat het kamp niet bij een rivier lag, maakt het onwaarschijnlijk dat het een winterkamp was. Bij het vertrek van de Romeinse soldaten werd het in brand gestoken.[21] Gezien de context denken de opgravers vooral aan de campagne die Caesars' onderbevelhebber Labienus in 51 voor Chr. met twee legioenen in deze regio voerde, hoewel ze een verband met zijn eerdere campagne van 53 voor Chr. niet helemaal uitsluiten. Het kamp lag direct naast een bestaande weg uit de ijzertijd met aan de andere kant een oud grafveld. Ongeveer 5 kilometer zuidoostelijker lag langs dezelfde oude weg het oppidum Hunnenring, dat getuige opgravingen rond deze tijd verlaten is.

5.3 Teruggevonden kleinere kampen van Caesar in Frankrijk (Mauchamp) en Duitsland (Hermeskeil en Limburg-Eschhofen). Ter vergelijking rechts de hoogteburcht bij Caestert die mogelijk in 54-53 voor Chr. door Caesar is gebruikt, waarbij de noordzijde een uitbreiding uit 53 voor Chr. kan zijn.

Het Romeinse kamp van 18,3 hectare was 410 meter breed en door de iets tapse vorm 420 tot 440 meter lang. Er tegenaan lag een annex van 7,6 hectare met binnen de omwalling een waterput (afb. 5.3). Hoewel in de basis rechthoekig met afgeronde hoeken, was de vorm enigszins aangepast aan het licht glooiende terrein en de weg. Het gehele kamp was omgeven met een spitsgracht waarachter een aarden wal lag waarvoor volgens Vegetius de grond uit de grachten werd gebruikt. Erop konden meegedragen houten palen worden geplaatst. Die wal is deels in een bos nog ongeveer 1 meter hoog bewaard gebleven. De spitsgracht was 1,65 meter diep en ten minste 2,5 meter breed.

Het kamp zelf was met een gracht en een bescheiden wal verdeeld in twee stukken van ongeveer 6 en 12 hectare. Daarvan was het kleinste vermoedelijk bedoeld voor hulptroepen. Waarschijnlijk waren dat zoals gebruikelijk ruiters. De interne gracht en de wal moesten mogelijk voorkomen dat de paarden in het gewone kamp kwamen. Binnen het kamp wees een concentratie van afwijkend aardewerk op de vermoedelijke aanwezigheid in het kleinere deel van Gallische hulptroepen. In het grotere deel van het kamp waar de legionairs waarschijnlijk zaten, kwamen relatief meer Romeinse munten tevoorschijn. Blijkens het ontbreken van sporen van binnenbebouwing stonden er waarschijnlijk tenten. De annex onderscheidde zich door de veel grotere hoeveelheid ruwwandig aardewerk. Dat wijst erop dat de legertros hier waarschijnlijk gelegerd was.

Met genoemde vuistregel van circa 250 tot 300 legionairs per hectare zou het grote deel van het kamp ongeveer 3000 tot 3600 legionairs geherbergd kunnen hebben en het kleinere deel met 150 ruiters per hectare circa 900 ruiters. Zoals besproken in hoofdstuk 14, waren de twee legioenen waarmee Caesar in 55 voor Chr. Cicero te hulp schoot, gemiddeld tot 3500 man uitgedund. Het is dus goed mogelijk dat het kamp van Hermeskeil plaats bood aan één legioen van Labienus, die hier zowel in 53 als 51 voor Chr. actief was, plus een afdeling ruiters van de hulptroepen die in 51 een ruitergevecht leverden.

Sinds kort is er een tweede voorbeeld uit Duitsland. In 2012 kwamen bij een bouwproject in het Duitse Limburg-Eschhofen twee Romeinse marskampen tevoorschijn, waarvan het jongste kamp II aan de hand van de schoennagels uit de tijd van Caesar dateert.[22] Beide kampen lagen naast elkaar op een verhoging aan de rivier de Lahn die een goed uitzicht bood (kaart 28 en afb. 5.3). Op die plek lag een inheemse nederzetting van waarschijnlijk de Ubiërs waar het eerste kamp I van circa 10 hectare direct naast is gebouwd. Nadat dat kamp na kort gebruik is verlaten, is ook de inheemse nederzetting opgegeven. Dat blijkt uit het feit dat over de resten van deze nederzetting later een volgend kamp II is gebouwd. Gezien de ligging ten oosten van de Rijn

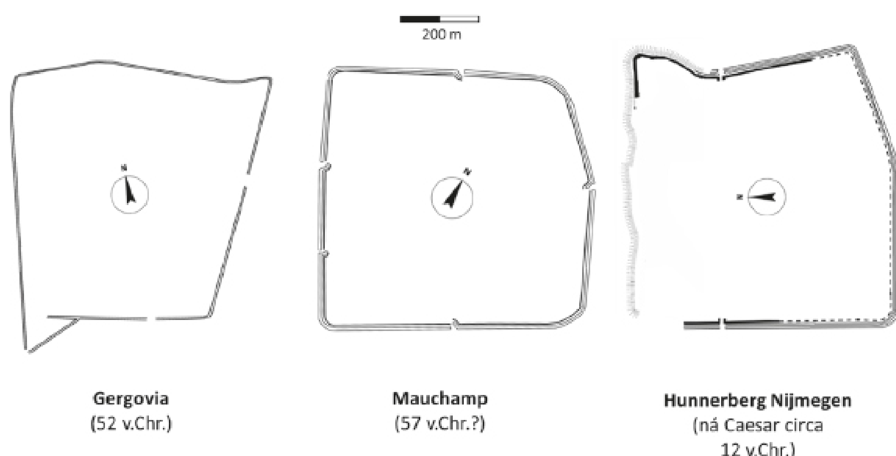
buiten het Romeinse Rijk moet het gaan om forten die achtereenvolgens zijn gebouwd bij Caesars Germaanse expedities in 55 en 53 voor Chr. Beide kampen lagen vlak bij elkaar langs de rivier de Lahn die bij Koblenz in de Rijn stroomt, circa 30 kilometer ten zuiden van Bonn.

Het oudste kamp bij Limburg-Eschhofen dat met de eerste campagne van 55 voor Chr. verband moet houden, was rechthoekig en omgeven met een aarden wal. Erbuiten lag een 2 tot 2,5 meter brede spitsgracht die als een donker spoor scherp in de licht gekleurde bodem afstak. Duidelijk herkenbaar was ook het punt waar een 7,7 meter brede onderbreking de toegang tot het marskamp markeerde. Het kamp was ruim 200 meter breed en bijna 500 meter lang, goed voor een oppervlak van ongeveer 10 hectare. De campagne duurde maar 18 dagen, zodat het heel goed om een expeditiekamp kan gaan op circa 2 dagmarsen van de Rijn. In vergelijking met de 12 hectare die in Hermeskeil vermoedelijk voor een uitgedund legioen van circa 3500 man was bedoeld, kan dit fort met 10 hectare bedoeld zijn geweest voor een vergelijkbare eenheid zonder zware bepakking. In hoofdstuk 11 wordt aangegeven dat het oppervlak van de uitbreiding van het kamp bij Caestert wijst op circa 1,5 hectare voor de zware bagage van een legioen.

Vlak ernaast kwam in Limburg-Eschhofen het jongere kamp II tevoorschijn. Dit was 230 meter breed en minimaal 140 meter lang (kaart 28). Op die basis bedroeg het oppervlak minimaal 4 hectare. Dit kamp is over de resten van de inheemse nederzetting gebouwd en zal met de tweede campagne van 53 voor Chr. verband houden. De grachten van dit kamp waren met een diepte van 2,5 meter en een breedte tot 8 meter een stuk groter dan die van het eerste. Het kenmerkende V-vormige profiel van de Romeinse spitsgracht was zeer goed herkenbaar (fotokatern fig. 11a). Het Romeinse oppervlak was deels nog aanwezig, met ook duidelijk het spoor van de wal. De openingen in de wal waren 7,3 en 7,9 meter breed. Erachter lag de gebruikelijke ‘rondweg’ aan de binnenzijde van de wal, de zogeheten *via sagularis*. Deze was circa 4 meter breed en bevatte één van de drie schoenspijkers die alle een grotere diameter hadden dan het Caesariaanse minimum van 1,5 centimeter, namelijk 1,8, 2,2 en 2,3 centimeter (afb. 5.2 en fotokatern fig. 17c). Er was duidelijk te zien hoe de gracht na gebruik was dichtgegooid met aarde en brokken steen, zoals dat ook bij het oudere kamp het geval was. Beide kampen zijn maar kort gebruikt waardoor er verder weinig vondsten zijn gedaan. De amforen van het type Dressel 1 waren vroeg gedateerd, maar de levensduur van amforen kon aanzienlijk langer zijn dan die van soldatenschoenen.

Veel groter was het Romeinse fort van circa 655 bij 638 meter dat

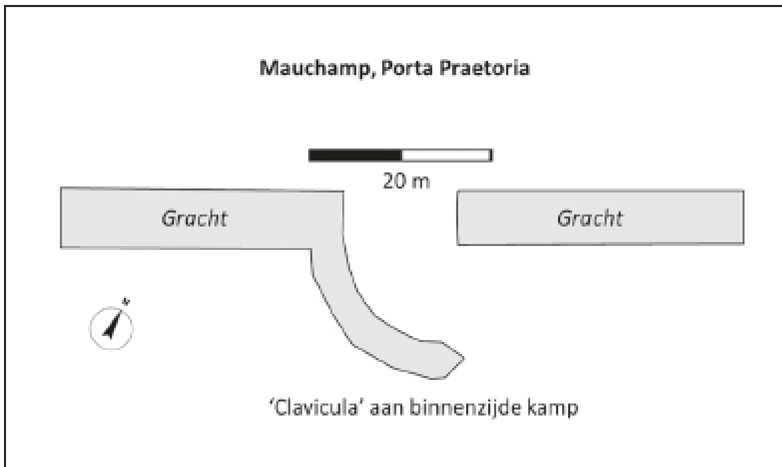
Napoleon III in 1862 liet onderzoeken bij Mauchamp bij Berry-au-Bac. Dat lag aan het riviertje de Aisne waar in 57 voor Chr. in het gebied van de Remen de eerste veldslag met de Belgae plaatsvond (kaart 9 en afb. 5.4).[23] Het levert een mooi voorbeeld op van een circa 40 hectare groot kamp dat aan twee legioenen of nog iets meer plaats geboden kan hebben, aannemend dat in 57 voor Chr. de legioenen nog redelijk op volle sterkte waren. De poorten hadden een vorm die bekendstaat als clavicula met achter de opening in het kamp een kwartcirkelvormige verdedigingswal (afb. 5.5). Ook die sporen zijn door luchtfoto's bevestigd. Uit Alesia is deze vorm inmiddels eveneens bekend.[24] Voor de opening lag soms als extra bescherming een greppel (titulum).

5.4 De dubbele legioenskampen van Caesar uit Gergovia en Mauchamp in Frankrijk die beide zijn gebruikt als tijdelijk kamp op een slagveld. Rechts ter vergelijking het latere rond 19 voor Chr. gebouwde kamp op de Hunnerberg in Nijmegen met vergelijkbaar formaat. Daar links aan de noordkant de steile helling naar de Waal zonder met de hand gegraven gracht.

Stoffel tekende bij Gergovia een kamp van wederom ongeveer 40 hectare (afb. 5.4). Dat keek vanaf een heuvel uit op het aan te vallen Gergovia aan de overzijde van het dal. De lengte van het kamp bedraagt ruim 620 meter terwijl aansluitend bij het terrein, in een ietwat tapse vorm, de breedte versmalt van 632 meter in het noorden tot 468 meter in het zuiden. Ongeveer tien jaar geleden is met een kleine opgraving vastgesteld dat deze weergave van Stoffel eveneens zeer nauwkeurig is.[25] Dat is van groot belang, omdat we daarmee twee voorbeelden hebben van een ongeveer 40 hectare groot aanvalskamp direct bij een slagveld. Over de slag bij Mauchamp, waar Caesar acht legioenen ter beschikking had, merkt hij zelf op: ‘Toen hij deze voorzieningen getroffen had, liet hij de twee legioenen die hij onlangs gelicht had in het kamp achter om ze, zo nodig, ter ondersteuning in de strijd te

werpen, en de overige zes stelde hij vóór de legerplaats in slagorde op.'[26] Het aantal van twee legioenen past goed bij de 40 hectare.

5.5 De hoofdpoort van het grote kamp in Mauchamp uit afb. 5.4. met de kenmerkende vorm van de zogeheten clavicula waarin de gracht in een kwartcirkel naar binnen buigt.

Een dergelijk hoofdkamp bij het slagveld kon dienen als beschermde commandopost, beveiligde opslag voor de bagage en onderkomen voor de reserves. Ook kan het als vluchtburcht gediend hebben, een functie die Caesar zou voorwenden bij zijn veldslag met Ambiorix (zie hoofdstuk 15). Dat kan verklaren dat Caesar soms de indruk wekt dat het slagveldkamp voor het gehele leger was bestemd. Hij had daarbij waarschijnlijk de functie als veilig onderkomen voor ogen, bijvoorbeeld voor gewonden en in geval van nood voor het gehele leger. Wellicht was het normaal gesproken de bedoeling dat de andere legereenheden na de strijd, net als na een dagmars, zouden overnachten in een eigen kamp in de buurt.

Verder maakte Caesar soms in de strijd gebruik van kleinere hulpkampen. Zo noemt hij bij Mauchamp bewakingsdetachementen bij een brug over de rivier de Aisne, waaronder een kamp voor zes cohorten onder leiding van Sabinus.[27] Stoffel vond bij die rivier inderdaad een kamp van circa 290 bij 370 meter met een afgeschuinde hoek, goed voor circa 10 hectare. Zes cohorten van 480 man op volle sterkte zijn goed voor bijna 2900 man. Dat levert een bij de norm passende dichtheid van bijna 300 man per hectare op (afb. 5.3).

Bij Gergovia liet Caesar zijn troepen een strategisch gelegen heuvel vlak bij het belegerde oppidum innemen op 1,5 kilometer afstand daarvan. Dit kamp was naar de vorm van de heuvel aangepast en slechts circa 7 hectare groot. Caesar schreef: 'Van de grote legerplaats naar deze

kleine liet hij een dubbele gracht van twaalf voet breedte aanleggen zodat de soldaten zelfs op hun eentje over en weer konden gaan, veilig voor verrassingsmanoeuvres van de vijanden.' Van die verbindende gracht zijn inderdaad resten gevonden.[28] Een vergelijkbaar oppervlak (6,9 hectare) had het in Alesia best onderzochte 'kamp C', dat eveneens een onregelmatige vorm had, met als aardig detail de vondst van twee loden slingerkogels met de naam van onderbevelhebber Labienus erop.[29]

Caesar stelt dat het 7 hectare metende kamp in Gergovia bedoeld was voor twee legioenen. Met op volle sterkte 9600 man voor 2 legioenen, was 1370 man per hectare ongeveer een vijfvoud van de hiervoor berekende gebruikelijke dichtheid van circa 250 tot 300 man per hectare. Ook als de 2 legioenen in 52 voor Chr. na een reeks oorlogsjaren waren uitgedund, blijft de dichtheid onwaarschijnlijk hoog. Dat wijst erop dat Caesar een onderscheid maakte tussen gebruik voor overnachting en gebruik als vluchtburcht. Caesar kan dan bijvoorbeeld als vuistregel hebben gehanteerd dat voor een overnachting 40 man (een halve centurie) per vierkante actus genoeg was (317 man per hectare). Voor een vluchtburcht kan dat als globale regel een viervoud of vijfvoud daarvan zijn geweest: 160 of 200 man (2 of 2,5 centurie) per vierkante actus (1267 of 1584 man per hectare). Daarbij was het wellicht met wisselende wachten mogelijk om met een aanzienlijk kleiner aantal tenten een vluchtburcht zo nodig een aantal nachten op volle sterkte te bemannen.

Voordeel van een factor 4 zou zijn dat daarmee zijn eigen basiskamp voor 2 legioenen tevens groot genoeg was om als vluchtburcht te dienen voor zijn totale leger van 8 legioenen. Toen Caesar in de laatste fase over 10 legioenen beschikte, zou dat ook nog wel passen. Met kampen van circa 40 hectare ontstond zo een praktische standaardisatie. Hij kon het fort gebruiken als vluchtburcht voor zijn gehele leger. En hij had tegelijk een kamp voor zijn eigen overnachting met twee legioenen gereed, wat verklaart dat hij nogal eens spreekt van het kamp van Caesar. Daarbij tonen de plattegronden dat een rechthoek met afgeronde hoeken weliswaar de basisvorm was, maar waar nodig de contouren van het landschap werden gevolgd. Dat laatste is goed zichtbaar in het kleine kamp in Gergovia en een reeks kampen in Alesia. Interessant is de situatie bij Gergovia waar Fabius achterbleef met twee legioenen, het aantal in het kleine fort. Kennelijk een klein deel trok naar het grote kamp waarbij er 'geen tijd was om het kamp in te krimpen'. Daardoor had Fabius moeite een aanval af te slaan, doordat er amper genoeg mensen waren om de wal te bezetten terwijl er normaal reserves waren om af te lossen. Een kamp kon dus ook te groot zijn.

Wat betreft de voor langer gebruik bestemde winterkampen is de in hoofdstuk 11 besproken versterking van Caestert bij Maastricht tot nu

toe het enige mogelijke voorbeeld, ook buiten de Lage Landen. Interessant is de overeenkomst met de rond 12 voor Chr. gebouwde versterking op het Kops Plateau bij Nijmegen. Daar zijn ook resten van de bebouwing binnen de omwalling teruggevonden, iets waarover uit de tijd van Caesar nog weinig bekend is (afb. 11.2).[30] Het geeft aan dat kampen van een paar decennia na de Gallische oorlog een beeld kunnen geven van die uit de tijd van Caesar. Pas halverwege de eerste eeuw na Chr. begonnen de vaste kampen een strakkere vorm te krijgen en verschenen naast hout ook de eerste stenen gebouwen.

Caestert is een bijzonder geval omdat Caesar daar waarschijnlijk gebruikmaakte van een bestaande hoogteburcht. Daarom kan het rond 19 voor Chr. gebouwde dubbele legioenskamp uit Nijmegen een beter beeld geven van het uiterlijk van de uit het niets gebouwde grotere winterkampen van Caesar die nog niet zijn teruggevonden (afb. 5.4). Het formaat is in ieder geval vergelijkbaar met de kampen bij Mauchamp en Gergovia. Evenzo kan het in 20-28 na Chr. gebouwde fort bij de Romeinse haven van Velsen een beeld geven van het uiterlijk van dergelijke havenconstructies in de tijd van Caesar, waaronder de in 2017 ontdekte landingsplaats bij Ebbsfleet en misschien ook die aan de Gallische zijde in het gebied van de Morinen (afb. 10.1). Deze iets latere forten uit de Lage Landen bieden ook bouwkundig een goed beeld van de kampen van Caesar. Zo bevatte kamp A in Alesia 3 meter brede torens met als basis vier palen, een constructie die ook onder meer in Nijmegen en Velsen voorkwam.

Belangrijk was de watervoorziening. Met bijvoorbeeld – inclusief water voor lastdieren en paarden – per soldaat een bescheiden verbruik van 4 liter per dag, had een legioen dagelijks al 20.000 liter drinkwater nodig. Caesar schrijft dat hij bij zijn strijd tegen de Usipeten en Tencteren in 55 voor Chr. zijn kamp verplaatste ‘in verband met de watervoorziening’. En zelf dwong hij de verdedigers van het heuvelfort Uxellodunum bij Vayrac in de Dordogne tot overgave door hun toegang tot de rivier af te snijden. Evenzo dwong hij in 49 voor Chr. in Spanje de op een heuvel teruggetrokken Afrianus tot overgave. En het jaar erop bracht hij in het huidige Albanië bij de slag van Dyrrhachium Pompeius in de problemen door rivierstromen om te leiden.[31] Opgegraven tijdelijke marskampen van Caesar konden eventueel op afstand van rivieren liggen als er bijvoorbeeld waterputten geslagen konden worden, zoals in Hermeskeil. Maar winterkampen zullen met grote voorkeur dicht bij open water hebben gelegen.

Waar mogelijk probeerden de Romeinen vanuit hun legerkampen de toegang tot een rivier veilig te stellen, zodat dieren en manschappen daar ongestoord konden drinken. Caesars tegenstander Afrianus nam een speciale maatregel: ‘Ze begonnen een wal van het kamp naar het

water te bouwen zodat ze water binnen hun linies konden halen, zonder angst en zonder bewakers.'[32] Die laatste opmerking wijst er overigens op dat normaal gesproken werd vertrouwd op bewakers die zich bijvoorbeeld vanaf de poort naar het water konden opstellen als dat niet te ver weg was, en zo de weg bewaakten voor mensen die aan de rivier water gingen drinken of halen. In het geval van Mauchamp ligt aan weerszijden van het kamp een rivier, met langs beide zijden een greppel, met volgens opgraver Stoffel aan het uiteinde van de noordelijke greppel een aantal waterputten (kaart 9).

Tot slot werd eind 2017 bekendgemaakt dat bij Ebbsfleet in Kent de vermoedelijke landingsplaats van Caesar is gevonden, waarover meer in hoofdstuk 10. Op verschillende plaatsen werd de gracht aangesneden. Die had anders dan de hiervoor genoemde grachten geen V-vormig profiel, maar een platte bodem met aan weerszijden wanden met een helling van ongeveer 45 graden. De opgravers merkten op dat dit profiel uit Alesia bekend is van grote omsingelingswerken (afb. 10.1). Ze vermoeden daarom dat er een groot terrein mee omgeven was. Verder viel op dat de gracht minder recht was dan eerdergenoemde voorbeelden en meer de contouren van het reliëf van de omgeving volgde. Caesar wees op het belang waar mogelijk een heuvel 'binnen de omwalling op te nemen', wat in Ebbsfleet inderdaad is gedaan.[33] Dat bood overzicht en voorkwam dat de vijand vanaf een hoger punt het kamp kon bestoken.

De voorbeelden overziend sluit het beeld redelijk aan bij wat bekend is van de iets latere forten uit de vroege keizertijd. Kenmerkend zijn de afgeronde hoeken en spitsgrachten, en een min of meer rechthoekige opzet. Maar deze is minder strak dan de puur rechthoekige vorm die vanaf het midden van de eerste eeuw na Chr. sterk de voorkeur zou krijgen.

De knooppunten en bruggenhoofden aan de uiteinden van de corridor

Maastricht staat bekend om het Romeinse verleden, maar de oudste sporen zijn schaars. In 1983 is bij de bouw van Hotel Derlon, onder een laag uit het tweede kwart van de eerste eeuw na Chr., een weg van maaskeien gevonden die volgens de opgravers mogelijk teruggaat tot de Keltische tijd.[34] Het is aannemelijk dat al voor de komst van de Romeinen een belangrijke route hier de Maas kruiste. De locatie bij Maastricht was om twee redenen zeer gunstig. Allereerst begon hier vanaf de Maas de genoemde corridor, de natuurlijke route naar het kustgebied van Noord-Frankrijk. Daar lag het Nauw van Calais, waar de oversteek naar Groot-Brittannië het kortst was. Bij goed weer kun je er Engeland zien, wat handelaren al vroeg verleidde daar de oversteek te

wagen. Maastricht was een perfecte verbinding van de corridor met de Maas en een van de beste plaatsen om deze brede rivier over te steken, gelegen aan de rand van het bergmassief van de Ardennen.

De Maas is een regenrivier die in de herfst en winter wordt gevoed door regenwater. In het voorjaar komt daar het smeltwater van de sneeuw in het hoger gelegen stroomgebied van de Maas bij. Vanaf het voorjaar neemt de toevoer van water snel af en daalt het waterpeil aanzienlijk. Daardoor staat de Maas in de natuurlijke situatie rond de zomer meer dan een halfjaar zeer laag. In die fase werd de Maas ter hoogte van Maastricht doorwaadbaar, juist in de tijd dat het meest werd gereisd. Stroomopwaarts werd het terrein kort na de huidige Belgische grens al snel bergachtiger. Daardoor kon de afdaling daar bij het oversteken lastiger zijn en stroomde het water bovendien in een nauwere bedding sterker. En stroomafwaarts was het nadeel dat de Maas bij gebrek aan hogere oevers al snel veel meer begon te meanderen. Daarmee was het stroombed dat overgestoken moest worden een stuk breder.

Over het andere knooppunt bij het Noord-Franse Bavay, vlak over de Belgische grens, valt weinig nieuws te melden. Bij het kleine stadje is nog steeds te zien hoe de voormalige Romeinse wegen er samenkomen. Het was een knooppunt van wegen naar belangrijke plaatsen. Zo was er de weg naar Amiens. Een andere weg liep naar de omgeving van Boulogne waar Portus Itius gezocht moet worden, de in hoofdstuk 10 besproken uitvalsbasis naar Brittannië. Verder was er in oostelijke richting een wegverbinding met het belangrijke Reims, centrum van de Remen die al vroeg in de Gallische oorlog een trouw bondgenoot van Caesar waren geworden. De centrale ligging van Bavay verklaart dat daar, net als Tongeren, in de vroege keizertijd door de Romeinen een nieuwe centrale plaats werd gesticht, die hoofdplaats van de Nerviers zou worden, de bewoners van een zeer vruchtbaar graanrijk gebied. Het bewaard gebleven latere forum van deze stad zou zich in de loop van de tweede eeuw zelfs tot het grootste forum van Gallië ontwikkelen; er zijn nog imposante resten van te zien. De verbinding met het bruggenhoofd in de buurt van Boulogne zal aan die sterke economische positie hebben bijgedragen.

De strategische corridor verbond dus twee uitvalsbases naar aan de ene kant een bruggenhoofd bij de Germanen en aan de andere kant bij de Britten. Caesar beschouwde ze als uitvalsbases voor wat hij presenteerde als preventieve militaire acties ter bescherming van zijn Gallische mandaatgebied. Waar mogelijk stelde hij dat hij te hulp was gevraagd door een Britse of Germaanse bondgenoot, wat in Romeinse ogen een oorlog kon rechtvaardigen. Dat hij zo toegang had tot Germaans en Brits gebied was van groot belang voor Caesars reputatie.

Zoals te lezen valt in hoofdstuk 9, zou hij in 55 voor Chr. een grote slachtpartij aanrichten, waarschijnlijk aan de Maas in Brabant. Politieke tegenstanders in Rome hekelden Caesar, omdat hij daarbij onderhandelaars had gevangengezet ten koste van de Romeinse waardigheid. Caesar besefte dat hij in Rome enorm veel goed zou maken als hij als eerste Romeinse legerleider op het Britse eiland zou landen, en tegelijk wist binnen te dringen in het gebied van de in Rome zeer gevreesde Germanen. Dankzij de strategische corridor kon hij nog hetzelfde jaar beide combineren, wat zijn reputatie inderdaad een flinke impuls zou geven.

Aan de andere kant van de strategische corridor liep er vanaf Maastricht een vrij rechte, goed begaanbare verbinding naar de Rijn. Dit verlengde van de strategische corridor liep via de noordelijke voet van de Eifel naar Keulen en Bonn. Iets ten zuiden daarvan woonden in de buurt van Koblenz, aan de overzijde van de Rijn, de Ubiërs, de enige over-Rijnse Germaanse stam die via gijzelaars een bondgenoot van Caesar was. Zodoende lag daar een ideaal oostelijk bruggenhoofd.

Vanuit de corridor bezien was het logisch geweest als Caesar ergens bij Bonn de Rijn was overgestoken. Die locatie ligt immers in het verlengde van de corridor als je vanaf Maastricht de noordelijke voet van de Eifel volgt. Lang is daarom bij Bonn naar zijn brug over de Rijn gezocht. Maar in 2012 werden bij toeval bij Limburg-Eschhofen de twee Romeinse marskampen van Caesar gevonden in het Germaanse binnenland.[35] Ze bleken te liggen langs de rivier de Lahn die bij Koblenz in de Rijn stroomt, circa 30 mijl (45 kilometer) zuidelijker dan Bonn (kaart 3). Kennelijk koos de risicomijdende Caesar ervoor de oversteek te wagen op een zuidelijker punt waar destijds aan de overkant, in de omgeving van het Westerwald, de bevriende Ubiërs woonden. De ontdekte twee forten lagen hemelsbreed vanaf de Lahnmonding in de Rijn ongeveer 35 kilometer landinwaarts langs deze zijrivier.

In de nazomer van 55 voor Chr. bouwde Caesar daar in tien dagen zijn eerste Rijnbrug waarvan hij veel bouwkundige details beschrijft. Het was een bouwkundig hoogstandje vanwege ‘de breedte, snelheid en diepte van de rivier’.[36] Daarna liet hij aan weerszijden ‘sterke wachtposten’ achter en trok het Germaanse gebied in. Het bleef tijdens deze achttien dagen durende campagne bij wat machtsvertoon zonder dat er werd gevochten. Eenmaal terug aan de Gallische zijde werd de brug weer afgebroken zodat die niet door de Germanen gebruikt zou kunnen worden. Bij de tweede campagne kwam Caesar kennelijk op dezelfde plek terug, waarbij de Keltische nederzetting inmiddels was verlaten. Ook bij deze campagne beperkte Caesar zich tot machtsvertoon. Bij de terugtocht liet hij deze keer van de tweede brug alleen de eerste 60 meter afbreken. Aan de Gallische kant bouwde hij

een fort voor twaalf cohorten met een uitkijktoren van vier verdiepingen. Daarmee gaf hij bij de Germanen het signaal af dat hij desgewenst weer vrij snel nogmaals de Rijn zou kunnen oversteken als dat nodig zou blijken, wat overigens niet meer gebeurde. In 1885 zijn bij Neuwied direct ten noorden van Koblenz de nadien verdwenen resten van een houten brug gevonden, waarvan het houtwerk later op basis van de jaarringen in de eerste eeuw voor Chr. werd gedateerd. Daar de maten niet overeenkwamen met de eerste brug die Caesar beschreef, zou het om de brug van de tweede campagne kunnen gaan, waarvan Caesar helaas geen details gaf. Die lag volgens Caesar 'even stroomopwaarts van de plek waar hij het leger vroeger had overgezet'.[37]

In 53 voor Chr. waren eerder dat jaar Germaanse ruiters de Rijn naar het westen overgestoken. Dat was 'dertig mijl stroomafwaarts van de plaats waar onze brug was gebouwd en waar Caesar een wachtpost had achtergelaten'.[38] Zij deden dat dus wel in het verlengde van de corridor. Mede in reactie daarop trok Caesar later dat jaar op dezelfde plek als de vorige keer voor een tweede en laatste maal de Rijn over.

Het is opvallend dat de Ubiërs samen met de Bataven een halve eeuw later de belangrijkste leveranciers van de bereden keizerlijke garde waren, van wie onder meer in Rome bewaard gebleven grafstenen getuigen. Caesar maakt zelf melding van 'ongeveer vierhonderd Germaanse ruiters die hij vanaf het begin van de oorlog altijd bij zich had'. Daarom wordt aangenomen dat hij met de Ubiërs als onderdeel van het bondgenootschap had afgesproken dat ze deze ruiters zouden leveren. In die tijd woonden direct ten zuiden van de Ubiërs de Chatten, en dat is de stam van wie volgens Tacitus de Bataven afstamden. Het is daarom goed mogelijk dat de Chatten een vergelijkbare afspraak hadden met Caesar en dat zijn bereden garde uit Ubiërs en Chatten bestond. Toen een deel van de elite van de Chatten later naar de Betuwe verhuisde en daar de leiding kreeg over de Bataven, kan het verbond zijn voortgezet. Dat gebeurde ook met de Ubiërs die naar de omgeving van Keulen werden verplaatst. Dat zou verklaren waarom na deze verhuizing de Ubiërs en Bataven in de keizertijd de kern van de keizerlijke lijfwacht vormden.[39]

Caesar beschrijft hoe deze Germaanse gardisten de rivier konden overzwemmen, wat later een specialiteit was. Ruim anderhalve eeuw later zou keizer Hadrianus daar de Bataafse garde uit zijn tijd nogmaals om prijzen. In die lijn past tevens een opmerking van de Romeinse auteur Lucanus, dat Bataven voor Caesar meevochten tijdens de burgeroorlog. In een uitvoerige studie naar de keizerlijke lijfwacht, is gereconstrueerd hoe de Germaanse garde na de Gallische oorlog samen met Caesar door het rijk meereisde tot 45 voor Chr., kort voordat Caesar in maart 44 voor Chr. werd vermoord. Het ziet ernaar uit dat Caesar de

Ubiërs en Bataven na de Gallische oorlog beloonde door ze land te geven in gebied dat was vrijgekomen als gevolg van de drastische bevolkingsafname van vooral de Eburonen.[40] De Bataven kregen land in de omgeving van Kessel en werden waarschijnlijk door de Romeinen aan het hoofd gesteld van de daar nog aanwezige bevolking. De Ubiërs kregen land in de buurt van Bonn en later Keulen. Het is goed mogelijk dat de aan de Bataven verwante Cananefaten ook al in de lijfwacht van Caesar dienden, en met een vergelijkbaar verdrag land verwierven in het Zuid-Hollandse kustgebied.

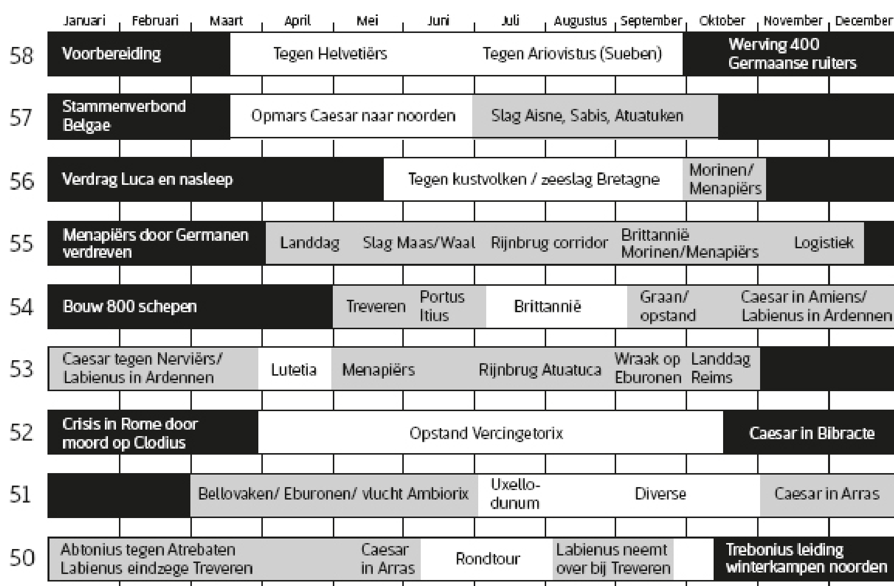
De chronologie van de noordelijke campagne

Aan de hand van de strategische corridor laten de noordelijke bewegingen van Caesar in het verloop van de Gallische oorlog zich beter begrijpen, met de kanttekening dat de exacte troepenbeweging van Caesar niet altijd duidelijk is. Maar de strijd van 57-50 voor Chr. overziend, ontstaat wel in hoofdlijnen een beeld. De noordelijke veldslagen die op het eerste gezicht vrij ad hoc gekozen lijken te zijn, vallen daarmee in een duidelijker patroon te plaatsen, waarbij Caesar wel móést inspelen op onverwachte wendingen in de strijd. Het volgende geeft daarvan een kort overzicht, waarna de belangrijke noordelijke veldslagen in de komende hoofdstukken nader worden besproken. Kijkend over de negenjarige periode 58-50 voor Chr. verbleef Caesar bij elkaar opgeteld ongeveer zes jaar in Gallië en drie jaar tijdens de winters in Noord-Italië (afb. 5.7). Van die zes jaar verbleef hij naar schatting circa veertig maanden in het gebied van de Belgae, wat ruim de helft van de tijd is.[41] (afb. 5.7).

Caesar vocht in principe alleen tijdens het traditionele Romeinse campagneseizoen, dat van half maart tot half oktober liep. In de winter liet hij zijn legioenen overwinteren in kampen in het noorden. Zelf ging hij meestal terug naar Noord-Italië om daar zijn andere zaken te regelen. Zijn uitvalsbasis voor de militaire campagnes was soms Amiens in Noord-Frankrijk, dat in het verlengde van genoemde corridor lag, en ook verbonden was met de uitvalsbasis bij de Morinen. Amiens lag gunstig aan de Somme (Samaro) waarvan de door Caesar genoemde plaatsnaam Samarobriva was afgeleid. Het was gebruik geworden dat hij in het voorjaar op een landdag de Gallische leiders bijeenriep om de sfeer te proeven, en soms ook in het najaar als dat nodig was om bijvoorbeeld de graanvoorziening voor zijn winterkampen te regelen, zoals in 54 voor Chr. in Amiens.

In zijn eerste noordelijke campagnejaar, 57 voor Chr., boekte Caesar twee belangrijke overwinningen bij het westelijke beginpunt van de strategische corridor (zie hoofdstuk 6-8). Daarna lag de volgende jaren het gebied via de corridor voor hem open. In 56 voor Chr. legde hij de

basis voor zijn twee campagnes naar Brittannië van 55 en 54 voor Chr. door het kustgebied onder controle te brengen (zie hoofdstuk 10). Daartoe leverde hij in 56 voor Chr. gevechten in Bretagne waarvandaan veel handel met de Britten werd gevoerd. Bekroning was de eerste gedocumenteerde zeeslag voor de Europese westkust die Caesar won. Daarna trok hij op tegen de noordelijkere kustvolken, onder meer in de Lage Landen de Morinen en Menapiërs die hun buren in Bretagne te hulp waren gekomen. Maar hen onder controle krijgen bleek lastig, omdat ze zich in moerassen en wouden konden terugtrekken. Later dat jaar maakte slecht weer de strijd onmogelijk. Hetzelfde jaar zond hij Labienus naar de Treveren om daar rust te brengen.

5.7 Vereenvoudigde chronologie van de Gallische Oorlog, met grijs de perioden waarin Caesar in Gallia Belgica was. De data zijn vaak onbekend en met een marge omgeven. Maar globaal gezegd was Caesar van de negen campagnejaren opgeteld drie jaar in de wintermaanden in Noord-Italië (zwart). Van de opgeteld zes jaar campagnetijd, bracht hij ongeveer de helft bij de Belgae door, inclusief tweemaal een winterverblijf in 54-53 en 51-50 voor Chr.

In 55 voor Chr. zou Caesar de corridor en beide uiteinden bestrijken. Hij drong dat jaar waarschijnlijk via de corridor diep in het noordelijke gebied door. Vermoedelijk via Maastricht trok hij naar het noorden om bij de Maas, waarschijnlijk bij Kessel, de strijd met binnengevallen Germanen aan te gaan die door hem meedogenloos werden afgeslacht (hoofdstuk 9). Direct erna ging hij een gevluchte groep Germanen achterna en greep die kans om voor het eerst de Rijn over te steken teneinde Germanië binnen te trekken (hoofdstuk 10). Dat lag buiten zijn

mandaatgebied en daarom had hij volgens Romeins gebruik een reden nodig om op te treden, de *casus belli*, zoals hij eerder de dreiging van de Helvetiërs had aangegrepen om de Gallische oorlog te beginnen. Daarmee legde hij de basis voor zijn oostelijke strategische bruggenhoofd bij de Ubiërs aan de Rijn.

Dat najaar van 55 voor Chr. meende hij vanuit een stabiel Belgica zich nu ook op de andere uitvalsbasis aan de Noordzee te kunnen concentreren, om zo de noordelijke campagne te kunnen afronden. Na een eerste Britse verkenning in het najaar van 55 voor Chr. volgde het jaar erop, in 54 voor Chr., een grotere Britse expeditie (hoofdstuk 10). Bij terugkeer in het najaar van 54 voor Chr. bleek dat de situatie in Belgica nog helemaal niet onder controle was en dat de Germanen eveneens een bedreiging vormden. Hij zou niet meer naar Brittannië terugkeren en nog ruim drie jaar nodig hebben om Belgica echt onder bedwang te krijgen.

De jaren 54-53 voor Chr. brachten Caesar een onverwachte tegenslag in een fase waarin hij meende zich via de bruggenhoofden al op de buitengrenzen te kunnen concentreren. Ambiorix, leider van de Eburonen, vernietigde in het najaar van 54 voor Chr. bij Atuatuca in waarschijnlijk het Jekerdal anderhalf legioen (hoofdstuk 11-13). Vervolgens belaagde Ambiorix met zijn inmiddels verzamelde bondgenoten een legioen in het gebied van de Nerviërs (hoofdstuk 14). Daarbij lieten eveneens veel Romeinen het leven en raakte meer dan 90 procent van de overlevenden gewond. Caesar schoot vanaf Amiens waarschijnlijk via de corridor met een ontzettingsleger te hulp en kwam nog maar net op tijd om een volledige vernietiging van het Romeinse legioen te voorkomen (hoofdstuk 15). Labienus moest in het najaar van 54 voor Chr. terug naar de eveneens onrustige Treveren en zou daar uiteindelijk vier jaar blijven in een langdurige campagne die pas in 51 voor Chr. door hem succesvol werd afgerond (hoofdstuk 17).

Vanwege de onrust bleef Caesar die winter van 54-53 voor Chr. in het noorden bij zijn basiskamp in Amiens. In het volgende jaar 53 voor Chr. volgde een wraakcampagne tegen Ambiorix en de Eburonen, die uit twee fasen bestond (hoofdstuk 16). Om Ambiorix te isoleren, bedwong Caesar eerst de omringende bondgenoten. Daarna opende hij in het najaar de aanval op Ambiorix zelf. Voor de wraakcampagne trok Caesar waarschijnlijk wederom via de corridor richting Maastricht, waar hij op de plaats van de grote nederlaag in het jaar ervoor het basiskamp voor de strafcampagne inrichtte. Vanuit dit knooppunt liet hij in drie richtingen verkenningstochten uitvoeren. Een naar het zuiden en een andere waarschijnlijk met Labienus via de Maas naar het noorden in de richting van Nijmegen. Zelf lanceerde hij vanaf het basiskamp een zoektocht naar Ambiorix in de Ardennen.

Caesar wilde bewust de omringende stammen bij de wraakactie betrekken, mede omdat hij zelf zijn leger niet te veel over het platteland wenste te verspreiden. Daarom nodigde hij de buurstammen uit om de akkers en nederzettingen van de Eburonen te plunderen. Dat pakte bij de Germanen echter verkeerd uit, die – gelokt door de beloofde plunderkansen – de Rijn overstaken. Daar hoorden ze dat Caesar in zijn basiskamp een relatief klein leger had achtergelaten bij de grote hoeveelheid bagage van zijn immense leger. Daarop besloten de Germanen hun geluk niet bij de Eburonen, maar bij de Romeinen te beproeven. Waarschijnlijk trokken ze ter hoogte van de corridor in de buurt van Bonn de Rijn over en gingen in rechte lijn richting Maastricht. De aanval zou weliswaar worden afgeslagen, maar vergde aan Romeinse zijde uitzonderlijk veel slachtoffers (zie hoofdstuk 16). In reactie op de Germaanse aanval kwam Caesar terug uit de Ardennen en trok via het basiskamp in de richting van de Rijn, wellicht via het verlengde van de corridor. Wederom wat zuidelijker stak hij een tweede maal de Rijn over om terug te slaan.

Het volgende jaar, 52 voor Chr., stond geheel in het teken van de onverwachte opstand van Vercingetorix, die uiteindelijk in de nazomer in Alesia in het hart van Gallië werd verslagen (hoofdstuk 17). Daarna rondde Caesar zijn Gallische oorlog in 51 voor Chr. grotendeels af met laatste gevechten om de resterende brandhaarden aan te pakken (hoofdstuk 16). Caesar gaf persoonlijk leiding aan een laatste strafexpeditie tegen de Eburonen; leider Ambiorix had hij nog steeds niet te pakken gekregen. Waarschijnlijk trok hij wederom via de strategische corridor naar de omgeving van Tongeren en Maastricht, met mogelijk een derde campagne naar de Waal. Er werd weer de nodige schade aan het gebied toegebracht, maar Ambiorix ontkwam naar zijn Germaanse bondgenoten aan de overzijde van de Rijn en zou nooit gepakt worden.

Caesar zou na afloop overwinteren in de buurt van Arras, circa 40 kilometer ten zuiden van de Belgische grens en circa 60 kilometer ten noordoosten van Amiens. Waarschijnlijk in december of misschien nog begin 50 voor Chr. was er een laatste gevecht tussen Marcus Antonius en Commius, de leider van de Atrebaten die naar Brittannië uitweek. In het jaar 50 voor Chr. trok Caesar vanuit Arras naar Labienus in het gebied van de Treveren en liet daar alle legioenen bij elkaar komen voor een laatste inspectie. Vervolgens trok Caesar naar Italië. Daar zou hij met zijn Germaanse lijfwacht en zijn mede in de Lage Landen geharde leger uiteindelijk de macht grijpen in de burgeroorlog die volgde.

En zo helpt het concept van de strategische corridor met aan beide uiteinden een knooppunt en een uitvalsbasis, beter te begrijpen hoe Caesar in 58-51 voor Chr. zeven van de acht campagnejaren in het

noorden actief was en in 50 voor Chr. vanaf daar definitief terugging naar Italië. Uiteraard vocht hij ook in veel andere gebieden zijn dertigtal veldslagen uit.[42] Maar zoals uitgewerkt in de bijlage, liet naar schatting ongeveer de helft van de Romeinse gesneuvelden het leven in het noorden.

Duidelijk is dat zijn keuze om het gebied tot aan de Rijn en daaraan verbonden Waal als Romeins territorium aan te wijzen, een aanzienlijke oorlogsinspanning teweegbracht. Van die Gallische oorlog langs Rijn en Maas valt in de komende hoofdstukken een concreter beeld te geven dan tot nu mogelijk was.

6 DE EERSTE INVAL IN DE LAGE LANDEN (VOORJAAR 57 VOOR CHR.)

De Gallische Oorlog langs Rijn en Maas begon al begin 57 voor Chr. toen Caesar oprukte naar het noorden. Dankzij onder meer luchtfoto's en oude opgravingen is de eerste ontmoeting bij de rivier de Aisne een van de beste archeologisch gedocumenteerde veldslagen van de gehele Gallische Oorlog. Een nieuwe analyse van de cijfers die Caesar opgeeft, schetst een geloofwaardig beeld van de omvang van de strijdende partijen. Caesar was bij de eerste confrontatie in de minderheid, maar benutte zijn logistieke kracht om de tegenstanders uiteen te drijven. Daarna kon hij tot dicht aan de huidige Frans-Belgische grens bijna ongehinderd oprukken. De ene na de andere stam gaf zich over aan het superieure Romeinse leger dat bij de eerste veldslag met een flinke moordpartij zijn visitekaartje had afgegeven. 'Toen hij dicht bij de stad [Bratuspantium] gekomen was en daar zijn legerplaats opsloeg, smeekten ook de kinderen en vrouwen met de karakteristieke armgebaren om vrede van de Romeinen' (Caesar). [1]

De aanloop naar de eerste inval in de Lage Landen

In het Capitolijnse museum in Rome visualiseert een beroemd marmeren beeld perfect Caesars visie op de barbaren. Het verbeeldt een houding die hij ook in het noorden verwachtte aan te treffen. De 'stervende Galliër' is naar wordt aangenomen afkomstig uit de Tuinen van Caesar, die later zijn opgegaan in de nog steeds toegankelijke Tuinen van Sallustius. De vorm van het sieraad om de nek, de snor en het wilde haar kenmerken de stervende man als een Galliër. De *'torque'*, het halssieraad, was aanvankelijk alleen voor vrouwen, maar werd vanaf de derde eeuw voor Chr. een mannelijk voorwerp dat krijgers geluk zou brengen. Ook in de Lage Landen zijn verschillende voorbeelden gevonden. In een dramatische pose is de strijder neergezakt op zijn ovale schild met een gevallen zwaard en trompet ernaast. Verslagen kijkt hij naar de dodelijke wond in zijn zij. Het gespierde lichaam en de manmoedige poging niet helemaal in elkaar te zakken, zijn treffend verbeeld. Het is alsof je zelf op het slagveld staat. Het straalt het beeld uit waarmee de verslagen van Caesar doorspekt zijn: de woeste maar

krachtige tegenstanders die strijden tot het bittere einde en alleen door een krachtig veldheer als Caesar bedwongen konden worden. Het marmeren beeld gaat terug op een Grieks origineel. Dat werd gemaakt nadat de ‘barbaren’ tot in het centrum van het huidige Turkije waren doorgedrongen. Waarschijnlijk was een Galaat, een Keltische afstammeling, het directe voorbeeld.

Caesar was in 59 voor Chr. consul geworden. In die tijd waren Pompeius en Crassus de twee machtigste mannen in Rome. Hun macht bedreigde het republikeinse systeem waarin jaarlijks twee consuls het bestuur op zich namen, waarbij het bewust twee gelijkwaardige functies waren die elkaar in balans moesten houden. Het was een oud antwoord op de dictatuur van het koningschap waarmee Rome ooit was begonnen. Om de kans op een nieuw koningschap verder te verkleinen, duurde het consulaat slechts een jaar, waarna een volgend consulaat voor eenzelfde persoon pas na tien jaar weer mogelijk was. Dat Pompeius en Crassus al langer informeel de hoogste macht hadden, ging tegen het republikeinse gedachtegoed in. Daarom deed de senaat er alles aan om in elk geval te zorgen dat Pompeius en Crassus beiden even machtig bleven en elkaar zo in evenwicht hielden, net als de gewone twee consuls. Caesar doorbrak dat patroon door als consul een positie als bemiddelaar te verwerven. Daarin zag Crassus zijn financiele wensen vervuld worden en mocht Pompeius pronken met zijn succesvolle militaire campagne in het oosten en verwierf land voor zijn soldaten. Caesar kreeg als consul de kans landhervormingen door te voeren die zijn populariteit bij het gewone volk vergrootte. En na Caesars’ consulaat volgde in 58 voor Chr. het gebruikelijke proconsulaat: de eindverantwoordelijkheid over een van de provincies. Voor Caesar werd dat Gallia Cisalpina. Dat ‘Gallië aan deze kant van de Alpen’ omvatte Noord-Italië en was al bijna anderhalve eeuw een buffer tegen het Gallische gevaar. Daarmee was het voor Caesar de perfecte springplank om zich met zijn Gallische oorlog te positioneren als de man die Rome definitief van het Gallische gevaar zou verlossen.

Al in de openingspagina van zijn oorlogsverslag gaf Caesar aan dat de Belgae de dappersten van alle inwoners van Gallië waren. Hij schetste een strategisch beeld dat het denken van de Romeinen blijvend zou bepalen. In zijn visie was de Rijn in het noorden een uitstekende natuurlijke grens om de inwoners aan de overzijde daarvan in bedwang te houden, die hij voor het gemak allen Germanen noemde. Die natuurlijke buffer was nodig omdat de Germanen in zijn visie met hun woestheid voor Rome het allergevaarlijkst waren. Daarom moesten ze buiten worden gehouden. ‘De Rijn was de grens van het Romeins gezagsgebied,’ zo liet Caesar bijvoorbeeld de aan de overzijde van de Rijn wonende Sugrambiërs in 55 voor Chr. weten.[2] De woestheid van de

Germanen verklaarde in de visie van Caesar dat de buurstammen aan de andere zijden van de Rijn, de Belgae en zuidelijker bij de Alpen de Helvetiërs, zo sterk en dapper waren. Het was een noodzakelijke eigenschap om als buren van de Germanen te kunnen overleven. Onrust bij deze ‘buffervolken’ bood Caesar de kans zijn Gallische oorlog te beginnen.

De Gallische oorlog barstte in 58 voor Chr. los toen een groep Helvetiërs volgens Caesar wegens ruimtegebrek besloot om onder leiding van Orgetorix hun woongebied te verlaten. Daartoe wilden ze bij Genève de Rhône oversteken naar de Provence. Die was al Romeins, met in die tijd Caesar als gouverneur. Deze positie gaf Caesar de mogelijkheid actie te ondernemen. Hij wist de Helvetiërs met zijn soldaten tegen te houden en voorkwam zo dat ze bij Genève de Rhône passeerden. Opmerkelijk was dat hij vervolgens een soort voorloper van het IJzeren Gordijn bouwde tussen het meer van Genève en het Juragebergte: hij ‘liet een wal met gracht aanleggen, negentien mijl lang en zestien voet hoog. Toen dit werk gereed was, plaatste hij langs de gehele linie garnizoenen en liet forten bouwen om de Helvetiërs gemakkelijker tegen te kunnen houden als ze tegen zijn wil in zouden proberen over te steken.’[3] Daarna trokken de Helvetiërs in westelijke richting en bedreigden daar de Haeduers, vroege bondgenoten van de Romeinen. Caesar kwam die bondgenoot met succes te hulp en versloeg de Helvetiërs bij Bibracte.

De andere Galliërs verzochten Caesar vervolgens een landdag te mogen organiseren, met Caesar als gastheer en voorzitter. Dat zou uitgroeien tot een jaarlijkse bijeenkomst. Dit periodiek samenzijn bood Caesar de kans aan het begin van elk oorlogsseizoen de stemming te peilen. Ze ‘stelden een datum vast voor de grote vergadering. Ze beloofden elkaar onder ede, aan niemand te openbaren wat daar besproken werd, tenzij in opdracht van de vergadering.’ Aansluitend maakte Caesar van zijn aanwezigheid gebruik om bilateraal met een aantal stamhoofden één op één ‘zonder getuigen en in het diepste geheim te spreken over zaken van levensbelang voor henzelf en voor heel Gallië’.[4] Daarbij beschouwde hij het niet verschijnen van stamleiders als signaal dat ze opstandig werden en dus tot de orde geroepen moesten worden.

De conclusie na de eerste landdag was dat velen last hadden van de Germanen. Caesar trok daarop in noordelijke richting om in het zuiden van het huidige Duitsland een groep onrustige Germanen tot bedaren te brengen. Het betrof de Sueben, die onder leiding stonden van Ariovistus. Daarmee richtte zijn eerste campagnejaar zich al direct op de Alpen en de daar ontspringende Rijn als natuurlijke bufferzones van het Romeinse Rijk. Door de strijd met de Germanen ontstak hij buiten Gallië een

vuurhaard die regelmatig opnieuw zou oplaaien.

Tegen het eind van het oorlogsseizoen liet Caesar zijn zes legioenen in winterkampen achter bij de Sequanen ten westen van de Helvetiers, met Labienus als hoogste leider tijdens zijn afwezigheid. Daarmee was duidelijk dat Caesar nog niet klaar was met Gallië. Hij gebruikte de winterstop om in het noorden van Italië in zijn bestuursgebied een aantal zaken te regelen. Dat zou in de volgende campagnejaren een vast patroon worden. Dat gold ook voor het feit dat Labienus steeds als tweede man met de legioenen in de winterkampen achterbleef. Belangrijke uitzondering werden de winters van 54-53 en 51-50 voor Chr. toen de situatie in het noorden Caesar zou dwingen daar persoonlijk te overwinteren. Hij deed dat in de noordwesthoek van Noord-Frankrijk in Amiens, circa 100 kilometer van de Belgische grens, en de tweede keer in Arras circa 40 kilometer van de Belgische grens.

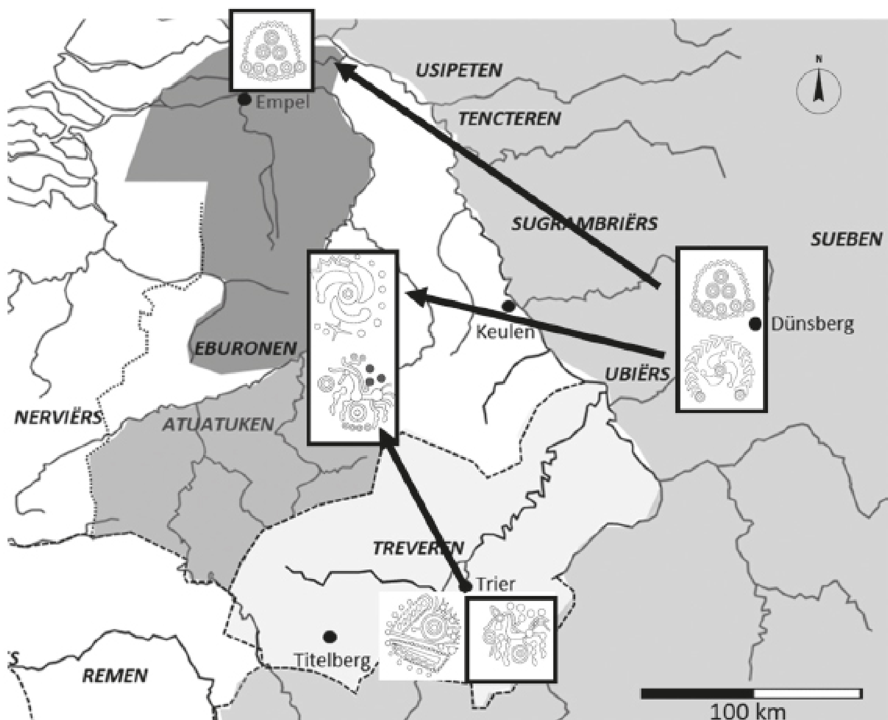
Het noordelijke stammenverbond

De Gallische oorlog zou al in het tweede jaar, in de zomer van 57 voor Chr., de Lage Landen bereiken en daarna het gebied tot het einde blijven teisteren. De leiders van de noordelijke stammen waren waarschijnlijk al in 58 voor Chr. op de eerste door Caesar voorgezeten landdag vertegenwoordigd. En nadien zullen ze hebben gehoord hoe de Romeinse campagne dat jaar tegen de Germanen een vervolg had gekregen, en dat de legioenen waren achtergebleven dicht bij het hart van Gallië. Labienus, die in de winterkwartieren bleef, kreeg signalen dat die winter bij de Belgae plannen werden gesmeed om een verwacht Romeins lenteoffensief af te slaan: het gerucht ging dat de Belgae ‘samenzwoeren tegen het Romeinse volk en gijzelaars uitwisselden’.[5]

Dat laatste was een systeem om de onderlinge banden te waarborgen. Aanvullend kwam tussen de Gallische stammen een systeem van diplomatieke uitwisseling van goud op gang. Gouden munten speelden daarin een belangrijke rol. De Belgische numismate Scheers heeft er al vroeg op gewezen dat het inheemse verzet tijdens de Gallische oorlog gepaard ging met een opvallende stijging van de productie van gouden Gallische staters. Op de relatie met het oorlogsgeweld wezen ook de vele schatten die onder meer als offer voor de strijd waren bedoeld, of begraven waren door lieden die daarna sneuvelden en de schat niet meer konden ophalen.[6] Een reeks recent ontdekte schatten heeft het beeld verder aangevuld en komt aan de orde in een overzichtspublicatie van Scheers met Creemers en Roymans.[7] Daarin schrijven ze de schatten van Fraire, Thuin en Philippeville met enig voorbehoud toe aan de strijd die in 57 voor Chr. de Lage Landen bereikte, en tonen het verschil met de wat jongere schatten van Heers en Amby, die volgens hen mogelijk met de latere strijd in 54 voor Chr. in verband gebracht kunnen worden.

In het gebied van de Nerviërs waren al enige tijd gouden staters in omloop die maar aan één kant waren beslagen, het zogeheten *unifacetype* ter onderscheiding van het tweezijdig beslagen *biface-type*. Deze uniface-staters zijn ook veel in Groot-Brittannië gevonden, wat de nauwe overzeese contacten illustreert. Daarna introduceerden de Nerviërs de zogeheten epsilonstater die wat lichter was en met 50 in plaats van 60 procent ook een wat lager goudgehalte had. Eerder genoemde schatten laten zien dat tijdens de komst van Caesar naar het noorden in 57 voor Chr. de oudere typen al volledig waren verdrongen door de nieuwere epsilonstaters.

Gezien de samenstelling van de schatvondsten, hadden de Eburonen en Atuatuken kort voor de komst van Caesar een eigen munt geïntroduceerd die vanwege de samenwerking verderop de 'verbondsmunt' genoemd zal worden. Deze toont aan één kant een gestileerd paard dat waarschijnlijk was overgenomen van de keerzijde van de 'ogenstater' van de Treveren. De andere kant toont een driebeen, het zogeheten triskelesmotief. Dat is overgenomen van munten uit een bij de Treveren aan de oostzijde van de Rijn gelegen Germaans gebied waarmee kennelijk eveneens banden bestonden (kaart 7).

Kaart 7: Reconstructie van de voorbeelden voor de Eburoonse goudstater. De voorzijde is verwant aan een driebenig figuur op Germaanse munten uit de omgeving van Dünsberg. De keerzijde is het paard van de zogeheten ogenstaters van de

Treveren waarvan Titelberg het centrum was. De andere zijde van de munten uit Dünsberg was voorbeeld voor de in de omgeving van Empel geslagen 'regenboogschoteltjes'.

Blijkens een nieuwe analyse verdrong de 'verbondsmunt' de Nervische goudstater uit het gebied van de Eburonen en Atuatuken. Dat blijkt als de door Roymans, Creemers en Scheers verzamelde muntvondsten per type op een kaart worden getoond (kaart 8). Terwijl de Nervische epsilonstater van klasse I het gehele gebied bestreek, beperkt de volgende klasse II zich vooral tot het Nervische gebied. Deze analyse wijst erop dat het oostelijke deel van het gebied tussen Samber en Maas aanvankelijk bij de invloedssfeer van de Atuatuken hoorde. Na de introductie van de eigen 'verbondsmunt', komen de Nervische munten daar vooral nog voor in schatten die mogelijk zijn meegenomen door strijders die vanuit Nervisch gebied waren gevlucht na hun nederlaag aan de Sabis (zie hoofdstuk 6 verderop).

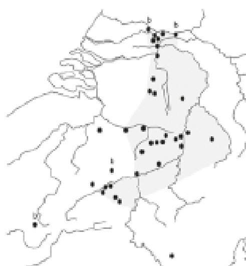
Hoewel wordt gesproken van 'Eburoonse goudstaters', dateert het eerste type Ia uit de tijd van vlak voor de komst van Caesar, toen de Eburonen volgens hem nog ondergeschikt waren aan de Atuatuken. Volgens Caesar zou Ambiorix dat drie jaar later zelf aan de Romeinen vertellen, dankbaar voor het feit dat Caesar aan zijn ondergeschiktheid een eind had gemaakt: 'Dankzij Caesar was hij ontheven van de belasting die hij regelmatig betaalde aan zijn buren, de Atuatuken.' Ambiorix vertelde hoe 'zijn zoon en de zoon van zijn broer' destijds 'als gijzelaars naar de Atuatuken waren gezonden, maar door hen als slaven en gevangenen waren behandeld'.[8] Als dat klopt, zou de eerste serie zijn geslagen toen de Atuatuken nog de baas over de Eburonen waren. Het is dan zelfs denkbaar dat bijvoorbeeld in de vlak bij Maastricht opgegraven hoogteburcht bij Caestert gouden voorwerpen van de Eburonen als belastingafdracht werden ingezameld en omgemunt in geld. Als daarmee direct aankopen werden gedaan, kan een deel in de omgeving in omloop zijn gekomen. Het eerste type Ia zou dan eigenlijk een Atuatukse stater zijn die ook in het gebied van de Eburonen werd gebruikt, mede om de belasting te betalen. Dat de Eburonen daarna geen nieuw eigen munttype produceerden dat een van de Atuatuken afwijkende identiteit had kunnen symboliseren, suggereert overigens dat de relatie met de Atuatuken minder slecht was dan Caesar deed voorkomen.

Nervische stater
dekte grote regio

Verspreiding Nervische
goudstater Scheers 29 klasse I

Eigen munt in gebied
Eburonen en Atuatuken

Verspreiding Eburoonse
goudstater Scheers 31 klasse Ia

Nieuwe Nervische stater
in Nervisch gebied

Verspreiding Nervische goudstater
Scheers 29 klasse II en III (schatten
buiten verspreidingsgebied)

Kaart 8: Mogelijke opkomst van de ‘verbondsmunt’ van de Eburonen en Atuatuken. Links de verspreiding van de Nervische epsilonstater die eerst in het gehele gebied circuleerde. In het midden het verspreidingsgebied van de iets latere ‘verbondsmunt’, traditioneel bekend als Eburoonse stater. Rechts de kleinere verspreiding van de jongere Nervische epsilonstater in met name het eigen Nervische gebied in het westen, kennelijk in het oosten verdrongen door de ‘verbondsmunt’.

De opmars van Caesar

In 57 voor Chr. had Caesar haast vanwege de dreigende noordelijke opstand. Het oorlogsseizoen begon traditioneel halverwege maart, de maand die nog steeds is genoemd naar de Romeinse oorlogsgod Mars. Daarbij wilde Caesar de twee nieuwe legioenen die hij net had gerekruteerd, kunnen inzetten. Zes legioenen lagen al klaar in de winterkwartieren en de nieuwe twee werden onder bevel van Quitus Pedius ‘in het voorjaar’ naar Gallië gestuurd. ‘Zelf voegde hij zich bij het leger, zodra er gefoerageerd kon worden.’ Caesar vroeg buurstammen om informatie over wat er gaande was en concludeerde dat de situatie urgent werd. ‘Na voorzieningen voor de graantoevoer getroffen te hebben, brak hij op en kwam na ongeveer twee weken aan bij de grens van Belgica,’ aldus Caesar.[9]

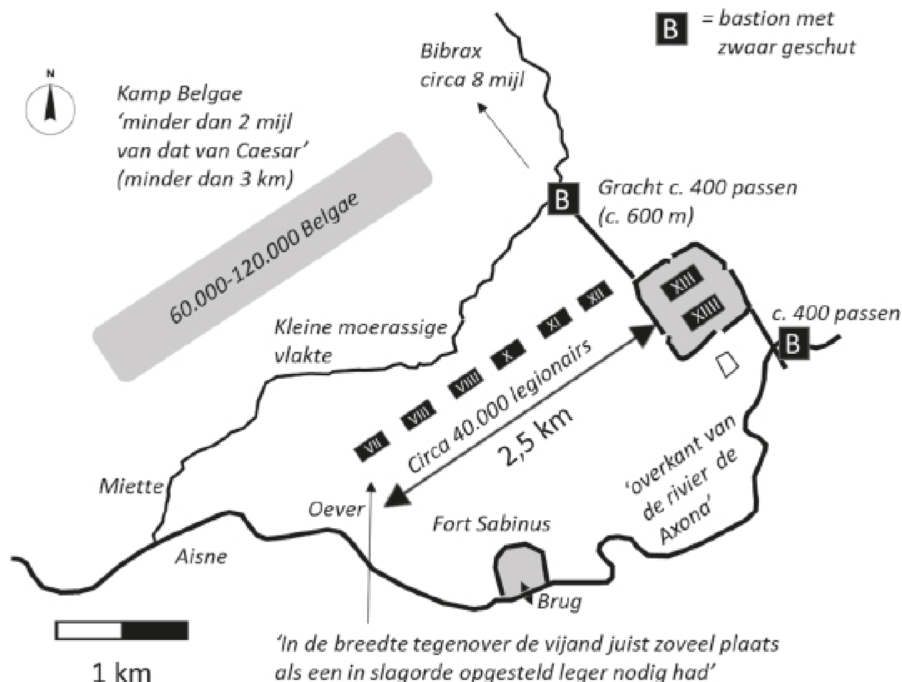
Caesar beschikte met acht legioenen op volle sterkte over circa 38.500 legionairs. De Romeinen gaven de legioenen nummers. Toen Caesar in 58 voor Chr. de Gallische oorlog begon, was dat met vier ervaren legioenen (Legio VII t/m X) en twee nieuwe eenheden (Legio XI en XII). Toen hij in het voorjaar van 57 voor Chr. vernam dat in het noorden een grote opstand werd voorbereid, lichtte hij in Noord-Italië nog twee extra legioenen op, de nummers XIII en XIIII. Caesar beschikte zodoende bij zijn opmars naar het noorden over acht legioenen die op volle sterkte elk 4800 legionairs telden. Daarvan waren twee legioenen nog onervaren, maar dan nog beschikte hij over bijna 30.000 ervaren

legionairs.

Caesar noemt vaak 200 Romeinse ruiters per legioen, wat er voor 8 legioenen in totaal 3200 zouden zijn. Daarnaast beschikte hij over ‘ongeveer vierhonderd Germaanse ruiters die hij vanaf het begin van de oorlog altijd bij zich had’. In 55 voor Chr. gaf hij aan in totaal over circa 5000 ruiters te beschikken zodat de bondgenoten er mogelijk ruim 1000 hadden geleverd. In 58 en 54 voor Chr. beschikte hij er over 4000 zodat de bondgenoten toen kennelijk minder bijdroegen. Daarbij zou najaar 54 met de strijd tegen Ambiorix zijn Spaanse ruiterij volledig verloren gaan. Al met al is gemiddeld circa 4000 een redelijke aanname, zoals in hoofdstuk 3 aangegeven ongeveer een tiende van zijn leger.[10] Daarmee zou de nominale omvang van zijn leger exclusief een onbekend aantal slingeraars en boogschutters al op 42.500 man uitkomen. Daar staat tegenover dat hij dat campagnejaar in de voorgaande gevechten al verliezen had geleden zodat, afgerond, 40.000 man een redelijke indicatie biedt die recht doet aan de onzekerheden.

De Galliërs stonden aanvankelijk onder leiding van een zekere Galba, leider van de Suessionen. Zoals besproken in hoofdstuk 3, beschikten de noordelijke stammen over naar schatting circa 275.000 weerbare mannen waarvan een kwart tot de helft daadwerkelijk ingezet kon worden. Daarbij bleven de Treveren afzijdig en vochten de Remen aan de kant van Caesar. De resterende circa 235.000 weerbare mannen zouden dan goed zijn voor ongeveer 60.000 tot 120.000 strijders. Dat was nog steeds aanzienlijk meer dan de circa 40.000 man van Caesar. Als van de 20.000 weerbare Remen een kwart tot de helft met Caesar meevocht, waren dat er 5000 tot 10.000.[11]

Bij de rivier de Axona (Aisne) in het gebied van de Remen zou Caesar de eerste veldslag leveren.[12] Dat gebeurde in de buurt van de stad Bibrax, niet te verwarren met het eerder genoemde Bibracte. Waarschijnlijk was het in de buurt van Mauchamp, waar resten van een groot Romeins kamp uit die tijd zijn gevonden (kaart 9 en afb. 5.3-5.4). Luchtfoto’s uit 1997 hebben duidelijk gemaakt dat Stoffel het complex in de tijd van Napoleon III al vrij nauwkeurig in kaart had gebracht.[13] Later zijn in Vieux Laon de resten opgegraven van het oppidum Bibrax, precies op de circa 8 mijl afstand die Caesar aangaf. Daarmee is het een van de best gedocumenteerde slagvelden van Caesar en een indicatie dat zijn verhaal op hoofdlijnen klopt, wat ook van belang is voor volgende reconstructies in dit onderzoek.

Kaart 9: Reconstructie van de eerste grote veldslag tegen de Belgae bij Mauchamp in 57 voor Chr., een van de weinige slagvelden van Caesar waarvoor dit mogelijk is. Gebaseerd op de beschrijving van Caesar en de daar nauw op aansluitende opgravingen van Stoffel in 1862, in 1997 grotendeels bevestigd met luchtfoto's.

'De heuvel waarop het kamp lag, rees even boven de vlakte uit en bood in de breedte tegenover de vijand juist zoveel plaats als een in slagorde opgesteld leger nodig had,' aldus Caesar over de ongeveer 25 meter hoge heuvel. Daarop is het ruim 40 hectare metende kamp gevonden dat overeenkomstig zijn omschrijving met de rug naar de rivier de Aisne lag. Het kamp was groot genoeg voor de Legio XIII en XIIII, de 'twee legioenen die hij onlangs gelicht had' en die in het kamp als reserve werden gehouden. Caesar liet 'aan weerskanten loodrecht op de richting van de linies een gracht graven van ongeveer vierhonderd passen lengte' met aan het eind bastions voor katapulten. Op die manier schiep hij op de heuvel een ruimte waar zijn zes in slagorde opgestelde legioenen rondom waren gedekt: in de rug en links door de Aisne, rechts door het kamp en de greppels, en voor hen door een moeras (kaart 9). Die grachten zijn daadwerkelijk teruggevonden. Aangezien Caesar afrondde, kan de lengte 350-450 passen zijn geweest, dat is 525 tot 675 meter, wat redelijk goed aansluit bij de echte lengte, meewegend dat de rivierloop iets gewijzigd kan zijn. Ook klopt het dat er bij de rivier een kleiner fort was aangelegd om Titurius Sabinus met zes cohorten een brug over de Aisne te laten bewaken. Zoals besproken in hoofdstuk 5

klopt het oppervlak daarvan met die bezetting. En het oppidum ligt inderdaad circa 8 mijl van het kamp, zoals Caesar aangaf. Van de A27 naar Berry-Au-Bas rijdend, ligt op de ‘Butte Mauchamp’ rechts een boerderij bij de voormalige westpoort. Een zijpad volgt ongeveer de greppel naar de Aisne. Naar het noorden daalt het pad plotseling bij de beschermende noordhelling met in de verte de bosrand van de nog steeds moerassige Miette. Het open landschap maakt het beoogde slagveld tastbaar. Het fort van Sabinus lag bij de brug over de Aisne in het centrum van Berry-au-Bac.

De Belgae deden eerst een aanval op de Remen, die zich in het oppidum Bibrax hadden verschanst, waarop Caesar hen in de nacht ter ondersteuning ‘Numidiërs en Kretenzische boogschutters en slingeraars van de Balearen’ stuurde. Aardig detail is dat in het oppidum een munt van Ebusus is gevonden die op de Balearen is geslagen.[14] Na deze versterking gaven de Belgae de belegering van de Remen op en trokken naar het fort, waar ze op minder dan 2 mijl afstand hun kamp inrichtten. De naar schatting 60.000 tot 120.000 Belgae onder leiding van Galba stelden zich op tegenover de ruim 30.000 legionairs van de 6 legioenen met wat hulptroepen. Maar geen van beide partijen waagde zich in het tussenliggende moeras. Daarna deden de Belgae nog een vergeefse poging de Romeinen via de brug in de rug aan te vallen. Aangezien het te lang ging duren en de voedselvoorziening niet goed geregeld was, besloten de Belgae hongerig na een paar dagen naar huis te gaan. Het was een cruciaal verschil dat Caesar zijn graanvoorziening goed geregeld had, terwijl de Galliërs bij gebrek aan die logistiek maar korte tijd een groter leger bijeen konden houden. Het bood Caesar de kans de versnipperde tegenstander snel te achtervolgen en een voor een te verslaan.

‘De volgende dag bracht Caesar, voordat de vijanden zich konden herstellen van de schrik en de vermoeienissen van de vlucht, zijn troepen in het gebied van de Suessionen die de naaste buren van de Remen waren en rukte in geforceerd marstempo op naar de stad Noviodunum. Hij trachtte die onmiddelijk na aankomst te veroveren’.[15] Caesar wilde duidelijk het voordeel van zijn snelheid benutten. Zodoende kwam het hem goed uit dat de Suessionen zich al de volgende dag overgaven met het gebruikelijke inleveren van hun wapens en aanbieden van gijzelaars. Hij had het beleg van hun bij Pommiers gelegen stad uitgevoerd met de voor de Romeinen gebruikelijke middelen zoals schutdaken die naar de muur geschoven konden worden. Die boden bescherming aan de aanvallers terwijl die bijvoorbeeld met een stormram op de muur beukten. En er werd een dam aangelegd om aanvalstorens naar de muur te kunnen brengen. De verdedigers raakten ‘zeer onder de indruk van de grootsheid van deze belegeringswerktuigen

die ze nog nooit hadden gezien en waarvan ze nog nooit hadden gehoord', aldus Caesar. En ze waren 'verbluft door de snelheid waarmee de Romeinen te werk gingen'.[16]

Caesar trok door naar de Bellovaken in de omgeving van Beauvais. Al 5 mijl van hun stamcentrum Bratuspantium kwamen mannen naar hem toe om zich over te geven. 'Toen hij dicht bij de stad gekomen was en daar zijn legerplaats opsloeg, smeekten ook de kinderen en vrouwen met de karakteristieke armgebaren om vrede van de Romeinen'. Alle wapens van de stad werden op een hoop gegooid en gijzelaars aangeboden, waarop Caesar door kon naar de Ambianen. Dat hij hun stamcentrum niet noemt – het later wel door hem vermelde Samarobriva – doet vermoeden dat zij zich al daarvoor volledig overgaven zodat Caesar hen afdeed met een korte vermelding: 'hij kwam in het gebied van de Ambianen. Die gaven zich ogenblikkelijk met alles wat ze bezaten aan hem over. Hun naaste buren waren de Nerviërs.' Zo sneed het leger van Caesar na de eerste slag aan de Aisne als een warm mes door de boter (kaart 10). Rekening houdend met de reisafstanden zal het inmiddels zomer zijn geweest toen hij vanuit het noorden van Frankrijk bij de zuidgrens van de Lage Landen aankwam.

Kaart 10: Verloop van de opmars van Caesar bij de eerste inval in het gebied van de Belgae in 57 voor Chr. Grijs het verbond van de vier stammen die de opmars bij de rivier de Sabis probeerden te stuiten onder leiding van de Nerviërs en hun leider Boduognatus.

Daar, met de slag aan de Sabis, liep hij bijna in het onverwacht scherpe mes van de daar opgestelde vijand. Het scheelde weinig of het leger van Caesar en zelfs de veldheer zelf was voortijdig uitgeschakeld.

Daarmee werd het, terugkijkend, een zeer belangrijke veldslag in de geschiedenis van Europa. Reden om langer stil te staan bij de tot nu toe onzekere locatie van deze belangrijke gebeurtenis nabij de grens van België en Frankrijk, bij een rivier die Caesar de Sabis noemde. Die riviernaam staat overigens geschreven als Sabim, een Latijnse naamval die past bij de functie in de tekst. Daarbij past als eerste naamval de naam Sabis, een riviernaam die ook uit Egypte bekend is.17

In deze regio lagen zogeheten regenrivieren. Dat betekent dat het water onder natuurlijke omstandigheden in de zomer in de Romeinse tijd doorgaans erg laag stond, en daarna met de komst van de winter sterk steeg. Zo was het in de zomer bij Maastricht vaak mogelijk om de Maas wadend over te steken. Een vergelijking met de huidige rivieren kan wat dat betreft een verkeerd beeld geven. Doordat die vaak bedijkt zijn, wordt ook in de zomer het water meer samengeperst en staat het hoger dan in de Romeinse tijd. En er zijn bijvoorbeeld in de Maas sluizen, die kunnen zorgen dat de waterstand ten behoeve van de scheepvaart stroomopwaarts, kunstmatig hoog blijft.

Anders dan soms wordt gesteld, is het daarom geen tegenspraak dat Caesar enerzijds aangeeft dat de Sabis maar ‘drie voet’ diep was, en het tegelijkertijd om ‘de breedste rivier’ ging met de ‘steilste oever’. Het past uitstekend bij het beeld van een brede rivierbedding die in de warme zomer voor belangrijke delen droogstaat met alleen in de diepere geulen water tot 3 voet (0,9 meter) diep. De ‘steile oevers’ passen bij een riviervallei met hellingen.

De speurtocht naar de Sabis

Het treffen bij de rivier de Sabis moet gezien het verloop van de opmars ergens in de buurt van de Belgisch-Franse grens plaatsgevonden hebben. Hier deden de Nerviërs met hun buurtstammen de Atrebaten en Viromanduërs een serieuze poging de doorbraak van Caesar te stuiten, maar zonder de Atuatuken, die te laat kwamen. Vanaf daar zou het Romeinse leger diep in de Lage Landen kunnen doorstoten. Het diepe rivierdal van de Sabis was de drempel waarover Caesar zou moeten struikelen.

Waar was de Sabis? Bij gebrek aan sporen is de zoektocht aanvankelijk puur taalkundig benaderd, wetend dat Caesar uit de richting van Amiens naar het in het noordoosten gelegen gebied van de Nerviërs trok, het stamgebied waar de rivier volgens Caesar lag. Aanvankelijk is gedacht aan de Samber, een opwaartse stroom van de Maas waarvan de naam deed denken aan Sabis en Sabim. Napoleon III dacht aan een bocht van de Samber bij Maubeuge, 7 kilometer ten zuiden van de Belgische grens. Maar sindsdien is duidelijk geworden dat het taalkundig gezien onwaarschijnlijk is dat de oude naam Sabis is

overgegaan op de vroegmiddeleeuwse naam Sambra, de huidige Samber.[18]

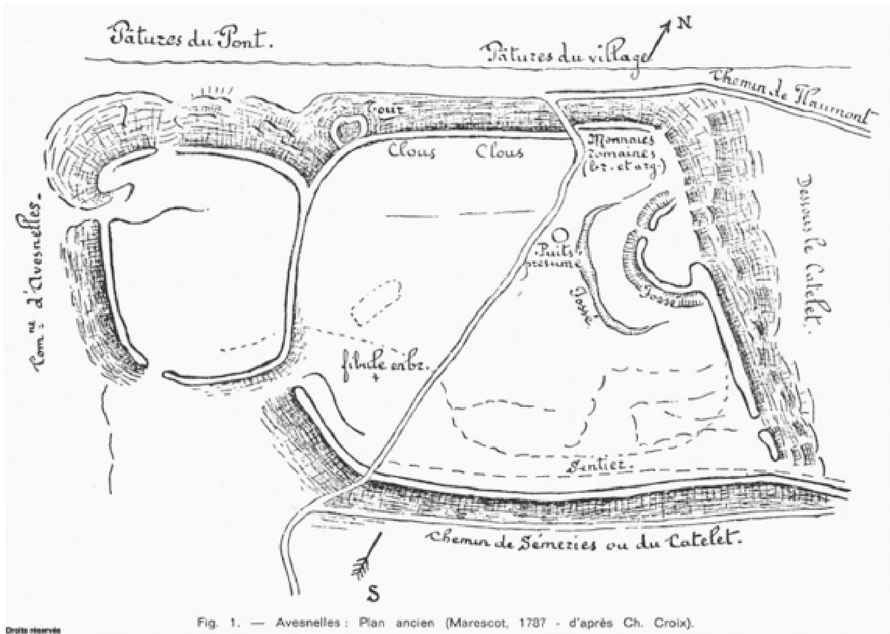
Dat zou betekenen dat Caesar de naam Sabis verkeerd heeft gehoord of verward. Zo schreef hij ten onrechte dat de Schelde (Scaldis) in de Maas stroomde, waarbij hij gezien de context een andere zijrivier van de Maas per ongeluk Scaldis noemde.[19] En dit was zijn eerste campagne in het noorden waarvan hij zoals besproken in hoofdstuk 1 waarschijnlijk al die winter het verslag schreef. Caesar was toen naar zal blijken nog niet verder gekomen dan de zuidelijke rand van de Lage Landen. En verwarrend genoeg kent de regio veel riviernamen die met een S en vaak Sa beginnen zoals naast de Sabis en Sambra ook de Samaro (Somme), Sequana (Seine) en Scaldis (Schelde), en kleinere rivieren als de Samme en Satis. Het is minder waarschijnlijk dat de oude riviernaam Sabis is vergeten, en daarna in de vroege middeleeuwen de nieuwe riviernaam Sambra is ontstaan. Zeker in dichtbevolkt gebied zijn Romeinse riviernamen doorgaans in gebruik gebleven, met als een van de uitzonderingen de door Caesar genoemde Arar (Saône).

Hoewel een vergissing van Caesar zeker in deze beginperiode goed denkbaar is, hanteren onderzoekers de regel dat een historische tekst de juiste lezing geeft tenzij het tegendeel bewezen is. Zodoende verschoof de aandacht van de Sabis-speurders naar de taalkundige relatie tussen Sabis en Seva, de oude naam van de Selle.[20] Het zijriviertje van de Schelde heette in het jaar 706 Save, wat uiteindelijk Selle werd. Wetend dat de letter b in de loop van tijd gemakkelijk kon vervormen tot de verwante wat zachtere klank v, kan de Romeinse naam Sabis heel goed Save zijn geworden. Die vanaf midden twintigste eeuw opgekomen interpretatie wordt tegenwoordig door de meeste onderzoekers gevolgd.

Doorgaans wordt aangenomen dat de slag heeft plaatsgevonden in de buurt van Saulzoir. Daar kruist als D114 de kaarsrechte Romeinse weg Cambrai-Bavay de Selle in een breed en vrij vlak dal. Vanaf dat punt stroomt de Selle 10 kilometer verderop bij Denain de Schelde in.[21] Bavay was in de keizertijd de hoofdstad van het Nervisch gebied en Caesar had zich in zijn opmars vanaf de Aisne duidelijk gericht op de stamcentra. Voor-Romeinse monumenten langs de route naar Bavay geven aan dat deze al zeer oud is, met in het verlengde de strategische corridor. Zodoende lijkt de Selle hier prachtig in het beeld te passen dat de Nerviërs hem vóór hun centrum probeerden tegen te houden.

Maar het circa 5 kilometer van de Frans-Belgische grens gelegen Bavay werd pas in de keizertijd de nieuwe hoofdplaats van de Nerviërs. Er zijn in Bavay geen resten van een eerder Nervisch oppidum gevonden. De stamcentra waren vaak een hooggelegen oppidum, waarna de Romeinen pas de voorkeur gaven aan lager gelegen locaties bij rivieren. Daartoe werden de centra over afstanden van vaak 5 tot 20

kilometer verplaatst, en soms nog meer.[22] Er moet daarom rekening mee worden gehouden dat Caesar niet in de richting van Bavay trok, maar naar een elders gelegen oppidum.

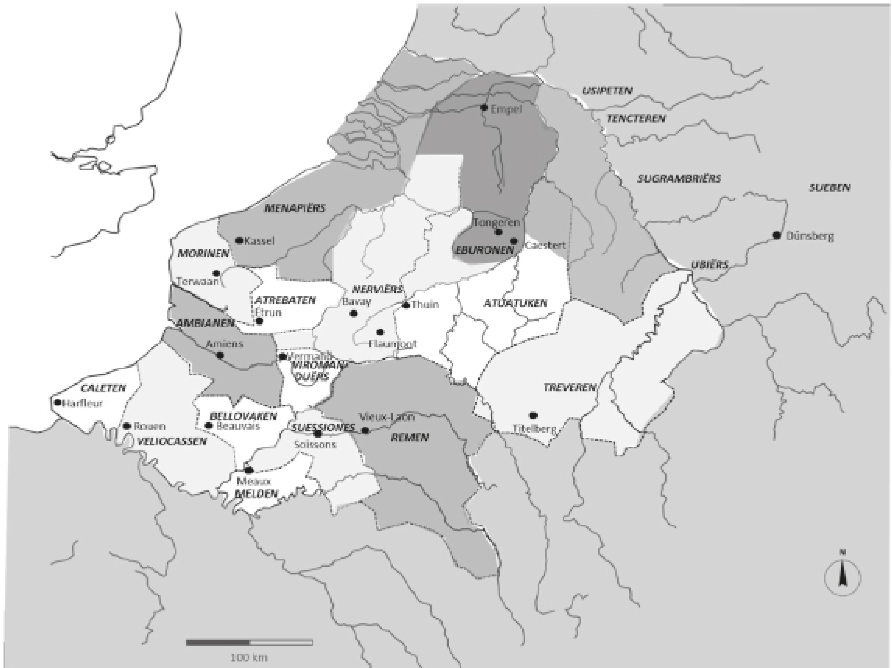

6.1 Oude tekening van het oppidum van Flaumont-Waudreches (14 hectare) dat niet is opgegraven. Een kleine opgraving in 1987-1988 bevestigde dat de omwalling uit een ‘Gallische muur’ *(murus Gallicus)* bestaat, het door Caesar beschreven muurtype dat hij bij veel oppida tegenkwam.

Een van de mogelijkheden is Flaumont-Waudrechies waar wel een oppidum bewaard is gebleven (afb. 6.1).[23] Het ‘camp de César’ is de lokale bijnaam van deze 14 hectare omvattende hoogteburcht. Gelegen in een glooiend bocagelandschap van Avenois is het oppidum jammer genoeg een met prikkeldraad afgezet privéterrein, maar wel als verhoging duidelijk herkenbaar. Het is vanuit Bavay bezien het dichtstbij gelegen complex dat onmiskenbaar een oppidum is, volgens de routeplanner op 25 kilometer afstand. Dat is bijvoorbeeld vergelijkbaar met de afstand tussen het oppidum bij Caestert en de latere Romeinse nederzetting bij Tongeren. Dat de hoogteburcht aan de rand van het Nervische gebied ligt, hoeft geen bezwaar te zijn omdat dat vaak voorkwam. Voorbeelden uit de directe omgeving zijn onder meer Étrun, Vermand, Vieux-Laon en Titelberg (kaart 11).

Hoewel er nauwelijks archeologisch onderzoek is gedaan, toont een oude kaart uit 1787 wel de duidelijke contouren van een oppidum (afb. 6.1). Een kleine opgraving in 1987-1988 bevestigde dat de omwalling

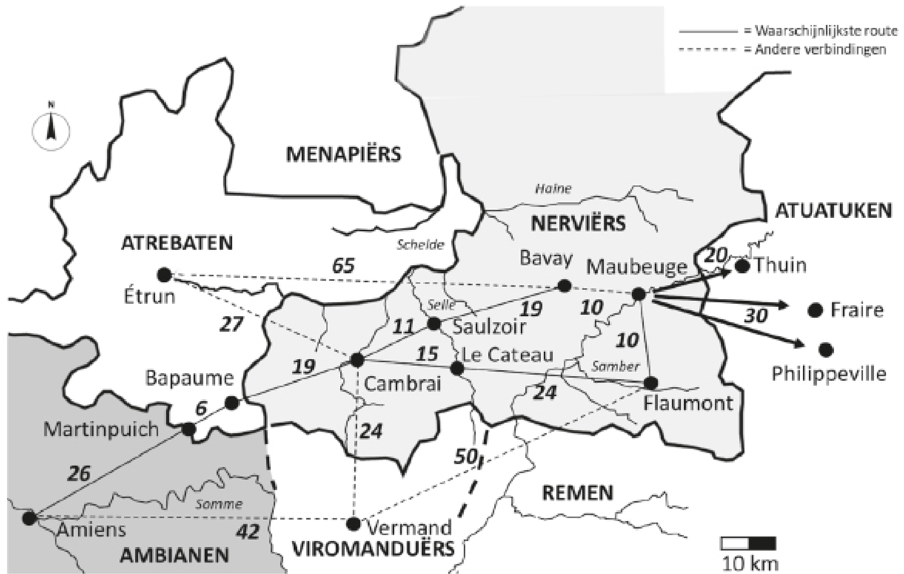
uit een ‘Gallische muur’ (*murus Gallicus*) bestaat, het door Caesar beschreven muurtype dat hij bij veel oppida tegenkwam. Verder is er een kleine goudschat gevonden van drie eenzijdig geslagen gouden staters van het type Scheers 24 variant II en III, maar die waren in 57 voor Chr. mogelijk al niet meer in omloop.[24] In de buurt is nog een kleine schat gevonden, helaas met onzekere samenstelling en vindplaats.[25]

Kaart 11: De ligging van de inheemse centra met als opvallend kenmerk dat vele aan de rand van het stamgebied liggen en niet in het centrum.

Gezien het geringe aantal vondsten lijkt het vooral een vluchtburcht geweest te zijn. Los van een eventuele centrumfunctie kan dat ook een reden voor de Nerviërs zijn geweest om zich in eerste instantie daar te willen verzamelen in afwachting van de komst van de bondgenoten. Met 14 hectare kon Flaumont als vluchtburcht volgens de in hoofdstuk 3 genoemde vuistregel van 1267-1584 man per hectare, maximaal 17.700 tot 22.000 personen herbergen. Dat komt redelijk overeen met de schatting dat 12.500 tot 25.000 Nervische strijders voor de slag aan de Sabis beschikbaar waren. Dat de Nerviërs die kant op trokken, kan voor Caesar reden genoeg zijn geweest om in eerste instantie naar de vluchtburcht bij Flaumont op te trekken. Kijkend naar de Selle, ligt dan een veldslag bij Le Cateau meer voor de hand. De Selle stroomt er deels door een stadspark met aan de westelijke ‘Romeinse’ zijde bijvoorbeeld

bij de Rue de Traité een vrij steile weg omhoog, en aan de andere kant van de rivier een heuvel die deels wordt omsloten door een zijrivier van de Selle.

Kaart 12: De omgeving waar in 57 voor Chr. de slag aan de Sabis plaatsgevonden moet hebben, de door Caesar genoemde rivier in Nervisch gebied waarvan de identiteit onzeker is. Afstanden in Romeinse mijlen, grenzen op basis van de latere bisdommen, mogelijk afwijkend van de situatie in de tijd van Caesar. Vanaf Maubeuge de hypothetische vluchtroute van de lieden die de goudschatten van Thuin, Fraire en Philippeville verstopten.

Al met al zijn vanuit het in de zuidwesthoek van het Nervische gebied gelegen Cambrai de wegen naar Bavay en Flaumont in ieder geval de twee aannemelijkste routes naar een Nervisch stamcentrum (kaart 14). Het is dus vrij zeker dat Caesar met zijn legioenen een van die twee kanten op ging en de Selle kruiste. Wel blijft het verstandig de Samber niet helemaal uit het oog te verliezen. De beschrijving van Caesar lijkt namelijk te wijzen op een rivier die zowel breder is als verder in Nervisch gebied ligt, wat beter past bij de Samber dan de Selle.

Caesar spreekt aan het slot van de beschrijving van de veldslag zijn bewondering uit voor zijn verslagen tegenstanders die ‘het wagen de breedste rivier over te trekken en tegen de steilste oever op te klauteren’.[26] Caesar kan weliswaar wat overdreven hebben, maar moest zoals aangegeven vanwege de vele getuigen toch wel enigszins bij de waarheid blijven. Zeker de kwalificatie als ‘breedste’ komt bij de zeer bescheiden Selle vreemd over, helemaal omdat vlakbij twee veel bredere rivieren stromen: de Schelde die door Cambrai loopt en de Samber die 30 kilometer ten oosten van Cambrai zijn weg zoekt naar de Maas. In

die context is het vreemd dat de Selle ‘de breedste rivier’ genoemd zou zijn terwijl bij Saulzoir slechts 10 kilometer verderop de veel bredere Schelde ligt, en bij Le Cateau nog iets dichter bij de Samber.[27] De breedte van rivieren hangt samen met hun lengte, omdat ze gemiddeld genomen bij een grotere lengte ook meer water verzamelen.[28] De circa 35 kilometer lange Selle heeft bij Le Cateau circa 10 kilometer afgelegd en bij Saulzoir circa 25 kilometer. Bij Maubeuge heeft de ruim 190 kilometer lange Samber al circa 90 kilometer achter de rug, om circa 100 kilometer verderop bij Namen in de Maas te stromen.[29] Daarbij zijn de rivieren in deze regio in de zomer het smalst wat de Selle als imposante rivier nog minder waarschijnlijk maakt. Misschien had de Selle in de tijd van Caesar een groter stroomgebied, maar daarvoor bestaan vooralsnog geen aanwijzingen.

Tweede aandachtspunt is dat Caesar sterk de indruk wekt dat hij 3 dagmarsen door het gebied van de Nerviërs trok en toen zijn kamp bouwde op een plek die nog circa 10 mijl van het slagveld lag. Als dat laatste bij de Selle was, zou het kamp van Caesar vanaf Amiens bekeken slechts 1 mijl (Saulzoir) tot 5 mijl (Le Cateau) voorbij Cambrai gelegen hebben (kaart 12). Als de bij die stad gelegen Schelde de grens van het Nervische gebied was, kan Caesar onmogelijk 3 dagen over maximaal 5 mijl hebben gedaan. Gezien de verspreiding van Nervische munten, is het aannemelijker dat de grens net als bij het latere bisdom zuidoostelijker lag in de buurt van Bapaume (kaart 12).[30] Maar dan nog is het ondenkbaar dat Caesar vanaf daar 3 dagen nodig had voor slechts 20 tot 25 mijl.

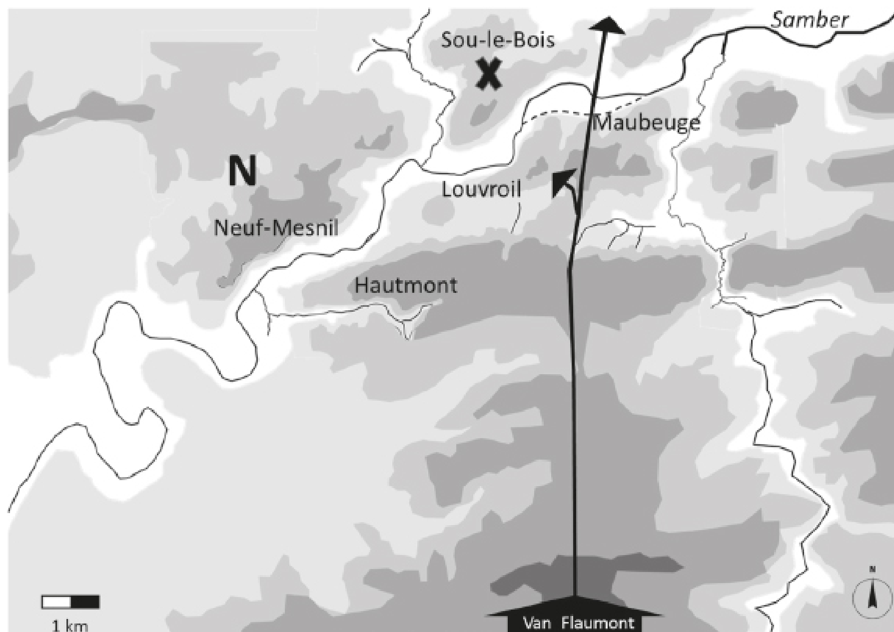
De identificatie van de Sabis met de Selle is alleen mogelijk als Caesar bedoelde dat hij 3 dagen door het gebied van de Ambianen trok, de stam waar Amiens het centrum van was. In de context van het verhaal is dat echter minder waarschijnlijk. Zoals beschreven gaven de Ambianen zich direct over en spelen in het verhaal van de opmars nauwelijks een rol. Caesar ‘kwam in het gebied der Ambianen. Die gaven zich ogenblikkelijk met alles wat ze bezaten aan hem over. Hun naaste buren waren de Nerviërs’, zo schrijft Caesar.[31] Daarna volgt een uitweiding over de Nerviërs als inleiding op de slag aan de Sabis, waar de Nerviërs zich met hun in aantal veel kleinere bondgenoten hadden opgesteld onder leiding van de Nerviër Boduognatus. Het geheel gaat duidelijk primair over de Nerviërs, terwijl de Ambianen verder niet meer genoemd worden. Dat hij daarna schrijft 3 dagen door ‘hun’ gebied zegt te trekken, lijkt daarom naar de Nerviërs te verwijzen.

Daarbij komt dat het vanaf Amiens maar 26 mijl naar de Nervische grens was als de oude kaarten van de bisdommen worden aangehouden, of 32 mijl als de grens met de Atrebaten wat westelijker wordt verondersteld om de afstand op te rekken (kaart 12). Die afstand is voor

3 dagmarsen erg weinig, zeker omdat Caesar vanaf de Aisne in hoog tempo optrok om het voordeel van zijn snelheid ten volle te benutten. Drie jaar later legt Caesar vanuit Amiens in dezelfde richting alleen al de eerste dag 20 mijl af terwijl hij toen pas rond 10.30 uur kon vertrekken en het niet zomer maar najaar was met aanzienlijk korter zonlicht.[32]

Als Caesar zich met de riviernaam Sabis heeft vergist en de slag aan de Samber plaatsvond, kan Caesar in de richting van Flaumont zijn opgetrokken. De lijn naar Flaumont doortrekkend, kruist de route 8 kilometer na Le Cauteau de Samber bij Catillon-sur-Sambre, waar nu een kanaal loopt. Maar ook dan blijft de afstand in Nervisch gebied beperkt. Daarmee komt de mogelijkheid in beeld dat Caesar zijn kamp bij het oppidum bij Flaumont opsloeg. Daar kan hij hebben ontdekt dat de Galliërs inmiddels in noordelijke richtingen waren vertrokken om hem 10 mijl verderop in de buurt van Maubeuge achter de Samber op te wachten. Als Caesar in de buurt van Flaumont zijn kamp zou hebben opgeslagen om zijn vervolgactie te bepalen, zou hij vanaf Bapaume bij het begin van de Nervische grens gerekend in 3 dagen 58 mijl hebben gereisd (kaart 12). Dat is gemiddeld 19 mijl per dag, wat zeer goed denkbaar is.

Op 10 mijl van Flaumont ligt direct ten zuidoosten van Maubeuge bij Louvroil een dal van de Samber dat uitstekend past bij de beschrijving van de veldslag (kaart 13). De circa 35 meter hoge Samberbrug van de D1958 illustreert dat het dichtbebouwde gebied aan een dal van de Samber ligt, met aan de overzijde bij Sous-le-Bois een hoogte die wordt ingesloten door de Samber en een zijrivier ervan, een mogelijk locatie voor het Gallische kamp. Overigens dacht Napoleon III aan het iets oostelijker gelegen Samberdal bij Hautmont. Maar hij had het oppidum van Flaumont niet in het vizier en meende dat Caesar vanuit het westen zou komen en niet het zuiden. Als Caesar vanuit Flaumont in noordelijke richting optrok, ligt het voor de hand dat de Galliërs hem op die route wilden tegenhouden. Daarbij dient bedacht te worden dat de Samber breder was totdat sinds de achttiende eeuw een groot deel van het water via de Oise ging stromen.

Kaart 13: De route die Caesar vanaf het oppidum van Flaumont genomen kan hebben naar Maubeuge waar het slagveld kan liggen als de Samber de door Caesar genoemde Sabis is. Bij X de plek waar de Belgae mogelijk hun kamp hadden aan de andere zijde van de rivier. Napoleon III meende daarentegen dat de Romeinen vanuit het westen kwamen en bij N hun kamp opsloegen, met de Belgae op de oostelijke oever bij Hautmont.

Precies uit deze tijd stamt een aantal recent ontdekte goudschatten in de omgeving. Archeologen spreken van een 'schathorizon' om aan te geven dat ze met elkaar verband houden. Dergelijke schatten zijn uiterst zeldzaam, en de sterk gelijkende samenstelling geeft aan dat ze tegelijkertijd tot stand gekomen zijn. Gezien hun datering worden ze met de slag aan de Sabis in verband gebracht.[33] Dat maakt het mogelijk dat ze verborgen zijn door inheemse strijders die na de veldslag probeerden te ontkomen en op hun vlucht geld verborgen. Vanuit Maubeuge bezien lijken de betrokkenen in westelijke richting gevlucht te zijn (kaart 12). Het gaat om de in 2012 gepubliceerde muntschatten van Thuin, Fraire en Phillipeville. Er ontstaat een beeld van Galliërs die circa 30 mijl (45 kilometer) naar het oosten zijn gevlucht en toen hun goud hebben begraven, de een bij Fraire en de ander bij Philippeville, 10 kilometer zuidelijker. Bij Thuin zijn zelfs drie schatten gevonden die gezien hun datering direct met het in het volgende hoofdstuk besproken beleg bij Thuin te maken lijken te hebben. Kenmerkend voor alle vijf de schatten is dat het merendeel van de munten bestaat uit gouden epsilonstaters van de Nerviërs, met daarnaast in Fraire en Philippeville vroege Eburoonse staters, alle passend bij de tijd rond 57 voor Chr.

De schat uit Fraire lag in een bos bij een beek en bevatte naast een massief gouden armband in totaal 104 goudstukken. Het gaat vooral om gouden Nervische munten. Maar er waren ook vier Eburoonse staters bij van het vroegste type Ia. En bijzonder zijn vier zilveren regenboogschoteltjes, die mogelijk in het Brabantse Lith waren geslagen en in het zuiden van België zeer zeldzaam zijn. Dat kan betekenen dat de eigenaar noordelijke connecties had. De vindplaats van de schat bij Philippeville is niet exact bekend. Het ging om vijftien goudstukken en een gedraaide gouden armband met dierenkoppen. Naast Nervische munten zaten er ook vier Eburoonse staters van het type Ia tussen en een stater van de Remen, wat zou verklaren dat deze persoon in zuidoostelijke richting is gegaan, hoewel dat met het kleine aantal munten verre van zeker is.

De reconstructie in het volgende hoofdstuk geeft aan dat de eindstrijd is gestreden aan de Romeinse zijde van de Sabis. Het is dus goed mogelijk dat de Galliërs die konden ontsnappen, vanaf de Samberbocht over land in oostelijke richting zijn gevlucht in de richting van Fraire en Philippeville. Er zijn overigens meer mogelijkheden, zoals een latere ontsnapping bij Thuin, hoewel die plaats volgens Caesar volledig was ingesloten. Vluchtelingen van eventuele veldslagen bij Saulzoir of bijvoorbeeld Le Cateau zijn eveneens denkbaar, maar met de grotere afstand zou je dan een grotere regionale spreiding verwachten dan Thuin, Fraire en Philippeville.

In vergelijking met de Selle ligt de Samber 10 kilometer (La Cateau – Catillon) tot 40 kilometer (Saulzoir – Maubeuge) dichter bij het gebied van de Atuatuken, een halve tot ruim een hele dagmars verschil. Bij een veldslag aan de Samber vraagt het zodoende meer uitleg dat de Atuatuken te laat kwamen. Een algemene reden kan zijn geweest dat de stamleiding van de Atuatuken langer nodig had om in te stemmen met deelname aan de strijd. Wonend in de lastiger toegankelijke Ardennen kunnen ze bijvoorbeeld het idee hebben gehad dat Caesar eerder naar het graanrijke hart van het Nervische gebied zou doorstoten waarbij zij buiten schot zouden blijven. Verder is het denkbaar dat Thuin slechts een vluchtburcht was, misschien zelfs op Nervisch gebied, en het echte stamcentrum van de Atuatuken een stuk oostelijker lag. Daarvoor worden verschillende mogelijkheden genoemd, zoals het oppidum bij Lompret ten westen van Chimay in België, volgens de routeplanner circa 50 kilometer ten zuidoosten van Maubeuge.[34] In dat geval kan de grote afstand ook een rol gespeeld hebben bij hun late komst.

De verdere beschrijving van Caesar is op alle vier de genoemde locaties van toepassing. De Atrebaten hadden hun centrale oppidum bij Étrun, de Viromanduërs bij Vermand. Vanaf daar is het in alle gevallen mogelijk dat de drie stammen aanvankelijk in Cambrai bij elkaar

kwamen, en vervolgens gezamenlijk zijn opgetrokken langs een van de twee besproken routes richting Bavay of Flaumont (kaart 14). En steeds is er een dal met rivier waarover Caesar schrijft: ‘De situatie van het terrein dat men voor de legerplaats had uitgezocht, was als volgt: het was een heuvel waarvan de helling geleidelijk glooiend afliep tot aan de Sabis, bovengenoemd. Tegenover deze verhief zich als zijn spiegelbeeld een andere heuvel met dezelfde glooiing, oprijzend van de rivier af. Deze heuvel was onderaan over een stuk van ongeveer tweehonderd passen kaal, maar aan de top begroeid met bossen die zo dicht waren dat men er niet doorheen kon zien.’[35] Met 200 passen had het kale stuk een lengte van bijna 300 meter.

Aardig detail zijn de door Caesar genoemde heggen. Die passen bij het lokale zogeheten bocagelandschap waaraan circa 5 kilometer ten zuidoosten van Flaumont een speciaal museum is gewijd in Sainsdu-Nord. Caesar schrijft hoe hij werd gehinderd door de heggen. Hij dacht dat de Nerviërs die met opzet plaatsten om hun flanken te beschermen, bij gebrek aan een goede ruiterij. Hij schrijft: ‘Ze topten jonge boompjes zodat die laag en in de breedte uitgroeiden en zetten er doornstruiken en braambossen tussen; de zo gevormde hagen leverden verschansingen op die niet voor muren onderdeden; men kon er niet doorheen dringen, ja zelfs niet doorheen zien.’ Gezien de verwijzing naar gesnoeide jonge boompjes, kan het niet gaan om obstakels die speciaal voor dit gevecht waren geplaatst. Het doet daarom sterk denken aan het bocagelandschap dat juist in de omgeving van Flaumont nog zeer goed bewaard is gebleven (fotokatern fig. 11b). Heggen van onder meer meidoorn omzomen de onregelmatige percelen en dienen als veekeringen, zoals in de noordelijke Nederlanden sloten dat doen. Maar deze heggen komen in het gehele gebied voor.

Kaart 14: De twee waarschijnlijkste richtingen waarin Caesar in Nervisch gebied naar de rivier de Sabis kan zijn opgetrokken, waarschijnlijk de Nerviërs en hun bondgenoten achtervolgend.

Samenvattend heeft de Selle als sterkste punt de naamsgelijkenis, maar het vraagt wel wat creativiteit met de tekst van Caesar. De exacte plaats aan de Selle is afhankelijk van de nog onbekende ligging van het Nervische centrum. Bij de vrij korte rivier lijkt Le Cateau naast Saulzoir de enige andere optie. Die plek past beter bij een trek van de Belgae naar Flaumont, terwijl die bij Saulzoir zou kunnen passen bij een nog niet ontdekt oppidum dichter bij Bavay. Bij de Samber past het beeld van de brede rivier, en kan de tekst eenvoudig zo worden gelezen dat de plaats van de slag 3 dagmarsen in Nervisch gebied lag. Maar dan moet worden verondersteld dat Caesar dat eerste noordelijke campagnejaar de riviernamen nog niet helemaal scherp had en ten onrechte sprak van de Sabis, wat overigens kan verklaren dat die in latere Romeinse bronnen niet meer terugkomt.

Daar de bewijzen voor alle locaties te dun zijn, is het verstandig meer locaties in het vizier te houden in de hoop dat archeologische vondsten ooit uitsluitsel kunnen geven. Voor de reconstructie in het volgende hoofdstuk is belangrijk dat de verschillende genoemde plaatsen, die in rechte lijn maximaal 40 kilometer van elkaar verwijderd zijn, in een vergelijkbaar landschap liggen. Het betreft rivierdalen en in alle gevallen kan er sprake van een bocagelandschap zijn geweest. Dat is daarom het decor voor de reconstructie van deze cruciale veldslag.

7 DE SLAG AAN DE SABIS
(ZOMER 57 VOOR CHR.)

Nadat Caesar in korte tijd snel in noordelijke richting was opgerukt, probeerde onder leiding van de Nerviërs een gelegenheidsverbond van vier stammen zijn opmars te stuiten. Bij de rivier de Sabis dicht bij de Frans-Belgische grens stelde zich een leger op dat naar omvang waarschijnlijk vergelijkbaar was met dat van Caesar. Tot Caesars verrassing waren het dit keer zijn tegenstanders die het initiatief namen. De reconstructie van de slag helpt te begrijpen wat de rol daarin was van Caesar zelf, en van zijn tweede man Labienus, die net als Caesar vermaard was om zijn tactische inzichten. De veldslag liep voor de veldheer bijna op een nederlaag uit die een voortijdig einde aan zijn campagne had kunnen maken, en zelfs aan zijn leven. ‘Toen ze zagen hoe groot het gevaar was waarin de legerplaats, de legioenen en de veldheer verkeerden, kwamen ze zo hard aanlopen als ze maar enigszins konden.’ (Caesar). [1]

De voorbereidingen

Caesar kon bij de slag aan de Sabis over acht legioenen beschikken. Samen met de ruiters van de hulptroepen ging het in totaal om grofweg 40.000 man.[2] Wat de ruiterij van de hulptroepen betreft, meldt Caesar dat de Treveren te laat kwamen en rechtsomkeert maakten toen ze dachten dat de Romeinen aan de verliezende hand waren.[3] Maar het is onbekend wat hun aantal was en of het een aanvulling betrof op andere ruitereenheden van de bondgenoten.

Caesar wekt de indruk dat de vijand over veel meer strijders beschikte, wat in Rome moest verklaren waarom de strijd voor hem niet vlekkeloos verliep. Maar mede op basis van de analyse in hoofdstuk 5, kunnen we stellen dat de twee legers in werkelijkheid waarschijnlijk in omvang aan elkaar gewaagd waren. Volgens de cijfers van de Remen bedroeg het totale aantal weerbare mannen 50.000 Nerviërs, 15.000 Atrebaten en 7000 Viromanduërs. Als daarvan een kwart tot de helft bij de Sabis verscheen, betrof het circa 12.500-25.000 Nerviërs, 3250-7500 Atrebaten en 1750-3500 Viromanduërs. Tegenover de circa 40.000 Romeinse soldaten stond dan zonder de Atuatuken in totaal 18.000 tot

36.000 man, waarbij gezien het grote belang van de strijd de bovenkant van de schatting het aannemelijkst is. Dat ongeveer twee derde van de Gallische troepen uit Nerviërs bestaan zou hebben, maakt het logisch dat het gecombineerde leger werd aangevoerd door de Nerviër Boduognatus.

Toen Caesar na drie dagmarsen zijn kamp opsloeg, vernam hij daar ‘dat de rivier de Sabis niet meer dan tien mijl van zijn legerplaats verwijderd was’. Hij kreeg deze informatie van krijgsgevangenen.[4] Die moeten ter plekke gevangen zijn genomen, aangezien ze ook de allerlaatste ontwikkeling konden melden: ‘Aan de overkant van die rivier hadden alle Nerviërs postgevat.’ Daar wachtten ze met de Atrebaten en de Viromanduërs de komst van de Romeinen af, ‘want ze hadden beide stammen overgehaald samen met hen hun geluk in deze oorlog te beproeven’. En ‘ook verwachtten ze de troepen van de Atuatuken die al onderweg waren’. Verder was bescherming voor de zwakkeren geregeld: ‘De vrouwen en diegenen die wegens hun leeftijd niet van nut konden zijn in de strijd, hadden ze samengebracht op een plaats die vanwege de moerassen ontoegankelijk was voor het leger.’ Na afloop keerden deze vrij snel terug, zodat de schuilplaats niet te ver weg gelegen zal hebben.[5] Als Caesar bij een lokaal centrum, zoals bijvoorbeeld Flaumont, zijn kamp had opgeslagen, kan hij daar krijgsgevangenen hebben gemaakt die wisten wat de plannen waren van het al vertrokken leger.

Er bevonden zich onder de bondgenoten van Caesar ook verraders. Op basis van de ervaring in de afgelopen maanden meenden ze te weten hoe Caesar de volgende dag naar de Sabis zou optrekken. Enkelen slopen in de nacht naar de Nerviërs bij de Sabis om die te vertellen wat ze dachten dat er ging gebeuren. Hun verwachting was dat de legioenen achter elkaar zouden marcheren, met achter elk legioen de eigen bagagetros. Dat was een kans, omdat dit ‘aanzienlijk transport zware bagage’ de legioenen uit elkaar hield. De kunst was het eerste legioen aan te vallen op het moment dat de bagagetros achter hen in zicht kwam. Ze waren dan weerloos, terwijl het volgende legioen geen hulp zou kunnen bieden, gehinderd door de bagage voor hen. En ‘als dat legioen op de vlucht gejaagd was en de bagage was geplunderd, dan zouden de anderen geen weerstand meer durven bieden’, zo luidde het advies.[6]

Volgens Caesar was de vijand daarmee verkeerd geïnformeerd. Zoals besproken in hoofdstuk 5 liet hij namelijk – afwijkend van de verondersteld normale volgorde – bij het naderen van de vijand driekwart van zijn leger zonder bepakking vooropgaan. Pas daarachter kwam de bagagetros, en aan het eind de rest van het leger. Het bewaken van de bagage vanaf de achterhoede was typisch een klus voor

onervaren soldaten, zodat in dit geval het Dertiende en Veertiende Legioen achteraan liepen.

In hoofdstuk 5 is aangegeven dat een legioen dat 8 man breed marcheerde ongeveer 1 kilometer lang was, en de bijbehorende bagagetros ook zoiets. Caesar klaagt over de heggen en daarom is het waarschijnlijk dat hij geen bredere formatie inzette. Het werkte namelijk zeer hinderlijk om onderweg de breedte van een dergelijke lange colonne constant aan de beschikbare ruimte aan te moeten passen. Het zou betekenen dat de colonne met de eerste 6 legioenen ongeveer 6 kilometer lang was, gevolgd door een bagagetros voor 8 legioenen van ongeveer 8 kilometer lengte, en daarachter nog ongeveer 2 kilometer voor de laatste 2 legioenen. Het smalste punt was bepalend voor de ideale breedte van de stoet, wat verkenners te paard vooraf konden vaststellen. Met deze opstelling zou de colonne circa 16 kilometer lang zijn, ongeveer de te overbruggen afstand. Dat is weliswaar een zeer globale indicatie, maar wijst op de mogelijkheid dat op het moment dat het voorste legioen aankwam, het laatste legioen pas het kamp verliet of recent had verlaten. Met een loopsnelheid van gemiddeld 4 kilometer per uur valt te schatten dat de 6 kilometer lange colonne met de eerste 6 legioenen ongeveer 1,5 uur nodig had om van de eerste tot de laatste man op de plaats van bestemming aan te komen. De laatste soldaten van de achterhoede zouden pas tegen het eind van de dag arriveren.

Op basis van de informatie van de krijgsgevangenen herzag Caesar zijn plan en ‘zond hij een verkenningspatrouille en enige centurio’s vooruit om een geschikte plaats voor een kamp te zoeken’. Dat moest voldoende ruimte bieden om de legioenen naast elkaar te kunnen opstellen. Zoals besproken in hoofdstuk 5, was dat per legioen circa 1000 voet of 300 meter. Voor 8 legioenen kwam dat op circa 2,5 kilometer, de ruimte die ook in Mauchamp beschikbaar was (kaart 9). Daarachter lag het kamp van vermoedelijk ruim 40 hectare, normaal gesproken ruim 600 meter breed. Aangezien het leger pas laat die dag compleet zou zijn, lag het voor de hand dat Caesar pas de volgende dag slag wilde leveren.

In het slechts licht glooiende landschap in deze regio was 10 mijl goed voor ongeveer een halve dagmars. Daarbij hadden verkenners al een plaats uitgezocht voor het kamp boven op de heuvel, tegenover het kamp van de Galliërs aan de overzijde. Aan de Romeinse zijde zal er niet zoveel keus zijn geweest omdat Caesar zich moest aanpassen aan de plek die de Nerviërs hadden geselecteerd. Bij het ‘zoeken van een geschikte plaats voor het kamp’ zal het vooral hebben gedraaid om de exacte positie van de verdedigingswal en poorten.

Caesar vond de heggen van de Nerviërs hinderlijk, waarmee hij zoals eerder aangegeven lijkt te verwijzen naar het lokale bocagelandschap

(fotokatern fig. 11b). De betreffende heggen omsloten vrij kleine percelen, zodat ze erg hinderlijk waren voor een leger dat in brede formatie wilde optrekken in een open terrein. Caesar klaagde dat ‘ons leger op mars gehinderd werd door die versperringen’. En tijdens de slag stoorde het hem dat de heggen kennelijk eveneens op de helling stonden aan de Romeinse zijde van de rivier, een plek die Caesar zoals gezegd niet zelf had uitgekozen: ‘Het uitzicht werd belemmerd door de ondoordringbare dichte hagen zoals we al eerder hebben gezegd. Dit alles maakte het onmogelijk hulptroepen op de juiste plaats in te zetten, te voorzien wat er nodig was en waar iets nodig was, en een centraal commando te voeren.’[7]

Tussen de regels door valt te lezen dat Caesar de situatie had onderschat. Mogelijk verblind door de voorgaande reeks van makkelijke overgaven, lijkt hij verwacht te hebben dat het niet direct de eerste dag tot een veldslag zou komen. Dat was ook niet wenselijk geweest, omdat zoals gezegd de eerste soldaten waarschijnlijk pas rond het middaguur aankwamen en de bagagetros verspreid over de tweede helft van de middag. Pas tegen het eind van de middag zou het leger redelijk compleet zijn. En blijkens het vervolg waren de ruiters van de Treveren die zich bij zijn leger zouden voegen, ook nog onderweg. De juiste timing was een van de strategische wapens die Caesar veel gebruikte. De tegenstander had weliswaar de plaats uitgekozen, maar Caesar meende wellicht het moment te kunnen bepalen omdat hij de aanvaller was en zijn tegenstander tot nu toe in het defensief zat en zich achter de rivier had verschanst, kennelijk hopend op het defensieve voordeel van de waterbarrière. De ideale gang van zaken was dat Caesar na aankomst in de middag een fort zou opbouwen, met zijn ruiters de vijand kon testen en met die kennis de volgende dag gericht letterlijk aan de slag kon. Hij lijkt er geen rekening mee gehouden te hebben dat zijn tegenstander al enkele uren na aankomst een overrompelende aanval zou openen na eerst het spel van aftastende verkenningen bewust meegespeeld te hebben.

De Galliërs hadden hun plan klaar. De bomen op de helling voor de Romeinse kampplaats waren gezien de aanwezigheid van de heggen waarschijnlijk al gerooid. Daardoor was er vanaf de overkant van de rivier vrij zicht op het arriverende leger, zeker als dat zoals bij Maubeuge van de zijkant kwam en niet schuilging achter het in aanbouw zijnde fort. Daardoor konden de Galliërs vanuit hun fort boven op hun heuvel zien wanneer na het eerste legioen de wagens van de bagagetros zouden volgen, wat volgens plan het moment van de aanval zou zijn.[8] Ze zouden het op hun oever gereedstaande Gallische leger in het dichte bos op de heuvel verstoppen en alleen wat patrouillerende ruiters op de open helling laten rondrijden. Zo konden ze de indruk

wekken dat ze net als de Romeinen de volgende dag pas echt slag wilden leveren.

De bijna fatale veldslag

Het waren in deze regio in de zomer lange dagen, met de zon die rond 6.00 uur opkwam en pas rond 21.30 uur in de avond onderging. En rond deze tijd van het jaar stond, gezien de beschrijving van Caesar, het water in de Sabis laag met dunne stroompjes tot maximaal drie voet diep in een brede bedding, wellicht met zand en grind. Waarschijnlijk was het voorgaande kamp door Caesar in alle rust verlaten om de mannen zo kort voor de strijd niet onnodig te vermoeien. Met een halve dagmars van ongeveer 10 mijl, hier en daar gehinderd door heggen, zullen de eerste soldaten rond het middaguur zijn aangekomen. ‘Caesar had de ruiterij vooruitgezonden en volgde op korte afstand met alle troepen.’ Volgens Suetonius ging Caesar altijd zijn mannen voorop: ‘Op mars ging hij, soms te paard, vaker te voet, de anderen vooruit, blootshoofds, ook al regende het of brandde de zon.’[9] Gezien het verdere verloop arriveerde Labienus ook al vroeg op de bestemming. De ruiters reden standaard vooruit om de situatie te verkennen, waarbij ze te paard zonodig snel terug konden keren om het te melden als er wat vreemds aan de hand was. Maar dat leek niet het geval. Hooguit verliep de mars wat trager als gevolg van die hinderlijke heggen.

De lengte en route van de colonne kunnen een beeld geven van de duur van de veldslag, waarbij de volgende reconstructie valt te maken. Het midden van het kamp was de plek voor de centrale legertent van de veldheer die mogelijk al door de ruiters voor Caesar was klaargezet. Daarna kan het nog tot circa 14.00 uur ’s middags hebben geduurd voordat het begin van de bagagetros arriveerde. Dat was het moment waarop de strijd begon. Pas in de eindfase van de strijd, die naar schatting twee tot drie uur duurde, kwamen de eerste legionairs van de achterste twee legioenen aan. Daarna kan het nog zeker een halfuur hebben gevergd totdat alle legionairs van deze legioenen in looppas op het slagveld waren gearriveerd. Rond die tijd waren de Romeinen inmiddels aan de winnende hand, wat rond 17.00 uur kan zijn geweest. Daarna was het op deze zomerse dag nog tot ongeveer 21.30 uur in de avond licht, zodat de Romeinen een aantal uren de tijd gehad kunnen hebben om hun voordeel in een klinkende overwinning te vertalen. Volgens Caesar viel bij de tegenstander een groot aantal slachtoffers. Uiteraard is dit alles zeer indicatief, maar het laat zien hoe een reconstructie van de opmars van het leger helpt het mogelijke verloop te reconstrueren en te toetsen aan de beschikbare informatie.

Indien de bagagetros inderdaad een lengte had van ongeveer 8 kilometer en de laatste twee legioenen daar achteraan kwamen, waren

die te ver weg om precies te weten wat er bij de voorhoede aan de hand was, hoewel hoornsignalen duidelijk gemaakt zullen hebben dat de strijd al vroegtijdig was begonnen. Het zal even geduurd hebben voordat het vastlopen van de bagagetros achterin merkbaar was bij het kamp van vertrek.

Hoelang de laatste twee legioenen nodig hadden om te hulp te komen, valt als volgt in te schatten. Waarschijnlijk zijn vanuit het overvallen kamp ruiters gestuurd om de officieren van de achterste twee legioenen meer informatie te geven. Een ruiter haalt in draf circa 15 kilometer per uur en in galop 25 kilometer per uur, waarbij de bewegingsruimte langs de bagagetros bepaalde wat in dit geval mogelijk was. Met een snelheid tussen de 15 en 25 kilometer per uur kon een ruiter in 20 tot 30 minuten bij de achterste legioenen zijn. Vervolgens was het voor de achterste twee legioenen een hele toer om de 8 kilometer lange tros te passeren, wellicht met de nodige onrust bij pogingen de pakezels en trekdieren van de wagens langs de heggen naar de zijkant te manoeuvreren om vrij baan te maken. Een normale marssnelheid was ongeveer 4 kilometer per uur, terwijl Caesar aangeeft dat ze op een 'looppas' overgingen toen duidelijk was dat hun hulp nodig was, wat ongeveer een dubbele snelheid betekent. Afhankelijk van de ruimte die ze daarvoor hadden, kon de achterhoede de naar schatting 8 kilometer lange bagagetros in 1 tot 2 uur passeren. Al met al kan het na de eerste aanval nog 2 tot 3 uur geduurd hebben tot de eerste te hulp geroepen soldaten van de achterhoede bij het slagveld verschenen. Hun komst kwam volgens het verslag van Caesar op een moment dat de strijd in het voordeel van de Romeinen omsloeg, en dat zal die ontwikkeling versterkt hebben.

Bij aankomst van de eerste Romeinen was aan de overzijde van de vallei, boven op de heuvel, het kamp van de Galliërs wellicht herkenbaar aan rokende vuren en bijvoorbeeld wachttorens met vrij uitzicht over het dal. Een dicht bos bekroonde volgens Caesar de heuvel, maar de helling was gezien de beschrijving open met de patrouillerende Gallische ruiters wellicht goed zichtbaar. De aankomst van het Romeinse leger was een routinekwestie waarbij de genietroepen direct de opbouw van het kamp begonnen te organiseren. 'Na het terrein afgebakend te hebben', begonnen ze 'met het bouwen van de versterkte legerplaats'.[10] Zoals uitgelegd in hoofdstuk 5 ligt het voor de hand dat Caesar hier als het even kon een kamp van ruim 600 bij 600 meter bouwde, zoals bekend uit Mauchamp en Gergovia.

De soldaten die aankwamen, werden mogelijk na een snelle maaltijd aan het werk gezet met het verzamelen en bewerken van bouwhout, het egaliseren van het terrein en waar noodzakelijk de voorbereiding van de aanleg van grachten. Wellicht moest voortdurend eten worden bereid en

water gehaald. Met zulke grote aantallen was het een strak logistiek proces. Het kan zoals gezegd ongeveer 1 tot 2 uur hebben geduurd voordat het laatste van de voorste zes legioenen binnenkwam en de bagagetros in beeld verscheen. Op dat moment zal het kamp al flink in aanbouw zijn geweest, maar was het nog niet gereed.

Terwijl de opbouw van het kamp gaande was, kon Caesar de middag gebruiken om de vijand en de situatie in het dal te laten verkennen. Caesar begon bij voorkeur met een soort oefening, zoals bijvoorbeeld eerder bij de slag aan de Aisne waarover hij toen schreef: ‘Hij nam met dagelijkse ruitergevechten een proef van de gevechtswaarde van de vijand en de moed van zijn ruiters. Hij constateerde dat onze mannen niet de minderen waren.’[11] Bij de Sabis had hij kennelijk hetzelfde voor ogen: ‘Onze ruiters, die met de slingeraars en boogschutters de rivier waren overgestoken, gingen een gevecht aan met de vijandelijke cavaleristen,’ aldus Caesar over deze verkenning. Blijkens zijn latere beschrijving gingen de slingeraars en boogschutters als ‘lichte infanterie’ te voet.[12] Aangezien ze over langeafstandswapens beschikten, waren ze zeer geschikt om de vijand uit de tent te lokken.

De Galliërs speelden het spel goed, zo constateerde Caesar terugkijkend: ‘Die trokken zich telkens terug naar hun eigen hoofdmacht in de bossen en kwamen dan weer tevoorschijn om onze ruiters aan te vallen; maar de laatstgenoemden durfden de vijanden niet verder te achtervolgen dan tot waar de open plek eindigde.’[13] Kennelijk stopten de Romeinse ruiters bij het begin van de bosrand hoger op de heuvel en hadden ze niet gezien dat er iets verderop een reusachtige legermacht klaarlag. Het was als bij een oefenwedstrijd voorafgaand aan een grote voetbalwedstrijd waarin de trainers hun team en de tegenstander testen. En zoals bij het voetbal de wil om aan te vallen al iets zegt over het zelfvertrouwen, zo was Caesar niet erg tevreden over zijn ruiters die nog niet durfden door te drukken. Maar goed, het echte werk moest de volgende dag nog komen, aldus het plan. De tegenstander keek eveneens de kat uit de boom, zo was de indruk.

Caesar wist niet dat ze verborgen in de bossen klaarstonden voor een massale aanval, zoals snel zou blijken: ‘In het bos hadden ze zich al in slagorde opgesteld en de verschillende onderdelen geformeerd. En ze hadden het moreel van hun troepen opgezweept’.[14] Blijkens het verdere verloop van de strijd had Boduognatus zijn leger in drie grote eenheden opgesteld die praktisch gezien gekoppeld zullen zijn geweest aan de lokale leiders, zoals Vercingetorix dat later ook zou doen. Vanaf de Romeinen gezien had hij de Atrebaten op de linkervleugel geplaatst, de Viromanduërs in het midden en zijn eigen Nervische strijders, de grootste macht, aansluitend in het midden en op de rechterflank.

Het wachten was voor de Galliërs alleen nog totdat de eerste wagens

van de bagagetros zichtbaar zouden worden. Dat kan zoals gezegd ongeveer 1-2 uur na de aankomst van de eerste soldaten zijn geweest, ergens vroeg in de middag. ‘Zodra de vijanden vanuit hun schuilplaatsen in de bossen de voorste wagens van onze legertros zagen – en dat was het afgesproken tijdstip voor de aanval – schoten ze plotseling allen tegelijk tevoorschijn.’ Dat zal gepaard zijn gegaan met de gebruikelijke herrie zoals Caesar die beschreef bij een latere aanval op Atuatuca: ‘De vijanden deden naar hun gewoonte een overwinningskreet horen, hieven een gehuil aan en vielen de onzen aan.’[15]

De Galliërs hadden de doorgang door de rivier zonodig al wat kunnen aanpassen om er snel doorheen te kunnen. Een klein groepje kon zich bekommeren om de Romeinse ruiters en de lichte infanterie, de rest kon direct doorstoten. Het ging inderdaad snel: ‘Ze deden een charge op onze ruiters die zonder moeite werden overmand en naar alle kanten verjaagd.’ Het gevolg was dat ‘na de eerste charge van de vijand’ de overlevenden van ‘onze ruiters en de lichtgewapende infanteristen die met hen mee waren opgerukt’ terugkeerden, waarschijnlijk in paniek de rivier overstekend, waarna ze volgens Caesar dekking zochten in het Romeinse kamp. De Galliërs stormden in slagorde de heuvel af, ongetwijfeld nog steeds luid schreeuwend. ‘Toen stormden ze met een ongelofelijke snelheid in looppas op de rivier af. Het leek wel of ze op nagenoeg hetzelfde ogenblik in het bos, in de rivier en al binnen het bereik van de Romeinen waren. Met dezelfde vaart vlogen ze de tegenoverliggende heuvel op naar onze legerplaats en naar de mannen die aan het werk waren.’[16]

Totaal overrompeld, was de chaos bij de Romeinen compleet. Caesar realiseerde zich wat hij had moeten doen, maar nu onmogelijk kon: hij zou ‘alles tegelijk moeten doen’, wat normaal stappen waren in de voorbereiding van een veldslag: ‘De rode standaard hijsen ten teken van alarm, verzamelen blazen, soldaten van het werk aan de vesting terugroepen, de mannen die verder weg waren gegaan om materiaal voor de wal te zoeken terug laten halen, de soldaten in slagorde opstellen, ze toespreken, het sein tot de aanval geven.’ Gefrustreerd zag Caesar dat hij veel daarvan niet kon doen: ‘De tijd was te kort, en de vijand te dichtbij.’[17]

De veldheer was nu aangewezen op de zelfsturing waarin hij met trainingen, toespraken en persoonlijke contacten had geïnvesteerd: ‘Wegens de nabijheid van de vijanden en de snelheid van hun actie, wachtten zij de bevelen van Caesar niet meer af maar namen zelf de maatregelen die zij nodig achtten,’ aldus Caesar over zijn manschappen. De legioenen waren tijdens de bouwwerkzaamheden bij elkaar gebleven zodat ze als zelfstandige legereenheden konden reageren. De legioenscommandanten waren volgens Caesar bij hun eenheden en

wisten wat ze te doen stond. Het was de kunst om met de legioenen naast elkaar de troepen toch in een soort slagorde op te stellen, de situatie te stabiliseren om daarna weer de controle over te nemen. Omdat Caesar legioenen aan weerszijden van het fort noemt, waren de middelste twee waarschijnlijk voor het fort opgesteld dat normaal gesproken de breedte van twee legioenen had, met aan beide kanten twee legioenen op de flanken, terwijl de laatste twee legioenen nog achter de bagagetros vastzaten (afb. 7.1).

Het was de kunst ondanks de chaos de zes legioenen naast elkaar opgesteld te krijgen, zoals dat eigenlijk pas later de bedoeling was geweest. Uit Caesars beschrijving valt te reconstrueren dat, kijkend naar de vijand, het Negende en Tiende Legioen zich op de linkerflank bevonden en het Zevende en Twaalfde Legioen op de rechterflank, met het Achtste en Elfde Legioen ertussen. Bij voorkeur positioneerde Caesar de ruiters en ervaren legioenen op de flanken, indien mogelijk het Tiende Legioen helemaal rechts.[18] Maar in dit geval was de vijand zo snel boven dat de legioenen zich in eerste instantie daar groepeerden waar ze toevallig waren en het Tiende Legioen bij de linkerflank verbleef.

Basis waren de manipels (compagnieën) van 160 man elk die eigen officieren hadden. De manipel vormde een hechte eenheid die bijvoorbeeld samen trainde en wist wat elkaars sterke en zwakke punten waren. Maar ook daarmee moest nu worden geïmproviseerd, in elk geval aan de rechterflank waar men ogenschijnlijk het minst paraat was, omdat die mannen volop aan het werk waren: ‘Ieder stelde zich op waar hij toevallig van zijn werk komend terechtkwam, bij het eerste de beste manipelvaantje dat hij zag om geen vechttijd te verliezen met het zoeken naar de eigen compagnie.’ Er was zelfs geen tijd de bewapening goed te regelen: ‘Zo krap was de tijd en zo fel was de strijdlust van de vijanden, dat de Romeinen geen gelegenheid meer hadden om hun helm op te zetten en de hoes van hun schild te rukken.’[19]

Kamp Galliërs op beboste heuvel
Bos op heuvel met kamp Galliërs
Atuatuken komen te laat
Circa 6000 Atuatuken
Bijna 300 m open helling
c. 3750-7500 Arebaten
c. 1750-3500 Viromanduërs
c. 12.500-25.000 Nerviërs
Sabis: deels 0,9 m diep
Helling voor kamp met heggen
X 4800
VIIII 4800
VIII 4800
XI 4800
VII 4800
XII 4800
Heuvel met kamp in aanbouw
XIII 4800
XIIII 4800
(komen later uit achterhoede)
Paar uur in opbouw
Achterpoort bij hoogste punt heuvel
Ruiters van Treveren komen te laat
2,5 km

7.1 Reconstructie van de opstelling bij de slag aan de Sabis op basis van de beschrijving door Caesar. De aantallen zijn reconstructies uit hoofdstuk 3 en de bijlage.

Het was een puinhoop die Caesar op zijn eigen manier terugblikkend wat onderkoeld beschreef: 'De wijze waarop het leger zich had opgesteld, beantwoordde meer aan de eisen die het heuvelige en hellende terrein stelde, dan aan die van de regels der krijgskunst voor het formeren van linies. De verspreide legioenen raakten, het ene hier, het andere daar, slaags met de vijand.' Daarbij kwamen de heggen die het uitzicht belemmerden. 'Dit alles maakte het onmogelijk hulptroepen op de juiste plaats in te zetten, te voorzien wat er nodig was en waar iets nodig was en een centraal commando te voeren.' Terwijl Caesar had gehoopt de Galliërs de volgende dag met strategisch spel klem te zetten, was het nu ordinair pompen of verzuipen. De hele Gallische campagne stond op het spel en Caesar geeft met een fraai understatement ruiterlijk toe dat het meer geluk dan wijsheid was dat zijn campagne hier niet ten onder ging: 'Op die manier werd, doordat de omstandigheden zo ongelijk waren, ook de uitkomst van de strijd wisselvallig.' Wat verderop erkende hij dat ook het leven van 'de veldheer' in gevaar was gekomen, dus dat van hemzelf.[20]

Caesar verbleef op het moment van de aanval mogelijk in het midden van het kamp waar vermoedelijk zijn veldheertent stond. Dat kan

verklaren waarom hij, na wat eerste orders te hebben gegeven, kennelijk te paard snel de heuvel afreed om zijn favoriete Tiende Legioen persoonlijk instructies te geven. Kennelijk bevond zijn rechterhand Labienus zich ook bij de linkerflank zodat Caesar hem mogelijk als eerste opzocht om snel de taken te kunnen verdedigen. Labienus zou de tegenaanval inzetten terwijl Caesar de zwakke punten in de defensie voor zijn rekening nam. Naar het schijnt was het Tiende Legioen op de linkerflank het meest paraat, mogelijk omdat dit (deels) bij de opbouw van het kamp een bewakingstaak had. In elk geval was het Tiende Legioen zo alert dat het in de korte tijd die het had gehad om zich te organiseren, kans zag de heuvel af te dalen om daar de vijand tegemoet te treden en zo de rest enigszins te beschermen.

Het verslag meldt hierover: ‘Nadat Caesar de noodzakelijke bevelen gegeven had, reed hij naar beneden om zijn soldaten toe te spreken,’ wat naar eigen zeggen het Tiende Legioen was. ‘Hij volstond met hen op het hart te drukken dat ze zich hun vroegere dapperheid moesten herinneren, en dat ze zich niet van hun stuk moesten laten brengen door de vijand en de aanval krachtdadig moesten weerstaan.’ Het is bijna voelbaar hoe hij zijn speech in het oog van de aanstormende massa afraffelde.

‘Toen gaf hij – de vijand was niet verder dan op speerworp afstand – het sein om de strijd te beginnen.’ Een Romeinse speer was op 25-30 meter dodelijk en werd liefst vanaf 10 tot 15 meter afstand geworpen, dus de Galliërs waren kennelijk al zo dicht genaderd.[21] De aanval openen met een zwerm speren was een beproefd middel en een kans om een opmars te stuiten. Daarbij was de ijzeren voorkant zo lang dat deze een schild kon doorboren om de vijand te doden.

Daar Caesars tweede man Labienus blijkens het verslag later in de strijd met het Tiende Legioen acties uitvoert, heeft Caesar waarschijnlijk al snel het commando over dit deel van het leger aan hem overgedragen. Caesar kon zich daarna op de rechterflank richten, die naar het lijkt het meest overrompeld was en zwaar in de problemen dreigde te komen. Daarbij zat hij op een paard waarmee hij volgens de eerdere passage naar het Tiende Legioen reed, terwijl later wordt gemeld hoe hij naar een voorste linie reed. Verplaatsen per paard was voor de veldheer noodzakelijk, omdat de slagorde van zes legioenen van flank tot flank zo breed was dat het als bevelhebber te voet te lang duurde om de verschillende troepen tijdig te kunnen instrueren.

Volgens Suetonius, schrijvend over Caesars gedrag op het slagveld, was hij ‘uiterst bekwaam’ in het paardrijden. En hij ‘had een eigenaardig paard waarvan de hoeven gespleten waren, die als het ware in tenen uitliepen zodat het wel mensenvoeten leken. Het paard was in zijn stal geboren en omdat de offerpriesters Caesar verzekerd hadden dat dit hem

de wereldheerschappij voorspelde, liet hij het dier met grote zorg opfokken. Hij was de eerste die het besteeg, andere berijders duldde het dier niet. Later heeft Caesar zelfs een beeld van het dier laten opstellen voor de tempel van Venus Genetrix.’ Als ruiter was Caesar herkenbaar aan zijn opvallende mantel waarvoor paars een gebruikelijke kleur was.[22]

Hij reed snel naar de andere kant. ‘Caesar was direct na de korte toespraak tot het Tiende Legioen naar de rechtervleugel gegaan. Daar zag hij dat de manschappen het zwaar te verduren hadden. De vijand kon hier kennelijk een omtrekkende beweging maken en zo deze flank van twee kanten aanvallen: ‘Aan de rechtervleugel had het Twaalfde Legioen zich opgesteld en niet ver daarvandaan stond het Zevende. En op hen concentreerden nu alle Nerviërs onder het opperbevel van Boduognatus in gesloten formatie hun aanval.’ Daarbij kwamen ze via de flank: ‘De vijanden zetten al klimmend niet alleen aan het front hun aanval gestadig voort, maar oefenden ook op de flanken een zware druk op de Romeinen uit.’

Mogelijk had Boduognatus het zwakke punt in de verdediging herkend en daar bewust zijn grootste eenheid op ingezet. Met beide naar schatting ongeveer 40.000 man waren de twee legers van vergelijkbaar formaat, maar de Romeinen hadden betere wapens. Daarom had Boduognatus zich mogelijk gerealiseerd dat dit zijn enige kans was om zijn tegenstander te slim af te zijn. Dat begon met het voordeel van de overrompeling op een moment dat nog twee van de acht legioenen onderweg waren en de rest niet paraat was. Daarop volgde nu de kans de Romeinen bij hun eigen kamp vanaf de rechterflank in te sluiten. De Nerviërs vormden volgens Caesars cijfers twee derde van het totaal. Op grond van genoemde schatting kwamen ze met maximaal 25.000 man op de rechterflank af, waar de 2 legioenen met bijna 10.000 man in de minderheid geweest zullen zijn (afb. 7.1). Bovendien lijkt het erop dat de ruimte tussen het fort en de rand van het plateau te krap was voor de twee legioenen om naast elkaar te staan. Daar stond tegenover dat de numerieke balans aan de andere linkerflank in theorie andersom was, maar daar gaf het verrassingseffect de aanvallers aanvankelijk een voordeel. Als de omtrekkende beweging slaagde, zou Boduognatus vanaf die flank via het waarschijnlijk grotendeels lege kamp de andere flank vanaf de zijkant kunnen aanvallen, om ook daar tijdig een overwicht te creëren. Dat zou althans verklaren waarom na enige tijd een aantal van zijn manschappen in het kamp werd gesignaleerd.

Van de twee legioenen op de rechterflank kreeg het nog maar een jaar oude Twaalfde Legioen kennelijk de grootste klappen. Dat doet vermoeden dat zij op de hoek van het plateau stonden en zowel van voren als in de rechterflank werden getroffen. Het grote aantal mannen

dat bij dit legioen was gesneuveld, geeft aan dat de verliezen extreem groot waren. Volgens Caesars verslag was de situatie zo ernstig dat zelfs de veldtekens in gevaar kwamen, en die werden beschouwd als de ziel van de eenheid die koste wat het kost verdedigd diende te worden: 'De manschappen van het Twaalfde Legioen hadden de veldtekens bij elkaar gezet en stonden zelf zo dicht opeengedrukt dat ze zichzelf en elkaar in de weg stonden bij het vechten.'

De verliezen waren al groot: 'Van de vierde cohort waren alle centurio's en een vaandeldrager gesneuveld; een veldteken was verloren gegaan; van de andere cohorten waren bijna alle centurio's gewond of gedood.' De belaagde soldaten die nog leefden, dreigden te bezwijken, zoals centurio Publio Sextius Baculus die was uitgeput 'door vele en ernstige verwondingen' en zich niet meer staande kon houden. Het was een persoonlijk detail zoals dat in de meeste verslagen van Caesar terugkwam en dat moest aangeven hoe goed hij zijn soldaten kende, de vele officieren zelfs bij naam, en hoe belangrijk elke soldaat voor hem was. Maar 'anderen waren minder actief en enkele soldaten van de achterste gelederen liepen weg uit de strijd of hielden zich buiten schot'. Ook was duidelijk dat het Dertiende en Veertiende Legioen nog ver achter de legertros vastzaten.

Caesar besloot het voortouw te nemen. En hoewel zijn eigen verslag altijd kritisch bezien moet worden, zeker waar het zijn eigen heldendaden betreft, past zijn actie wel bij andere verhalen over zijn neiging tot gedurfde acties. Daarbij had hij een groot persoonlijk belang, omdat zijn gedroomde toekomst wankelde. 'Toen Caesar merkte dat de situatie kritiek was en hij geen reservetroepen had die hij tot steun kon zenden, pakte hij een soldaat uit de achterhoede zijn schild af (hij had die van hem niet bij zich) en reed naar de voorste linie.' Daar aangekomen 'riep hij de centurio's ieder bij hun eigen naam toe, spoorde de andere manschappen aan, gaf het bevel tot de aanval en liet de manipels afstand nemen, zodat er weer ruimte kwam om het zwaard te hanteren'. Zoals vaker beschrijft Caesar zelf hoe hij zijn mannen inspireerde: 'Zijn komst bezielde de soldaten met nieuwe hoop en moed en omdat iedereen ondanks het extreme persoonlijke gevaar, onder de ogen van de veldheer zijn uiterste best wilde doen, werd de aanval van de vijanden althans enigszins vertraagd.' En dat was cruciaal om te voorkomen dat Boduognatus zijn tangbeweging kon afronden.

Terwijl Caesar zo de situatie op de rechterflank poogde te stabiliseren, had Labienus op de linkerflank succes met zijn tegenaanval met het Tiende Legioen, en trok waarschijnlijk in zijn kielzog de andere drie daar aanwezige legioenen mee. Daarbij had hij op die plek vermoedelijk een getalsmatig overwicht. Met het Negende Legioen en het Tiende Legioen kon hij 9600 legionairs inzetten tegen de geschatte 5000 tot

7500 Atrebaten op die flank. Daarnaast beschikten het Achtste en het Elfde Legioen eveneens over 9600 legionairs, tegenover het geschatte aantal van 2500 tot 3500 Viromanduërs. De strijd op de linkerflank begon dan ook snel te kantelen, met Labienus voorop.

De Romeinse tegenaanval op de linkerflank was zoals gezegd begonnen met de dodelijke sperenzwerm: ‘De soldaten van het Negende en Tiende Legioen, opgesteld op de linkervleugel, wierpen speren naar de Atrebaten, want die waren daar hun tegenstanders.’ De Atrebaten hadden een flink stuk gerend, hadden de deels 0,9 meter diepe rivier doorwaad en begonnen de heuvel te bestormen toen ze de zwerm speren over zich heen kregen. ‘Moe en buiten adem van het harde lopen en door wonden verzwakt werden de Atrebaten snel de heuvel af naar de rivier gedreven.’ Ze sloegen op de vlucht. Vluchten maakt extra kwetsbaar, omdat er op de rug geen dekking van het schild meer is en je een houw met een zwaard niet ziet aankomen om die te ontwijken. Daarbij kon het door 0,9 meter diep water waden op noodlottige momenten vertragend werken. ‘Terwijl ze naar de overkant probeerden te komen, joegen de Romeinen hen na en doodden met hun zwaard velen die zich in het water niet goed konden weren.’

De twee middelste legioenen naast de manschappen met Labienus wisten eveneens de aanval om te buigen van de in aantal nog niet eens half zo sterke Viromuanduërs: ‘Zo ook versloegen ergens anders twee legioenen, het Elfde en het Achtste, los van elkaar opererend, de Viromanduërs met wie ze slaags waren geraakt. Ze verjoegen hen van de heuvel en streden met hen op de rivieroever.’ Het tij leek te keren: ‘De legerknechten, die bij de achterpoort op het hoogste punt van de heuvel gezien hadden hoe de Romeinen als overwinnaars over de rivier waren gegaan, waren er meteen op uit getrokken om te plunderen.’

Maar de situatie was niet zonder gevaar omdat de oprukkende legioenen op de linkerflank nu bij die zijkant van het fort weg waren. Dat betekende dat er geen tegenstand zou zijn als Boduognatus erin zou slagen zijn tangbeweging via het kamp door te zetten. Als hij aan de andere kant via de poort het kamp weer zou weten uit te komen, stond hij in de rug van de legioenen van de linkerflank. En dat risico was aanwezig. De in de beginfase gevluchte ruiters en lichte infanterie waren waarschijnlijk daar het kamp binnengegaan en zagen dat de Galliërs het kamp al waren binnengedrongen: ‘Daar liepen ze de vijanden tegen het lijf en opnieuw gingen ze ervandoor, een andere kant op.’

De legerknechten hadden vanaf hun hogere positie bij de achterpoort de Galliërs kennelijk niet het fort zien binnenkomen. Dat kan betekenen dat ze na het zien van de overwinning op de linkerflank, via de linker buitenmuur van het kamp naar de rivier besloten te gaan. Eenmaal buiten de omwalling konden de legerknechten niet meer zien wat er in

het kamp gebeurde. De standaardhoogte was bij Caesar een 12 voet (3,6 meter) hoge omwalling met daarboven een verschansing. Zodoende konden de legerknechten doorlopen naar de rivier zonder dat ze iets merkten. Pas toen ze verder gingen, kwamen mogelijk de vluchtende ruiters en lichte infanterie uit de linker poort. Dat werd de legerknechten pas duidelijk toen 'ze omkeken en zagen dat de vijanden in onze legerplaats waren'. Geschrokken 'namen ze hals over kop de benen'. Er brak meer paniek uit: 'Tegelijkertijd brak er een wild tumult en geschreeuw los bij de mannen die met de legertros waren meegekomen; in paniek sloegen ze naar alle kanten op de vlucht.'

Juist op dat moment arriveerden 'ruiters van de stam van de Treveren – bij de Galliërs vermaard om hun uitzonderlijke dapperheid – die als hulptroepen naar Caesar waren gezonden'. Gezien zijn ontevredenheid met de eigen ruiters, zou het voor Caesar een welkome aanvulling zijn geweest waar hij mogelijk zelf om had gevraagd. Maar ze kregen door de paniek een onjuist beeld van de situatie en keerden om met het idee dat het voor de Romeinen een verloren zaak was: 'Ze werden bij aankomst door dit alles door schrik overmand. Toen ze zagen dat de legerplaats volliep met vijanden, dat de legioenen in nood verkeerden en bijna volkomen omsingeld waren, dat de legerknechten, ruiters, de slingeraars, de Numidiërs, verspreid en uiteengeslagen naar alle kanten vluchtten, dachten ze dat onze zaak verloren was en keerden naar huis terug.'

Ze misten daardoor dat de strijd uiteindelijk zou kantelen. Nadat Caesar op de rechterflank eerst wat orde en ruimte in de gelederen had geschapen, kon hij met een speciale manoeuvre de situatie verder verbeteren. 'Caesar zag dat het zevende legioen dat zich naast het twaalfde had opgesteld, evenzeer onder druk stond.' Kennelijk werden beide legioenen als gevolg van de tangbeweging deels in de rug aangevallen. Dat loste Caesar op door ze ruggelings achter elkaar op te stellen: 'Hij gaf de krijgstribunen instructie de legioenen geleidelijk aan tot één geheel samen te voegen, om dan rug aan rug de vijand aan te vallen. Dit gebeurde en nu ze elkaar tot steun waren en niet meer bang hoefden te zijn dat de vijand hen in de rug zou belagen, begonnen ze met meer durf weerstand te bieden en moediger te strijden.'

Ondertussen rukte Labienius verder op nadat de Atrebaten bij de linkerflank volledig op de vlucht waren geslagen. 'Zonder aarzelen staken onze soldaten de rivier over en voorwaarts oprukkende op dat moeilijke terrein, joegen ze de vijanden die weer weerstand boden, na een opnieuw ontbrande strijd, op de vlucht.' Labienus kon nu de heuvel beklimmen en boven op de top het kamp van de Galliërs innemen, dat waarschijnlijk niet of door slechts een kleine groep werd verdedigd.

Daar had hij wellicht uitstekend uitzicht op de strijd in en rond het

Romeinse kamp aan de overzijde van de rivier, mogelijk staande op een van de uitkijktorens. ‘En T. Labienus, die zich meester had gemaakt van het kamp van de vijanden en die van dat hoge punt waarnam wat zich afspeelde, zond het Tiende Legioen tot ondersteuning.’ Ook zelf hadden ‘de soldaten van dat legioen uit de vlucht van de ruiters en legerknechten begrepen hoe de zaak er bij de Romeinen voor stond’. Bewust van de ernst van de problemen maakten ze tempo, waarbij ze kennelijk ook Caesar, herkenbaar aan zijn opvallende mantel, in een benarde positie zagen. Daar ze begrepen ‘hoe groot het gevaar was waarin de legerplaats, de legioenen en de veldheer verkeerden, kwamen ze zo hard aangelopen als ze maar enigszins konden’. Hun komst bracht een grote ommekeer teweeg.

De rollen begonnen nu om te draaien. Terwijl Boduognatus vastliep op de rechterflank waar Caesar de twee legioenen tot een soort egelstelling had gegroepeerd, werd de Nerviër nu zelf in de rug aangevallen door het Tiende Legioen – met desastreuze gevolgen. Na een aantal uren strijd kwamen waarschijnlijk tegen het eind van de middag ook de gealarmeerde twee verse legioenen uit de achterhoede bij het slagveld aan, het Dertiende en Veertiende Legioen, wat extra moed gaf: ‘Intussen waren de soldaten van de twee legioenen die de achterhoede vormden en aan wie de bewaking van de tros was opgedragen, op het bericht dat de slag al begonnen was in looppas opgerukt en kwamen nu in zicht op de top van de heuvel.’

De legers waren nu op papier weer gelijk van omvang. En de Romeinen hadden het initiatief overgenomen en wierpen zich gemotiveerd op de Galliërs die bij het Romeinse fort in het nauw werden gedreven. Caesar zag ‘dat zelfs zij die uitgeput door hun wonden op de grond lagen, opnieuw begonnen te strijden, steunend op hun schild. De legerknechten liepen, nu ze de vijand in paniek zagen, zelfs zonder wapens op de gewapenden af en de ruiters vochten zowaar ook overal tegelijk en probeerden het nog beter te doen dan de legioensoldaten: ze wilden de schande van hun vlucht met dappere daden goedmaken.’

Het verslag eindigt met het beeld van een gevaarlijke vijand die tot de laatste druppel bloed doorvocht, onderstrepend dat het uiteindelijk toch een zeer grote overwinning op een zeer strijdlustige tegenstander was: ‘Maar de vijanden toonden, zelfs nu de hoop op behoud uiterst gering was, een geweldige moed; toen de voorsten gevallen waren, gingen de mannen die achter hen kwamen op hun lijken staan om te vechten. En toen die op hun beurt gesneuveld waren, wierpen de overlevenden, op de stapel lijken staand, als van een heuvel hun spiesen naar de Romeinen en opgevangen speren wierpen ze terug. Erkend moet worden dat mannen van een zo grote onverschrokkenheid er alle reden toe hadden om het te wagen de breedste rivier over te trekken, tegen de

steilste oever op te klauteren, het ongunstige terrein te beklimmen. Hun heldenmoed had hun het allermoeilijkste gemakkelijk gemaakt.' Het maakte Boduognatus in de negentiende eeuw tot een Belgische volksheld voor wie in 1861 in Antwerpen een inmiddels weer verdwenen standbeeld werd opgericht.[23]

Zoals besproken, getuigen goudschatten uit de omgeving mogelijk van strijders die naar het oosten zijn weggevlucht (kaart 12). Aardig detail is de mogelijkheid dat de strijders het goud tijdens de strijd gewoon bij zich droegen, zoals Diodorus van Sicilië schreef over Keltische strijders: 'Om hun polsen en armen dragen zij gouden armbanden en om hun hals zware, dikke ringen van massief goud, evenals aan hun vingers.'[24] De 104 munten van Fraire wogen bij elkaar ruim 600 gram en kunnen dus heel goed door een krijger gedragen zijn, wat al helemaal geldt voor de 15 munten van Philippeville, die samen ongeveer 100 gram wogen. Mogelijk vreesden de bezitters dat ze gevangengenomen zouden worden en verborgen ze de schat daarom. Zodoende zie je bijna voor je hoe de gevluchte mannen gehaast en mogelijk in het donker hun armbanden afdeden en samen met het geld verstopten. Dat ze de schat niet meer ophaalden, kan betekenen dat ze verder moesten vluchten en niet meer terugkwamen, gedood zijn, of misschien bij latere terugkomst de verstopplek niet meer konden vinden. Overigens blijft met de beperkte gegevens de interpretatie onzeker. Zo valt ook te denken aan offers die toestromende krijgers voor de aanvang van de strijd hebben gebracht. Ook in dat geval past de ligging van de schatten overigens beter bij een strijd bij de Samberbocht dan aan de Selle.

Het kersverse Dertiende Legioen dat hier zijn vuurdoop beleefde, zou zeven jaar later, in januari 47 voor Chr., het inmiddels ervaren legioen zijn waarmee Caesar de Rubico overstak en de burgeroorlog begon. Kort erop kregen ze versterking van het Twaalfde Legioen, dat met deze slag veel verliezen had geleden maar wel had gezien hoe Caesar hen te hulp was geschoten. Ook zo bezien zou de veldslag aan de Sabis nog lang doorwerken.

De gevolgen van de strijd

Caesar sluit zijn verslag in zijn bekende zakelijke stijl af: 'De strijd was geëindigd; hij had het Nervische volk bijna geheel uitgeroeid, bijna hun naam weggewist'. De getallen levert hij niet zelf, maar legt ze in de mond van de vrouwen, kinderen en oude mannen die zich beschermd in een moeras hadden teruggetrokken. Mogelijk zag hij dat als een stijlvorm die de gelegenheid bood de vijandelijke verliezen nog wat aan te dikken. Vanuit die hoek was de kans immers klein dat de cijfers in Rome tegengesproken zouden worden, en in geval van kritiek kon Caesar zich bovendien verweren dat hij dan kennelijk onjuist was

geïnformeerd. De stamleden zouden ‘nauwelijks vijfhonderd’ van de ‘strijdbare mannen’ hebben teruggezien, en van hun stamraad drie.[25] Ook als dat zou kloppen, is nog niet gezegd dat de anderen ook allemaal dood waren. Eerder genoemde goudschatten wijzen immers op de mogelijkheid dat men verschillende kanten op is gevlucht. Om op nog een andere manier te onderstrepen dat er maar heel weinig weerbare mannen over waren, biedt Caesar aan dat de verzwakte Nerviërs hun land en oppida mogen houden en door hem tegen naburige stammen beschermd zullen worden.

Die clementie kan ook verbloemen dat de verliezen bij de Nerviers kleiner waren dan Caesar doet voorkomen en wezenlijke aantallen strijders zich konden terugtrekken. In de bijlage is voorgerekend dat van de waarschijnlijk circa 25.000 Nerviërs die aan de Sabis verschenen, ongeveer de helft gesneuveld kan zijn. Dat is veel. Maar het aantal van slechts 500 overlevenden die Caesar de vrouwen in de mond legt, is dan veel te laag. Die 500 betreft mogelijk alleen de groep die wist uit te wijken naar de moerassen waar hun stamgenoten verborgen zaten.

Wat de betrouwbaarheid betreft van Caesars verslag van de strijd aan de Sabis, blijft het moeilijk een oordeel te vormen zonder er zelf bij te zijn geweest. Caesar lijkt hier en daar tussen de regels door toch wel open te zijn over het geluk dat hij bij deze slag had, de chaos die bij de Romeinen heerste en bijvoorbeeld de eigen ruiters die niet dapper waren. Dat sluit niet uit dat de werkelijkheid nog vele malen erger was. Opmerkelijk is wat dat betreft zijn opmerking over de ruiters van de Treveren, die volgens hem net op het moment van de kanteling aankomen, zien dat het chaos is en dan weer huiswaarts gaan. Dat lijkt een onbelangrijk detail, maar het kan betekenen dat er bij de Treveren een veel minder rooskleurig verslag van de afloop rondging. Die minder rooskleurige versie probeerde Caesar dan weg te zetten als een vertekende momentopname.

De reconstructie geeft aan dat de rol van Caesar bij deze slag mogelijk nuancering behoeft. Vaak wordt Labienus als de grote held van deze slag beschouwd. Maar de reconstructie laat zien dat Labienus op de linkerflank mogelijk een numeriek overwicht had tegenover troepen die bovendien door de rivier moesten waden en vervolgens de helling op moesten klimmen. Dat Caesar al snel zijn aandacht vestigde op de zwakke rechterflank en vanuit die moeilijke positie een insluitende tangbeweging wist te voorkomen, was belangrijk, aannemend dat het zo inderdaad verlopen is. Labienus kon daarentegen eenvoudig met overwicht en het ervaren Tiende Legioen oprukken, waarbij Caesar naar eigen zeggen de eerste opdracht gaf. En er was evenmin veel strategisch inzicht nodig om te concluderen dat het, gezien het verloop van de strijd, weinig zin had om lang in het waarschijnlijk bijna lege kamp van

de Galliërs te blijven terwijl de troepen bij het eigen kamp zichtbaar werden belaagd door een grote overmacht. Het is achteraf zelfs de vraag of Labienus niet beter vanaf de veroverde vijandelijke rivieroever de Nerviërs direct in de rug had kunnen aanvallen. Anderzijds gaf Labienus in andere situaties blijk van groot strategische inzicht. Het is daarom denkbaar dat hij bewust doorbrak om de Nerviërs van achteren te kunnen aanvallen en het merendeel van zijn twee legioenen op de oevers hield. Hij zou dan alleen met wat ruiters de situatie in het Gallische kamp verkend kunnen hebben om te voorkomen dat zijn eigen leger vandaar in de rug zou worden aangevallen, en kan het sein tot de aanval hebben gegeven zodra dat risico was uitgesloten.

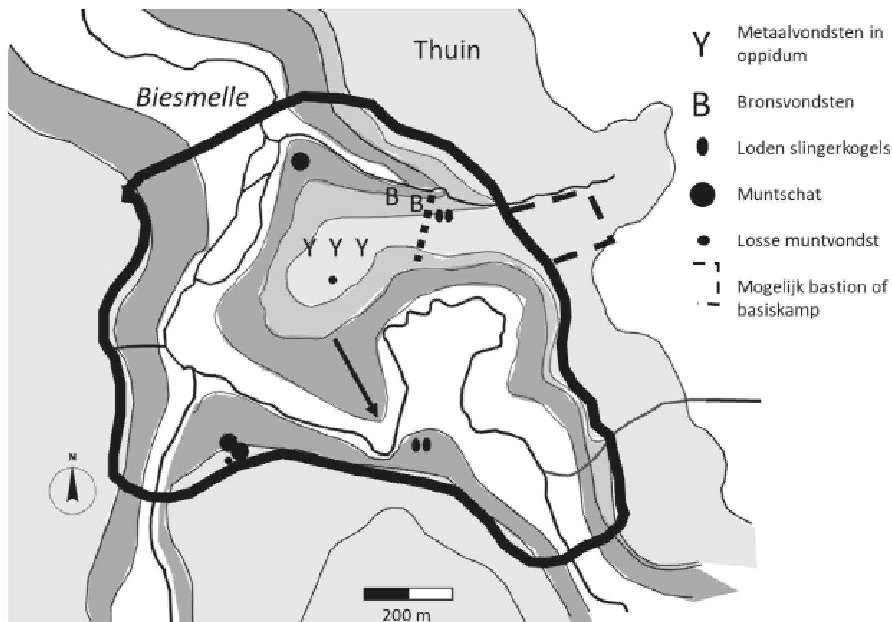
En zo blijft de interpretatie van het exacte verloop van de strijd lastig, omdat alleen de uiteindelijke overwinnaar dit stuk geschiedenis heeft geschreven en de archeologen of andere bronnen dat niet kunnen aanvullen. Zelfs de locatie is nog onzeker. Concrete vondsten op het slagveld zouden welkom zijn. Dat de archeologie op dat punt het nodige te bieden heeft, illustreert de opgraving van het Romeinse fort in het Noord-Hollandse Velsen. Daar werd in 28 na Chr. een Romeinse eenheid aangevallen. De Romeinen gebruikten loden slingerkogels die in de loop van de strijd haastig werden bijgeproduceerd en daarbij een andere vorm kregen. Daardoor gaf de verspreiding een beeld van het verloop van de strijd. En dat bleek aardig overeen te komen met het verslag van de Romeinse historicus Tacitus.[26] Sinds 2012 is op die manier ook iets meer bekend van de in de volgende paragraaf besproken insluiting van de Atuatuken door Caesar die volgde op zijn overwinning bij de Sabis. Tegelijkertijd illustreren deze twee voorbeelden dat dergelijke informatie zich niet gemakkelijk aandient. Het slagveld van Velsen kwam pas tevoorschijn bij een noodopgraving toen daar een tunnel zou worden aangelegd. De insluiting van de Atuatuken kwam pas in beeld dankzij recente metaaldetectorvondsten. Het resultaat is daar een aangrijpend beeld van de manier waarop de Atuatuken in een dodelijke wurgreep werden genomen.

8 DE UITSCHAKELING VAN DE ATUATUKEN
(VOORJAAR 57 VOOR CHR.)

De Atuatuken kwamen te laat voor de slag aan de Sabis en sloegen op de vlucht voor het leger van Caesar. De recente ontdekking van drie goudschatten heeft aannemelijk gemaakt dat het Belgische Thuin waarschijnlijk de locatie was waar Caesar op dramatische wijze de Atuatuken insloot. Een bezoek aan dit prachtige landschap met resten van een oppidum brengt de strijd tot leven. Er zijn nog restanten van de verdedigingswal zichtbaar. De hoge heuvel biedt rondom uitzicht op de overzijde van het dal waar de Romeinse troepen een bijzondere constructie bouwden. Het was een voorproefje van de latere slotbelegering van de Gallische leider Vercingetorix in Alesia. Met een meer dan 4 kilometer lange wal werden de Atuatuken ingesloten en uiteindelijk tot overgaven gedwongen. ‘Toen de Romeinen een sterke ringmuur van vijftienduizend voet lengte met talrijke bastions hadden aangelegd, bleven ze binnen de versterking.’ (Caesar).[1]

De omsingeling van de Atuatuken

Het oude Belgische stadje Thuin ten zuidoosten van Bergen, is bekend om zijn middeleeuwse hangende tuinen. Aan de voet van de hooggelegen plaats stroomt een kleine rivier die ooit het diepe dal heeft uitgesleten. Aan de overzijde ligt een tweede heuvel met een oude hoogteburcht, bekroond met het ‘Bos van de Grote Goede God’ (Bois du Grand Bon Dieu). Deze is aan drie kanten omgeven door een rivier en over land alleen via een smalle landbrug aan de oostzijde toegankelijk (kaart 15 en fotokatern fig. 10). Het is de perfecte locatie voor een hoogteburcht, waarvan nog opgeworpen wallen over zijn, onder meer vlak bij de parkeerplaats.

Kaart 15: Het oppidum bij Thuin waar Caesar in 57 voor Chr. vermoedelijk de Atuatuken insloot. Het verloop van de Romeinse omwalling is hypothetisch op basis van de door Caesar genoemde lengte van omgerekend 4,4 kilometer.

'De Romeinen hadden hen niet kunnen achtervolgen, omdat er een pauze van drie dagen was om de gewonden te verzorgen en de doden te begraven… Na drie rustdagen ging hij met zijn hele leger de gevluchte vijanden achterna,' zo schreef Caesar eerder na zijn strijd tegen de Helvetiërs.[2] Gezien de vele slachtoffers bij de strijd aan de Sabis, ligt een vergelijkbare handelwijze hier ook voor de hand. Maar de Atuatuken wisten niet vooraf of Caesar inderdaad een pauze zou inlassen. En de naar schatting 6000 strijders van de Atuatuken zouden zich moeten verdedigen tegen meer dan 30.000 goed getrainde legionairs. Daarom is het begrijpelijk dat ze zich zo snel mogelijk wilden verschansen.

Zoals een in 2012 gepubliceerd onderzoek aangaf, lag hun vluchtburcht waarschijnlijk bij Thuin. In en bij de ruim 13 hectare grote versterking zijn, precies in deze periode, drie goudschatten begraven (fotokatern fig. 10d en kaart 15). Tevens zijn op twee plekken concentraties van loden Romeinse slingerkogels aangetroffen (fotokatern fig. 10c en kaart 15). Daar de Galliërs daarvoor zelf geen lood maar klei en leem gebruikten, moeten ze Romeins zijn. En gezien de kenmerkende amandelvorm dateren ze uit de tijd van de late republiek of vroege keizertijd.[3]

Inmiddels is van zes stuks het lood geanalyseerd met als conclusie dat dit afkomstig is van loodmijnen van het Iberische Schiereiland. Dat kan

wijzen op een datering in de tijd van Caesar omdat bij exemplaren uit Duitsland uit de iets latere periode van Augustus ook afwijkend lood uit lokale mijnen uit Duitsland is gebruikt. Maar onderzoekster Müller onderstreept dat er ook nog met zuiver Spaans lood gemaakte voorbeelden uit 19-16 voor Chr. bekend zijn.[4]

Verder is duidelijk dat de versterking na de ondergang van de Atuatuken niet meer is gebruikt. Een C14-datering van elementen uit een verdedigingswal wijst op een aanleg van de versterking in de late ijzertijd tot mogelijk de vroeg-Romeinse tijd. Binnen de omwalling zijn alleen vondsten uit de late ijzertijd gedaan en niet uit de Romeinse periode van na Caesar. De los gevonden gouden munten van de Nerviërs dateren uit het begin van de jaren vijftig van de eerste eeuw voor Chr., de tijd van de Gallische oorlog. Dat geldt tevens voor de twee gevonden Eburoonse goudstukken, die beide van het alleroudste type Ia zijn, geslagen met de eerste muntstempels die hiervan bekend zijn. Het past uitstekend bij de beginjaren van de Gallische oorlog, toen de Atuatuken in 57 voor Chr. werden ingesloten.

Ook past de regionale context goed bij het verslag van Caesar. Die beschreef het als ‘een oppidum dat door zijn ligging bijzonder sterk was’. Het oppidum was volgens hem ‘namelijk aan alle kanten omringd door hoge rotsen en diepe ravijnen; er bleef alleen aan één zijde een geleidelijk hellende toegangsstrook over, niet breder dan 200 voet. Daar hadden ze ter verdediging een zeer hoge dubbele muur gebouwd en nu plaatsten ze zware rotsblokken en scherp gepunte takken op die muur.’ Zoals de onderzoeksgroep van Roymans aangaf, past de versterking bij Thuin bij dat beeld, inclusief de natuurlijke opgang aan de oostzijde die ongeveer 60 meter breed is, de door Caesar genoemde 200 voet. Van de wal is alleen het rechterdeel nog zichtbaar, waarbij Caesar met ‘dubbel’ waarschijnlijk verwijst naar een extra hoge constructie. Grote delen van het complex zijn nog niet archeologisch onderzocht.[5]

Caesar nam zeven van zijn acht legioenen mee. Het Zevende legioen stuurde hij naar de Atlantische kust om daar rust te brengen onder leiding van zijn onderbevelhebber Publius Crassus, de zoon van de schatrijke Marcus Crassus die samen met Caesar en Pompeius het driemanschap vormde. Op volle sterkte waren de zeven legioenen goed voor circa 33.500 man, wat vanwege de verliezen bij de slag aan de Sabis mogelijk wat minder was. Maar anderzijds werd de legermacht aangevuld met nog wat hulptroepen en ruiterij. Zodoende zal Caesar afgerond circa 30.000 man tot zijn beschikking hebben gehad.

Hoewel van de verdedigingswerken weinig te zien valt, maakt een bezoek toch tastbaar dat de inname van de hoogteburcht, ondanks het numerieke overwicht, niet eenvoudig was. Via de hangende tuinen kun je afdalen naar de voet van de heuvel die aan drie kanten wordt

ingesloten door de Biesmelle en een beek die daarin uitkomt (fotokatern fig. 10f). Vanaf die plek maakt een stevige klim omhoog voelbaar dat aanvallers hier flink in het nadeel zijn. De enige zwakke plek is de natuurlijke dam aan de oostzijde, waar zich nu de parkeerplaats bevindt. Daar kun je door een opening in de restanten van de wal het grote plateau betreden. Uit de diepte klinkt het geruis van de Biesmelle, met links een weids panorama dat een machtig gevoel geeft (fotokatern fig. 10e). Aan het uiteinde van het plateau kun je bij de linkerhoek, staand op een rotsformatie, begrijpen waarom de verdedigers meenden een kans te maken.

Caesar begon het beleg waarschijnlijk net als bij de vergelijkbare hoogteversterking Avaricum bij Bourges in 52 voor Chr. die hij omschreef als ‘aan bijna alle kanten omringd door een rivier en moerassen met maar één en dan nog wel heel smalle toegansgweg’. Hij sloeg zijn legerplaats op bij de smalle toegang, wat in Thuin aan de oostzijde is (kaart 15).[6] Nadat de Atuatuken zonder succes enkele keren een uitval waagden, deed Caesar iets opmerkelijks waarbij mogelijk zijn ingenieur Mamurra betrokken was. De Atuatuken werden door de Romeinen geheel ingesloten ‘toen die een sterke ringmuur van vijftienduizend voet lengte met talrijke bastions hadden aangelegd’.[7] Gezien de beschrijving was deze zo hoog mogelijk geplaatst zodat de Atuatuken een steile klim ernaartoe zouden moeten maken. Roymans en zijn team merkten op dat met een lengte van 4,4 kilometer inderdaad een ring rond de versterking valt aan te leggen, de toppen van de heuvels volgend (kaart 15). Mogelijk was zoals in Alesia de afstand tussen de bastions gemiddeld een halve mijl. Gewapend met die inzichten laat zich een beeld van de strijd vormen. Het maakt de voorgestelde identificatie van Roymans c.s. nog aannemelijker, hoewel meer bewijsmateriaal welkom blijft.[8]

De strijd tegen onbekende wapens

Rond het plateau van de hoogteburcht loopt een pad, met tussen de bomen doorkijkjes naar de overzijde van het dal. Daar staan hier en daar huizen op de plek waar zo ongeveer de torens van de Romeinse omwalling moeten hebben gestaan, wat een gevoel geeft van de enorme omvang daarvan (fotokatern fig. 10b). Als 30.000 Romeinse soldaten allemaal naast elkaar een cirkel vormen, kunnen ze de 4,4 kilometer lange ring zodanig bemannen dat er om de 1,5 meter een soldaat zou staan. Hoewel dat niet de opstelling was, illustreert het wel dat de krachten bij het verdedigen van de omringende verschansing sterk gespreid werden. Caesar gebruikte daarom een systeem van vuursignalen, bekend van afbeeldingen op de zuil van Trajanus. Met een vuursignaal viel de plaats van een aanval snel te melden, zodat tijdig

versterkingen naar dat punt konden worden aangevoerd. De Romeinen werkten ook met geluidssignalen zoals de ‘schallende hoorns’ die Caesar op andere plekken vermeldt. Dankzij dit 4,4 kilometer lange bouwwerk konden de Romeinen zich concentreren op het voorbereiden van de aanval, terwijl de verschansing een verrassende tegenaanval moest voorkomen.

De Romeinen bouwden een toren met stormram om de muur van de ingesloten Atuatuken aan te vallen. Het was standaard dat de ‘Romeinse soldaten onder vooruitgeschoven schutdaken een belegeringsdam bouwden’.[9] Die liep doorgaans schuin omhoog om te voorkomen dat de voet van de wal de aanvalstoren op te grote afstand hield. Dat verklaart dat het kennelijk de bedoeling was de ‘zware toren op de muur te kunnen zetten’, dus op gelijke hoogte met de muur boven op de verdedigingswal. Bij Marseille was zo’n wal ruim 20 meter hoog.

Wat betreft de exacte locatie van de belegeringsdam was dat zeer waarschijnlijk de natuurlijke dam of de noordoosthoek direct ernaast. De natuurlijke wal had als voordeel dat er waarschijnlijk alleen met de hand gegraven grachten lagen die snel gedicht konden worden. Maar daar stond tegenover dat de verdedigingslinie daar hoger was. Het aantrekkelijkste alternatief was de noordoosthoek direct naast de natuurlijke wal. Daar is in Thuin het natuurlijke hoogteverschil het kleinst. Het opvullen van de natuurlijke kloof was meer werk, maar daarna hoefde de belegeringsdam minder hoog te zijn. In beide gevallen vond de aanval plaats aan de oostijde dicht bij de enige grote poort van de hoogteversterking. Vanaf die kant konden de aanvallers, eenmaal binnengedrongen, het snelst van binnenuit bij de poort komen om die te openen voor een tweede aanval via die natuurlijke dam.

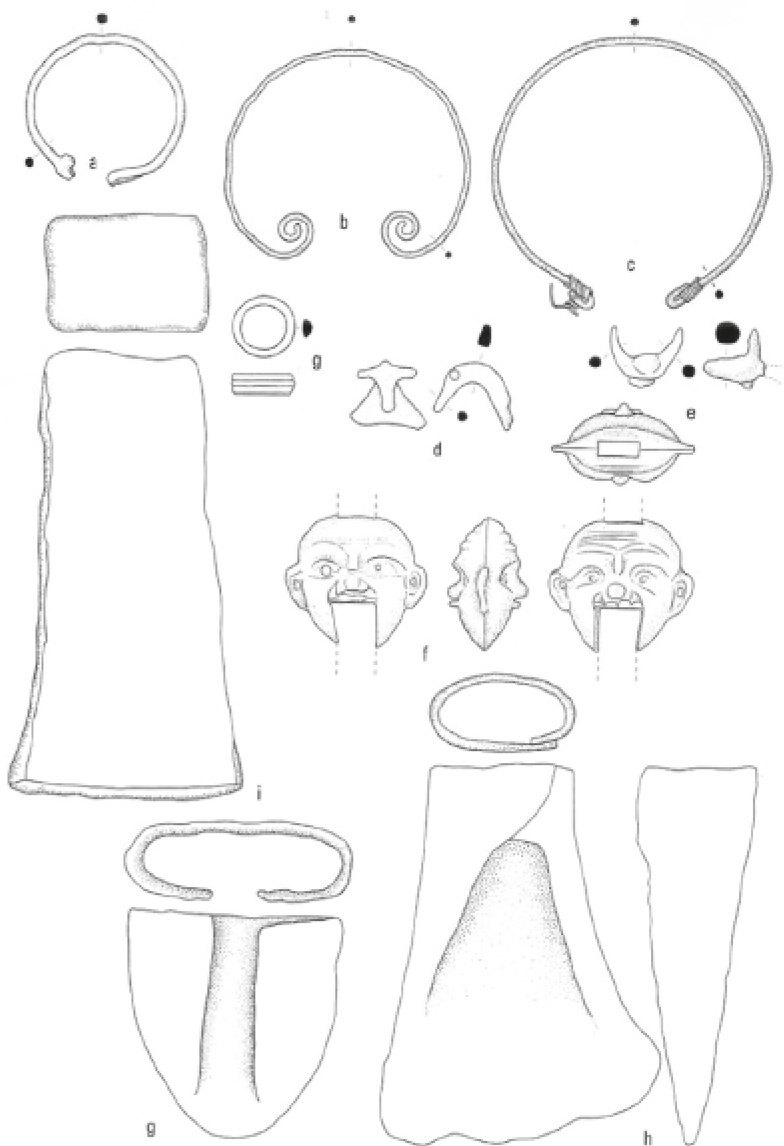
Dat de belegeringswal hier in de buurt lag, valt ook af te leiden uit een andere opmerking van Caesar. Hij stelt dat vanaf de belegeringswal de Atuatuken later werden aangevallen toen ze een massale uitval deden. Een dergelijke grootschalige uitval was alleen door de poort over de natuurlijke dam mogelijk. Kennelijk lag de belegeringswal dus op of dicht bij deze natuurlijke dam. Bijkomend voordeel was dat Caesar aan die oostzijde waarschijnlijk net als in Avaricum zijn grootste kamp had gebouwd dat zodoende rugdekking aan zijn aanvallers kon geven.

Volgens Caesar beseften de verdedigers aanvankelijk niet wat er gebeurde. Toen de Atuatuken zagen ‘dat er in de verte een toren verrees, stonden ze eerst op de muur onze mannen uit te lachen, omdat zo’n geweldig gevaarte zo’n eind weg werd opgericht,’ aldus Caesar. En ze vroegen spottend: ‘Wat voor handen en spieren die – en dan nog wel zo kleine – mannetjes dachten te hebben… dat ze zich verbeeldden een zo zware toren op de muur te kunnen zetten.’ Maar toen de Atuatuken merkten dat die toren werkelijk in beweging kwam en de muur naderde,

‘sloeg hun de schrik om het hart bij dit nieuwe en ongekende schouwspel’, aldus Caesar.

Geïmponeerd door dit machtsvertoon gaven de Atuatuken zich al over voordat de aanvalstoren over de wal hun verdedigingswerken had bereikt. Ze stuurden gezanten en stonden demonstratief hun wapens af: ‘Ze gooiden een grote hoeveelheid wapens van de muur in de gracht die voor de stad lag, zo veel dat de stapels bijna reikten tot de bovenkant van de muur en de belegeringswal,’ aldus Caesar. Dat lijkt wat overdreven, maar een stapel van zwaarden en wapentuig van duizenden krijgers kan inderdaad behoorlijk hoog zijn geweest. En de verwijzing naar de belegeringswal wekt de indruk dat de wapens daar ergens over de verschansing werden gegooid. Dat kan, zoals gezegd, een plek zijn geweest waar de verdediging niet zo hoog was, omdat de natuurlijke helling extra bescherming bood. Onzeker is het verband met de concentratie van bronzen ornamenten en appliqués (afb. 8.1), die bij deze noordwesthoek werd gevonden. Misschien zijn bij het deponeren van de wapens eerst andere gelijkende voorwerpen gegooid zoals dit bronzen materiaal, om de stapel met wapens groter te doen lijken. Later vertelt Caesar namelijk dat de Atuatuken stiekum een derde van hun wapens hadden achtergehouden.

Het leek nu vrede en de Romeinen konden na de overgave vrij in het kamp rondlopen. In een dergelijke situatie dreigde altijd plundering en verkrachting. De Griekse historicus Polybius had veldheren al gewaarschuwd dat niet toe te staan, omdat de geschiedenis leerde dat het tegen je kon werken. Caesar nam zijn maatregelen: ‘Tegen de avond gaf Caesar het bevel dat de poorten gesloten moesten worden en dat de soldaten de stad moesten verlaten om te vermijden dat ze de inwoners ’s nachts overlast zouden aandoen.’ Maar die coulante opstelling werd in de ogen van Caesar beloond met verraad. De Atuatuken hadden wapens bij zich gehouden om zo de Romeinen te kunnen verrassen met een tegenaanval.

8.1 Bronzen ornamenten en appliqués, gevonden bij de noordoosthoek van het oppidum van Thuin, op de plek waar mogelijk bij de overgave wapens en ander materiaal is gedeponeerd. Eronder twee ijzeren werktuigen van het oppidum zelf.

Bij die latere tegenaanval zouden volgens Caesar 4000 Atuatuken sneuvelen, zodat het om een grote uitbraak ging. Die vond volgens Caesar plaats tijdens de ‘derde wacht’, dat is de wacht die direct na middernacht begon. Op dat moment, waarop de Romeinen niet meer erg op hun hoede waren, deden ze ‘op een plek waar de klim naar onze verschansing het minst steil scheen, met de gehele troepenmacht een

uitval'. Direct ten oosten van de natuurlijke dam was de helling het minst steil. De Atuatuken gebruikten de achtergehouden wapens. In de wetenschap dat ze vanaf de hooggelegen Romeinse verschansing volop bestookt zouden worden, hadden de Atuatuken schilden gemaakt met een raamwerk van kurk en twijgen, overspannen met huiden. Mogelijk hoopten ze in de nacht ook op een camouflage-effect daarvan.

'Onmiddellijk werden – volgens eerdere instructies van Caesar – vuursignalen gegeven en van nabije bastions kwamen allen aanlopen naar het bedreigde punt,' aldus Caesar over het begin van de uitbraak. De Atuatuken 'moesten vechten in hun ongunstige positie tegenover tegenstanders die van dam en torens hun werptuigen slingerden'. Passend bij die opmerking vond een amateur met metaaldetector een cluster van loden Romeinse slingerkogels bij de verdedigingswal, dicht bij de noordelijke flank van de natuurlijke toegang (kaart 15 en fotokatern fig. 10c). Als de belegeringswal inderdaad op genoemd punt lag, is het heel goed mogelijk dat daar in de buurt strijd is geleverd en de slingerkogels daar terecht zijn gekomen.

Het dodelijk bereik van de loden slingerkogels wordt op 150 tot 170 meter geschat.[10] Gezien het verloop van de contouren van de heuvel is dat juist aan de noordoostzijde waar de kogels zijn gevonden, de mogelijke afstand tot de 'torens' van de omwalling waar Caesar naar lijkt te verwijzen (kaart 15). Waarschijnlijk bevond zich daar een bastion of zelfs het basiskamp van Caesar. Eerder in zijn overzicht geeft Caesar aan dat hij beschikte over speciale 'slingeraars van de Balearen', een aantal Spaanse eilanden in de Middellandse Zee. De geograaf Strabo schreef enkele decennia later: 'Hun training om slingers te leren gebruiken vanaf hun jeugd was als volgt: ouders wilden zelfs geen brood aan hun kinderen geven totdat ze het eerst met de slingerkogel konden raken.'[11] Dat de vindplaats zo mooi in het verhaal past, illustreert hoe belangrijk het is dat de vondst, inclusief de vondstomstandigheden, door de detectoramateur is gemeld.

Door dezelfde verzamelaar is in het zuiden, aan de overzijde van de Biesmelle, nog een tweede set loden slingerkogels gevonden. Kennelijk merkten de Atuatuken vrij snel dat de weg vooruit te moeilijk was, en hebben ze een poging gedaan om via het dal te ontkomen. Maar op de plek van die slingerkogels moesten ze onder een regen van slingerstenen en andere afstandswapens een weg omhoog klauteren. Het eindigde volgens Caesar in een grote slachting. 'Ongeveer 4000 man zijn er gedood; de overigen zijn in de stad teruggedreven.' De volgende dag konden de Romeinen ongehinderd 'de poorten openbreken, omdat er toch niemand meer was die de stad verdedigde'.

De gevolgen van de nederlaag van de Atuatuken

Caesar beweerde dat hij na afloop 53.000 Atuatuken als slaaf verkocht. Daarbij 'was door de opkopers hun aantal opgegeven'. Samen met de door hem genoemde 4000 gesneuvelden Atuatuken wekt Caesar daarmee de indruk dat zich 57.000 mensen in de burcht hadden teruggetrokken. Zoals uitgewerkt in de bijlage, ging het in werkelijkheid waarschijnlijk om veel minder mensen. In hoofdstuk 5 is als vuistregel aangegeven dat een vluchtburcht per hectare 1267-1584 personen kon herbergen. Dat is voor Thuin 16.500-20.500 mensen, veel minder dan de door Caesar gesuggereerde 57.000. Waarschijnlijk noemde hij het veel hogere getal alleen om invulling te geven aan zijn inleiding: 'Ze ontruimden al hun oppida en vestingen en concentreerden alles en allen in een oppidum dat door zijn ligging bijzonder sterk was.'[12] In de bijlage is aangegeven hoe hij mogelijk op basis van bestaande gegevens tot zijn hoge cijfer kwam.

Mogelijk waren er oorspronkelijk circa 6000 strijders. Caesar beweert namelijk bij zijn inleiding op de strijd dat de Atuatuken zouden afstammen van 6000 uitgeweken strijders van de Kimbren en Teutonen. Dat lijkt een verfraaiing van zijn verhaal, bedoeld om zijn tegenstander te koppelen aan de Kimbren en Teutonen. Die werden in Rome zeer gevreesd sinds ze in 105 voor Chr. met de slag bij het Franse Orange in de Provence de Romeinen een zware nederlaag hadden toebracht. Het was van origine een Germaanse stam, zodat de Germanen vanaf dat moment door de Romeinen als een gevaarlijke tegenstander werden gezien. Het door Caesar genoemde aantal van 6000 strijders kan heel goed gebaseerd zijn geweest op het werkelijke aantal Atuatuken dat tegen Caesar vocht. Aangezien er 4000 strijders werden gedood, zouden er circa 2000 gevangen zijn genomen en als slaaf verkocht. Het aantal van 6000 man op 13 hectare levert een veel geloofwaardigere dichtheid van 462 man per hectare op. Hoewel het goed mogelijk is dat er wat aanhang van de strijders in de vluchtburcht aanwezig was, is het waarschijnlijker dat veel van hun vrouwen, kinderen en oudere stamleden gewoon thuis waren gebleven. Indien van de 19.000 weerbare mannen er 4000 sneuvelden en 2000 als slaaf werden verkocht, zouden er nog 13.000 zijn overgebleven. Dat past veel beter bij het feit dat Ambiorix drie jaar later in 54 voor Chr. met succes een beroep deed op de Atuatuken.

Wel is het goed mogelijk dat Caesar in Thuin de leiders van de elite te pakken kreeg en uitschakelde, waarbij opvalt dat hij nergens een naam van een Atuatukenleider noemt. Het elimineren van deze elite zou kunnen verklaren wat Ambiorix drie jaar later terugkijkend stelde. Ambiorix zei dat hij oorspronkelijk ondergeschikt was aan de Atuatuken, maar door Caesar van die last bevrijd was. Caesar zal dat direct na de nederlaag van de Atuatuken in 57 voor Chr. hebben gedaan,

omdat er daarna bij gebrek aan Atuatukse elite weinig meer te ‘bevrijden’ viel. In lijn daarmee verwijst Cassius Dio bij Ambiorix naar ‘de ervaring die hij opdeed in dienst van de Romeinen’ voordat de Eburonenleider in 54 voor Chr. in opstand kwam.[13]

Het is denkbaar dat Caesar in 57 voor Chr., na het uitschakelen van de elite van de Atuatuken, hun rechten overdroeg aan zijn bondgenoten. Zijn trouwe bondgenoten de Remen kregen mogelijk het gezag over het gebied van de Atuatuken. Dat zou kunnen verklaren waarom, zoals besproken in hoofdstuk 17, de Remen nadien een rol speelden in het stuk van de Ardennen waar het kamp van Labienus lag. Dat was voorheen waarschijnlijk grondgebied van de Atuatuken. Evenzo zouden de Remen later van hem het gezag over hun andere buren, de Suessionen, krijgen.[14] De Treveren waren in 57 voor Chr. ook nog een bondgenoot en hadden daarom ruiters naar de slag aan de Sabis gestuurd. Mogelijk heeft Caesar hun grotere invloed op de Eburonen gegeven. Twee jaar later, in 55 voor Chr., verwees hij namelijk naar de Eburonen en Condrusen ‘die vazallen zijn van de Treveren’. Eerder waren wellicht beide buurstammen vazal van de Atuatuken.[15] Dat zou mede kunnen verklaren waarom de Eburonen het ontwerp van hun gouden staters nauwelijks na de val van de Atuatuken aanpasten. Hoewel de eerste versie daarvan dateerde uit de tijd dat ze nog ondergeschikt waren aan de Atuatuken, was het op die munten getoonde paard al afgeleid van de ogenstaters van de Treveren (kaart 7). Voorzetting van dat model zou voor de Treveren dus een goede oplossing zijn geweest.

Dat een groot deel van de strijders omkwam of werd afgevoerd, kan verklaren waarom de drie bij Thuin gevonden goudschatten niet meer zijn opgehaald. In de noordelijkste hoek van de versterking is een schat met 73 goudstukken gevonden die daar tijdens de belegering kan zijn verstopt. Verder waren twee andere goudschatten met 53 en 20 goudstukken begraven aan de overzijde van de rivier die de versterking aan drie van de vier zijden omsluit (kaart 15). Aangezien daar op dezelfde plek dicht bij elkaar nog meer waardevolle zaken uit de ijzertijd zijn gevonden, vermoeden onderzoekers dat het om een cultusplaats gaat waar waardevolle voorwerpen werden geofferd. Diodorus van Sicilië beschreef bij de Galliërs dergelijke goudoffers bij religieuze plaatsen. Het is dus denkbaar dat deze twee schatten als offer zijn begraven toen de Atuatuken besloten de Nerviërs te helpen, of als voorbereiding op de belegering. De derde schat in de hoek van de omwalling kan kort erop zijn begraven tijdens de aanval op het oppidum, een of enkele dagen later.

De overwinning bij de Sabis en het daarna insluiten van de Atuatuken was voor Caesar extra belangrijk. De komende periode zou namelijk zijn

mandaat voor de Gallische campagne aflopen en hij hoopte op verlenging toen hij dat najaar naar Italië reisde.[16] Hij vertrok na de overwinning eerder dan gebruikelijk naar Italië, hoewel traditioneel het oorlogsseizoen doorliep tot midden oktober. Maar er heerste in Rome onrust na een slechte oogst, wat gezien de oogsttijd al rond augustus gespeeld kan hebben. Caesar concludeerde na zijn overwinning op de Atuatuken optimistisch ‘dat heel Gallië onderworpen was’ en regelde in het noorden nog wat laatste urgente zaken. Daarna nam hij geen tijd meer voor een reeks gezantschappen van onder meer stammen van de overkant van de Rijn. ‘Omdat Caesar haast had om naar Italië en Illyrië te vertrekken, verzocht hij deze gezantschappen in het voorjaar nog eens hun opwachting te komen maken.’

In het volgende voorjaar van 56 voor Chr. kwam Caesar in Lucca met zijn twee bondgenoten in het driemanschap tot onder meer de afspraak dat zijn mandaat in Gallië met vijf jaar zou worden verlengd. Het was een afspraak die de maanden erna in de senaat werd bezegeld en het jaar erop in 55 voor Chr. daadwerkelijk in werking trad. Nadien zou blijken dat Caesar de volle vijf jaar van zijn tweede mandaat hard nodig zou hebben om de zaak echt onder controle te krijgen. Al direct in 55 voor Chr. veroorzaakte hij een slachtpartij op een manier die zelfs in Rome kritische vragen opriep. De gezaghebbende senator Cato zou zelfs aan de senaat het voorstel doen om Caesar aan de slachtoffers uit te leveren om zo de Romeinse naam te zuiveren. En omdat Cato zijn dreiging staande hield, had Caesars slachtpartij aan de Maas een lange nasleep.

9 DE SLACHTPARTIJ AAN DE MAAS
(55 VOOR CHR.)

Een inval van twee Germaanse stammen bood Caesar de kans zich in 55 voor Chr. te presenteren als de beschermheer van de Belgae. De Germanen verdreven de Menapiërs van hun woonplaatsen aan de huidige Hollandse kust, en trokken verder naar het binnenland. Daar begonnen ze vredesonderhandelingen met Caesar die hun leiders gevangennam, een schending van het oorlogsrecht die zelfs in Rome werd veroordeeld. Caesar stootte met acht legioenen door. Trots beschreef hij hoe zijn soldaten ook gillende vrouwen en kinderen ombrachten in volgens zijn eigen cijfers de grootste slachting van de Gallische Oorlog. Menselijke resten met deels zware verwondingen, afkomstig uit een oude Maasbedding bij Kessel, lijken samen met onder meer wapens een stille getuige van de groep die het water in werd gedreven. ‘Waar Maas en Rijn samenstromen, wierpen de mannen zich in de rivier en daar kwamen ze om, overweldigd door angst, vermoeidheid en de kracht van de stroom’ (Caesar). [1]

De plaats van de slachtpartij

De wilde natuur langs de oude Maasloop bij de Kesselse Dijk bij Kessel, prikkelt de fantasie over de slachting die Caesar hier aangericht zou hebben. Naar eigen zeggen verdronken door zijn actie grote aantallen Germanen in de rivier. Napoleon III schreef er al over. Hij concludeerde in zijn boek over Caesar uit 1865 dat ergens bij het nabijgelegen Fort Sint Andries de strijd gestreden moet zijn.[2] Dat fort lag immers bij een strategisch punt waar Maas en Waal elkaar zeer dicht naderen. Bovendien is de Waal de naam van een zijtak van de Rijn. De twee rivieren stonden op de plek van het fort zelfs lange tijd met elkaar in verbinding, totdat de aanleg van een sluis daar in 1856 een einde aan maakte (kaart 18). En die aansluiting past bij Caesars opmerking dat de strijd zich voltrok op de plek ‘waar Maas en Rijn samenstromen’.[3]

De aandacht kwam terug toen vanaf 1975 hier bij baggerwerkzaamheden uit de oude Maasbedding regelmatig voorwerpen uit Caesars tijd tevoorschijn kwamen. Verschillende amateurarcheologen verzamelden het opgebaggerde materiaal, onder wie Leo Stolzenbach

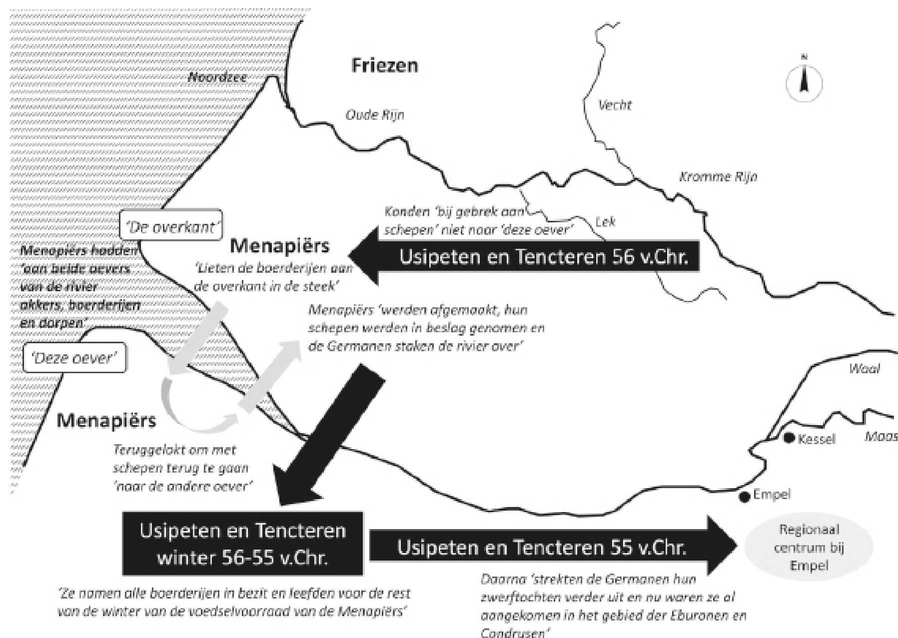
die met zijn zoon vooral in de jaren 1991-1993 ook duizenden botten vond. Verhagen en Chabon, twee andere zoekers, publiceerden daarop in 1995 het boek *Speuren naar het onverklaarbare, archeologie in het Maasdal*, met de suggestie dat hier inderdaad het slagveld van Caesar lag. En Verhagen begon in 1989 een nu door zijn zonen beheerd museum in Gewande bij Maren-Kessel. Daar niet alle vondsten uit dezelfde periode kwamen en bij baggervondsten de exacte context niet bekend is, bleven veel archeologen echter twijfelen.

In december 2015 durfde archeoloog Roymans van de Vrije Universiteit Amsterdam het op basis van nieuwe dateringen en analyses toch aan. Hij kreeg zelfs tien minuten in het veelbekeken tv-programma *De wereld draait door* om uit leggen waarom hij nu toch echt meende te kunnen vaststellen dat de door de amateurarcheologen gevonden resten van de slachtpartij van Caesar afkomstig moesten zijn. Het ging om resten die blijkens een reconstructie van de Romeinse rivierloop zijn aangetroffen bij een bocht in de Maas, vlak bij de vroegere aansluiting op de Waal alias Rijn. Het is een plek waarvan goed voorstelbaar is dat de Germanen daar mede door het water ingesloten raakten (kaart 18). Begin 2018 publiceerde Roymans nog meer details. Een aantal archeologen bleef kritisch, in afwachting van het hierover uiteindelijk te publiceren boek van Roymans, maar het onderwerp stond weer op de agenda. Dat is mede zo belangrijk, omdat het om de eerste gedocumenteerde veldslag uit de Nederlandse geschiedenis zou gaan. Reden genoeg om de ontwikkeling te reconstrueren.[4]

Caesar had zijn pijlen gericht op de Germaanse Usipeten en Tencteren. Die waren door de Germaanse Sueben verdreven en in westelijke richting uitgeweken. Ze staken de Rijn over en begaven zich naar het kustgebied. Daarmee kwamen ze terecht in het gebied dat Caesar inmiddels tot zijn Gallië rekende. In de Romeinse tijd lag er tussen het Zuid-Hollandse kustgebied en het binnenland een groot, ondoordringbaar veengebied. Dat betekent dat de wel begaanbare oevers van Rijn en Maas voor de Germanen de enige mogelijkheid waren om het kustgebied te bereiken. Ze vielen in het kustgebied van de Noordzee de Menapiërs lastig, volgens de inleiding van Caesar bij de Rijn, en wel ‘niet ver van zijn uitmonding in zee’ (kaart 16). Destijds had de Rijn meerdere mondingen verspreid langs de huidige Nederlandse kust. De Menapiërs bewoonden een specifiek deel van de kust en dus moet het de monding van de Rijn zijn geweest waar ze ‘aan beide oevers van de rivier akkers, boerderijen en dorpen’ hadden. De verlande noordelijkste tak van de Rijn bevond zich in het huidige Noord-Holland buiten het gebied van de Menapiërs. De middelste was de Oude Rijn die ook destijds bij Katwijk in zee uitkwam. Tot slot was er de circa 35 kilometer zuidelijker gelegen monding van de zuidelijke

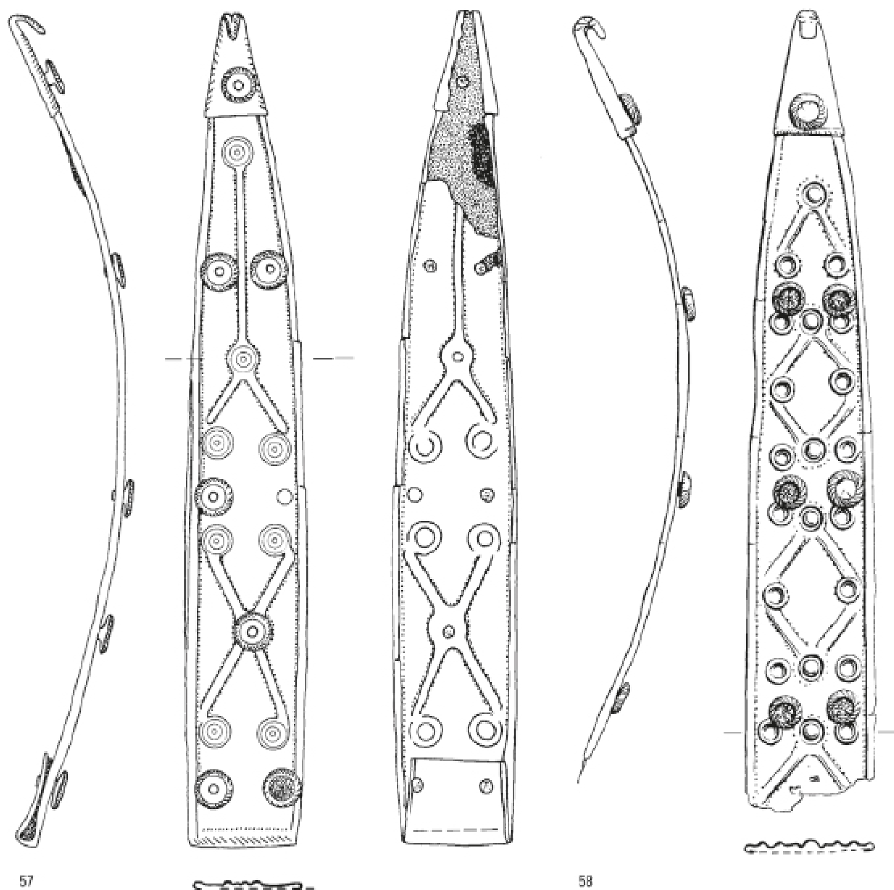
Rijntak. Die stroomde onder de naam Waal in de richting van de zee en vermengde zich nogmaals met de Maas in een destijds nog groot zeegat dat in de Noordzee uitkwam.

Ten noorden van de Oude Rijn woonden toen waarschijnlijk al de Friezen en daarom bedoelde Caesar hoogstwaarschijnlijk de zuidelijke Rijntak die via de Waal en Maas in zee uitkwam. Hij schrijft dat de Menapiërs ‘de boerderijen aan de overkant van de rivier in de steek’ lieten en zich op ‘deze’ oever terugtrokken. Vanuit het zuidelijk perspectief van Caesar, die de Rijn als natuurlijke grens van het Romeinse gebied beschouwde, moeten de Menapiërs zich op de zuidelijke oever hebben teruggetrokken (kaart 16). Dat de Maasmonding daar vroeger vrij breed was, past in het beeld dat de Germanen er niet in slaagden het water over te steken. Daarop deden de Germanen alsof ze wegtrokken, en sloegen drie dagen later toe toen de Menapiërs zich veilig waanden en naar de andere, in de steek gelaten oever terugkeerden. ‘Daar werden ze afgemaakt, hun schepen werden in beslag genomen en de Germanen staken de rivier over voordat de Menapiërs aan deze kant er iets van hadden gemerkt. Ze namen alle boerderijen in bezit en leefden voor de rest van de winter van de voedselvoorraad van de Menapiërs.’

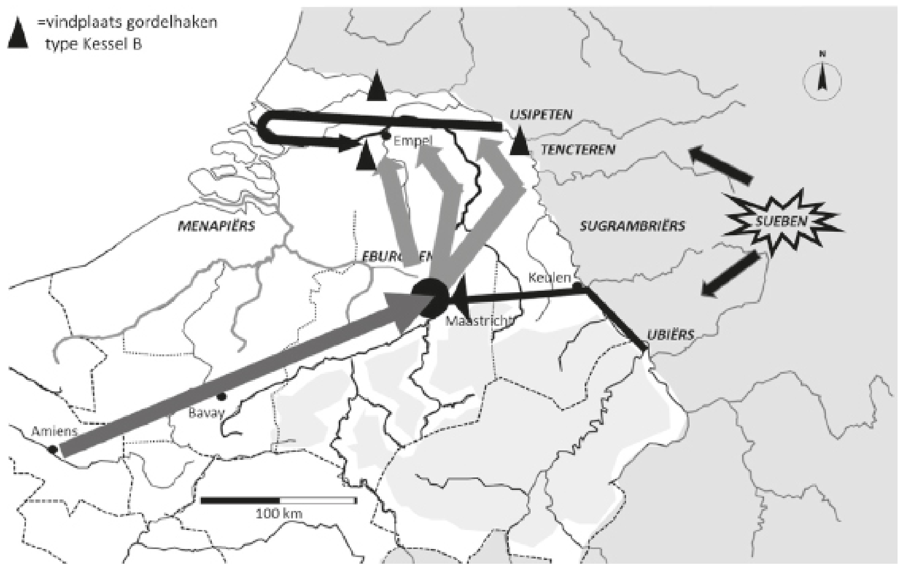
Kaart 16: Op basis van Caesars verslag meest aannemelijk route van de Usipeten en Tencteren zoals die in 56 voor Chr. optrokken naar de in het kustgebied wonende Menapiërs, inclusief de terugkeer van de Germanen naar het binnenland in 55 voor Chr.

Na in de winter daar gebleven te zijn, raakten de buitgemaakte voedselvoorraden van de Menapiërs op en trokken de Germanen in 55 voor Chr. volgens Caesar landinwaarts. Na enige tijd waren ze ‘aangekomen in het gebied van de Eburonen en Condrusen die vazallen zijn van de Treveren’. Daar zouden ze uiteindelijk door Caesar worden verslagen op een plaats ‘waar Maas en Rijn samenstromen’. Dat past zoals besproken bij de situatie bij Kessel. Misschien is er een verband met de verspreiding van de gordelhaken die naar de baggervondsten Kessel type B zijn genoemd (kaart 17 en afb. 9.1). Twee exemplaren zijn bekend uit crematiegraven van verschillende vindplaatsen in de buurt van het punt waar de Lippe vanuit het oosten in de Rijn stroomt. Mogelijk zijn de Germanen daar ergens de Rijn overgestoken. Een ander exemplaar is in Utrecht bij Leidsche Rijn gevonden en kan te maken hebben met de Germaanse tocht langs de Rivieroever naar het kustgebied. Het grootste aantal uit Kessel zou dan met de slachtpartij te maken kunnen hebben. Helaas is het aantal te klein om als hard bewijs te dienen.[5]

9.1 In Kessel uit de oude bedding van de Maas opgebaggerde bronzen gordelhaken van het type Kessel B dat alleen in het rivierengebied is gevonden en te maken kan hebben met de strijd tegen de Usipeten en Tencteren in 55 voor Chr.

Kessel lag volgens Romeinse bronnen circa 80 Romeinse mijl van de toenmalige grote Maasmonding bij de Noordzee.[6] En die 80 mijl is de afstand die in het oorlogsverslag van Caesar wordt genoemd. Helaas betreft het een passage die een betoog onderbreekt en daarom een later toegevoegde verduidelijking lijkt te zijn. Dat kan Caesar zelf hebben gedaan, maar bewezen is dat niet. Na deze veldslag stak Caesar de Rijn over bij Koblenz waar de Moezel in de Rijn stroomt. Daarom is ook wel geopperd dat Mosa (Maas) een kopieerfout is van Mosella (Moezel) en de slag bij Koblenz plaatsvond. Dat zou ook kunnen verklaren waarom Caesar zegt dat het geheel zich afspeelt ‘in het gebied van de Eburonen en Condrusen, die vazallen zijn van de Treveren’.[7] Maar dan moet de naam van de Maas op meerdere plaatsen verkeerd zijn geschreven, wat minder aannemelijk is. De Condrusen worden soms in verband gebracht met de streek Condroz ten zuiden van Amay, maar dat verband is onzeker.

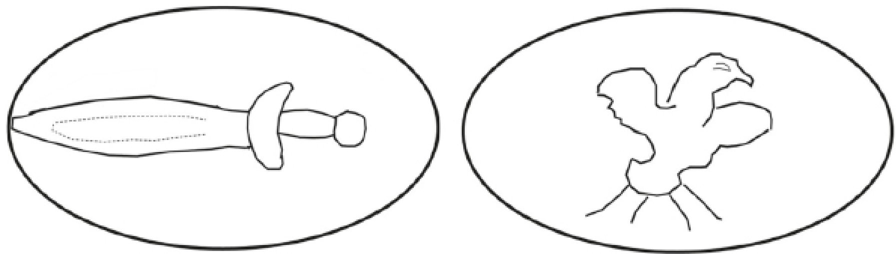

Kaart 17: De mogelijke aanvalsroutes van Caesar met zijn acht legioenen in 55 voor Chr. Daarnaast de mogelijke route van de gezanten van de Ubiërs die een deel met hem meereisden. In het noorden de tocht van de Germanen van kaart 16. De driehoeken geven de vindplaats aan van kledinghaken type B die eventueel met die tocht te maken kunnen hebben.

Hoewel er dus nog geen zekerheid bestaat, past de locatie nabij Kessel, gezien de vondsten en de huidige kennis, het beste bij Caesars

beschrijving. Het is daarom in elk geval de moeite waard te kijken hoe een en ander zou kunnen aansluiten bij de regionale situatie. De Germanen kwamen dan waarschijnlijk langs de zuidoever van de Maas terug van het kustgebied. Een logische halteplaats was de omgeving van Kessel dat, gezien de vondsten van onder meer munten, destijds al een belangrijk lokaal centrum was (kaart 16).

Interessant is wat dat betreft een loden slingerkogel die door een verzamelaar is gevonden bij Empel dat hemelsbreed circa 8 kilometer ten zuidoosten van Kessel ligt. Deze is in 2015 onder de aandacht gebracht van archeologe Zandstra die de Britse expert John Reid raadpleegde.[8] Het blijkt te gaan om een voor noordwest-Europa uniek exemplaar waarop geen letters staan maar wel een gegoten versiering, aan de ene kant een zwaard en aan de andere kant een vogel, mogelijk een adelaar. Onder meer uit Griekenland zijn vergelijkbare afbeeldingen bekend. Caesar geeft zelf aan dat hij hulptroepen uit Kreta gebruikte, overigens primair als boogschutters. Zijn slingeraars kwamen van de Balearen, een eilandengroep voor de kust van Spanje. Maar Reid acht het desgevraagd mogelijk dat de boogschutters van Kreta ook slingerkogels gebruikten. En Caesar kan andere slingeraars uit deze regio hebben ingezet.

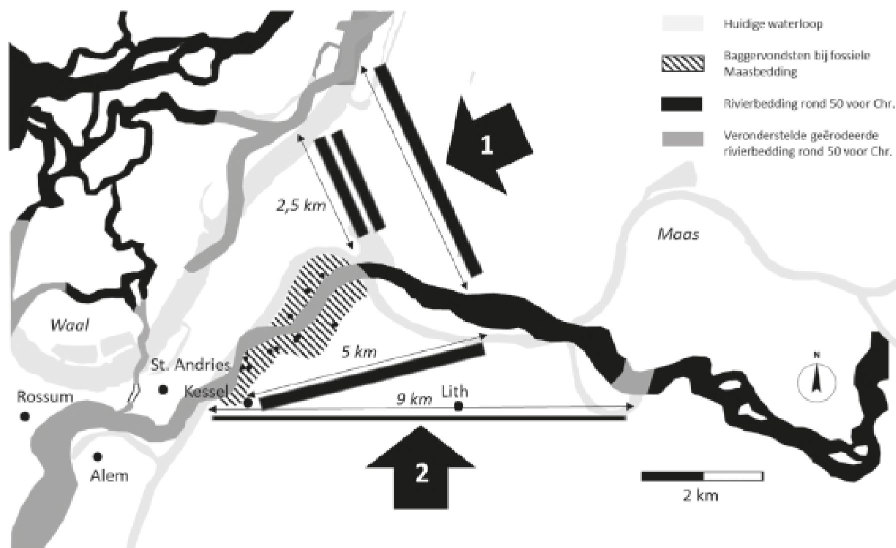

9.2 Unieke loden slingerkogel van een vroeg type dat bekend is uit het oostelijke Middellandse Zeegebied en uit de tijd van Caesar kan dateren. Afgebeeld zijn een zwaard en een vogel, mogelijk een adelaar. Gevonden door Danny Ronda op het terrein van de latere Romeinse tempel van Empel dat daarvoor ook al in gebruik was.

Omdat dit type slingerkogel als zeer vroeg geldt, zou deze gebruikt kunnen zijn door troepen van Caesar in dit gebied. Behalve met de strijd van 55 voor Chr., kan er echter ook een verband zijn met de mogelijke aanwezigheid van Labienus met 3 legioenen in 53 voor Chr., of een mogelijk derde bezoek in 51 voor Chr., beide besproken in hoofdstuk 16. En bij een enkel exemplaar valt nooit uit te sluiten dat deze door bijzondere omstandigheden pas later in de grond terecht is gekomen.

In Vechten bij Utrecht zijn vijf slingerkogels opgegraven met het nummer van het Achtste Legioen (L VIII) die door Zandstra worden onderzocht op onder meer de loodsamenstelling.[9] Vechten lag zeer

strategisch bij de afsplitsing van de Vecht van de Rijn en is in de regio een van de oudste forten uit de keizertijd. Het Achtste Legioen van Caesar was in 55 voor Chr. bij de grote veldslag aanwezig, maar het ligt niet voor de hand dat ze daarna naar Vechten zijn gegaan omdat Caesar na de strijd direct oostwaarts ging. Voor de mogelijke expedities van 53 en 51 voor Chr. is aanwezigheid in Vechten niet uitgesloten, maar hoogst onzeker. Bovendien kan dit type nog wat jonger zijn. Volgens Zandstra is eenzelfde exemplaar uit Carnuntum bij Wenen bekend dat mogelijk nog rond 6 na Chr. is gebruikt. In de pas na Caesar gebouwde forten bij Xanten en Woerden zijn vergelijkbare slingerkogels van het Vijfde Legioen gevonden.

Kaart 18: Gearceerd de vindplaats van de baggervondsten bij Kessel die een restant zouden kunnen zijn van de veldslag tussen Caesar en de Germanen in 55 voor Chr. Op basis van boringen zijn de mogelijke rivierlopen aangegeven. De peilen geven de twee mogelijke manieren (variant 1 en 2) aan waarin de Germanen bij de rivier door Caesar ingesloten kunnen zijn geraakt.

Onderzoek van de universiteit in Utrecht heeft sinds kort wat meer inzicht geboden in de rivierloop in de tijd van Caesar ter plekke. In deze zogeheten paleogeografische reconstructie is de datering van de verschillende fasen overigens nog niet geheel zeker (kaart 18).[10] De baggervondsten komen waarschijnlijk uit de Maasbedding uit de tijd van Caesar zodat op die basis niet valt te zeggen of de Germanen vanaf de noordelijke of zuidelijke Maasoever het water in zijn gedreven. Als verondersteld wordt dat de Germanen vanaf Kessel niet de Maas zijn overgestoken, zijn ze waarschijnlijk vanaf de zuidkant ingesloten in de bocht van de Maas die hier bestaan lijkt te hebben (kaart 18 variant 2).

Roymans acht echter de kans groter dat de Germanen zich aan de noordelijke oever hadden gevestigd omdat ze dat een beschermder gevoel tegen de uit het zuiden komende Romeinen gegeven kan hebben. Bovendien lijkt de natuurlijke fuik hier een stuk smaller waardoor de kans op ontsnappen kleiner was (kaart 18 variant 1). Het recente onderzoek naar de Romeinse situatie heeft duidelijk gemaakt dat er destijds geen bevaarbare verbinding bestond tussen Maas en Waal. Maar het is wel goed mogelijk dat er kleine waterverbindingen waren met een moerasachtige omgeving die voor de vluchtende Germanen evengoed een barrière gevormd kan hebben. Dat het gebeurde bij het punt 'waar Maas en Rijn samenstromen' lijkt iets meer te passen bij de fuik op de noordelijke Maasoever waar de Waal alias Rijn een directe barrière vormt. Maar het kan ook worden gelezen als een plaatsaanduiding van de betreffende Maasbocht. Mogelijk bieden nieuwe vondsten op een van de oevers in de toekomst uitsluitsel. Voor het verloop van de veldslag geldt in beide gevallen dat de Germanen ingesloten raakten op een punt waar de rivierloop een natuurlijke fuik vormde.

Wat de opmars van Caesar betreft, is het waarschijnlijk dat hij via de strategische corridor in de richting van de Maasovergang bij Maastricht trok, en via een van de Maasoevers zijn tocht in noordelijke richting vervolgde. In theorie kan hij ook vanuit Tongeren in noordelijke richting over de Kempense vlakte zijn getrokken, het Peelmoeras aan de westelijke zijde passerend (kaart 17). Maar het is twijfelachtig of die route voor een groot landleger handig was. Met de huidige gegevens lijkt een opmars langs een Maasoever daarom het aannemelijkst. Bij onderstaande reconstructie wordt in het midden gelaten welke oever dat was, omdat het op het totale beeld niet zoveel invloed heeft.

De opmars naar het noorden

Nadat Caesar vernam dat de Germanen in het noorden voor problemen zorgden, vertrok hij vanuit het zuiden 'vroeger dan hij altijd gewend was geweest, naar zijn leger'. Hij hield de gebruikelijke landdag waar hij meer informatie over de situatie kreeg en vroeg de aanwezige stamhoofden ruiters te leveren, zodat hij dat jaar in totaal over 5000 ruiters kon beschikken. Caesar meldt verder niets over de omvang van zijn eigen leger, maar doorgaans geeft hij het aan als een deel daarvan andere taken kreeg, wat hij hier niet doet. Zodoende trok hij op met 8 legioenen, wat met 4800 man per eenheid op volle sterkte goed zou zijn voor 38.400 man. Als gevolg van verliezen zal het aantal wat kleiner zijn geweest en is circa 40.000 man inclusief de ruiters een goede indicatie.

Indien Caesar, zoals beschreven in hoofdstuk 5, optrok in een colonne van 8 man breed – wat in onbekend terrein een maximum lijkt – dan

was het een imposante colonne. Die zou voor elk legioen ongeveer 1 kilometer lang zijn, gevolgd door een bagagetros van vergelijkbare lengte. Daarmee zou de totale colonne een lengte van ongeveer 16 kilometer hebben gehad. Ongeacht de details moet het de imposante indruk van een bijna oneindig groot leger gegeven hebben.

Zijn opmars werd een paar keer onderbroken door gezanten van de Germanen die hem tegemoetkwamen en hem steeds tevergeefs vroegen halt te houden. De Germanen waren volgens Caesar op de vlucht geslagen voor de Sueben omdat ‘zij al vele jaren lang door de Sueben werden bestookt en beoorloogd en ze daardoor hun akkerbouw niet meer konden uitoefenen’. Dezelfde Sueben waren de reden dat een gezantschap van Ubiërs Caesar had opgezocht, de directe buren van de Sueben. Het ging om ‘Ubiërs, van wie er gezanten bij hem waren die zich beklaagden over de wandaden van de Sueben en Caesars hulp inriepen’. Ze waren Caesars enige bondgenoot onder de Germanen aan de overzijde van de Rijn. Vanuit de strategische corridor gezien, was het logisch geweest als Caesar koeriers vooruit had gezonden en de Ubiers had verzocht hem te treffen in de buurt van de Maasovergang bij Maastricht (kaart 17). Dat was op zijn route het dichtst in de buurt van het gebied van de Ubiërs, die aan de overzijde van Koblenz woonden. Vanuit Maastricht is dat volgens de routeplanner circa 125 Romeinse mijl. Voor mensen die naar een Romeinse rechtszitting moesten komen werd een gemiddelde reissnelheid van 20 Romeinse mijl per dag redelijk geacht, wat voor gezantschappen vergelijkbaar zal zijn geweest.[11] Dat betekent dat de Ubiërs in ongeveer een week naar Maastricht konden reizen. Het kwam blijkens Caesars verslag regelmatig voor dat hij op reis overleg voerde.

Mogelijk waren de gesprekken nog niet afgerond, terwijl Caesar door moest naar het noorden. Dat kan zijn opgelost door de gezanten van de Ubiërs een stukje met Caesar mee te laten reizen. Mogelijk had Caesar toen al bedacht dat de Germanen zich bij de Ubiërs zouden kunnen vestigen en nam hij de Ubiërs mee om dat direct met de Germanen te kunnen afkaarten. Dat kan verklaren waarom hij tijdens die opmars verwijst naar ‘Ubiërs, van wie er gezanten bij hem waren’. Caesar had wellicht tijdens de gesprekken de Ubiërs de nodige hulp geboden, en van de gelegenheid gebruik gemaakt via hen zijn probleem met de ronddolende Germanen op te lossen onder het motto ‘voor wat, hoort wat’. Caesar deed de Germanen dat aanbod toen hun gezanten hem voor het eerst tegemoetkwamen. De Germanen eisten dat ze zich ergens in Gallië mochten vestigen, dreigend dat ze na de Sueben de gevaarlijkste Germanen waren. Bij die ontmoeting weigerde Caesar dat, en bood als alternatief huisvesting bij de Ubiërs: ‘Maar als ze wilden, dan mochten ze zich wel vestigen in het gebied van de Ubiërs, van wie er gezanten bij

hem waren… Hij zou de Ubiërs bevelen hen in hun land op te nemen’.

Die eerste ontmoeting vond 12 mijl plus drie dagmarsen van het Germaanse kamp plaats. Caesar had geen extreme haast en daarom lijkt een daggemiddelde van 20 mijl redelijk. In dat geval vond de eerste ontmoeting ongeveer 70 mijl van het Germaanse kamp plaats. Als dat inderdaad in de buurt van Kessel lag, zou de eerste ontmoeting ergens ter hoogte van Roermond geweest kunnen zijn. Dat is volgens de routeplanner circa 50 kilometer van Maastricht. Het zou betekenen dat de Ubiërs twee dagen met hem meegereisd waren toen de eerste gesprekken begonnen. De Germaanse gezanten gaven aan het met hun leiding te zullen bespreken, en zouden binnen drie dagen terug zijn. Dat strookt met zijn opmerking dat Caesar nog maar ‘enkele dagreizen’ van het Germaanse kamp verwijderd was. Door iets langer door te rijden, of ook te reizen aan het begin en/of eind van de tweede dag van het interne beraad, was een afstand van ongeveer 70 mijl op en neer in die tijdspanne goed te doen. Het moeten wel gezanten te paard zijn geweest.

Hoewel de Germanen hem hadden gevraagd te wachten, besloot Caesar geen tijd te verliezen en zijn opmars voort te zetten. Na drie dagen kwamen de Germaanse gezanten hem onderweg tegemoet op een plek die hooguit 12 Romeinse mijl van het Germaanse kamp verwijderd was. Dat kan dan aan een van de Maasoevers ten zuiden van Nijmegen zijn geweest. Daar lag in de buurt van Cuijk een doorwaadbare plaats die later een belangrijk oversteekpunt zou worden waarvan Romeinse brugresten zijn teruggevonden. Geconfronteerd met een nog steeds oprukkende Caesar, gaven de Germanen aan het gesprek met de Ubiërs aan te willen gaan. Ze stelden voor ‘gezanten naar de Ubiërs te sturen; als de Ubische magistraten en senaat hun onder ede zekerheid hadden gegeven, dan zouden ze, zo spiegelden ze Caesar voor, doen wat hij voorstelde: ze vroegen hem “of hij hun drie dagen tijd wilde geven om deze zaak te regelen”’.

Blijkens het verdere verloop verwijzen die drie dagen niet naar het genoemde contact met de Ubiërs, maar naar het regelen dat de Germaanse leiders persoonlijk bij Caesar konden bevestigen dat ze met zijn voorstel akkoord zouden gaan. Daarna zou de gevraagde zekerheid van de Ubiërs nog slechts een formaliteit zijn. Gezien het belang van de zaak is het aannemelijk dat de Ubiërs, die kennelijk voldoende mandaat hadden, nog bij Caesar waren. De Germaanse gezanten vroegen waarschijnlijk drie dagen, omdat ze het nu niet meer zelf konden afhandelen en de hoogste leiders erbij wilden halen. De eerste dag was dan om naar het 12 mijl verderop gelegen Germaanse kamp te gaan, de tweede om daar zaken te bespreken en te regelen, en de derde om terug te keren naar de onderhandelingstafel met hun leiders. En dat zouden ze

inderdaad doen: ‘Alle stamhoofden en oude mannen waren erbij.’ Daarbij had Caesar de termijn ingekort en aangegeven dat ze er al de volgende dag moesten zijn, waarbij hij zelf nog 4 mijl zou oprukken ‘in verband met de watervoorziening’.

Die laatste opmerking kan betekenen dat hij op het moment van het tweede gesprek op wat grotere afstand van de Maas was, mogelijk omdat hij een kortere route over hogere gronden had genomen. Het was dan begrijpelijk dat hij zijn volgende kamp dichter bij de rivier wilde opslaan, omdat – zoals besproken in hoofdstuk 5 – de watervoorziening cruciaal was. Het is een detail dat het beste past bij een tocht over de westelijke Maasoever, omdat juist hier de Maas naar het westen afbuigt. Maar dat vormt nog geen hard bewijs.

De Germaanse gezanten vroegen Caesar ‘of hij dan ten minste een bode wilde sturen naar de ruiterij in de voorhoede, om die te verbieden te vechten’.[12] Die opmerking doet vermoeden dat de Romeinse ruiters een vechtlustige indruk maakten. En het betekent dat de Germaanse gezanten de gehele 5000 ruiters tellende Romeinse voorhoede waren gepasseerd en dus heel goed wisten dat die met veel meer waren dan de 800 ruiters die de Germanen op dat moment in de buurt hadden. Caesar was er inmiddels van overtuigd dat de Germanen alleen maar tijd probeerden te rekken totdat hun ruiters van de korenvelden terug zouden komen. Om hun mensen te voeden, hadden de Germanen namelijk een grote groep ruiters naar de overzijde van de Maas gestuurd om graan te gaan halen.

De Germanen hadden daardoor op dat moment slechts 800 ruiters ter beschikking tegen 5000 Romeinse cavaleristen. Zo bezien was het voor de Germanen uiterst onhandig dat een groep Germaanse ruiters volgens Caesar de wapenstilstand, die vanwege de lopende onderhandelingen afgesproken was, verbrak. Ze voerden een aanval uit waarbij 74 Romeinse cavaleristen omkwamen. Na die aanval besloot Caesar het spel evenmin eerlijk te spelen en achtte alle middelen gerechtvaardigd. De volgende dag zochten de Germaanse leiders, zoals afgesproken, Caesar op in zijn legerplaats, die nu nog maar 8 Romeinse mijl van hun kamp lag. Toen ze begonnen met hun voorstel de wapenstilstand te verlengen, liet Caesar hen gevangennemen. Vervolgens gaf hij opdracht tot een verrassingsaanval op het Germaanse kamp. Omdat Caesar met zijn troepen zonder bepakking, die in het kamp was achtergelaten, 24 tot 26 mijl per dag kon halen, was het minder dan een halve dag marcheren. [13]

Elders wees Caesar zelf op ‘de wet aangaande de onschendbaarheid van gezanten’.[14] Het valt nauwelijks voor te stellen dat Caesar in bijzijn van de Ubiërs die diplomatieke gedragscode verbrak door de hoge Germaanse onderhandelaars gevangen te nemen. Nadat de Germaanse

gezanten bij de voorgaande ontmoeting waren vertrokken, zal Caesar de Ubiërs waarschijnlijk hebben aangegeven dat hij er met de Germanen niet uit ging komen. Dat betekende dat ze beter rechtsomkeert konden maken, omdat er gevochten zou gaan worden. Dat gaf hem vervolgens de vrije hand om een situatie te creëren die hij kon presenteren alsof het de Germanen waren die de wapenstilstand verbraken.

Het is goed mogelijk dat de 800 Germaanse ruiters met de stamhoofden waren meegekomen. Na de gevangenneming van hun leiders kunnen ze dan in opdracht van Caesar door de 5000 Romeinse ruiters zijn overrompeld. Als de Romeinse cavalerie daarbij de 800 Germaanse ruiters doodde of verjoeg, was het eigen verlies met slechts 74 man (1,5 procent van de 5000 ruiters) zeer bescheiden. Dat past bij het voordeel van een verrassingsaanval. De snelle uitschakeling van de vijandelijke ruiters zou meer ruimte bieden voor de slachtpartij die volgde.

De slachtpartij aan de Maas

Caesar schrijft hoe hij optrok in de slagorde die standaard uit drie linies naast elkaar bestond. Wel maakte hij de uitzondering dat hij de ruiterij niet voorop liet gaan, maar in de achterhoede opnam. Dit omdat de cavalerie 'na het recente ruitergevecht nog gedemoraliseerd was'. Caesar dirigeerde de legermacht persoonlijk uit de legerplaats naar buiten en formeerde de aanvalsmacht: 'Hij stelde het leger in slagorde van drie linies op en na in korte tijd 8 mijl te hebben afgelegd, kwam hij bij het kamp der vijanden aan voordat zij konden merken wat er gaande was.' [15]

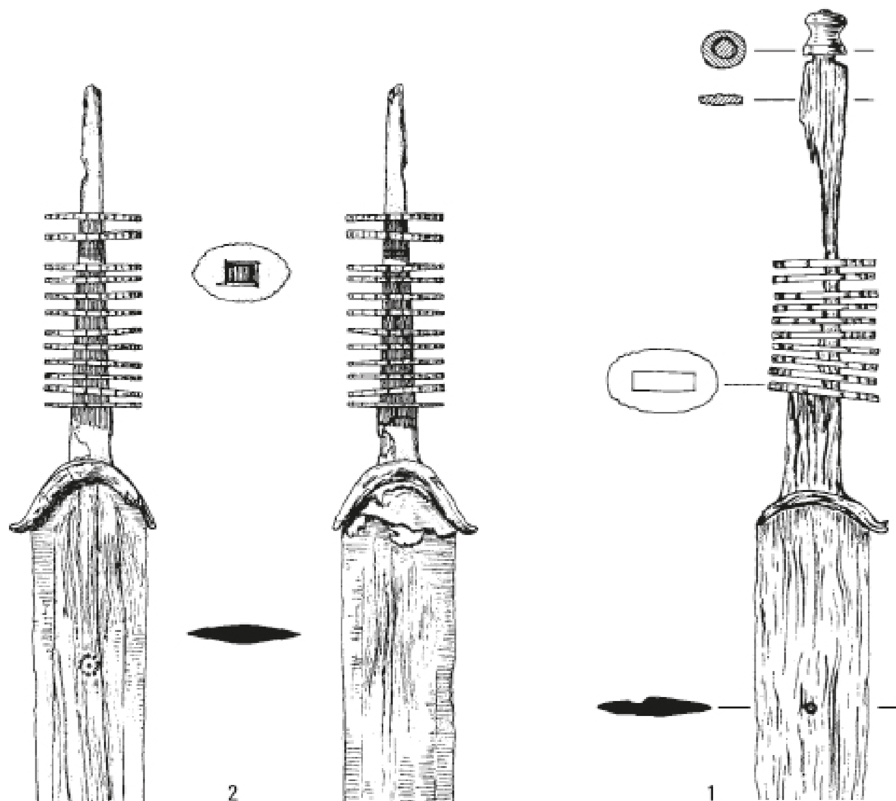
Een oprukkende formatie van 8 legioenen kon bijvoorbeeld bestaan uit 3 legioenen voorop, 2 in het midden en 3 achteraan (afb. 4.1). Een dergelijke formatie was ruim 750 meter breed en een paar honderd meter lang. In de buurt van het slagveld kon desgewenst een imposante slaglinie worden geformeerd waarin alle legioenen naast elkaar werden opgesteld. Met 8 legioenen naast elkaar en eerder genoemde 300 meter per legioen, was dat bij elkaar ongeveer 2,5 kilometer. Geprojecteerd op de lokale situatie wordt tastbaar hoe de Germanen zo werden klemgezet (kaart 18). Eerder is gewezen op de slingerkogel die een kleine 10 kilometer van Kessel bij Empel is gevonden en heel goed uit de tijd van Caesar kan dateren (afb. 9.2). Het zou kunnen betekenen dat een aantal Germanen naar die kant is uitgeweken en werd achtervolgd door de troepen van Caesar, hoewel de vondst ook met een eventuele campagne in 53 of 51 voor Chr. te maken kan hebben.

Vegetius noemt een variant waarin de legioenen zich nog verder verspreidden met nog maar drie man achter elkaar. Dat betekent volgens hem dat per legioen 'een linie uit 1666 voetsoldaten zal bestaan'. In die formatie wordt het legioen heel breed verspreid met 3

rijen van 1666 man achter elkaar. Voor die extreem brede opstelling noemt Vegetius, op basis van zijn 3 voet, een totale breedte van ‘duizend passen op vlak terrein’. Dat is ongeveer 1,5 kilometer voor 1 legioen.[16] Als Caesar dan bijvoorbeeld 6 legioenen voorop liet lopen en 2 als reserve hield, was dat bij elkaar ongeveer 9 kilometer. Het illustreert hoe Caesar naar wens formaties kon groeperen. Zo kon hij desgewenst over grote breedte de Germanen tussen Rijn en Waal insluiten (kaart 18).[17]

De Usipeten en Tencteren in het Germaanse kamp waren volledig overrompeld, zo schrijft Caesar: ‘Ineens besprong hen de angst om alles tegelijk: dat wij zo vlug gekomen waren, dat hun stamhoofden ontbraken, dat hun geen tijd was gegund om te beraadslagen en naar de wapens te grijpen. In hun verbijstering wisten ze niet wat beter was: de vijand aanvallen of het kamp verdedigen of een goed heenkomen zoeken. En terwijl hun angst zich uitte in hun geschreeuw en gedraaf, drongen onze soldaten, strijdlustiger dan ooit door het verraad van de vorige dag, het kamp binnen. Daar boden de mannen die in allerijl de wapens hadden kunnen grijpen korte tijd weerstand en vochten tussen de karren en de bagage.’ Het was een kansloos gevecht.

Niet zonder trots beschrijft Caesar hoe hij evengoed vrouwen en kinderen die buiten het kamp verbleven, de dood injoeg: ‘Er was ook een grote groep vrouwen en kinderen en deze sloeg nu naar alle kanten op de vlucht. Ik stuurde de ruiterij achter hen aan. De Germanen hoorden gegil achter zich en toen zij zagen dat hun vrouwen en kinderen gedood werden, smeten zij hun wapens neer (…) en renden hals over kop weg uit het kamp.’ De groep raakte ingesloten tussen enerzijds de rivier en anderzijds de 5000 ruiters die hen achtervolgden, met de rest van het leger erachteraan: ‘Toen zij bij het punt waren gekomen waar Maas en Rijn samenstromen, zagen zij geen heil meer in verder vluchten. Een groot aantal van hen werd gedood en de rest wierp zich in de rivier. De angst, de vermoeidheid en de sterke stroming werden hun daar fataal en ze kwamen om.’[18]

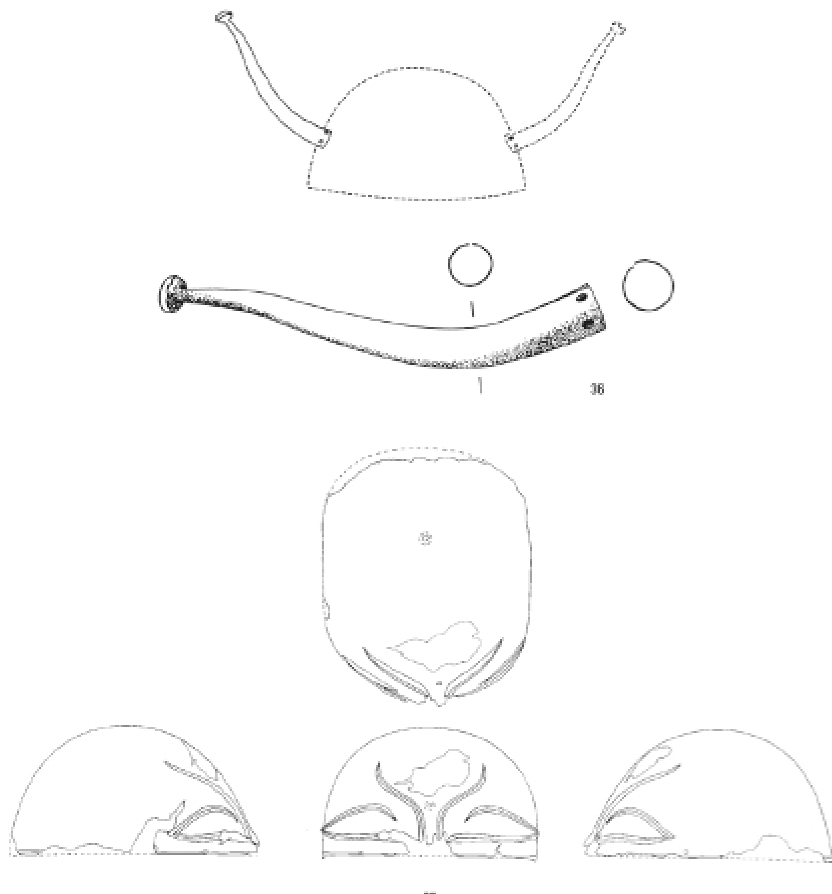
9.3 In Kessel uit de oude bedding van de Maas opgebaggerde ruiterzwaarden met kenmerkende bronzen ringen, alle waarschijnlijk in dezelfde werkplaats gemaakt. Bij het gevecht van 55 voor Chr. waren onder meer 800 Germaanse ruiters betrokken.

Het was volgens Suetonius een standaard strategie van Caesar om in een dergelijke situatie ook het vijandelijke kamp uit te schakelen: 'Nooit joeg hij zijn tegenstander op de vlucht zonder hem ook zijn legerkamp te ontnemen.' Het was immers niet de bedoeling dat de vijand de kans kreeg zich te herpakken. Zelf leed Caesar in dit geval nauwelijks verliezen: 'Onze mensen waren tot op de laatste man toe gespaard gebleven, met slechts een heel klein aantal gewonden.' [19]

Als extra argument voor Kessel als locatie van deze slachting in plaats van bijvoorbeeld Koblenz, wijst Roymans op het materiaal dat daar is gevonden, waarvan een klein deel is te zien in museum Het Gemaal in Gewande bij Maren-Kessel.[20] Er zijn vooral bij Kessel uit een oude bedding van de Maas vondsten opgebaggerd en door vrijwilligers verzameld, waaronder speren en zwaarden. Aangezien er sprake was van Germaanse ruiters, is een reeks lange ruiterzwaarden interessant die waarschijnlijk allemaal uit dezelfde werkplaats komen (fotokatern fig. 12c en afb. 9.3). Verder is er een ijzeren helm van het zogeheten Romeinse 'Port'-model met de kenmerkende wenkbrauwdecoratie, en

wel de tweedelige variant uit de tijd van de Gallische oorlog. Uit ongeveer dezelfde periode stamt een bronzen hoornachtige versiering van een inheemse helm (afb. 9.4). Veel van de vondsten dateren uit de zogeheten La Tène-periode, en wel subfase D2 uit circa 80 tot 30 voor Chr. die de tijd van de Gallische oorlog omvat. Verder zijn botten van minimaal zeventig personen naar boven gekomen (fotokatern fig. 12a-b). Bij 42 botten is een C14-datering toegepast, waarvan de helft uit de periode 200-50 voor Chr. dateert. En onderzoek naar strontiumisotopen in de tanden van drie slachtoffers maakt duidelijk dat in elk geval zij niet uit de regio kwamen.

Van de gedateerde botten vertoonden er acht verwondingen, waarvan driekwart uit de late ijzertijd. Zo bevatte de schedel van een vrouw van 40-60 jaar boven haar linker oogkas het gat van een puntig wapen zoals een speer (fotokatern fig. 12b). De enigszins rechthoekige vorm van het gat kan passen bij de typische Romeinse werpspeer, de *pilum* waarvan de ijzeren punt een vierkante doorsnede heeft. Een andere schedel van een 40-60-jarige vertoonde op het schedeldak het hakspoor van vermoedelijk een bijl. En bij een derde schedel van een 40-60-jarige was kennelijk met een zwaardslag een groot deel van het aangezicht weggeslagen. De schedel van een 30-40-jarige man was beschadigd door een zwaard en een speer. De schedel van een andere volwassene toont een waarschijnlijk door een bijl veroorzaakte perforatie. Onder de slachtoffers bevonden zich volop vrouwen en kinderen. Dat past bij het beeld dat ook zij in grote aantallen het leven lieten. De afwezigheid van knaagsporen van honden sluit aan bij een situatie waarin de slachtoffers, die in het water waren beland, direct buiten hun bereik waren.

9.4 Twee stukken van bij Kessel uit de oude bedding van de Maas opgebaggerde helmen die kunnen dateren uit de tijd van de strijd tegen de Usipeten en Tencteren in 55 voor Chr. Boven een hoornachtige versiering van een 178inheemse helm. Onder een Romeinse helm van het zogeheten Port-type met wenkbrauwen als versiering.

Overigens zijn baggervondsten lastig te interpreteren, omdat materiaal vermengd kan raken. Zo zitten er ook vondsten uit de latere Romeinse periode en zelfs de middeleeuwen tussen. En eerder is door Roymans gesuggereerd dat een deel van de voorwerpen ritueel in de Maas zou zijn gegooid, een bekend gebruik. Dat zou kunnen verklaren waarom er een zwaard is gevonden dat nog in de schede zat, en een ander zwaard dat bewust gebogen leek te zijn. Maar het een sluit het ander niet uit. De slag kan toevallig hebben plaatsgevonden bij een offerplaats, of de herinnering aan de slag kan eraan hebben bijgedragen dat in een latere tijd offers werden gebracht. Verder dient bedacht te worden dat de vondsten uit de oude Maasbedding mogelijk maar een deel van de slachting weergeven. Het kan gaan om de groep die het water in is gerend en daar is gedood of verdronken. En nadien kunnen

lijken in het water zijn gegooid. Vervolgens kunnen na het verlanden van een bedding latere bezoekers er voorwerpen hebben achtergelaten. Verder is uit het geologisch onderzoek gebleken dat de betreffende Maasbedding in de loop der tijd naar het noorden is opgeschoven waarbij materiaal is verplaatst.

Roymans kijkt daarom naar de grote getallen en noemt het aantal slachtoffers uit deze periode van de ijzertijd opmerkelijk, temeer omdat met de baggervondsten waarschijnlijk slechts het 'topje van de ijsberg' naar boven is gekomen. Hij werkt aan een boek met aanvullend onderzoek waarmee hij ook de critici hoopt te kunnen overtuigen. Zo zouden extra strontiummonsters statistisch meer kunnen zeggen over de afkomst van de slachtoffers. Het is de moeite waard.

Ondanks het positieve verslag van Caesar, klonken er in Rome zeer kritische geluiden. Zo hield senator Cato de Jongere, de felste tegenstander van Caesar, een beroemde beschuldigende toespraak. Hij verweet Caesar dat deze de aanval had uitgevoerd terwijl er nog onderhandelingen gaande waren. Hij vond het ongepast dat Caesar onderhandelaars gevangennam. Daarmee was de Romeinse erecode geschonden, de *fides*, en strijdig gehandeld met het volkerenrecht, het *ius gentium*. De Romeinen werkten veel met verdragen en daarom was het eigenbelang dat afspraken en verdragen werden nageleefd om geloofwaardig te blijven. Het in het Romeinse recht vastgelegde uitgangspunt dat afspraken nagekomen dienen te worden, is nog steeds een belangrijk principe in het internationale recht. Verder meenden de Romeinen dat er voor een oorlog een directe aanleiding moest zijn, een *casus belli*. Ook daaraan kon in dit geval getwijfeld worden.

Volgens de laat-republikeinse historicus Tanusius bepleitte Cato tijdens zijn inbreng in de senaat om Caesar persoonlijk aan de barbaren uit te leveren: 'Alleen zo kan in naam van onze staat boete worden gedaan voor het verbreken van de wapenstilstand, door de vloek af te schuiven op het hoofd van hem, die de enige schuldige is.' Cato's politieke aanval kan verklaren waarom Caesar in zijn oorlogsverslag zijn *fides* extra onderstreept met onder meer voorbeelden van de clementie die hij regelmatig getoond zou hebben. Maar de druk bleef: 'Marcus Cato, verklaarde keer op keer, en wel onder ede, dat hij hem, zodra hij zijn leger ontbonden had, voor het gerecht zou dagen', aldus Suetonius.[21] De dreiging die Caesar in Rome wachtte, boven op andere bedreigingen, kan hebben bijgedragen aan zijn latere beroemde besluit in 49 voor Chr. om met zijn leger de Rubico over te trekken op weg naar Rome.

Caesar wist uiteindelijk met succes de slachting als een noodzaak te presenteren, mede onderbouwd met de door hem zelf geschreven *Gallische Oorlog*. Daarin overdrijft hij de dreiging door te beweren dat

‘het aantal vijanden 430.000 was geweest’.[22] Dat was het grootste aantal vijanden dat hij in de gehele *Gallische Oorlog* noemt, terwijl zeker is dat hun aantal vele malen kleiner was. Zo valt de bevolking van geheel Nederland in de latere Romeinse tijd op ruwweg een kwart miljoen te schatten.[23] Het is goed mogelijk dat Caesar onder druk van de felle kritiek dit uitzonderlijk grote getal opnam. Mogelijk durfde hij deze overdrijving aan omdat er, anders dan in het geval van de cijfers van de Remen, geen bondgenoten waren die het konden tegenspreken. Hij kan een vuistregel hebben gebruikt om tot het grote getal te komen. Caesar is het concreetst over de 800 ruiters. Mogelijk was de 430.000 een schatting van de totale bevolking op basis van de vuistregel dat het aantal ruiters 1 op 100 kon zijn. Dan zou Caesar gehoord kunnen hebben dat er 3500 ruiters graan waren gaan halen en 800 waren achtergebleven. Maar zeker is dat niet.

Caesar zou in elk geval zijn reputatie kort erna flink opvijzelen door eerst zijn beroemde Rijnbrug te bouwen om de Germanen te imponeren, en daarna via de corridor naar de kust te trekken om daar nog hetzelfde jaar de oversteek naar Brittannië te maken. Dat hij die oversteek nog zo laat waagde, wekt de indruk dat de anders zo voorzichtige Caesar de druk voelde om zijn diplomatieke misser aan de Maas goed te maken. En dat was mogelijk met het bezoek aan een voor de Romeinen geheel nieuwe wereld. Die was net zo schokkend nieuw als voor onze generaties de eerste landing op de maan.

10 DE UITVALSBASIS NAAR DE BRITTEN (56-54 VOOR CHR.)

Caesar was de eerste Romeinse leider die de oversteek naar Brittannië waagde. Dat in 2017 voor het eerst de landingsplaats in Kent is geidentificeerd, maakt het verloop van de expedities van 55 en 54 voor Chr. voor ons een stuk concreter. In Rome klonken de wildste geruchten over potentiële schatten en mogelijke gevaren in een sfeer die geleken zal hebben op de spanning rond de eerste landing op de maan. Caesar trad als voorbereiding hard op om greep te krijgen op de aan de kust wonende Morinen en Menapiërs. Vooral de tweede en laatste expeditie met circa 800 schepen, 25.000 soldaten en 2000 paarden was in het gebied van de Belgae een ongekende logistieke operatie, waarbij tot 300 kilometer landinwaarts voor Caesar schepen werden gebouwd. 'Caesar liet in die winter zo veel mogelijk nieuwe schepen bouwen en oude herstellen. Hij gaf aanwijzingen omtrent afmetingen en vorm van de schepen.' (Caesar). [1]

De voorbereiding van de uitvalsbasis bij de Morinen

Caesar zou uiteindelijk in twee campagnejaren naar Brittannië reizen, in 55 en 54 voor Chr. Dat verklaart waarom hij veel waarde hechtte aan rust in het achterland van zijn haven, en langs de kust geen hinder wilde ondervinden van bijvoorbeeld piraten. Zijn leger stak 'pas over naar Brittannië, nadat hij eerst persoonlijk de havens, de vaarroute en de landingsplaatsen had onderzocht,' aldus Suetonius.[2] Als eerste voorbereiding ging hij in het najaar van 56 voor Chr. naar het Noord-Franse en Vlaamse kustgebied. 'Hoewel de zomer bijna ten einde was', bracht hij 'zijn leger naar de Morinen en de Menapiërs'.[3] Het waren volgens hem op dat moment de laatste twee Gallische stammen die zich nog niet hadden onderworpen en geen gezanten hadden gestuurd om vrede te vragen. De volgende twee jaren zou hij vanuit het gebied van de Morinen het Nauw van Calais oversteken. Daarvoor had hij de controle nodig over hun gebied en dat van hun noordelijke buren, de Menapiërs in het Vlaamse kustgebied.

Caesar meende in 56 voor Chr. 'dat hij deze oorlog snel tot een einde kon brengen', maar werd verrast door de speciale verdedigingswijze van

de kustbewoners. 'Die beide volken begonnen de oorlog heel anders dan de andere Gallische stammen.' Eerst brachten ze hun gezinnen en bezittingen in veiligheid in hun kustgebied waar 'bossen en moerassen elkaar afwisselen'. Vervolgens deden ze een verrassingsaanval vanuit de bossen op een plek waar de troepen van Caesar nog bezig waren met het bouwen van hun fort. Caesar dreef ze terug het bos in en zijn soldaten 'doodden veel vijanden'. Maar ook de Romeinen leden bij het te ver achtervolgen verliezen 'op dat moeilijke terrein'. Uiteindelijk moest Caesar door noodweer met aanhoudende regen zich terugtrekken. Dit mede omdat zijn soldaten 'niet langer in hun tenten konden blijven', wat suggereert dat ze met het noodweer in de nacht weinig aan hun tenten hadden. Hij sloeg zijn winterkampen op in Normandië bij de Aulerken en Lexiviërs. 4

Het jaar erop streed hij, zoals in het vorige hoofdstuk besproken, eerst tegen de Germanen die de Menapiërs van de Maasmonding hadden verdreven. Daarna stak hij de Rijn over. Vervolgens wilde hij ook nog een korte eerste verkenning naar Brittannië doen, hoewel 'maar een klein gedeelte van de zomer over was'. Bovendien wist Caesar 'dat de winters in deze noordelijke streken vroeg invallen'. Wellicht speelde mee dat hij de imagoschade door het gevangennemen van onderhandelende Germaanse stamhoofden eerder dat jaar, wilde wegpoetsen met wat snelle successen. Berichten uit nieuwe gebieden konden in Rome de nodige indruk maken, zoals daadwerkelijk ook het geval zou blijken. Daar zijn mandaat zich tot Gallië beperkte, schreef Caesar dat – net als vanuit Germanië – ook vanuit Brittannië gevaar dreigde voor Gallië. Daarom meende de veldheer dat het die eerste keer 'toch heel nuttig voor hem zou zijn, als hij het eiland alleen maar zou betreden, als hij uit eigen aanschouwing wist, wat voor mensen er woonden, als hij de plaatsen, de havens en de landingsmogelijkheden had leren kennen'. De Galliërs konden volgens hem die informatie niet bieden, omdat alleen wat kooplui de overtocht hadden gemaakt en daarbij niet verder waren gekomen dan de kust van het Britse eiland. 5

Hij besloot over te steken vanaf 'het land van de Morinen, omdat vandaar de kortste oversteek naar Brittannië was'. 6 Het stamgebied van de Morinen is nadien in de Romeinse keizertijd een bestuursgebied geworden (civitas Morinorum). De grenzen daarvan gingen in de middeleeuwen over in het bisdom Terwaan, genoemd naar de Romeinse hoofdplaats Tervanna bij Terwaan (Thérouanne), circa 30 kilometer van de Frans-Belgische grens. De noordelijke grens was het riviertje de IJzer, dat tegenwoordig bij het Belgische Nieuwpoort in zee stroomt op ongeveer 15 kilometer van de Franse grens. Aan de zuidkant was er een natuurlijke grens in de vorm van de rivier de Canche, die bij Étaples (Stapel) met een brede opening in zee uitmondt. Waarschijnlijk komen

die natuurlijke grenzen aardig overeen met die van de Morinen uit de tijd van Caesar. Dat betekent dat de huidige havens van Boulogne en Calais beide in hun voormalige stamgebied liggen. De Morinen die in dit gebied tot aan de Vlaamse kust woonden, werden enkele decennia na Caesars tocht in het beroemde epos Aeneas van Virgilius de 'laatsten der mensen genoemd'. Het was een karakterisering die Plinius in zijn encyclopedische Natuurlijke Historie overnam. [7]

Ongeveer halverwege beide havens ligt het kortste oversteekpunt naar Groot-Brittannië bij Kaap Zwartenes (Cap Gris-Nez), langs de kust varend ruim 70 kilometer van de Belgische grens. Die kaap steekt als een landtong (nes) in zee en bevindt zich het dichtst bij het Engelse Dover. Op slechts 33 kilometer afstand zijn met helder weer vanaf de 50 meter hoge klif aan de overzijde de witte krijtrotsen van Dover te zien.

De eerste verkenning van Brittannië

Voor de eerste korte expeditie werden 'overal uit de buurt' schepen geconfisqueerd als aanvulling op de vloot die Caesar het voorgaande jaar had laten bouwen bij de strijd tegen de opstandige stammen langs de Atlantische kust. Uiteindelijk bestond de vloot uit tachtig vrachtschepen en een aantal oorlogsschepen. Terwijl daaraan werd gewerkt, kwamen 'uit een groot deel van hun gebied' gezanten van de Morinen naar hem toe die excuses aanboden voor de strijd het jaar ervoor. Aangezien hij zich 'geen vijand in de rug' kon veroorloven, vroeg hij om gijzelaars als vredesgarantie. Hij gaf zijn onderbevelhebbers Titurius Sabinus en Aurunculeius Cotta opdracht op te trekken naar de paar deelstammen van de Morinen die geen gezanten hadden gestuurd. Met deze maatregelen meende Caesar dat hij de Morinen 'bij zijn vertrek naar Brittannië gepacificeerd had achtergelaten'.

Sabinus en Cotta moesten vervolgens grip krijgen op de noordelijke buren, de Menapiërs. Van hun stamgebied was het bisdom Doornik een restant. Maar in vergelijking met dat bisdom liep hun woongebied in de tijd van Caesar waarschijnlijk langs de kust verder door tot in het huidige Zuid-Holland. Caesar gaf Rufus het bevel over de troepen die de haven moesten beschermen. Daarna vertrok hij zelf met 2 legioenen en 2000 ruiters naar Brittannië, in totaal ruim 10.000 man. [8]

Vol verwachting begon Caesar zo in het najaar van 55 voor Chr. aan zijn eerste verkenning. 'Men vertelt dat hij naar Brittannië ging in de hoop daar parels te vinden,' aldus Suetonius.[9] Als verkenner stuurde hij Volusenus met een oorlogsschip. Die keerde op de vijfde dag terug en rapporteerde wat hij had gezien zonder zelf aan land te zijn gegaan. Daarna maakte Caesar met twee legioenen en de ruim tachtig schepen de overtocht. Eerst zag hij steile kliffen waarop de tegenstanders zich

hadden opgesteld, wat de hoge kliffen van Dover zullen zijn geweest. Hij vond dat geen goede plek en voer daarom 7 mijl verder naar een plaats waar de landing wel goed mogelijk zou zijn. Inderdaad ligt ruim 10 kilometer verderop de grote baai van Kent, die breed genoeg was. Er volgde een chaotische landing 'bij een onbegroeid vlak strand'.[10] Het werd de eerste beschreven gebeurtenis uit de Britse historie.

Aangezien de Romeinse schepen een te grote diepgang hadden, konden ze het strand niet dichtbij naderen. Daardoor moesten de soldaten door hoog water naar de kust waden, wat ze erg kwetsbaar maakte. Ter ondersteuning gaf Caesar zijn oorlogsschepen opdracht de flank van de vijand met katapulten en kruisbogen te bestoken, wat grote indruk op de Britten maakte, temeer omdat ze nog nooit zulke schepen hadden gezien. Daarna was het volgens Caesar een dappere vaandeldrager van zijn favoriete Tiende Legioen die de vastgelopen opmars naar het strand weer in beweging bracht. Bij gebrek aan cavalerie – hun afgedreven schepen waren vertraagd – werd de vijand moeizaam en waarschijnlijk met flinke verliezen teruggedreven.[11] Na de Britten zo met moeite verjaagd te hebben, werd een kamp ingericht en de komst van de ruiterij afgewacht, die pas de vijfde dag arriveerde. 'Het kamp was extra klein, omdat Caesar de legioenen zonder bagage had getransporteerd.'

Ze moesten vervolgens met verdere verkenningen wachten omdat achttien vrachtschepen op de heenweg in de problemen waren gekomen. Ze waren na vertrek 'door tegenwind' 8 mijl afgedreven en keerden terug bij een andere haven van het vasteland. Caesar noemt deze de 'verdere haven' en later de 'opperste haven'. Kennelijk lag deze haven noordelijker. Waarschijnlijk zou hij deze zo door toeval ontdekte omgeving in de tweede campagne als vertrekpunt gebruiken. De afgedreven vrachtschepen konden er weliswaar pas na vier dagen 'met een zachte bries' vertrekken, maar de reis verliep erg goed. Ook de landingsplaats was Caesar goed bevallen en zou hij het jaar daarop opnieuw gebruiken. Volgens Caesar slaagde hij er namelijk bij de tweede expeditie in 'dat deel van het eiland te bereiken waar, zoals hij nog wist, het vorige jaar de beste landingsplaats was'.

Caesar beschouwde het kennelijk als een eenmalig incident dat hij de eerste keer bij die landingsplaats last had van een lokale herfststorm. Het gevolg was dat 'geen van de schepen koers kon houden. Enkele werden teruggedreven in de richting waar ze vandaan kwamen.' [12] Dat was tijdens een springtij bij volle maan, zodat we weten dat dit eind augustus geweest moet zijn. [13]

Het vervolg van de eerste verkenning bleef beperkt tot wat lokale schermutselingen rond het kamp, waarbij de Romeinen zich onder meer verwonderden over de strijdwagens die de Britten gebruikten. Caesar

wilde voor de herfstequinox terug zijn, een vaste seizoensbaken die rond 23 september valt. Hoewel twaalf schepen door storm verloren waren gegaan, keerde het expeditieleger kort voor de herfstequinox behouden terug. [14]

De terugkeer leverde nog wel een onverwachte confrontatie met de Morinen op: ‘Alle schepen kwamen behouden aan op het vasteland, maar twee van de vrachtschepen liepen niet dezelfde haven binnen als de andere: zij zijn iets zuidelijker afgedreven.’ De circa 300 soldaten gingen aan wal en trokken op naar de iets noordelijker bij de hoofdhaven gelegen legerplaats. Onderweg werden ze belaagd door uiteindelijk ‘ongeveer 6000 Morinen’ die hun opdroegen zonder verzet hun bezittingen af te staan. De Romeinen deden dat niet: ‘De Romeinen vormden een carré en verdedigden zich.’[15] Caesar sprak van een *‘orbis’* of kring, in zijn tijd de term voor een opstelling die in het Latijn ook bekendstaat als *agmen quadratum*. Sinds de negentiende eeuw spreken militairen van een carré. Het was een defensieve opstelling waarin de Romeinse soldaten in een groot vierkant gingen staan, met in het midden een open ruimte voor de bagage en de hoogste leider.

Dankzij die opstelling hielden de slechts 300 soldaten meer dan 4 uur stand, totdat ze door ruiters van Caesar werden ontzet. De aanvallers hadden ‘aanvankelijk niet zo’n groot aantal mannen’. Maar het werd pittig toen er 6000 Morinen bij kwamen: ‘Onze soldaten boden weerstand aan de vijandelijke aanval; langer dan vier uur vochten ze uitermate dapper en doodden veel vijanden, terwijl ze zelf maar weinig verliezen leden. Toen onze ruiterij in zicht was gekomen, smeten de vijanden hun wapens zelfs op de grond en vluchtten weg. Een groot aantal is omgebracht.’ [16]

Caesar gaf Labienus, die met zijn twee legioenen uit Brittannië terugkeerde, de opdracht de volgende dag een strafexpeditie tegen de Morinen uit te voeren. ‘Die konden zich niet, zoals ze het vorige jaar hadden gedaan, in de moerassen in veiligheid brengen, want deze waren opgedroogd. Bijna allen vielen ze in handen van Labienus.’[17] Sabinus en Cotta hadden deze weerstand onder de Morinen kennelijk onderschat en waren ondertussen naar de noordelijkere buurstam, de Menapiërs, opgetrokken. Die hadden zich echter ‘in ondoordringbare wouden schuilgehouden’ zodat ze geen succes boekten. Wel hadden ze als waarschuwing ‘alle akkers verwoest, al het koren afgemaaid, alle hoeven verbrand’.[18] Zoals gebruikelijk zullen de Romeinse troepen na een paar weken de winterkampen betrokken hebben.

De grote invasie

De winter en het volgende voorjaar werden gebruikt om de grote invasie van Groot-Brittannië voor te bereiden. Daarvoor zouden 5 legioenen en

2000 Gallische ruiters worden overgezet, circa 25.000 man.[19] Voor de eerste verkenning met 2 legioenen waren 80 schepen voldoende geweest, zodat met 5 legioenen circa 200 schepen de klus hadden kunnen klaren. Maar deze keer stond Caesar een veel grotere campagne voor ogen, met kennelijk ook zwaarder materieel dat vervoerd moest worden. Hij liet daarom 28 oorlogsschepen en circa 600 vrachtschepen verzamelen en bouwen.[20] Van het vorig jaar had hij geleerd dat het schepen moesten zijn die beter geschikt waren voor de langzaam aflopende kust. Aardig is zijn aanvulling dat uiteindelijk 'meer dan achthonderd' schepen vertrokken, 'de eigen vaartuigen die particulieren voor hun plezier hadden laten bouwen meegeteld'.[21] Het roept een beetje het beeld op van Sail Amsterdam met de vele pleziervaartuigen rond de grote schepen.

Als plaats van afvaart had Caesar nu Portus Itius uitgekozen. De locatie is al eeuwen onderwerp van fel debat, maar met de nieuwe gegevens is deze nu met grote waarschijnlijkheid te bepalen. 'Hij had gehoord dat de oversteek naar Brittannië daarvandaan het gemakkelijkst was, over een afstand van dertig mijl van het vasteland af,' aldus Caesar over Portus Itius.[22] Die afstand van omgerekend 45 kilometer is bijna de helft langer dan de kortste afstand. Maar bij zijn voorgaande expeditie had Caesar ervaren dat niet alleen de afstand van belang was, maar ook de stroming en wind. Onder meer brieven dateren de afvaart begin juli.

Gezien de beschrijving en de iets grotere afstand van 45 kilometer komen voor de tweede expeditie twee locaties aan weerszijden van Cap Gris-Nez in aanmerking. Ten zuiden van die kaap werd Boulogne in de latere Romeinse tijd de belangrijkste haven. Die locatie is nog steeds belangrijk, omdat de heersende wind en stroming vanaf dat punt gunstig zijn. Vanaf de riviermonding is het precies 45 kilometer naar het Britse Dungeness, het dichtstbij gelegen punt. Anderzijds ligt ten noordoosten van Cap Gris-Nez tegenwoordig bij Calais ook een belangrijke haven, met nog steeds een directe verbinding met Dover, dat in rechte lijn op 40 kilometer afstand ligt. Daarbij komt dat de kust de afgelopen tweeduizend jaar flink veranderd is. In Nederland is er het bekende verhaal van de Brittenburg, het Romeinse fort dat bij Katwijk door de zee is verzwolgen.[23] En dichterbij zijn bij Boulogne in 1644 de restanten van de Romeinse vuurtoren bij het afkalven van de kust in zee gestort. Dat afkalven van de kust kan overigens verklaren waarom er tot nu toe geen resten zijn gevonden van het door Caesar genoemde kamp, hoewel dat aan de Britse zijde ook pas recent is ontdekt. Aan de kant van Calais had de Romeinse kust waarschijnlijk een open karakter met aansluitend moerassen, terwijl andere delen in de omgeving volgens het verslag van Caesar begroeid waren met dichte wouden. Dat betekent dat de stromingen en overheersende windrichtingen in de Romeinse tijd niet

hetzelfde geweest hoeven te zijn als tegenwoordig. Wel is duidelijk dat de Romeinen later in de keizertijd Boulogne het beste punt vonden om naar Brittannië te varen. Het heette toen Gesoriacum, wat in de laat-Romeinse tijd Bononia werd.

Als we aannemen dat vlak voor de Romeinse tijd Boulogne voor handelaren al het belangrijkste vertrekpunt was, dan ligt het voor de hand dat Caesar zijn eerste expeditie vanaf deze plaats begon, mede omdat hij aangeeft dat hij vooraf informatie had ingewonnen bij handelaren. Bij die eerste expeditie dreven 18 vrachtschepen zoals gezegd circa 12 kilometer af en kwamen uiteindelijk in een noordelijker gelegen haven terecht, mogelijk aan de andere zijde van Cap Gris-Nez. Vanaf daar konden deze schepen met een zachte bries goed de landingsplaats in Brittannië bereiken. Het is daarom mogelijk dat hij de tweede campagne vanaf die omgeving van Calais begon, bijvoorbeeld in de baai van Wissant. Die lag in de Romeinse tijd naar wordt aangenomen verder landinwaarts en kon zo beschutting bieden aan een grote vloot.

Die locatie zou verklaren waarom de door Caesar geïntroduceerde naam Portus Itius niet de naam is geworden van Boulogne, terwijl veel andere door Caesar genoemde plaatsnamen wel in gebruik bleven. Portus Itius wordt alleen enkele decennia later nog door de Griekse geograaf Strabo genoemd, die zich hierbij op Caesar baseerde.[24] Daarna verdwijnt de plaats uit de geschiedenis. Gesoriacum bij Boulogne werd de belangrijkste haven, waar Claudius bijvoorbeeld vertrok bij de nieuwe invasie van Brittannië in 43 na Chr. Dat Portus Itius voor een reis naar Brittannië achteraf gezien inderdaad minder gunstig was, kan verklaren waarom Caesar bij de tweede expeditie ‘daar ongeveer 25 dagen werd opgehouden, omdat de noordwestenwind, die in die streken het grootste deel van het jaar pleegt te waaien, de afvaart tegenhield’.[25] Dat Caesar desondanks deze plek koos, kan te maken hebben met het enorme aantal van ruim 800 schepen waarvoor in deze brede baai waarschijnlijk meer ruimte was dan in de kleine riviermonding van Boulogne.

Eind 2017 maakte Fitzpatrick van de universiteit van Leicester bekend dat door zijn team voor het eerst resten waren gevonden van de landingsplaats van Caesar. Dat was in Kent bij Ebbsfleet, dat in de Pegwell Bay ligt. Aangezien Caesar de tweede keer naar de vorige landingsplaats terugkeerde, moet hij hier met beide expedities zijn aangekomen. De ontdekte locatie past goed bij een tweede expeditie vanaf de omgeving van Wissant. Dat lieten de Britse opgravers zien aan de hand van Caesars tekst. Die beschrijft hoe zijn vloot speelbal werd van de wind en de krachtige stroming, waarvan het wisselende patroon wordt bepaald door het getij. Met die kennis was het mogelijk de tocht

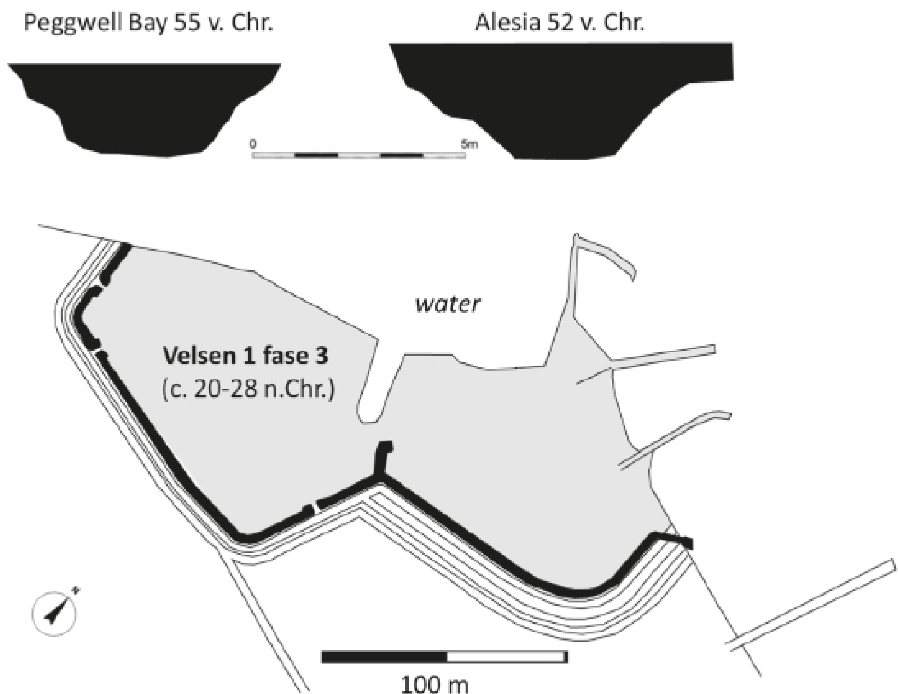
letterlijk in kaart te brengen. Daarbij zal Caesar vooraan hebben gevaren en de reis vanuit dat perspectief beschreven hebben. [26]

Caesar vertrok in de avond bij zonsondergang, waarschijnlijk om vroeg in de ochtend aan te kunnen komen. Zonsondergang was begin juli rond 20.00 uur. Aanvankelijk had hij gedurende vier uur de zuidwestenwind in de rug, waarbij de noordoostelijke stroming ervoor zorgde dat hij in bijna noordelijke richting bewoog. Rond middernacht viel de wind stil en werden zijn schepen meegedreven door de stroming in noordoostelijke richting langs de kust. Toen rond 4.00 uur de zon opging, zag Caesar schuin achter zich nog net de kust van Engeland. Vanaf een laag schip zijn halverwege het Kanaal als gevolg van de bolling van de aarde alleen de hogere delen van de Engelse kust zichtbaar. Dat kunnen in dit geval alleen de kliffen van Ramsgate zijn geweest, omdat zuidelijker de kust laag is. Vanaf daar ging Caesar bij gebrek aan wind roeiend naar de landingsplaats. Die bereikte hij rond het middaguur, dus na circa acht uur roeien. Met die kennis kun je denkbeeldig over de kaart met Caesar meevaren als hij schrijft: ‘Eerst had hij een zuidwestenwind in de rug, maar toen omstreeks middernacht de wind ging liggen, raakte hij uit koers en na door de getijdenstroom nogal ver afgedreven te zijn, zag hij bij het aanbreken van de dag Brittannië links achter zich: ze waren er voorbij gevaren. Maar toen ging hij weer met de stroom mee de andere kant op en liet uit alle macht roeien om dat deel van het eiland te bereiken waar, zoals hij nog wist, het vorige jaar de beste landingsplaats was. Bij die gelegenheid leverden onze soldaten een zeer lofwaardige prestatie: ze hielden, door zonder onderbreking hard te roeien, met hun zware vrachtschepen de snelvarende oorlogsschepen bij. Omstreeks het middaguur kwam men met de gehele vloot bij Brittannië aan.’ [27]

Er zijn bij Ebbsfleet bij de aanleg van een weg dicht bij de kust resten aangetroffen van een Romeins fort. Onder in de Romeinse gracht bevond zich aardewerk uit het midden van de eerste eeuw voor Chr. In die laag zat ook een 10,3 centimeter lang fragment van een *pilum*, het ijzeren uiteinde van een Romeinse speer met een zeer specifieke vorm. Organisch materiaal kon met de zogeheten C14-methode in een vergelijkbare vroege periode worden gedateerd.[28] De Romeinen zouden pas in 43 na Chr. een begin maken met de verovering van Groot-Brittannië, bijna een eeuw na Caesar. Daarmee is het zeer waarschijnlijk dat het veel oudere fort, waarvan maar een klein deel is onderzocht, te maken heeft met de landing van Caesar. De resten liggen ongeveer 1 kilometer landinwaarts. Maar in de middeleeuwen lag de kust maar op 0,5 kilometer afstand, wat in de Romeinse tijd waarschijnlijk nog minder was.

De dwarsprofielen maken duidelijk dat de Romeinse gracht minimaal

500 meter lang was. De gracht had niet het gebruikelijke V-vormige profiel van een spitsgracht, maar was van een platte bodem voorzien. De gracht met taluds van 45 graden en een platte bodem, was 2 meter diep en 5 meter breed. Op basis van een vergelijkbare gracht uit Alesia van de lange omwalling daar, concludeerde Fitzpatrick dat de vorm past bij een grote omwalling (afb. 10.1). Daarom neemt Fitzpatrick aan dat de constructie bedoeld was voor het beschermen van de grote landingsvloot van 54 voor Chr. Na de eerste ontdekking in 2010 bleek bij een nadere verkenning in 2015-2017 dat het kamp deels was aangepast aan de vorm van het terrein, en dat bijvoorbeeld de lage Ebbsfleetheuvel in de omwalling was opgenomen.

10.1 Boven twee grachten met platte bodem uit de tijd van Caesar. Die in Alesia was onderdeel van een reusachtige omwalling wat mogelijk ook de functie was van het exemplaar uit Ebbsfleet. Deze laatste zou in 54 voor Chr. gebruikt kunnen zijn om op het strand getrokken schepen te beschermen tegen aanvallen over land, vergelijkbaar met een dergelijke afscherming op kleine schaal in Velsen in de periode 20-28 na Chr.

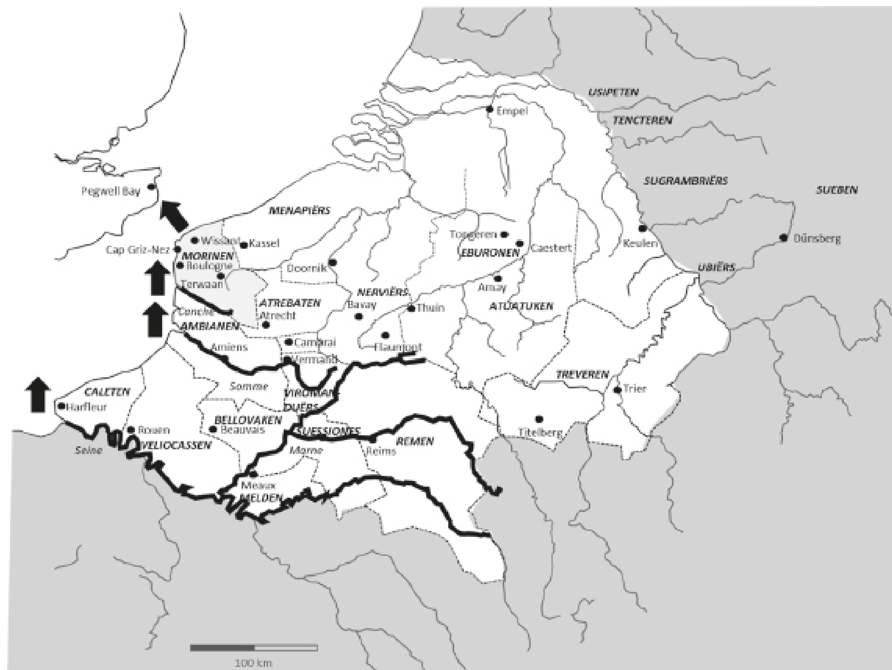
Er is een deel van een ingang gevonden. Uit de bijbehorende, met strandkiezels verharde weg, kwamen onder meer een zwaard en twee speerpunten tevoorschijn. Ook zijn botten gevonden van minimaal twee personen, met op één bot een slagspoor. De vorm van de ingang met een krap 3 meter brede dam loodrecht op de gracht lijkt sterk op die van het

in hoofdstuk 5 en 14 besproken fort bij Hermeskeil, dat ook aan Caesar is toegeschreven. [29]

Het kamp lag in de noordelijke hoek van de circa 10 kilometer brede baai, in een zandige inham die bekendstaat als Pegwell Bay. Hier lag in de Romeinse tijd het eiland Thanet voor de kust dat dankzij middeleeuwse landwinning tegenwoordig met het vasteland is verbonden. Het lijkt te gaan om het kamp van Quintus Atrius, die met zijn eenheid de op het strand getrokken schepen moest beschermen terwijl Caesar met de rest van het leger het binnenland introk. Het verloop van de omwalling was mogelijk vergelijkbaar met het eveneens onregelmatige vroeg-Romeinse fort bij Velsen uit 20-28 na Chr. (afb. 10.1). Daar was alleen de landzijde met een wal beschermd, waarbij het oppervlak een stuk kleiner was. Fitzpatrick vergelijkt het met de alleen uit de verslagen bekende omwalling van Dyrrachium in Albanië waar in 48 voor Chr. bij de strijd tussen Caesar en Pompeius ook alleen de landzijde van een haven met een omwalling was afgeschermd.

Al bij de eerste verkenning werden ‘overal uit de buurt’ schepen geconfisqueerd. Voor deze tweede veel grotere expeditie moet de inspanning voor de Belgae nog aanzienlijk groter zijn geweest. ‘Caesar liet in die winter zo veel mogelijk nieuwe schepen bouwen en oude herstellen. Hij gaf aanwijzingen omtrent afmetingen en vorm van de schepen.’ De levering van 600 schepen werd over een groot gebied verspreid. Zo schrijft Caesar dat de Melden, die in de buurt van Parijs aan de Seine woonden, 60 schepen hadden geleverd. Dat wordt toevallig vermeld, omdat hun schepen door de wind naar het beginpunt waren teruggedreven.[30] Het was vanaf hun gebied via de Seine al meer dan 300 kilometer naar de kust, afhankelijk van de mate waarin de Seine destijds meanderde. En vanaf daar was het langs de kust naar Wissant nog eens circa 250 kilometer. Vermoedelijk werden op vergelijkbare wijze schepen langs rivieren dichterbij gebouwd, waarvan de belangrijkste de Somme en de Canche zijn (kaart 19).

Toen Caligula in de keizertijd later voorbereidingen trof voor de door Claudius daadwerkelijk uitgevoerde invasie van Brittannië, vonden aan de Rijn, waarvan de monding eveneens circa 250 kilometer van Wissant ligt, ook de nodige activiteiten plaats. Maar Caesar had in 55-54 voor Chr. de Menapiërs niet echt onder controle, zodat hij vooral een beroep gedaan zal hebben op de bewoners langs de rivieren ten zuiden van Wissant. Als bijvoorbeeld de drie grote rivieren Canche, Somme en Seine elk goed waren voor 3 keer 60 schepen, verspreid over stammen langs de rivier, dan kom je al uit op 540 schepen. Daarbij was het gunstig voor het transport dat de rivieren richting zee stroomden.

Kaart 19: Illustratie van de wijze waarop het achterland van de Belgae via de rivieren kan zijn ingeschakeld bij de bouw van circa 600 schepen voor de invasie van Brittannië in 54 voor Chr. Door toeval is bekend dat de Melden bij Parijs 60 schepen leverden. Het achterland van Rijn en Schelde was waarschijnlijk nog niet stabiel genoeg.

Na deze flinke logistieke belasting volgde, na de terugkeer van de Romeinse legers in de tweede helft van 54 voor Chr., een volgende grote belasting voor de Belgae. Die zou nu ook de noordelijke stammen vol raken. Caesar schrijft dat de graanoogst dat jaar vanwege de droogte slecht was uitgevallen, een droogte die zelfs herkenbaar is in de kleinere jaarringen van bomen uit die tijd.[31] Toch deed Caesar een sterk beroep op de lokale bevolking om graan voor zijn soldaten te leveren. Daarmee ontstak hij onbedoeld een waarschijnlijk al smeulend vuur van ongenoegen. De Eburoonse leider Ambiorix zou het vuur verder opstoken, wat zou uitdraaien op – voor zover bekend – Caesars grootste nederlaag in de Gallische oorlog.

11 DE HOOGTEBURCHT VAN DE EBURONEN

De hoogteburcht bij Caestert ligt aan de Vlaamse kant van de Sint-Pietersberg. Het ondanks het fraaie landschap en uitzicht nauwelijks bij toeristen bekende complex geeft met de bewaard gebleven wallen en ingangen een goed beeld van dergelijke versterkingen. Gezien het nieuwe onderzoek gaat het om de meest waarschijnlijke locatie van de door Caesar gebruikte hoogteburcht in het gebied van de Eburonen. Terwijl er inmiddels wel verschillende zomerkampen uit de tijd van Caesar zijn opgegraven, zou dit het tot nu toe enige bekende winterkamp van Caesar zijn. Het formaat klopt met de omvang van de Romeinse legereenheid. Omdat Caesar het jaar erop het kamp hergebruikte als logistiek centrum waarvan een vermoedelijke uitbouw is gevonden, kan hij er ook zelf hebben rondgelopen. Het was een veilige versterking. ‘Het kamp verdedigde zichzelf: het was gunstig gelegen en de verschansing was stevig.’ (Caesar).[1]

Het centrum van de Eburonen

Op de Grote Markt in het centrum van Tongeren staat het trotse bronzen beeld van Ambiorix. Het is opgericht in 1866 toen nog de overtuiging leefde dat hier vlakbij het winterkamp van het door Ambiorix verslagen leger van Caesar gelegen zou hebben. Daarmee was het een krachtig nationaal symbool in de tijd dat België zich had losgemaakt van Nederland. Het feit dat niets over het uiterlijk van Ambiorix bekend is, geeft de vrijheid te geloven dat het wel zoiets zal zijn geweest. Een stoere man met imposante snor, die zelfbewust vooruitkijkt met de wapens van zijn verslagen vijanden onder zijn voeten. Het leverde de Franse beeldhouwer Bertin later nog een tweede opdracht op voor een beeld van de Franse held Vercingetorix. In het Gallo-Romeins Museum van Tongeren is een film te zien die met veel spektakel in beeld brengt hoe de Romeinen door Ambiorix in de pan werden gehakt.

Inmiddels is duidelijk dat de hooggelegen vluchtburcht waar Caesar anderhalf legioen verloor, niet op de lage heuvel in het centrum van Tongeren gelegen kan hebben. Ondanks uitgebreide opgravingen is daar niets gevonden. En het past ook niet bij het verslag van Caesar. Die beschrijft het dal van de veldslag als een *magnam convallem*. Het Latijnse

vallis klinkt nog door in de Nederlandse betekenis van 'vallei'. Met de toevoeging *con* laat *convallis* zich letterlijk vertalen als een 'samenvallei'. Dat lijkt specifieker te verwijzen naar een plaats waar de vallei tot een engte wordt samengeknepen, wat uitstekend past bij het terrein van een hinderlaag. Dezelfde term gebruikte Caesar toen de Sotiaten in een vallei een hinderlaag legden.[2] Ook wordt wel de moderne vertaling 'keteldal' gebruikt. Maar dat is een specifiekere geologische vakterm voor een gebied dat aan meer dan twee kanten wordt ingesloten en bijvoorbeeld is uitgesleten door een gletsjertong, wat een doodlopende vallei oplevert. In de eerstvolgende zin spreekt Caesar weer gewoon van een vallei (*vallis*) waarin de tegenstanders van twee zijden kwamen. Dat past bij een gewone vallei, met kennelijk de bijzonderheid dat deze op een bepaald punt relatief smal was met steile wanden.

Caesar plaatst de veldslag bij een versterking die hij Atuatuca noemt. Dat lijkt sterk op de naam Atuaca Tungrorum van het latere Romeinse Tongeren. Het van de Peutingerkaart bekende Atuaca was een verkorte vorm van het Atua*tu*ca van Caesar, of mogelijk een kopieerfout. Daarom is lang verondersteld dat ergens bij Tongeren de hoogteburcht lag. Naar zal blijken, is met de huidige kennis het plateau van Caestert een waarschijnlijker kandidaat, gelegen op het Vlaamse deel van de Sint-Pietersberg. Pas enkele decennia na Caesars dood ontwikkelde zich bij het centrum van Tongeren een eerste Romeinse nederzetting, die het nieuwe centrum van de regio zou worden.

Het kwam in deze periode vaker voor dat de naam van oude inheemse nederzettingen door de Romeinen werd verschoven over een afstand van enkele kilometers, tot soms zelfs tientallen kilometers. In de vroeg-Romeinse tijd werden regelmatig hogergelegen nederzettingen verplaatst naar een geografisch opener en aantrekkelijker locatie die aansloot bij het nieuwe Romeinse wegennet.[3] Dat gebeurde zodra de veiligheid voldoende was gewaarborgd. In plaats van goed verdedigbare natuurlijke hoogtes, speelden nu zaken als de ligging aan een belangrijke weg een rol. Zo maakte het door Caesar genoemde Noviodunum, een oppidum bij Pommiers en centrum van de Suessionen, plaats voor het 4 kilometer verderop nieuw gestichte Augusta Suessionum, het huidige Soissons. Een ander voorbeeld is de situatie bij het stamcentrum van de Atrebaten bij Arras. Daar is bij Étrun het oorspronkelijke oppidum bewaard dat Caesar Nemetocenna noemde. Later verplaatsten de Romeinen het stamcentrum naar Arras, dat ongeveer 7 kilometer oostelijker lag en de verwante naam Nemetacum kreeg. Evenzo werd het centrum van de Viromanduërs over een afstand van 10 kilometer verplaatst van Vermand naar Saint-Quentin. Verder is in hoofdstuk 5 al aangegeven dat de hoofdplaats van de Nerviërs oorspronkelijk niet bij het Romeinse Bavay lag. Mogelijke voorloper was

het ruim 20 kilometer westelijker gelegen oppidum van Flaumont-Waudrechies. En er kwamen zelfs nog grotere verplaatsingen voor. Zo werd het centrum van de Treveren verplaatst van het eerder genoemde inheemse oppidum Titelberg in Luxemburg, naar het 65 kilometer verderop gelegen Trier in Duitsland. [4]

Gezien de verspreiding van inheemse munten, lag het centrum van de Eburonen rond Maastricht en Tongeren (kaart 20). Het gebied strekte zich daar ten oosten van de Maas uit aangezien in 53 voor Chr. Germaanse ruiters na het betreden van het stamgebied van de Eburonen nog minimaal drie uur rijden van Atuatuca waren.[5] Zoals aangegeven in de bijlage, telden op basis van de cijfers van Caesar de Eburonen mogelijk circa 40.000 stamleden tegen bijna 80.000 Atuatuken en 200.000 Nerviërs. Dat past bij Caesars verwijzing naar 'de onaanzienlijke en geringe stam der Eburonen' (kaart 5).

Volgens Caesar waren de Eburonen in de tijd dat hij het gebied voor het eerst binnentrok, ondergeschikt aan hun buren de Atuatuken. Aan hen zouden ze belasting betalen en hadden ze gijzelaars afgegeven, zoals de zoon en neef van Ambiorix, die beiden 'als slaven en gevangenen waren behandeld'.[6] Zoals aangegeven in het volgende hoofdstuk, zouden in dat geval de eerste 'Eburoonse' staters van Scheers type Ia in feite staters van de Atuatuken zijn geweest. Daarbij verwezen de afbeeldingen naar goudstaters van bondgenoten, de Treveren en de over-Rijnse Germanen, die vlak bij de Treveren woonden (kaart 7). Mogelijk waren dat in eerste instantie bondgenoten van de Atuatuken. In 55 voor Chr. noemde Caesar de Eburonen de 'vazallen' van de Treveren. Twee jaar later schreef hij 'dat Ambiorix door bemiddeling van de Treveren vriendschapsbanden had aangeknoopt met de Germanen'.[7] Dat wekt de indruk dat hun formele relatie met de Germanen pas vrij laat via Trierse bemiddeling tot stand kwam. Als de Atuatuken dat eerder hadden gedaan, waren zij mogelijk verantwoordelijk voor het 'Germaanse' drievoetssymbool op de eerste staters.

In die situatie is het goed denkbaar dat de Atuatuken in het kerngebied van de Eburonen een dwangburcht in gebruik hadden die Caesar later naar hen Atuatuca noemde. [8] De Maas vormde de belangrijkste verbindingsroute tussen beide stammen en daarom was het aan de Maas gelegen Plateau van Caestert een veel logischer plek voor zo'n dwangburcht dan een locatie bij het bijna 20 kilometer van de Maas gelegen Tongeren. Het Plateau van Caestert lag zeer centraal in Eburoons gebied bij het kruispunt van de grootste rivier in de regio en de strategische corridor naar het kustgebied loodrecht daarop. Als dwangburcht kan het een rol hebben gespeeld bij de door Caesar genoemde belastinginning door de Atuatuken van de Eburonen. Dat het

van oorsprong een burcht van de Atuatuken was, kan tevens de uitzonderlijk noordelijke ligging verklaren. Het gebruik van dergelijke burchten was een traditie uit het zuiden, met bijvoorbeeld de nog goed bewaard gebleven hoogteburcht van de Atuatuken in het Belgische Thuin (fotokatern fig. 10). Noordelijker zijn ze zeer zeldzaam, wat overigens ook met het minder heuvelachtige terrein te maken heeft.[9]

Al eerder is opgemerkt dat Caesar pas in 53 voor Chr. voor de hoogteburcht de naam Atuatuca introduceert en deze naam niet gebruikt bij zijn uitvoerige beschrijving van de strijd in 54 voor Chr. Daarom is gesuggereerd dat Caesar de naam nieuw bedacht als onderdeel van zijn plan de herinnering aan de naam van de Eburonen uit te wissen. Door de burcht naar de Atuatuken te vernoemen, zou hij hun tevens onder de neus hebben gewreven dat ze ooit vazallen van de Atuatuken waren, een situatie waar Caesar hen van had bevrijd.[10]

Senator en geschiedschrijver Cassius Dio schrijft dat Ambiorix in 54 voor Chr. de Romeinen opriep tot ‘het verlaten van Eburonia’, in het Grieks in de betreffende naamval geschreven als ‘’Εβουρωνίαν’ (Ebouroonian).[11] De uitgang *-ia* kan verwijzen naar een naar een stam genoemd gebied zoals Frisia, Germania en Gallia.[12] De passage bij Cassius Dio kan dus zo worden gelezen dat Ambiorix de Romeinen adviseert zijn Eburonia te verlaten, het woongebied van de Eburonen. Een intrigerend alternatief is dat Eburonia naar de naam van de plaats zelf verwijst. De uitgang *-ia* komt namelijk ook voor bij Romeinse plaatsnamen zoals Bononia voor het laat-Romeinse Boulogne, met dezelfde naam als het Romeinse Bologna. Zelf noemt Caesar bijvoorbeeld de plaatsnamen Alesia, Aquileia, Decetia, Gergovia, Lutecia en Noreia. Eburonia (Ἐβουρωνία) zou dan de oorspronkelijke Romeinse naam van de hoogteburcht zijn. Toen Caesar de naam Atuatuca introduceerde, uitte hij de wens dat van de Eburonen ‘de stam en zijn naam’ volledig ‘van de aardbodem zouden worden weggevaagd’.[13] In dat kader kan hij de plaatsnaam Eburonia hebben afgeschaft. Maar daarbij past de kanttekening dat het pas later gebruikelijk werd dat Romeinse plaatsnamen naar de stam werden genoemd. De plaats kan daarom ook aanvankelijk een inheemse naam hebben gehad, bijvoorbeeld met de uitgang – [kwart]dunum die veel voor versterkte plaatsen werd gebruikt, eventueel met een verwijzing naar de Maas zoals meer plaatsen naar een rivier werden genoemd. Voor de zekerheid zal hier voor de hoogteburcht de naam Atuatuca alleen vanaf 54 voor Chr. worden gebruikt.

Los van de uiteindelijk onzekere intenties, ging de naam Atua(tu)ca enkele decennia later in elk geval over op de uit het niets opgebouwde nieuwe hoofdplaats in de vlakte bij Tongeren. De nieuwe stad werd genoemd naar de Tungri, de door de Romeinen nieuw geïntroduceerde

stamnaam waarmee ze de Eburonen letterlijk uit de geschiedenis schreven. De complete plaatsnaam werd Atua(tu)ca Tungrorum, het Atua(tu)ca van de Tungri.

De vermoedelijke ligging van de hoogteburcht

Het is uit Caesars beschrijving overduidelijk dat het door hem genoemde Atuatuca een hoogteburcht was vanwaaruit het Romeinse leger in een lang, diep dal kon afdalen. In het centrum van Tongeren zelf is het dal van de Jeker niet smal en er zijn ondanks grootschalige opgravingen in de latere Romeinse nederzetting geen sporen uit de tijd van Caesar gevonden. Een mogelijke locatie voor de hoogteburcht, wat verder uit het Tongerse centrum, lijkt met de huidige kennis op het eerste oog het dorpje Berg. Dat ligt zoals de naam al aangeeft op een heuvel ten oosten van Tongeren; de top komt een bescheiden 25 meter boven het dal van de Jeker uit, en er zijn hier enkele losse vondsten gedaan, waaronder tientallen Eburoonse munten.Tegen Berg als locatie van het oppidum pleit het beperkte reliëf en de breedte van het dal. Ze passen beide slecht bij Caesars woorden dat het ging om een hoogteburcht bij een diep en smal dal. Er wordt bij Berg daarom eerder gedacht aan een religieus centrum of gewone nederzetting.[14]

Voor hogere posities moet je vanaf Tongeren gezien verderop zijn in het Jekerdal, dat circa 5 kilometer buiten de stad als een echte vallei begint, met wanden die zich tot 60 meter boven het dal verheffen. Vanaf hier loopt het dal in een bocht door tot aan Maastricht, waar de Jeker na circa 25 kilometer in de Maas uitkomt. Het aldaar circa 3 kilometer brede dal van de Maas past niet bij Caesars beschrijving van het slagveld. Het is daarom met de bestaande gegevens het aannemelijkst dat de oude vluchtburcht ergens in het smallere en diepere deel van het Jekerdal lag, minimaal 5 kilometer van Tongeren.

Als we kijken naar de details en de strategische positie, is het Plateau van Caestert met de huidige kennis veruit de waarschijnlijkste optie, temeer omdat hoogteburchten uit deze periode in deze omgeving erg zeldzaam zijn. De kans op een tweede vergelijkbare, nog niet ontdekte versterking in de omgeving is daarmee vrij klein. De opgegraven hoogteburcht van Caestert overziet enerzijds de Maasverbinding met het woongebied van de Atuatuken, en anderzijds de Jeker die door het hart van het woongebied van de Eburonen loopt (fotokatern fig. 13 en 14). Bovendien past die locatie beter dan Tongeren bij de opmerking van Caesar dat de Rijn dichtbij lag.

Er valt nog een nieuw element toe te voegen aan argumenten die al in eerder onderzoek genoemd zijn voor de identificatie van Caesars kamp met dat op Caestert. En dat is een berekening van de te verwachte omvang van de versterking. Dat is mogelijk, omdat sinds kort meer

bekend is over de exacte omvang van de hoogteburcht die bij Caestert is opgegraven (afb. 5.3). Zoals berekend in hoofdstuk 5 konden dergelijke forten per hectare circa 250 tot 300 legionairs huisvesten, of circa 150 ruiters met hun paarden.

In het eerste jaar dat de hoogteburcht door Caesar werd gebruikt, ging het om het Veertiende Legioen, aangevuld met zes cohorten. Belangrijk is daarbij dat de Romeinse eenheden voor zover bekend na eventuele verliezen niet door Caesar werden aangevuld. Zoals besproken, nam het Veertiende Legioen als verse eenheid al in 57 voor Chr. deel aan de slag bij de Sabis tegen onder meer de Nerviërs, en het zal ook daarna op verschillende plaatsen hebben meegevochten. Dat betekent dat in drie jaar tijd de nodige slachtoffers gevallen zullen zijn. Ook de zes aparte cohorten waren om dezelfde reden mogelijk niet meer op volle sterkte. Toen Caesar datzelfde jaar na de nederlaag te hulp schoot en met twee legioenen optrok, telden die volgens hem bij elkaar maar 7000 man – dat is bijna driekwart van de volle sterkte van 4800 man per legioen. Zoals nader toegelicht in de bijlage, zijn er meer voorbeelden dat de legers gemiddeld na verloop van tijd met ruim een kwart waren uitgedund. Uiteraard zijn dit gemiddelden en is het niet zeker wat de exacte situatie bij de in totaal 15 cohorten bij Atuatuca was. Maar het is goed mogelijk dat van de oorspronkelijk 7200 man (15 x 480) ook hier nog maar ongeveer driekwart over was, met andere woorden ongeveer 5400 soldaten. Met 250-300 legionairs per hectare was daarvoor een kamp van circa 18 tot 21,5 hectare nodig. Bovendien was er nog de Spaanse ruiterij, waarvan de omvang onbekend is. Caesar noemt vaak 200 ruiters per legioen, wat betekent dat het 200 ruiters waren, of 300 als de 6 cohorten ook worden meegeteld.[15] Die ruiters waren dan goed voor 1 tot 2 hectare. Daarmee zou het totale ruimtebeslag circa 19 tot ruim 23 hectare geweest kunnen zijn.

Caesar zou hetzelfde kamp het jaar erop gebruiken voor het opnieuw samengestelde Veertiende Legioen, dat zijn nagenoeg volledig vernietigde voorloper moest vervangen. Daartoe waren volgens hem kort ervoor in de Povlakte soldaten gerekruteerd, zodat deze eenheid wellicht wel op volle sterkte was. De 300 ervaren legionairs van een andere eenheid brachten het totaal dan al op 5300, plus nog een aantal gewonden. Daar bovenop kwam nog een aparte eenheid van 200 ruiters die ruim 1 hectare nodig gehad zou hebben. Alles bij elkaar zou de bezetting redelijk vergelijkbaar geweest kunnen zijn met die van het voorgaande jaar. Belangrijkste verschil was dat Caesar de versterking nu ook wilde gebruiken voor het onderbrengen van de ‘zware bagage’ van zijn andere expeditielegers, samen in totaal nog negen legioenen.

Bij Caestert ligt een inheemse hoogteburcht met als omwalling een variant van de bekende Keltische *murus Gallicus* (fotokatern fig. 13c en

14 c en d). Deze is aan de noordzijde later uitgebreid met waarschijnlijk een annex die was omgeven met een palissade (fotokatern fig. 14c en afb. 5.3). Uit het recente onderzoek komt naar voren dat de oorspronkelijke versterking ongeveer 21 hectare groot was. In een volgende fase is dit met het noordelijke stuk 14 hectare uitgebreid, tot 35 hectare. De oorspronkelijke omvang van 21 hectare past opmerkelijk goed bij de ingeschatte behoefte van circa 19-23 hectare voor het leger in beide jaren. De uitbreiding met 14 hectare zou dan bestemd geweest kunnen zijn voor de zware bagage van de 9 legioenen in het tweede jaar. Dat was dan per legioen ongeveer 1,5 hectare voor alleen de zware bagage die ze op expeditie achterlieten, zoals katapulten en transportwagens, wat goed mogelijk is. Dat in de tijd van Caesar dergelijke annexen door zijn leger werden gebruikt, illustreert het recent bij Hermeskeil gevonden kamp (afb. 5.3).

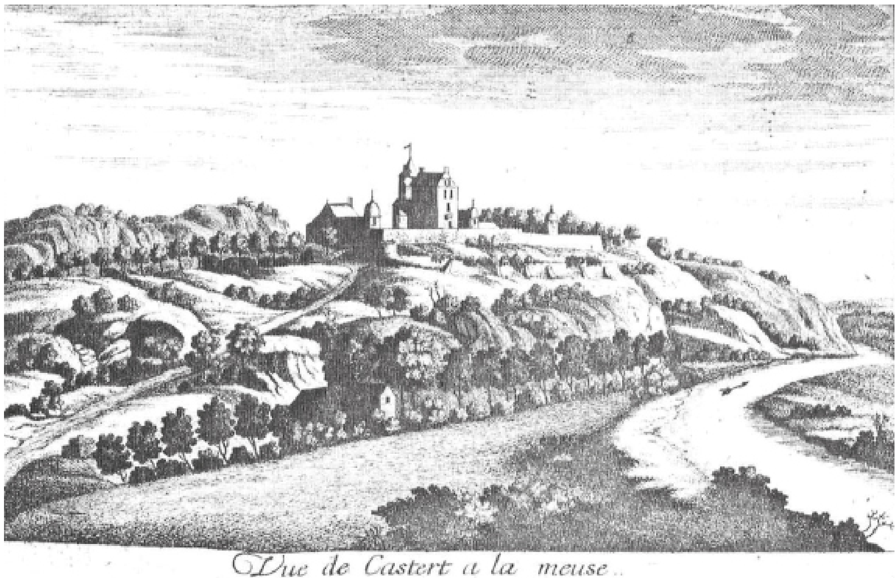
Al met al lijkt de omvang van de opgegraven hoogteburcht zeer goed te passen. Rekening houdend met verliezen en beschikbare ruimte, is een Romeinse sterkte tijdens de aanval van Ambiorix in 54 voor Chr. van ongeveer 5500 tot 6000 man het aannemelijkst, wat nog een paar duizend man meer kan zijn geweest als het noordelijke deel toen ook al in gebruik was.

Het uiterlijk van de hoogteburcht bij Maastricht

Vanuit het Jekerdal kruipt de Caesterweg omhoog naar het vlakke plateau van Caestert, met aan de zuidkant van de Sint-Pietersberg een prachtig uitzicht over zowel de Maas aan de ene kant als de Jeker aan de andere kant (fotokatern fig. 14b). Een bocht naar links in de Caesterweg, half verhard, verraadt de plek van de westelijke ingang met aan weerszijden resten van de wal (fotokatern fig. 13c en 14c en d). Direct na de poort voert rechts een smal pad door een bos over de rand van het plateau met restanten van de wal en hier en daar ook zicht op de steile natuurlijke helling. Na een halve bocht eindigt het pad bij de zuidelijke poort, met ook hier een opening voor een pad. Via de poort het kamp betredend, volgt als snel rechts een fraai panorama over het Maasdal met erachter in de verte het heuvelland. Het illustreert de strategische ligging. Verder lopend komt het bospad uit op het open terrein met de hoeve Caestert. De aansluitende tuinmuur loopt door tot het punt waar de noordelijke begrenzing van het kamp lag na de uitbreiding, met links een picknickbank met uitzicht op het Jekerdal en het plateau van Haspengouw aan de overzijde. Vanaf de hoeve markeert een pad naar de westelijke poort waar we binnenkwamen, de vermoedelijke begrenzing van de oorspronkelijke versterking. Het deel rechts ervan is de latere aanbouw waarvan rechts van de westelijke poort nog een stuk van de wal herkenbaar is met erboven een paar

bomen. Mogelijk stond in deze uitbouw rechts van het pad in een tweede fase de legertent van Caesar. Het kamp via dezelfde poort verlatend, is de wal ook van de buitenzijde goed herkenbaar. De aanleg van het Albertkanaal in de jaren dertig van de twintigste eeuw heeft het beeld van de omgeving enigszins veranderd, maar op oude kaarten en tekeningen is nog goed te herkennen hoe het plateau er oorspronkelijk uitzag (afb. 11.1).

In 2008 en 2011 publiceerde onderzoeker Verhoeven van archeologisch bureau RAAP de resultaten van een verkennend onderzoek bij Caestert dat nieuwe inzichten opleverde (fotokatern fig. 14c en d). De volgende twee hoofdstukken onderbouwen mede op basis daarvan dat dit waarschijnlijk de hoogteburcht was waar het leger van Caesar voor zover bekend zijn grootste nederlaag van de Gallische oorlog leed. Na die nederlaag kwam hij het jaar erop voor een strafexpeditie terug en legerde opnieuw een grote eenheid in de hoogteburcht, die nu zelfs het logistieke centrum van zijn strafcampagne werd. Kennelijk wilde Caesar daarmee duidelijk maken dat hij zich niet uit het veld liet slaan door een in zijn ogen incidentele nederlaag. Het zou hem duizend man extra kosten.

11.1 Oude prent van het plateau van Caestert gezien vanaf de Maas in de tijd dat het beeld nog niet werd verstoord door het Albertkanaal.

De hoogteburcht bij Caestert geeft een goed beeld van het uiterlijk van hoogteversterkingen die verder bij de Belgae vooral veel voorkwamen in het zuidelijke deel van hun gebied. Voor een duidelijk begrip van de situatie bij Caestert is het goed te weten dat hier

miljoenen jaren geleden een zeebodem lag die bezaaid was met dode zeedieren. De kalkresten daarvan zijn versteend tot lichtgele mergelsteen, gevuld met fossielen. Nadat de bodem omhoog was gekomen en het zeewater was verdwenen, bleef een vlak mergelplateau achter, bedekt met kiezellagen van de eerste Maasstroom. Dit plateau ligt tegenwoordig ruim 100 meter boven NAP en vormt een hoogvlakte die in de omtrek doorloopt van het Nederlandse Zuid-Limburg tot in Duitsland en België.

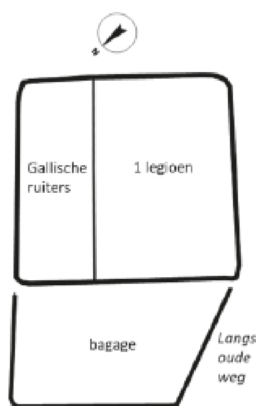
In die vlakte zijn door rivieren dalen uitgesleten, waaronder dat van de Maas en de Jeker vanaf circa 2,5 miljoen jaar geleden. In feite is het Jekerdal een canyon die op vergelijkbare wijze als de Grand Canyon is ontstaan. Met de relatief zachte mergelsteen kon zelfs een minder krachtige beek als de Jeker een canyon vormen, geholpen door het regenwater dat van de dalwanden omlaag stromend de uitholling versnelde. De vlakke bovenkant van de Sint-Pietersberg en in het verlengde daarvan het vlakke plateau van Caestert, is een restant van die hoogvlakte. Daarvan resteert bij de hoogteburcht een strook van slechts een paar honderd meter breed, met aan de oostzijde de kilometers brede vallei die de Maas heeft uitgesleten, en aan de westzijde het veel smallere dal dat door de Jeker is gevormd. Pas veel later zijn tijdens de ijstijden kleine stofdeeltjes neergedaald die door poolwinden waren weggeblazen van de toen droogstaande Noordzeebodem, en in de luwte van het Limburgse heuvelgebied neerdwarrelden. Dat werd de zeer vruchtbare lössbodem die het tot een bijzonder aantrekkelijk woongebied maakte.

Kijkend vanaf de Sint-Pietersberg en het aangrenzende Plateau van Caestert, zie je in het oosten in de verte, achter de vlakte van de Maas, kilometers verderop de oostrand van de Maasvallei opduiken, met erachter de hoogvlakte van het Plateau van Margraten. Aan de westzijde van de hoogteburcht zie je het smalle, diepe dal van de Jeker met erachter de rand van een ander groot plateau, dat van Haspengouw (kaart 22 en fotokatern fig. 14a en b). De oostelijke rand daarvan eindigt richting Maastricht in een punt, bekend als de Louwberg of Cannerberg. Vanwege hun relatief vlakke bovenkant en de aanwezigheid van de voedselrijke lössbodem, lagen op deze plateaus in de oudheid belangrijke graangebieden. Gecombineerd met het nabije water van de Maas en de Jeker was dit al vroeg een aantrekkelijk gebied om te wonen. Aangezien er nog genoeg grond was, kon de graanteelt zich concentreren op de gemakkelijk te bewerken hoogvlaktes. Op de hellingen zullen nog de natuurlijke dichte hellingbossen hebben gestaan die gevoed werden door het afdalende water.

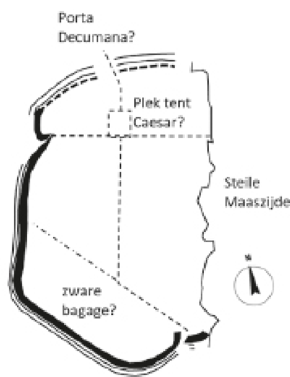
Ook bij de Hoeve Caestert ligt het restant van het miljoenen jaren oude plateau ruim 100 meter boven NAP. Het plateau is op deze plek

het smalst en was zodoende al in de late ijzertijd een ideale locatie voor een hoogteversterking. Destijds werd het uitzicht nog niet belemmerd door de tegenwoordig ruim 70 meter boven het plateau uitstekende heuvel d'n Observant, die pas recent is gevormd met onbruikbaar materiaal uit de nabijgelegen steengroeve in de Sint-Pietersberg. Een oude plattegrond en pentekening van rond 1800 geeft een uitstekend beeld van de oude situatie, nog voordat in de jaren dertig van de twintigste eeuw aan de westzijde het Albertkanaal hier schuin door de Jeker werd gegraven (afb. 11.1).

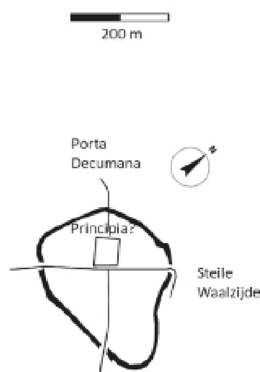
De relatief goed bewaard gebleven restanten van de hoogteburcht bij Caestert geven in elk geval een goed beeld van een dergelijke versterking (fotokatern fig. 13c, 14c-d). Evenzo helpt het aangrenzende Jekerdal ons een beeld te krijgen van het verloop van de strijd, zelfs als die in werkelijkheid niet exact op deze locatie heeft plaatsgevonden. Het aan de voet van de hoogteburcht gelegen Jekerdal is op deze plek in noordelijke richting nog weinig verstoord, zodat de vorm in de Romeinse tijd vergelijkbaar was (fotokatern fig. 13a). De directe omgeving past zeer goed bij de beschrijving die Caesar geeft van de vernietigende slag, en van een tweede gevecht op dezelfde plaats een jaar later. En ook de door Caesar genoemde afstand tot andere Romeinse versterkingen zal goed blijken te kloppen. Verderop zal duidelijk worden dat een specifiek deel van het Jekerdal veruit het beste past bij Caesars beschrijving van de strijd. Zo kunnen we een uitgebreid beeld schetsen van deze cruciale veldslag tussen de mannen van Ambiorix en het leger van Caesar. Zelfs als het niet op exact deze plek heeft plaatsgevonden, zal het algehele beeld toch redelijk goed kloppen als we ons baseren op de details die Caesar geeft.

Hermeskeil
(53 of 51 v.Chr.)

Caestert
(waarschijnlijk 54-53 v.Chr.)

Kops Plateau Nijmegen
(ná Caesar circa 12 v.Chr.)

11.2 De versterking bij Caestert (midden) vergeleken met het fort uit de tijd van Caesar uit 53-51 voor Chr. in Hermeskeil (links) met een vergelijkbaar formaat en een annex voor de bagage die in Caestert mogelijk ook aanwezig is. Rechts de jongere versterking op het Kops Plateau in Nijmegen uit circa 12 voor Chr. met eenzelfde ligging zoals een steile helling bij een rivier. De in Nijmegen wel bekende resten binnen de omwalling geven een indruk van de mogelijkheden bij Caestert.

Hoewel de versterking bij Caestert voor langere tijd in de vergetelheid is geraakt en bij een breder publiek nog nauwelijks bekend is, trok deze in een ver verleden meer aandacht. Treffend is de beschrijving van de in Maastricht verblijvende humanist Matthias Herbenus (1451-1538), die in 1485 in een handschrift in het Latijn schreef over Maastricht, waarvan vijf eeuwen later een Nederlandse vertaling verscheen.[16] De humanisten hadden in het kader van de renaissance de geschriften van de oude Romeinen herontdekt, zodat Herbenus zeker de door Caesar geschreven *Gallische Oorlog* kende. Hij was op de hoogte van de restanten op de Caestert en zag al de treffende gelijkenis, wat overigens zou kunnen betekenen dat die restanten in Herbenus' tijd nog beter bewaard waren. Zijn beschrijving is mede van belang, omdat het een beeld geeft van het oorspronkelijke gebruik van de directe omgeving.

Herbenus schrijft over Caesar en Caestert: 'Nadat hij namelijk Gallië en Germanië na vele en grote gevechten onderworpen had, koos hij Maastricht uit als de meest geschikte plaats voor het overwinteren van zijn troepen. De zeer ervaren veldheer had immers ingezien, dat deze plek zichzelf beschermde en tegelijkertijd in overvloedige mate voedsel verschafte. Want aan de zuidkant heeft zij zonnige allerliefste bergweiden, bijzonder geschikt voor het weiden van lastdieren. Aan de west- en de noordkant strekken zich de zeer vruchtbare velden der landbouwers uit. Aan de oostkant stroomt de Maas, bruikbaar voor de meest verschillende behoeften, waaraan als in een halve cirkel een wal werd toegevoegd die de gehele legerplaats beschermend omringde.'[17] De plek raakte bekend als *Castrum Césare*, een term die bijvoorbeeld Philippe de Hurges (1585-1643) in 1615 gebruikte in zijn beschrijving van een reis van Luik naar Maastricht. Die aanduiding klinkt door in het huidige Caestert, ook wel geschreven als Castert.

Het terrein van de oude hoogteburcht is nu vooral boerenland omzoomd met bossen. Tot nu toe zijn alleen de verdedigingswerken met een aantal proefsleuven onderzocht. Dat gebeurde bij een opgraving in 1973-1975, die pas in 2008 en 2011 door archeologisch bureau RAAP uitvoerig is gepubliceerd. Ter aanvulling deed RAAP een klein aantal extra waarnemingen in 2008-2011 met proefsleuven, boringen en aardmagnetisch onderzoek. Daardoor is veel meer over de oude versterking bekend geworden.[18]

Met het totale oppervlak van 35 hectare is het een van de grootste van

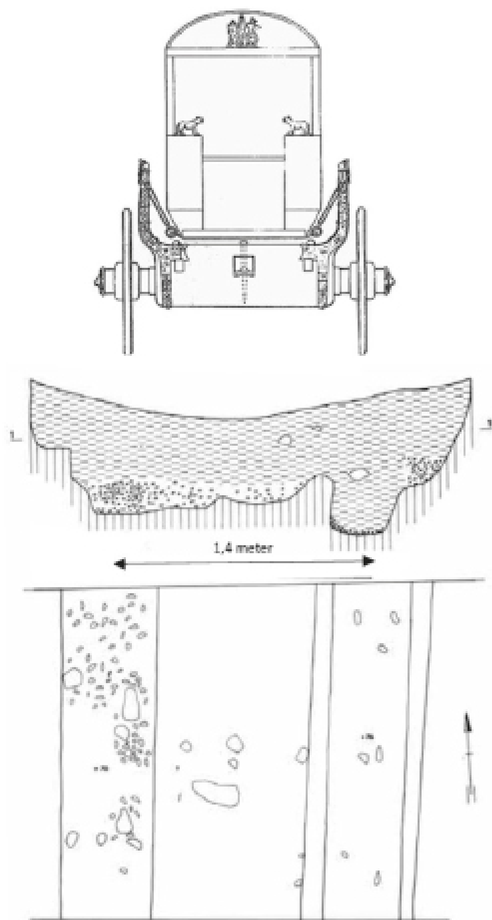
de minimaal 22 hoogteversterkingen die bekend zijn in België, vooral in de Ardennen. De meesten daarvan zijn kleiner dan 5 hectare. Die van Caestert is aan drie kanten omgeven met deels nog zichtbare wallen en een gracht die de contouren van het plateau volgt (afb. 11.2 en fotokatern fig. 14c). Aan de Maaszijde bood de steile helling met een hoogte van ongeveer 60 meter een natuurlijke bescherming. De kunstmatige wal is 7 tot 9 meter breed en deels nog 3 meter hoog bewaard. De gracht is 3 tot 4 meter diep en 6 tot 11 meter breed.[19]

Nabij de zuidelijke poort bevonden zich in de wal nog restanten van een raamwerk van kruislings over elkaar gelegde stukken hout met een tussenvulling van grind en leem (fotokatern fig. 14d).[20] Het gaat om een als *murrus Gallicus* door Caesar uitvoerig beschreven lokale bouwwijze.[21] De versie die bij Caestert is opgegraven, staat bij archeologen bekend als het type Ehrang en was in dit geval afgeschermd met een houten palissade aan de voorzijde. Dat binnen de wal het raamwerk verkoold was en bovendien resten van verbrand leem zijn gevonden, doet de onderzoekers van RAAP vermoeden dat de constructie opgevuld is geweest met leem. Dat is al bij de bouw in brand gestoken, om zo te voorkomen dat het hout ging rotten. Gezien de toepassing van hout, zal aan de voorzijde de palissade als borstwering zijn gebruikt (fotokatern fig. 13c en 14d). Het geringe aantal vondsten zoals aardewerk, doet vermoeden dat de versterking niet permanent bewoond was en vooral werd gebruikt als vlucht- en/of dwangburcht. Met oorspronkelijk 21 hectare en volgens eerder genoemde vuistregel voor vluchtburchten 1267-1584 mensen per hectare, zou dat goed zijn voor ongeveer 26.500 tot 33.250 mensen. Dat is iets minder dan de schatting van circa 40.000 Eburonen in totaal.

Er is aan de zuidzijde een poort teruggevonden die aan de noordzijde waarschijnlijk een tegenhanger had. Zoals bijvoorbeeld het oppidum van Titelberg illustreert, konden voor een inheemse hoogteburcht twee van die ingangen genoeg zijn. Dat er in het westen aan de dalkant van de Jeker ook een poort is gevonden, kan een latere aanvulling zijn uit de tijd van de Romeinse uitbreiding (fotokatern fig. 13c). Die ingang ligt namelijk bij de hoek van de oorspronkelijke kleinere nederzetting.

De ingang aan de zuidzijde is het compleetst opgegraven, inclusief paalsporen van de houten wand aan de oostelijke zijkant van de poort. In de doorgang waren 1,4 meter brede karrensporen bewaard (afb. 11.3). Die breedte past bij de gebruikelijke Romeinse wielbasis, terwijl van de periode daarvoor smallere breedtes van ruim 1 meter bekend zijn. Dat past bij smallere wagens die door maar één dier werden voortgetrokken, in plaats van twee trekdieren in de Romeinse periode. De wagensporen stammen dus waarschijnlijk uit de laatste gebruiksfase van de poort in de vroeg-Romeinse tijd, dat is de tijd van Caesar of kort

daarna.

11.3 In 1974 opgegraven karrensporen bij de zuidpoort van Caestert passend bij een voor de Romeinse tijd kenmerkende wielbasis van ongeveer 1,4 meter, met erboven ter illustratie een Romeinse wagen.

Het in context gevonden aardewerk dateert uit de ijzertijd. Twee C14-dateringen van houtskool uit de periode van de aanleg van de zuidelijke versterking gaven een meest waarschijnlijke datering voor de aanleg van de wal tussen 250 en 20 voor Chr., dat is de late ijzertijd tot uiterlijk de eerste decennia van de Romeinse aanwezigheid. Een dendrochronologisch gedateerd stuk hout van een reparatiefase in de zuidelijke verdedigingszone liet zien dat die was uitgevoerd in 31 voor Chr. of kort daarna. Het is de tijd van Augustus, toen rond 31-30 voor Chr. de regio een korte onrustige periode doormaakte. Ook op andere plaatsen was te zien dat de versterking verschillende fasen heeft gekend. Op basis van de gepubliceerde gegevens kunnen we stellen dat de

noordelijke uitbouw van 14 hectare vermoedelijk uit een wat latere fase stamt. In dat geval kan de eerste noordelijke wal van de oorspronkelijk 21 hectare metende versterking al na die uitbreiding zijn verwijderd en daardoor voor opgravers minder goed herkenbaar geweest zijn.

Het noordelijke deel van de versterking lijkt, afwijkend van de rest, achter de grachten niet te bestaan uit een inheemse *murus Gallicus*, maar uit een eenvoudigere wal met palissade. Gezien een C14-datering is deze noordelijke palissade opgetrokken in de late ijzertijd of vroege Romeinse tijd. Bij die datering passen mogelijk ook de paar handgevormde scherven die in deze context zijn gevonden. Handvormen was een techniek uit de ijzertijd die al vroeg in de Romeinse tijd was vervangen door de draaischijf. Een aantal palissadepalen met een onderlinge afstand van 0,5 meter stak ondiep in de grond, zodat ze zonder steun te wankel zouden zijn geweest. Daarom gaat het waarschijnlijk om een palissade die met de wal was verankerd, een techniek die ook van de Romeinen bekend is. Zo beschrijft Caesar een Romeinse omwalling bij Alesia als volgt: ‘Achter de grachtenlinie wierp hij een 12 voet hoge wal met palissadering op die hij voorzag van een borstwering met kantelen.’ Die 12 voet was voor Caesar gezien de verschillende voorbeelden vrij standaard. Later stelt hij dat in Albanië een wal even breed als hoog was.[22]

Van de borstwering valt ook een beeld te vormen. Deze bestond uit staande palen verbonden met vlechtwerk zoals Caesar zelf beschrijft voor onder meer het in hoofdstuk 14 besproken kamp van Cicero. Een Romeinse borstwering op een wal was circa 1 meter hoog, zodat die palen circa 4,6 meter boven het maaiveld uitstaken. De kantelen waren nog een kleine meter hoger, zodat die langere palen circa 5,5 meter boven het maaiveld uitstaken. Met 0,5 meter afstand tussen de palen waren de kantelen circa 2 voet (0,6 meter) breed, een gebruikelijke maat. De kanteelafstand was bij de Romeinen vrij groot en zal vergelijkbaar met onder meer het houten castellum in Valkenburg ongeveer 5 paalafstanden zijn geweest waarmee de ruimte tussen 2 kantelen uitkwam op circa 8 voet (2,4 meter).[23] De Romeinen kenden ook de in de uitbouw van Caestert aangetroffen techniek waarbij de onderkant van de palen werd gebrand om ze zo bestendiger te maken tegen rotting. Zo schrijft Caesar hoe door de soldaten van Cicero ter versterking van zijn kamp ‘een groot aantal palen werd aangepunt en in het vuur gehard’.[24] Bij Atuatuca zou die verschansing flink op de proef worden gesteld.

12 DE AANLOOP NAAR DE VELDSLAG (54 VOOR CHR.)

Caesar meende in 54 voor Chr. na vier jaar campagne de zaak in het noorden op orde te hebben, niet wetend dat hem bij Atuatuca de grootste nederlaag uit de Gallische oorlog te wachten stond. Een nieuwe analyse van de inheemse munten maakt tastbaar hoe zijn tegenstanders in grote haast extra gouden munten sloegen om verbonden te sluiten. De samenstelling van opgegraven goudschatten verraadt de geheime diplomatieke contacten. Nu duidelijk is waar het zich ongeveer moet hebben afgespeeld, komt ook bijvoorbeeld het nachtelijke krijgsberaad in het Romeinse kamp meer tot leven. Het is alsof we door een kier van de legertent kunnen meekijken met het zeer emotionele beraad waarin de twee hoogste leiders een fataal besluit namen. ‘Allen sprongen op: ze grepen de twee mannen bij de hand en smeekten hun elkaar toch niet zo halsstarrig te bestrijden en daardoor de situatie hoogst gevaarlijk te maken.’ (Caesar).[1]

De muntslag in aanloop naar de aanval

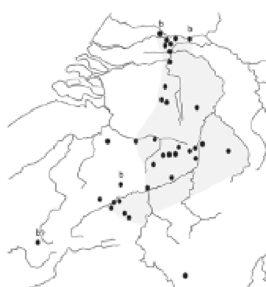
In het Gallo-Romeins Museum in Tongeren is de goudschat van Heers een van de blikvangers. In de vitrine ligt dan ook een bijzondere getuige van de Gallische oorlog. Direct na de ontdekking in 2000 werd zelfs gesproken van ‘de schat van Ambiorix’. Dat de munten deels vers van de muntslag kwamen en Ambiorix wellicht hier regelmatig in de omgeving kwam, leek een mooie combinatie. Maar zo direct valt dat verband niet te leggen. Dat neemt niet weg dat de 102 goudstukken een bijzonder verhaal vertellen, tezamen met onder meer een andere goudschat uit Amby bij Maastricht, te zien in het Limburgs Museum in Venlo (fotokatern fig. 13b). Ze bieden een uniek inkijkje in de diplomatieke contacten in aanloop naar de opstand. Dat leert ons een nieuwe analyse van de munten, die mede mogelijk was dankzij gegevens die daarvoor speciaal door numismate Scheers aangeleverd werden.

Het lijkt erop dat de Eburonen kort voor Caesars komst voor het eerst goudstukken waren gaan gebruiken (kaart 20 en afb. 12.1). Dat was in de tijd dat ze volgens Caesar nog ondergeschikt waren aan de Atuatuken en hun belasting betaalden. Deze ‘Eburoonse’ goudstater van Scheers

type Ia was dus in feite begonnen als een Atuatukse munt die voor de Eburonen mede als belastingmunt functioneerde. Maar na het uitschakelen van de elite van de Atuatuken bleven de nu vrije Eburonen de munt gewoon slaan, wat erop wijst dat de band met de Atuatuken minder negatief was dan Caesar suggereert. Mogelijk steunden de Treveren de continuïteit in het munttype, omdat één zijde van de munten direct was afgeleid van hun eigen gouden ogenstater (kaart 7). Ter onderscheiding zal type Ia hier met aanhalingstekens als de 'verbondsstater' worden aangeduid.[2]

De vrij onverwachte plannen voor een opstand in het najaar van 54 voor Chr. vroegen in korte tijd om extra munten. Op een aantal andere plaatsen schrijft Caesar hoe de Galliërs bondgenootschappen regelden met 'grote geldelijke beloningen' en 'beloofde geldsommen'.[3] De aanval zou al losbarsten twee weken nadat de Romeinen in de tweede helft van oktober in de buurt van de Jeker hun kamp hadden opgeslagen. In korte tijd moesten de opstandelingen extra gouden munten slaan en naar bondgenoten zien te brengen, om hun deelname zeker te stellen. Om met spoed de eerste betalingen te kunnen doen, werd het laatste stempelpaar van de 'verbondsstater' aanzienlijk langer gebruikt dan normaal was. Hoewel de stempels eigenlijk te sterk versleten raakten, werden zo enkele duizenden stuks 'doorgeslagen' om snel een aantal betalingen te kunnen doen. Dat waren, zo blijkt uit schatvondsten, betalingen met vaak een waarde van 20 tot 80 goudstukken, in die tijd vergelijkbaar met 1 tot 4 jaarsalarissen van een legionair.

De 'verbondsmunt' van Eburonen en Atuatuken

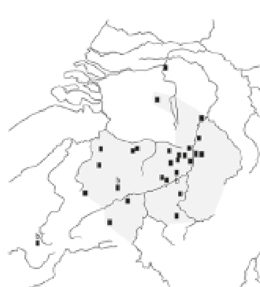
Verspreiding Eburoonse goudstater Scheers 31 klasse Ia (b = brons)

De Eburoonse 'opstandmunt'

Verspreiding Eburoonse goudstater Scheers 31 klasse Ib (b = brons)

De Eburoonse 'herstelmunt'

Verspreiding Eburoonse goudstater Scheers 31 klasse II (b = brons)

Kaart 20: Mogelijke ontwikkeling van de goudstater van de Eburonen en Atuatuken. Links de brede verspreiding van de gezamenlijke 'verbondsmunt' van waarschijnlijk kort voor 57 voor Chr. In het midden de veel kleinere verspreiding van de 'opstandmunt' die vermoedelijk in 54 voor Chr. tijdens de opstand is geslagen. Rechts de verspreiding van de daarna in ruime hoeveelheden geslagen 'herstelmunt' rond

hetzelfde kerngebied, maar met uitbreiding naar het westen.

	Gebied Nerviërs	Gebied Eburonen en Atuatuken
Nervische regiomunt	Ia, Ib	
Eigen verbonds-munt Eburonen en Atuatuken	IIa, IIb	Ia
Opstandsmunt Nerviërs en Eburonen	IIc	Ib
Herstelmunt Nerviërs en Eburonen	Bij Nerviërs type II gevolgd door III t/m VI	II

12.1 Schema met de mogelijk historische context voor de gouden staters van de Nerviërs (links) en de Eburonen en Atuatuken (rechts). De eerste Nervische munt is het oudste en bediende het gehele gebied. Daarna lijken de Eburonen en Atuatuken kort voor de komst van Caesar een eigen ‘verbondsmunt’ geslagen te hebben. Vervolgens was de opstand van 54 voor Chr. mogelijk aanleiding voor speciale ‘opstandmunten’. Daarna bleven beide stammen ‘herstelmunten’ slaan en waren ze kennelijk niet verslagen zoals Caesar suggereert.

Tegelijkertijd werkte de stempelsnijder mogelijk onder direct toezicht van Ambiorix aan een nieuwe variant, hier ter onderscheiding tussen aanhalingstekens de ‘opstandmunt’ genoemd. Met het oog op de acceptatie leek die weliswaar op de oude munt, maar kreeg kleine eigen accenten. Het belangrijkst waren de drie extra bolletjes boven het paard. Bij de andere zijde lag, door wat franje weg te laten, een duidelijker accent op de driepoot met kruis (afb. 12.1). De trots van de Eburoonse opstandelingen klonk door in het sneller vervangen van de stempels, waardoor het muntbeeld niet alleen krachtig maar ook scherp bleef.

Maar nadat zo in mogelijk slechts een paar dagen tot een week tijd nog enkele duizenden ‘opstandmunten’ zorgvuldig waren geslagen, nam de druk op de muntmeesters toe. Toen een stempel beschadigd raakte, bleef dit toch in gebruik en de te haastig gemaakte muntplaatjes begonnen meer barsten te vertonen. Daarna was het plotseling voorbij. Na vrij korte tijd kwam het slaan van de ‘opstandmunt’ tot een einde, wat blijkt uit de kleine aantallen en de beperkte verspreiding rond vooral Tongeren en Maastricht, de twee bronzen imitaties uit het noorden niet meegerekend (kaart 20). Een en ander lijkt verband te houden met het feit dat Caesar eind 54 voor Chr. de overwinning op Ambiorix claimde. Misschien is de stempelsnijder zelfs wel gesneuveld,

aangezien de latere stempels duidelijk van een andere hand zijn.

Dat de muntproductie als gevolg van de strijd relatief kort duurde, is aannemelijk. Maar er hoeft geen sprake te zijn van een grote nederlaag. Aan het eind van hoofdstuk 15 komt de mogelijkheid naar voren dat Caesar in werkelijkheid slechts een kleine overwinning had geboekt en het gezag van Ambiorix aanvankelijk niet wezenlijk was aangetast. De grote geslagen hoeveelheden van het volgende munttype Scheers II roepen eerder het beeld op van een krachtig herstel, zodat hier ter onderscheiding gesproken zal worden van de Eburoonse 'herstelmunt' (kaart 20 en fig. 12.1). Ook het wegvallen van de stempelsnijder kan andere oorzaken hebben gehad. Misschien ontstond er wel een mobiel muntatelier, waarbij een andere stempelsnijder zich kan hebben aangesloten.

De bondgenoten zaten ondertussen niet stil. De Nerviërs sloegen van hun al langer bestaande epsilonstaters een eigen 'opstandmunt' type IIc, met op de voorzijde drie kleine kruizen als kenmerk (afb.12.1). In het noorden ging men door met het slaan van de zilveren regenboogschoteltjes die al voorkomen in de oudere schat van Fraire. Die circuleerden vooral in het noorden. Maar de schat van Amby bij Maastricht geeft aan dat een deel van de munten mogelijk met stamleider Catuvolcus en zijn groep meekwam naar de omgeving van Tongeren en Maastricht, om daar gebruikt te worden in het diplomatieke verkeer. En zo vertrokken in het najaar van 54 voor Chr. heel wat lieden met vers geslagen opstandmunten als smeerolie voor de samenwerking. Een deel daarvan werd in de grond gestopt als offer of later op te halen bezit. Dat kan in de periode van de strijd zijn gebeurd, of iets later, bijvoorbeeld toen Caesar het jaar erop terugkeerde om wraak te nemen. De paar schatten die zijn teruggevonden, herinneren samen met los gevonden munten aan een turbulente periode.

Het voorgaande is nadrukkelijke een verder te toetsen reconstructie die illustreert hoeveel meer de Gallische munten ons nog over de aanloop naar de opstand van 54 voor Chr. kunnen vertellen. Genoeg reden om hier nader naar de munten te kijken. Daarbij dient onderstreept te worden dat er nog veel vervolgonderzoek nodig is om het geschetste beeld verder aan te vullen en bij te stellen. Grotere aantallen en verdere analyses van verspreidingspatroon en bijvoorbeeld variatie in gewicht en gehalte, kunnen aanvullende informatie opleveren. In dit stadium laat het vooral zien hoe spannend het verhaal van de munten kan zijn en hoe belangrijk het is dat de veelal particuliere vinders hun vondsten melden alvorens de munten aan verzamelaars of musea worden verkocht.

Belangrijke bouwsteen is de in 2012 verschenen publicatie van Roymans, Creemers en Scheers die een aantal schatten met staters van

vooral de Eburonen en Nerviërs publiceerden, inclusief tabellen met de zogeheten stempelreeksen.[4] Ook heeft de Belgische numismate Scheers haar tellingen van stempels voor het hier beschreven onderzoek bijgewerkt.

Munten worden geslagen met twee stempels. In bijvoorbeeld een aambeeld wordt het voorzijdestempel vastgezet. Daarop wordt het muntplaatje gelegd. Het andere keerzijdestempel is bevestigd in een hamer waarmee op het muntplaatje wordt geslagen. In de praktijk blijkt dat vastgezette voorzijdestempels gemiddeld ongeveer twee keer zo lang meegaan dan de keerzijdestempels waarmee de slagbeweging wordt gemaakt. En dat is een zegen voor muntspecialisten. Die beschrijven de stempels en coderen die met nummers, voor de voorzijde (*obverse*) beginnend met O1, en bij de keerzijde (*reverse*) met R1. De eerste munten zijn van de stempelcombinatie O1-R1. Na verloop van tijd moet het keerzijdestempel als eerste worden vervangen, en ontstaat dus de combinatie O1-R2. Daarna kan bijvoorbeeld O2-R2 volgen. Door het patroon slim te vergelijken, kunnen onderzoekers reconstrueren in welke volgorde de met de hand gemaakte stempels zijn gesneden – de zogeheten stempelreeks. Zeker bij oorlogsperioden levert dat een beeld op van de druk en snelheid waarmee de muntmeesters moesten werken. Uit de beschikbare publicaties, aangevuld met wat telwerk aan de hand van de gepubliceerde tabellen en de aangevulde cijfers van Scheers, komen nieuwe verbanden naar voren. Illustratief zijn de muntschatten van Amby en Heers.

De eerste munt van de schat van Amby werd in 2008 in een akker bij Maastricht ontdekt door detectoramateur Curfs. Die meldde de vondst direct, zodat archeologen de rest konden opgraven. Dat was van groot belang, omdat de complete samenstelling van de schat daardoor bekend is, evenals de context. De schat bleek te zijn begraven in een circa 65 centimeter diepe kuil in een – zo is uit opgraving gebleken – destijds onbewoond terrein in de huidige wijk Amby in het westen van Maastricht. De schat bestond voor een deel uit vers geslagen goudstukken van de Eburonen uit deze tijd. Gezien de eerder genoemde verspreiding van deze munten, wordt aangenomen dat deze ergens in de regio Maastricht-Tongeren zijn geslagen. Het is waarschijnlijk dat Ambiorix – de belangrijkste Eburoonse leider – vanaf 57 voor Chr. de zeggenschap had over die muntslag. De eigenaar van de Maastrichtse schat kan de goudstukken via nauwe contacten persoonlijk van Ambiorix hebben ontvangen, of van iemand uit zijn directe omgeving. Gezien de grote waarde zal de eigenaar een belangrijk persoon zijn geweest. De munten waren in die tijd niet zozeer een betaalmiddel, als wel een instrument in het diplomatieke verkeer.

De 41 goudstukken bestaan voor ongeveer de helft uit de eerder

besproken ‘verbondsstaters’ van Scheers type 1a. In de schatten van Fraire en Philippeville, die waarschijnlijk in 57 voor Chr. werden begraven, kwamen zoals besproken in hoofdstuk 6 alleen munten voor met de oudste acht voorzijdestempels van dit type. Daarna ging de muntslag met nog een dertigtal volgende voorzijdestempels verder.[5] De muntslag werd na het begin van de Gallische oorlog dus gewoon voortgezet. Dat past in het beeld dat de Eburonen in 57 voor Chr. bij de strijd buiten schot waren gebleven en volgens Caesar zelfs verlost werden van het juk van de Atuatuken. Volgens Cassius Dio was Ambiorix in deze periode in dienst van de Romeinen.[6] Dat de Eburonen de munt bleven gebruiken, doet vermoeden dat ze in deze fase hun relatie met de Atuatuken meer als een verbond zagen dan als een oude afhankelijkheid. Scheers wijst er wat dat betreft op dat Ambiorix later bij het smeden van een verbond eerst bij de Atuatuken langsging en later pas bij de naar omvang militair belangrijkere Nerviërs.[7] Wat Caesar presenteerde als een belastingmunt, was gezien de verdere ontwikkeling meer een verbondsmunt.

De andere helft van de goudstukken bestaat uit de Eburoonse ‘opstandsmunten’. Anders dan gebruikelijk, is bij de twintig goudstukken van deze kennelijk pas geïntroduceerde goudstater de stempelverhouding niet 1: 2 maar 1:1. Bovendien komen van beide zijden in de schat slechts drie verschillende voorzijdestempels voor, hoewel het aantal munten in de schat nagenoeg hetzelfde is als van het oudere type, waarvan elf verschillende voorzijdestempels voorkomen. Bij twintig munten die langer in omloop zijn en pas daarna in een schat terechtkomen, zou het aantal verschillende muntstempels veel groter dan drie moeten zijn, omdat de munten in de geldcirculatie snel vermengd raken met eerder geslagen exemplaren. Mogelijk is de schat vlak voor de strijd begraven nadat de eigenaar nog zes vers geslagen goudstukken van de Eburoonse ‘opstandsmunt’ had ontvangen.

De ongebruikelijke stempelverhouding van 1:1 kan betekenen dat de voorzijdestempels sneller werden gewisseld dan nodig was, mogelijk om extra scherpe munten te slaan. Het gebruik van ongesleten stempels was belangrijk, omdat gouden munten letterlijk hun gewicht in goud waard waren. Dat betekent dat de waarde van gouden munten afneemt als ze slijten. Munten die met een afgesleten stempel zijn geslagen, lijken al gesleten te zijn als ze van de muntplaats komen, en ogen daardoor minder waardevol. Daarbij hebben ze wel het goede gewicht, wat zeker in het diplomatieke verkeer onhandig kon zijn.

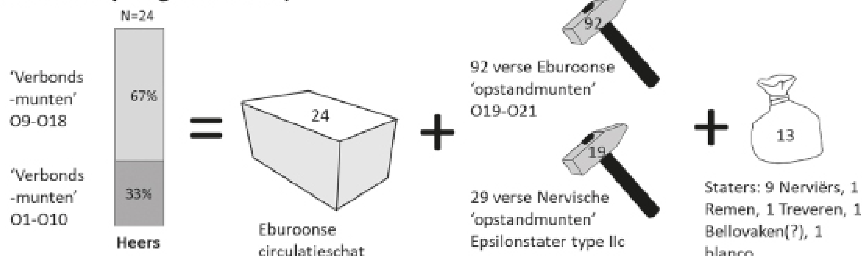
Des te opvallender is het dat zes van deze munten een gehaaste indruk maken, alsof het slaan opeens met extra inspanning werd geïntensiveerd. Op het moment dat de laatste munten van de Maastrichtse schat werden geslagen, was het keerzijdestempel kennelijk

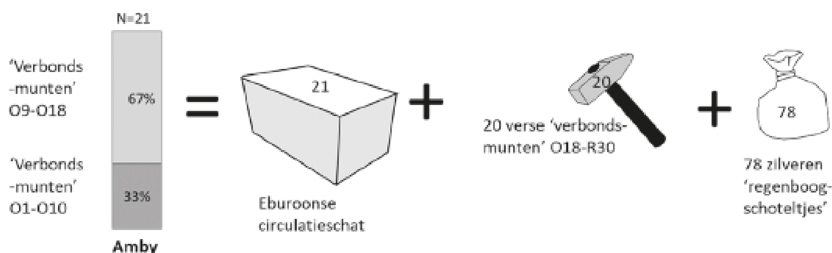
beschadigd. Daardoor is de gestileerde afbeelding van een paard steeds op dezelfde plek glad. Normaal gesproken werd met een dergelijk kapot stempel gestopt en werd een nieuw stempel gemaakt en gebruikt. Maar in dit geval sloeg men kennelijk in hoog tempo door, mogelijk omdat er zo snel geen nieuw stempel gesneden kon worden. Verder valt bij deze zes munten op dat het muntplaatje minder zorgvuldig is gemaakt en bij het slaan, vaker dan bij de oudere munten, aan de rand is gescheurd. De verderop besproken experimenten met het slaan van munten laten zien dat bij dergelijke goudstukken zorgvuldig gewerkt moest worden om dit soort barsten te voorkomen.[8]

Dat de schat van Amby later niet is opgehaald, kan betekenen dat de eigenaar werd gedood. Een andere verklaring is dat het ging om een offer verbonden aan de strijd. Bij zijn beschrijving van de levenswijze van de Galliërs, meldt Caesar zelf dat ze het gebruik kenden om 'als ze tot een oorlog besloten hebben' een dankoffer te brengen aan hun oorlogsgod.[9] Dat gebeurde wellicht nadat ze dat, voorafgaand aan de strijd, aan de oorlogsgod hadden toegezegd. Daarbij geeft Caesar het voorbeeld van een dankoffer achteraf dat bestaat uit 'hun eventuele buit' die wordt gedeponeerd bij een heilige plaats. Die strijd zou voor de Eburonen goed uitpakken, aangezien ze Caesar de grootste nederlaag uit de Gallische oorlog zouden toebrengen. In beide gevallen, preventief depot of offer, kan de schat van Amby direct verband houden met de veldslag, of de wraakactie van Caesar het jaar erop.[10]

Illustratief is verder de muntschat van Heers, nu in het Tongerse museum, die in 2000 zo'n 15 kilometer ten oosten van Tongeren werd gevonden. Er zijn aanwijzingen dat toevoegingen aan deze schat iets eerder zijn gestopt dan bij die van Amby, maar het tijdsverschil zal niet groot zijn, misschien zelfs maar enkele dagen. Daarop wijst het feit dat de samenstelling van beide schatten sterk op elkaar lijkt, met uitzondering van de laatste vers geslagen munten (afb. 12.2). Als van de oude 'verbondsstater' de laatste 'doorgeslagen' stempelcombinatie O18-R30 buiten beschouwing wordt gelaten, gaat het in Heers om 24 munten van de voorgaande stempels en in Amby om 18 munten. In beide gevallen bestaat ongeveer een derde van deze munten uit de tijd van voor het begin van de Gallische oorlog, en twee derde daarna.[11] Die munten komen dus uit dezelfde geldomloop.

Schat Heers (158 goudstukken)

12.2 De schatten van Heers en Amby als mogelijke getuigen van de opstand van 54 voor Chr. Beide zijn deels uit dezelfde geldomloop opgebouwde circulatieschatten, een aanwijzing dat ze uit ongeveer dezelfde tijd stammen. Dat werd in beide gevallen aangevuld met goudstukken die mogelijk in verband met de opstand vers waren geslagen. Bij die van Heers kwam het verse geld van de Eburonen en Nerviers, bij Amby van de Eburonen en de deelstam in het noorden (zilveren regenboogschoteltjes). De schat van Heers bevat nog 13 losse munten.

Het betekent dat de schatten van Amby en Heers vooral verschillen wat betreft het voorkomen van de allerlaatste munten, die beide eigenaren vers van de muntplaats kregen. Bij de schat van Heers is het de laatste stempelcombinatie O18-R30 van de 'verbondsstater' die de samenstelling van de schat bepaalt. In de schat van Amby zijn het de drie stempelcombinaties van de Eburoonse 'opstandsmunt' die de schat kenmerken.[12] Zoals verderop besproken, is dat mogelijk maar een klein verschil in de tijd geweest. Daarmee kunnen beide schatten passen in de aanloop naar de opstand van 54 voor Chr.

Net als bij de schat van Amby, lijkt bij de iets oudere schat van Heers sprake van een plotseling overhaaste muntslag. De schat bevat 116 gouden exemplaren van uitsluitend de 'verbondsstater'. De oudste 8 zijn van de eerste stempels die ook al in 57 voor Chr. voorkwamen, wat kan verklaren waarom deze munten wat meer gesleten zijn. De overige 108 zijn geslagen met de later gebruikte stempels van dit type. Daarbij valt te zien hoe men aan het eind is verdergegaan met stempels die eigenlijk te sterk gesleten waren. Het laatste voorzijdestempel nummer O18 wordt eerst geslagen met keerzijdestempel R28. Dit wordt, zoals

gebruikelijk, na verloop van tijd vervangen door keerzijdestempel R29, dat na enige tijd nog een keer wordt vervangen door keerzijdestempel R30. Op dat moment zou normaal gesproken het voorzijdestempel ook aan vervanging toe zijn. Maar toch zijn maar liefst 92 van de 116 schatmunten daarmee geslagen.[13] De zo geslagen munten zijn niet of nauwelijks door gebruik gesleten. Dat wijst, in combinatie met de identieke stempels, erop dat de ontvanger ze direct van de muntplaats kreeg toen van de 'verbondsstater' het laatste stempelpaar O18-R30 in gebruik was, of van iemand daar in de buurt.

Ervaring met het slaan van munten laat zien dat beide gehaaste producties van achtereenvolgens de laatste munten van de 'verbondsstater' en daarna die van 'opstandsmunt' binnen enkele dagen na elkaar plaatsgevonden kunnen hebben. Gegevens uit de middeleeuwen, en experimenten, geven een indruk van de tijd die nodig was om munten te slaan. In Gent lag in 1466/1467 het daggemiddelde op 3000 geslagen munten. In Villefranche zijn uit 1521 twee dagproducties van 2100 en 3700 stuks bekend, dat is gemiddeld 2900 per dag. Een daggemiddelde van 3000 is dus een aardige indicatie.

Andere gegevens wijzen erop dat met een dergelijk aantal de stempels al na uiterlijk een dag aan verwisseling toe waren. Wat betreft het maximale aantal munten per muntstempel, is het van belang dat de Keltische goudstaters uit deze periode voor ongeveer een kwart uit goud bestonden, voor nog een kwart uit zilver en ongeveer voor de helft uit koper. Dat betekent dat de muntplaatjes harder zijn dan munten van puur goud, waardoor de stempels mogelijk sneller sleten en eerder gewisseld moesten worden. Het experiment van De Jersey leerde verder dat met het goudgehalte van de Eburoonse munten al snel barsten ontstonden zoals die maar bij enkele opgegraven munten zijn aangetroffen. Het geringe aantal barsten kan betekenen dat te sterk gebarsten munten werden omgesmolten en opnieuw werden geslagen, waardoor het aantal succesvol geslagen munten per stempel nog lager kan zijn uitgevallen. Bovendien is op basis van in het westen van het Keltische gebied opgegraven muntstempels vastgesteld dat daar in plaats van ijzer, muntstempels werden gebruikt van het wat zachtere brons (een mix van koper en tin), waardoor ze sneller sleten.[14] En het productievolume kon nog lager, gezien de gemiddeld slechts 287 goudstukken die in de zestiende eeuw in Aix werden geslagen met de voorzijdestempels van de Franse koning Frans I.

Anderzijds komen ook hogere aantallen voor. De muntplaats in Arras kwam tussen 1641 en 1648 uit op 3999 en 8818 goudstukken per voorzijdestempel. In Brugge zijn tussen 1468-1469 2500 tot 5000 gouden munten per stempel geslagen. Voor de Byzantijnse keizers Justinus I en Justinianus I is berekend dat in de 17 weken dat ze in het

jaar 527 tegelijk regeerden, er per voorzijdestempel ruim 5000 tot ruim 7000 goudstukken (*solidi*) werden geslagen.[15] De Callataÿ geeft voor gouden staters van Alexander de Grote een nog iets hogere schatting van 10.000.[16] Maar het gaat hier veelal om munten met een hoger goudgehalte. Daarom lijkt, als we alles combineren, een marge van 500 tot 2500 goudstaters per voorzijdestempel een goede indicatie.

Samenvattend werden onder normale omstandigheden waarschijnlijk gemiddeld tussen de 500 en 2500 Eburoonse goudstaters per voorzijdestempel geslagen om de kwaliteit hoog te houden, met uitschieters richting de 10.000 stuks. Dat bij de ‘verbondsstater’ de stempelcombinatie O18-R30 in de schat van Amby drie keer zoveel voorkomt als veel van de voorgaande stempelcombinaties, kan betekenen dat met die stempels inderdaad enkele veelvouden van het normale aantal zijn geslagen, een conclusie die overigens statistisch gezien grotere aantallen vraagt om toeval uit te sluiten. Ook bij enkele veelvouden van de normale productie zal het ‘doorslaan’ hooguit enkele dagen hebben geduurd omdat de stempels het niet langer volhielden. Er valt bij het laatste stempelpaar O18-R30 daarom hooguit te denken aan een paar dagen tot een week ‘doorslaan’ van niet meer dan 10.000 stuks.

Dankzij de experimenten van De Jersey komt tot leven hoe de Eburoonse munters te werk gingen. Hij bereikte tijdens zijn experiment met een team van 4 man een productie van bijna 500 munten per uur. Met een gemiddelde van 3000 munten per dag zou er dan gemiddeld 6 uur per dag aaneen geslagen zijn wat realistisch is. Hoewel werkdagen in die tijd langer konden zijn, dient in de praktijk rekening gehouden te worden met onderbrekingen. De Jersey merkte op dat vooral bij schemering goed te zien was of het materiaal op de juiste temperatuur was, en acht het goed mogelijk dat de muntslag als het even kon tijdens de lange winteravonden werd uitgevoerd. Daarbij leerde het experiment dat het gieten van de muntplaatjes met een team van drie personen ongeveer evenveel tijd kost als het slaan van de munten zelf. Het houtverbruik voor de ovens bleek zeer gering te zijn. Wel was het een uitdaging het goud en het andere materiaal bij elkaar te krijgen. Dat speelde zeker een rol in het gebied van de Eburonen, waar goud hooguit met wat zeven in de beken van de Ardennen is te vinden in de vorm van goudschilfers in het zand.

Kennelijk zijn er vrij snel nieuwe stempels gemaakt voor de Eburoonse ‘opstandsmunt’, en is daar gezien de stempelverhoudingen uit de muntschat van Amby, juist heel zorgvuldig mee geslagen. Dat kan duiden op een tijdsverschil. Maar het is ook denkbaar dat er eerst een haastklus af moest, omdat bijvoorbeeld een koerier stond te wachten, en er daarna pas tijd was om met nieuwe stempels de volgende munten te maken. Dat slechts negen voorzijdestempels van de Eburoonse

‘opstandsmunt’ bekend zijn, kan betekenen dat de productie van deze munten ook maar een paar dagen tot ongeveer een week heeft geduurd.[17]

Dankzij de door Roymans en Scheers verzamelde gegevens, valt met enig telwerk in beeld te brengen waar de ‘verbondsstater’ circuleerden en waar de ‘opstandmunten’. Voor de ‘verbondsstater’ noemen ze een veertigtal vindplaatsen. Daarbij valt het op dat vooral aan de randgebieden ook enkele koperen exemplaren voorkomen (kaart 20). Naast de al genoemde concentratie rond Tongeren-Maastricht, is er duidelijk een tweede concentratie in het noorden, waar bij Empel een belangrijk regionaal centrum lag. Verder is er in het zuidwesten een concentratie te zien rond het oppidum van Thuin. Er dringt zich het beeld op van een stammenverbond van Atuatuken en Eburonen met drie centra. Van de noordelijke tak was mogelijk Catuvolcus de leider, van de middelste Ambiorix, terwijl de naam van de leider van de groep rond Thuin verloren is gegaan. De noordelijke spreiding kan wijzen op een landverbinding door de Peel, hoewel de geringe aantallen munten tot voorzichtigheid dwingen. Zo komen twee stuks uit Imden en één uit Haulchin uit Merovingische graven, waar ze pas veel later in de grond zijn terechtgekomen.[18] En dat late verlies is toevallig bekend doordat ze in graven zijn gevonden. Het belangrijkst is daarom het algehele beeld van de drie mogelijke centra.

Van de ‘opstandsmunt’ geven de onderzoekers slechts een achttal vindplaatsen (kaart 20). Daarvan zijn de twee uit het noorden (Randwijk en Nijmegen) geplateerde bronzen exemplaren, en dus waarschijnlijk geen munten voor het diplomatieke verkeer. Bovendien is die uit Nijmegen mogelijk pas later in de keizertijd verloren.[19] Zonder deze munten blijft er een duidelijke concentratie over in het gebied rond Tongeren-Maastricht, het vermoedelijke centrum van Ambiorix. We kennen dit type vooral dankzij de negentien exemplaren uit de schat van Amby.

Tot slot is er de laatste Eburoonse ‘herstelmunt’, die door een wat grover werkende stempelsnijder werd gemaakt. In het beeld valt op dat de vier stippen onder het paard verdwijnen en boven het paard een bol door een kruis is vervangen (afb. 12.1). Of daar veel symbolische betekenis aan gehecht moet worden, is onzeker. Bij de spreiding over het dertigtal vindplaatsen komen ook bij dit type vooral aan de randen van het verspreidingsgebied bronzen imitaties voor (kaart 20). De concentratie rond Tongeren-Maastricht blijft goed herkenbaar. Maar de voorgaande concentratie van de ‘verbondsstater’ in het noorden en rond Thuin komt bij de ‘herstelmunt’ niet terug. De Eburoonse staters blijven zodoende geconcentreerd rond Tongeren-Maastricht. Aangezien de ‘herstelmunt’ niet in de waarschijnlijk in 54 voor Chr. begraven schatten

voorkomt en er na 50 voor Chr. haast geen gouden staters werden geslagen, stamt dit late type uit de periode 54-50 voor Chr. Roymans liet een aantal exemplaren op samenstelling analyseren, met als conclusie dat het goudpercentage al die jaren vrij stabiel circa 25 procent bleef. Wel werd het zilverpercentage verlaagd van 25 ('verbondsmunt) naar 15 ('herstelmunt') procent, in ruil voor een hoger kopergehalte. Ook het gewicht van de 'herstelmunt' lijkt iets lager, hoewel dat in verband met slijtage bij de gemeten kleine aantal meer onderzoek vraagt. [20]

Daarbij gaat het bij de 'herstelmunt' om een onverwacht groot productievolume. Dat blijkt uit de nieuwe telling die Scheers voor dit onderzoek maakte. Er zijn van de 'herstelmunt' naar schatting ongeveer honderd voorzijdestempels gemaakt, tegen circa veertig voor de 'verbondsstater' en tien voor de 'opstandsmunt'. Van de 'herstelmunt' zijn in 54-50 voor Chr. dus ongeveer twee keer zoveel munten geslagen als in de voorgaande periode 57-54 voor Chr. Kennelijk was er na de opstand van 54 voor Chr. in Eburoons gebied nog volop eigen monetaire activiteit, wat mede kan verklaren waarom dit gebied tot en met 51 voor Chr. de aandacht van Caesar behield.

Al met al is het goed mogelijk dat in najaar 54 voor Chr. enkele duizenden 'verbondsmunten' in grote haast zijn 'doorgeslagen', omdat er plotseling extra vraag naar was voor het diplomatieke verkeer. Mogelijk is kort daarop de nieuwe 'opstandsmunt' geïntroduceerd, waarvan de productie echter vrij kort geduurd lijkt te hebben. Hoewel het moeilijk te bewijzen is, roepen beide schatten het beeld op van kort achter elkaar geslagen munten die nodig waren om bondgenootschappen te sluiten. Mogelijk ontstond na korte tijd het idee dat er een nieuw type nodig was dat de eigenheid van de Eburonen wat meer onderstreepte. Dat gebeurde dan in het besef dat de voorgaande 'verbondsmunt' nog uit de tijd van de Atuatuken stamde en dus geen puur Eburoonse stater was. Tegelijkertijd was men voor de acceptatie en herkenning van deze 'opstandsmunt' wellicht gehouden aan het bekende beeld en konden alleen wat kleinere aanpassingen worden doorgevoerd, wat weinig tijd kostte omdat er geen nieuw model bedacht hoefde te worden. De door Caesar genoemde samenwerking van Ambiorix met de Treveerse leider Indutiomarus kan hierin een bijzondere rol hebben gespeeld, omdat het paard van de 'verbondsmunt' was afgeleid van de ogenstater van de Treveren (kaart 7).

Er zijn van de 'opstandsmunt' slechts negen voorzijdestempels bekend, wat er statistisch gezien ook niet veel meer geweest zullen zijn.[21] Met de normale productie van 500 tot 2500 staters per stempel, zouden er in het najaar van 54 voor Chr. met een tiental stempels ongeveer 5000 tot 25.000 'opstandsmunten' geslagen kunnen zijn, en aan het slot mogelijk nog een paar duizend extra. Met 1,7 gram goud per munt was daarvoor

afgerond tussen de 5 en 45 kilo goud nodig. En direct daarvoor waren speciaal voor deze gelegenheid mogelijk nog enkele duizenden stuks van de ‘verbondsmunt’ doorgeslagen met stempelcombinatie O18-R30. De muntschat van Amby was ongeveer twee jaarsalarissen waard, en die van Heers circa vier.

Het tweede bestanddeel van de schat uit Heers zegt ook nog iets over het mogelijke diplomatieke verkeer in die tijd. Die schat bevat namelijk ook 38 gouden epsilonstaters uit het Nervische gebied. Daarbij zijn er 9 van Scheers type Ia, Ib en II. Bijzonder is dat de overige 29 exemplaren van een nieuw type zijn, dat naar deze schat bekendstaat als de ‘Heers-variant’ en hier met type IIc zal worden aangeduid. Kenmerkend is onder meer een paar kruisen (afb. 12.1). Het valt op dat ze alle muntfris zijn. Verder komen er in de schat maar vijf verschillende voorzijdestempels van voor. Dat geeft aan dat ze wel enigszins vermengd zijn, maar waarschijnlijk van een bron dicht bij de muntplaats in Nervisch gebied komen.

Al met al kan de eigenaar van de schat van Heers nieuw geslagen geld van de muntplaats van de Nerviërs hebben gekregen en ook gehaast geslagen munten van de Eburonen. Mogelijk moest de betrokkene weer verder en kon hij niet wachten tot er bij de Eburonen nieuwe stempels waren gesneden voor hun eigen opstandsmunt, zodat die in de schat ontbreekt. Misschien kwamen de Eburonen via dit soort contacten op het idee een eigen opstandsmunt te slaan waarvan er waarschijnlijk kort erop een aantal werden overhandigd aan de eigenaar van de schat van Amby.

In de schat van Amby komen tot slot als bijzonderheid naast de gouden staters ook 77 zilveren regenboogschoteltjes voor van de zogeheten Lithgroep. Roymans heeft hiervan aannemelijk kunnen maken dat deze in het noorden, bij de samenvloeiing van Maas en Waal, zijn geslagen. Zodoende kan de schat van Amby tevens getuigen van contacten met de noordelijke bondgenoten. Daar kan zoals verderop besproken Catuvolcus de lokale leider geweest zijn. Die zou naar Ambiorix komen om tegen de Romeinen te strijden. Mogelijk heeft hij of mensen uit zijn gevolg met regenboogschoteltjes betalingen gedaan. In theorie kan de eigenaar van de Ambyschat dus 20 vers geslagen gouden ‘opstandsmunten’ uit de handen van Ambiorix of zijn gevolg hebben gekregen, en 77 uit het noorden meegenomen zilveren regenboogschoteltjes uit de handen van Catuvolcus of zijn gevolg. Maar helaas laten de gegevens dat soort conclusies niet toe. In de schat van Heers komen ook gouden staters voor van de Treveren, Remen en een derde stam, mogelijk de Bellovaken, maar dat kunnen evengoed handelsmunten zijn geweest.

Alles overziend leveren de munten boeiende informatie op over de

mogelijke aanloop naar de opstand. Het nodigt zeker uit tot vervolgonderzoek en onderstreept hoe belangrijk het is dat vinders een schat melden, waarbij het vindersloon goed geregeld wordt. Het is kenmerkend voor het onderzoek van Roymans dat hij dergelijke meldingen stimuleert en op slimme wijze gebruikt om dit soort data te verzamelen. Voor het onderzoek naar Caesar in de Lage Landen heeft die aanpak op meer plekken cruciale gegevens opgeleverd en biedt extra mogelijkheden voor toekomstig onderzoek.

De hoge belastingen na een slechte oogst

In de nadagen van zijn tweede Britse expeditie had Caesar de nodige logistieke kopzorgen, die er mogelijk aan bijdroegen dat hij de naderende ramp niet zag aankomen. Als gevolg van een slechte oogst vroeg de graanvoorziening extra aandacht terwijl die met de Britse expeditie al extra complex was. Verder was er schade aan zijn schepen. En tot overmaat van ramp ontving hij bij terugkomst uit Brittannië het bericht dat zijn enige dochter Julia was overleden.[22] Naast het persoonlijke drama, verzwakte dat ook zijn relatie met Pompeius met wie Julia was getrouwd.

Uit een brief van Caesar aan de redenaar Cicero blijkt dat Caesar op 1 september (oude kalenderdatum) eerder dan zijn vijf legioenen uit Brittannië was teruggekeerd naar de haven op het vasteland.[23] Daar was Labienus met verspreid drie legioenen achtergebleven om de situatie stabiel te houden. Caesar moest de graanvoorziening zeker stellen voor zowel dat leger, als voor het nog grotere leger in Brittannië dat overzee van Gallisch graan werd voorzien. De wat raadselachtige snelle terugkeer van Caesar kan heel goed te maken hebben gehad met de graanuitdeling die in zijn ogen zo belangrijk was. De geplande uitdeling op 1 september (oude Romeinse kalender) viel dat jaar omgerekend naar de moderne kalender op 6 augustus.[24]

Caesar en Quintus Cicero waren eind augustus druk met de voorbereiding van de terugkeer van de vijf legioenen uit Brittannië naar het vasteland.[25] Caesar schrijft dat door het slechte weer nogal wat schepen in de problemen kwamen toen ze leeg richting Brittannië voeren. Het gevolg was dat de troepen ‘een tijdlang tevergeefs’ moesten wachten om naar het vasteland te kunnen terugkeren. Caesar wilde ‘voorkomen dat het jaargetijde hun de reis onmogelijk zou maken’. En dat gevaar dreigde, immers: ‘de dag- en nachtevening stond voor de deur’. Daarmee bedoelde Caesar het moment waarop rond 23 september de dag en nacht even lang zijn, waarbij de ervaring leert dat de Noordzee daarna al snel moeilijk bevaarbaar wordt. Daarom besloot hij niet langer op nieuwe schepen te wachten en koos een rustig moment uit om met veel vollere schepen dan de bedoeling was, toch over te

varen – wat lukte. Dat betekent dat Caesar waarschijnlijk ergens halverwege september met zijn leger terugkeerde. Het traditionele oorlogsseizoen duurde nog maar ongeveer een maand, zodat Caesar direct daarna al zijn voorbereidingen begon te treffen voor het gebruikelijke overwinteren in de winterkampen.

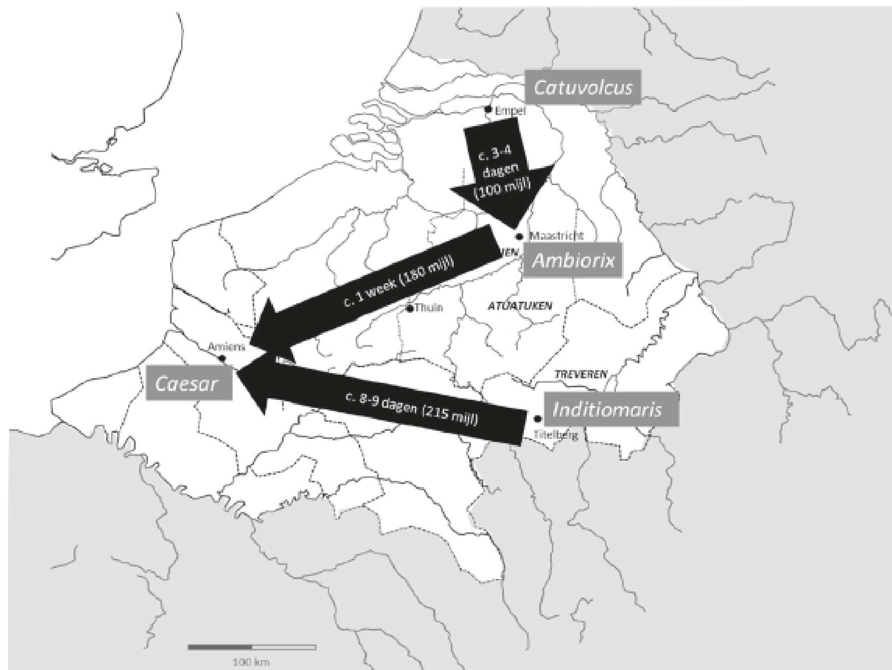
En Caesar noemt de extreme droogte. In Italië wees Cicero er ook op: 'Na het extreem hete weer – ik kan me geen grotere hitte herinneren – heb ik mezelf verkoeld in Arpinum,' schreef hij aan zijn broer Quintus over een bezoek aan zijn villa in Arpinum op 10 september tijdens de 'extreme droogte'.[26] Dat was omgerekend naar de moderne kalender op 15 augustus.[27] Als gevolg van de slechte oogst, was Caesar gedwongen anders dan gebruikelijk het achtergebleven leger over een groot aantal winterkampen te verdelen. De eenheden betrokken het voedsel, waarvan de bulk uit graan bestond, namelijk uit de directe omgeving, wat betekende dat in de buurt genoeg graan voorhanden moest zijn. Om die reden werd er dat jaar bij bijna elke noordelijke stam een legioen gelegerd. De Romeinse eenheden bouwden hun eigen winterkamp, of namen hun intrek in bestaande versterkingen zoals Sabinus en Cotta deden, en eisten van de plaatselijke bevolking dat ze van voedsel werden voorzien. Quintus Cicero, de enkele jaren jongere broer van de bekende redenaar Marcus Cicero, kreeg de leiding over het kamp dat in het stamgebied van de Nerviërs lag, volgens Caesar op ongeveer 50 Romeinse mijl afstand van het kamp dat als eerste door Ambiorix aangevallen zou worden.

Het ging mis met het Veertiende Legioen, dat samen met vijf kleinere eenheden (cohorten) als kamp de inheemse hoogteburcht had uitgekozen die volgens Caesar in het hart van het gebied van de Eburonen lag. Daar was 'Catuvolcus, de koning van de helft van de Eburonen, die samen met Ambiorix plannen beraamd had', waarbij Ambiorix volgens Caesar de initiatiefnemer was. Zij waren de Eburoonse leiders die bij het eerste contact de Romeinen 'bij de grens van hun land hun diensten hadden aangeboden' en graan leverden. Het was ruim twee weken later dat 'Ambiorix en Catuvolcus het sein tot opstand en verraad' gaven.[28]

Het Romeinse winterkamp onder leiding van Sabinus lag in een strategische driehoek, met volgens Caesar zijden van 50 tot 60 mijl. Enerzijds was er het 50 mijl verderop gelegen kamp van Quintus bij de Nerviërs, en anderzijds een kamp op 'ongeveer 60 Romeinse mijl' daarvan in het zuidelijke gebied in de Ardennen. Dat kamp lag 'niet veel meer dan' 50 mijl van de versterking van Sabinus. Het kamp in de Ardennen stond onder leiding van Labienus. Zoals besproken in hoofdstuk 3 waren die afstanden waarschijnlijk ingegeven door de ervaring dat met een afstand van 50 tot 60 mijl er binnen een dag

onderling berichten konden worden uitgewisseld. Voor wederzijdse steun konden de legers elkaar zo nodig binnen twee dagen bereiken. Op die manier hoefde een eenheid bij een aanval na het wegzenden van een koerier maar enkele dagen een eventuele belegering vol te houden voordat er hulp verwacht kon worden. Dat was althans het idee.

Caesar riep in Samarobriva (Amiens) een landdag met Gallische stamhoofden bijeen om wellicht de stemming te peilen en de bevoorrading van de Romeinse legers te regelen. Uit zijn verslagen wordt duidelijk dat alle Gallische leiders geacht werden persoonlijk aanwezig te zijn. Ook Ambiorix was wellicht van de partij, evenals bijvoorbeeld Indutiomarus van de Treveren. Waarschijnlijk waren de uitnodigingen al verstuurd toen Caesar eind augustus voorbereidingen trof voor zijn terugkeer uit Brittannië, wetende dat zeker stamleiders uit het verre binnenland een flinke reis naar Amiens moesten afleggen (kaart 21). Zo was het vanaf het oppidum van de Treveren bij Titelberg in Luxemburg naar Amiens meer dan 215 Romeinse mijl, en vanaf Maastricht via de corridor ongeveer 180 Romeinse mijl. Als de tweede Eburoonse leider Catuvolcus inderdaad bij de samenvloeiing van de Maas en Waal woonde, zou dat voor hem nog circa 100 mijl extra zijn geweest. Dat maakt het, mede gezien zijn hogere leeftijd en zwakke gezondheid, waarschijnlijk dat hij er niet bij was, tenzij hij toevallig bij Ambiorix in de buurt verbleef toen de uitnodiging binnenkwam. Individuele personen konden wat sneller reizen dan een groep. Om die reden lagen in de keizertijd wisselstations vaak gemiddeld 27 Romeinse mijl (40 kilometer) uit elkaar. Met 27 mijl per dag zou Ambiorix ongeveer een week onderweg zijn geweest, en zijn collega van de Treveren nog een of twee dagen langer.

Kaart 21: Reconstructie van de reistijden van de verschillende stamleiders naar de in het najaar van 54 voor Chr. door Caesar in Amiens georganiseerde landdag, kort waarop de drie leiders hun brede opstand tegen Caesar zouden ontketenen.

Een koerier om de stamhoofden uit te nodigen had voor die afstand zeker twee dagen nodig. Als Caesar de uitnodigingen inderdaad eind augustus had verstuurd, zou de landdag ergens midden september afgesproken kunnen zijn. Dat zou mede kunnen verklaren waarom Caesar in Brittannië haast kreeg met zijn terugkeer. In een formeel verslag zou hij niet snel aangeven dat hij zijn planning zo sterk door de Galliërs liet bepalen. Al met al zal de landdag ergens rond de derde week van september plaatsgevonden kunnen hebben.

Zodoende kwam Ambiorix met nogmaals ongeveer een week reizen, waarschijnlijk ergens eind september, bij zijn stam terug. Misschien had hij met Catuvolcus afgesproken dat die hem in de omgeving van Maastricht zou opwachten, omdat het met genoemde reissnelheid nog drie tot vier dagen reizen naar de omgeving van Empel was. Maar hij kan ook een koerier hebben gestuurd die de afstand van ongeveer 100 mijl nog net in een dag kon overbruggen, mede omdat de weg wellicht goed bekend was.

Ambiorix kwam van de landdag terug met de vervelende boodschap dat de Eburonen, ondanks de slechte oogst, een groot Romeins leger zouden moeten gaan voeden. Terwijl op de landdag te horen was geweest dat het in de meeste andere gevallen om één legioen ging, zou

bij de Eburonen anderhalf legioen worden gehuisvest. Dat ging, zoals verderop besproken, in dit geval om 5500-6000 man of nog een paar duizend man meer. Tacitus schrijft later in het kader van de Britse campagne van Agricola dat voor een jaar graan werd ingeslagen: ‘Tegen langdurige belegeringen werden zij beveiligd met een voorraad eten voor een jaar, waardoor de Romeinen de winter in die streken zonder angst tegemoet konden zien.’[29] Als Caesar dat ook vroeg – wat denkbaar is omdat de volgende graanoogst pas een jaar later was – zou het om een enorme hoeveelheid graan gaan. Als vuistregel kan worden gesteld dat gemiddeld ongeveer 1 hectare nodig was om een soldaat een jaar te voeden, zodat het bij een jaarvoorraad de oogst van minimaal 5000 hectare betrof.[30]

In hoofdstuk 3 is de omvang van de stam van de Eburonen op circa 40.000 mensen geschat. De ervaring met pre-industriële agrarische samenlevingen leert dat het voor hen al een hele opgave was om rond de 10 procent van de voedselproductie niet op te eten en via ruil om te zetten in andere goederen, in dit geval voedsel voor circa 4000 man.[31] Zo bezien zouden de Eburonen er een hele dobber aan hebben gehad om de minimaal 5500 Romeinse soldaten te voeden. Als Caesar alleen graan opsloeg voor de winterpauze, die traditioneel vijf maanden duurde, dan zou de last ruim de helft minder zijn geweest. Maar ook dat was nog steeds aanzienlijk, temeer omdat de oogst volgens Caesar dat jaar slecht was geweest. Bij het beleg van Alesia regelde Caesar overigens voor slechts dertig dagen graan, maar dat was een bijzondere situatie. En dan bleef het punt dat Ambiorix waarschijnlijk zelf op de landdag aanwezig was en zo wist dat hij met zijn vrij kleine stam anderhalf keer zoveel soldaten moest voeden als de meeste andere leiders. Alles bij elkaar genoeg reden voor frustratie.

Bij de Treveren in Luxemburg en omgeving, werd onder leiding van Labienus één enkel legioen gelegerd, wat ook daar al niet goed viel. Het was volgens Caesar hun toch al gefrustreerde leider Indutiomarus die de aanzet tot de opstand gaf waar Ambiorix op zou inhaken. Zelf wilde Indutiomarus het Romeinse kamp van Labienus in zijn gebied aanvallen, en hij zond bodes naar Ambiorix en Catuvolcus. Volgens Caesar was het resultaat dat beiden zich lieten overhalen om mee te doen en ‘hun’ kamp te belagen, dat van Sabinus. Met dat doel legden de Eburoonse leiders de nodige contacten om medestrijders te ronselen, waarbij goudstukken kennelijk als belangrijk medium dienden.

Het inleidende gevecht en het krijgsberaad

Gezien het traditionele einde van het Romeinse oorlogsseizoen, zal naar verwachting ongeveer half oktober het leger in het gebied van de Eburonen zijn neergestreken voor de winterpauze.[32] Ambiorix wist toen

waarschijnlijk al van de Gallische landdag dat het leger zou komen en had zo zijn voorbereidingen kunnen treffen. Volgens Caesar leverde hij nog wel netjes de gevraagde hoeveelheid graan. Dat zal gebeurd zijn kort na aankomst van de Romeinse soldaten, rond de tweede helft van oktober. Het is mogelijk dat de boden van Indutiomarus pas na dat moment Ambiorix hadden bereikt en dat het besluit de aanval in te zetten, pas na het afdragen van de oogst is genomen. Maar het is evengoed denkbaar dat Ambiorix al langer wilde aanvallen, en bedacht had dat het keurig leveren van graan het verrassingseffect zou vergroten, terwijl hij het meeste graan als buit toch wel weer terug kon krijgen. ‘Ongeveer twee weken nadat men de winterkwartieren betrokken had, gaven Ambiorix en Catuvolcus plotseling het sein tot opstand en verraad,’ aldus Caesar.[33] Gerekend vanaf de komst van de Romeinen midden oktober, openden de Eburonen de aanval waarschijnlijk helemaal aan het eind van oktober, of in het begin van november.

Het gevecht begon met Romeinse soldaten die buiten de versterking hout aan het verzamelen waren. Wellicht was de strijd met hen geen doel op zich, maar kwam Ambiorix met zijn leger de sprokkelende soldaten tegen op weg naar het kamp. Vervolgens volgde een aanval op de versterking zelf, die de Romeinen volgens Caesar afsloegen: ‘Ze verschenen met veel volk voor onze legerplaats, om deze te bestormen.’ Elders geeft Caesar aan wat de standaard reactie van de leiding zou zijn: ‘Het rode signaal als alarm geven en het verzamelteken blazen.’ Ook in dit geval waren de Romeinen vlug paraat: ‘Snel grepen de onzen naar de wapens en bezetten de wal; de Spaanse ruiters deden aan de ene kant een uitval en bleven overwinnaars in een gevecht met de vijandelijke ruiterij.’ Het had succes: ‘Wanhopende aan hun zaak gaven de vijanden de bestorming op.’ Volgens Caesar leden de aanvallers daarbij meer verliezen dan de Romeinen.

Daarop slaagde Ambiorix erin de Romeinen uit hun tent te lokken. Het wordt uit het verslag van Caesar niet duidelijk of Ambiorix dit vooraf zo had bedoeld, of spontaan een plan-B bedacht. Voor het eerste pleit het feit dat hij een zeer succesvolle hinderlaag wist te leggen, waarbij hij naar het schijnt gebruikmaakte van een groot aantal speren en slingerkogels. Dat had bij alleen een aanval op een versterking minder voor de hand gelegen. Mogelijk was de eerste aanval vooral bedoeld om bij de Romeinen een gevoel van urgentie op te wekken door een voorproefje te geven van wat hen volgens Ambiorix te wachten stond als ze niet naar zijn advies zouden luisteren.

Hoe dan ook, Ambiorix bood na de afgeslagen eerste aanval onderhandelingen aan. Daarop stuurde de Romeinse legerleider Sabinus zijn vriend en Romeins ridder Caius Arpineius. Die was een zogeheten

familiaris, een bevriend persoon uit de ridderstand die als burger meeging op campagne en onder meer dit soort diplomatieke taken vervulde.[34] Als militair was de Spanjaard Quintus Junius bij de gesprekken, vermoedelijk een hoge officier van de Spaanse ruiters die bij de eerste aanval succesvol waren geweest. Tolk was waarschijnlijk de later genoemde vertaler Pompeius.

In de onderhandelingen die volgden, wist Ambiorix volgens Caesar de Romeinen te overtuigen dat hij de aanval zelf niet had gewild. 'Zijn machtspositie was namelijk van dien aard dat het volk evenveel rechten had tegenover hem, als hij tegenover het volk,' zo schetste Ambiorix zijn beperkte macht aan de Romeinse gezanten. Buiten zijn invloed om zouden zijn stamgenoten de aanval hebben ingezet, opgehitst door een 'plotseling gesloten eedgenootschap van de Galliërs'. En 'het was niet gemakkelijk als Galliër nee te zeggen tegen andere Galliërs, vooral omdat er nu een plan beraamd scheen te zijn, dat het herwinnen van de vrijheid van allen tot doel had'. In de sfeer van verstandige mannen onder elkaar gaf Ambiorix vervolgens aan dat het natuurlijk dom was om te denken dat de onbeduidende groep Eburoonse krijgers 'alleen het Romeinse volk kon overwinnen'. Het mocht duidelijk zijn dat een verstandig man als Ambiorix een dergelijke domme aanval niet zou opzetten en slechts verontrust had gezien wat er spontaan misging. Hij probeerde de situatie voor beide partijen te redden, zo stelde hij de zaken voor.

Vervolgens maakte Ambiorix duidelijk dat buiten hem om de situatie ernstig uit de hand dreigde te lopen. Er zou een massale aanval op komst zijn met onder meer hulp van een grote horde wilde Germanen, die van de andere kant van de Rijn onderweg waren en binnen twee dagen ter plekke zouden zijn. Het betekende dat de Romeinen alleen nog de eerstvolgende dag de kans hadden veilig weg te komen. Welwillend bood Ambiorix de Romeinen een vrije doortocht door zijn gebied aan, zodat ze zich konden aansluiten bij een van de twee meest nabijgelegen legereenheden. Om zijn advies geloofwaardig te maken, wees Ambiorix op zijn eigenbelang, namelijk dat hij bevrijd zou worden van de voedselleveranties aan de Romeinen. Kortom: hij schetste het beeld van de goedwillende Eburoon die zag dat niemand baat had bij een gevecht en zocht naar een oplossing die voor iedereen het beste was.

Nadat de gezanten terugkeerden in het kamp van Sabinus, voerde de Romeinse legerleiding een lang krijgsberaad dat tot ver in de nacht duurde. Caesar was er zelf niet bij. Kennelijk heeft een getuige het overleefd en uitvoerig naverteld. Dat kan een aanwezige hogere officier zijn geweest, mogelijk uit de groep die in de eindfase met Ambiorix onderhandelde. Daarbij werd Sabinus gedood, maar meldt Caesar dat

niet van de anderen, wat hij waarschijnlijk wel had gedaan als ze waren omgebracht. Er kunnen nog andere bronnen zijn geweest, zoals een misschien ontsnapte notulist, of wellicht de tolk Gnaeus Pompeius. Die was er de volgende dag bij toen onderbevelhebber Sabinus werd vermoord. Misschien werd hij door Ambiorix gespaard, omdat hij kennelijk de taal van de Eburonen sprak. Het valt in ieder geval op dat Caesar alleen mensen citeert tijdens de door de tolk vertaalde onderhandelingen en het beraad in de legertent waar Pompeius ook bij kan zijn geweest. Als een dergelijke staffunctionaris de bron was, beschikken we mogelijk over een redelijk getrouw verslag van een strategisch krijgsberaad *(concilium)* in de Lage Landen, ten tijde van Caesar gehouden. Als het verslag van een officier afkomstig is, kan die belang hebben gehad het verslag te kleuren om als lid van de leiding vrijgepleit te worden van schuld aan het daaropvolgende drama. Overigens noemt Caesar ook later gevangengenomen Galliërs als bron.

In beide gevallen blijft de vraag wat Caesar er uiteindelijk van maakte. Het was namelijk in die tijd een algemeen aanvaarde stijlvorm om een verhaal in de vorm van verzonnen dialogen te presenteren. Verder leert de ervaring in de schrijvende journalistiek dat letterlijk uitgesproken teksten zelden goed leesbaar zijn en daarom samengevat moeten worden in kortere, beter leesbare zinnen. Het gaat er vooral om de intentie van de spreker weer te geven. De vrijheid die Caesar had bij het weergeven van die intentie, zal afhankelijk zijn geweest van het aantal en het gezag van de eventuele getuigen die hem na publicatie zouden kunnen tegenspreken. Wel zal Caesar in elk geval gezorgd hebben dat de hoofdlijn klopte en de stijl van het gesprek herkenbaar was, omdat heel wat mensen uit zijn doelgroep wisten hoe een krijgsraad kon verlopen. Zodoende blijft het, met alle reserves, een interessant verslag.

Wat de deelnemers betreft, lijkt het – gezien andere voorbeelden die Caesar geeft – de standaard geweest te zijn dat de hoogste officier in de krijgsraad overleg voerde met de krijgstribunen en de centurio’s van de eerste rang. Het kwam alleen in uitzonderlijke situaties voor dat Caesar alle zestig centurio’s van een legioen bij een krijgsraad uitnodigde. Een legioen telde zes krijgstribunen, waarvan één tevens de vervanger was van de legaat, de hoogste bevelhebber. De functie van krijgstribuun was deels een staffunctie op een politiek carrièrepad, zodat sommigen nog jong konden zijn met geen of weinig ervaring op het slagveld.

In dit geval bestond de krijgsraad, getuige het verslag, uit de krijgstribunen (*tribuni militum*) en centurio’s van de eerste rang (*primorum ordinum centuriones*). Met anderhalf legioen zouden het op volle sterkte negen krijgstribunen zijn. Wat betreft het aantal ‘eerste centurio’s’ per legioen wordt in de passage een meervoudsvorm

gebruikt, zodat het niet alleen om de hoogste centurio ging, de eerste centurio van het eerste cohort dat een elite-eenheid binnen het legioen was. Maar het is onzeker of er een vast aantal ‘eerste centurio’s’ was, of dat het een positie was die je op basis van individuele kwaliteit kon verwerven. Tacitus noemt een later voorbeeld waarin het Zevende Legioen zes eerste centurio’s telde.[35] In dat geval zou het met anderhalf legioen op volle sterkte om negen eerste centurio’s zijn gegaan. Met Sabinus en Cotta kwam het totaal dan op een krijgsraad van twintig officieren op volle sterkte, plus wellicht nog wat ondersteuning zoals een notulist. Als de eenheid overeenkomstig het gemiddelde met ongeveer een kwart was uitgedund, was het beraad evenredig kleiner. Alles combinerend geeft een groep van circa vijftien tot twintig man de omvang van het emotionele beraad waarschijnlijk redelijk goed weer.

Het overleg vond wellicht plaats in het centrale punt van de legerplaats. Daar stond het belangrijkste onderkomen waarin men, gezien het verslag, kennelijk zittend krijgsraad hield. Zoals besproken in hoofdstuk 5 waren dat bij dit soort winterkampen doorgaans vaste gebouwen. Zo stonden in het gelijktijdig ingerichte kamp van Cicero, volgens Caesar ‘barakken die in Gallische trant met stro bedekt waren’. Maar soms gebruikte Caesar ook tenten in de winter, zoals bij de strijd tegen Pompeius bij Albanië.

Volgens Caesar ging het er heftig aan toe, omdat er twee verschillende oplossingen op tafel kwamen. De ene groep, gesteund door onderbevelhebber en tweede man Aurunculeius Cotta, wilde in het kamp blijven. Deze groep meende dat er genoeg voedsel en manschappen waren om een belegering vol te houden tot er hulp zou komen. Ze wisten dat het nog mogelijk was een of meerdere koeriers op pad te sturen die al in de loop van de volgende dag bij de twee kampen van Labienus en Quintus konden zijn. Daartegenover stond de door legerleider Titurius Sabinus verwoorde mening dat Caesar met zijn soldaten al ver weg was en ze zich daarom beter bij ‘het naastbijzijnde winterkwartier’ konden aansluiten. Dat laatste werd de uiteindelijke keuze. Caesar kende beide legerleiders goed, aangezien Cotta al het eerste jaar van de Gallische oorlog in de legerleiding zat, en Sabinus in de verslagen van het tweede campagnejaar en ook later wordt vermeld. In zijn verslag klinkt bij Caesar een duidelijke voorkeur voor Cotta door, die het advies van Caesar had willen volgen, en komt Sabinus er een stuk minder goed vanaf. In welke mate dat terecht is, valt bij gebrek aan andere bronnen moeilijk te boordelen. Hooguit valt op te merken dat Sabinus in de eerdere verslagen gunstiger wordt neergezet. Indien Caesar zoals vermoed geen kans had gehad die oudere verslagen nog te bewerken, kon hij dat eerdere beeld van Sabinus niet meer bijstellen.

Dankzij het verslag valt voor te stellen hoe met de in het najaar vroeg

ingevallen duisternis, wellicht bij het licht van olielampen en dergelijke, tot diep in de nacht werd gesproken en ‘een diepgaand verschil van mening’ ontstond. In de krijgsraad stelde Cotta ‘en verschillende krijgstribunen en de centurio’s van de eerste cohort’ dat ze voorzichtig moesten zijn en Caesars bevel het winterkwartier niet te verlaten, moesten opvolgen. Het kamp was, gezien de mislukte aanval, sterk genoeg, en er was aan graan geen gebrek. Bovendien zou snel ‘bijstand komen uit de nabijgelegen winterkwartieren, en van Caesar’. Tot slot vonden ze het schandelijk een zo strategische keuze te maken ‘op aandringen van de vijand’. De krijgstribunen waren stafofficieren, de eerste cohort was traditioneel een elite-eenheid met extra gezag en Cotta was, gezien de verdere beschrijving, na Sabinus de tweede officier van de eenheid. Hij voerde kennelijk namens de genoemde groep het woord. Daartegenover stond Sabinus als hoogste officier, voor wie verder geen ondersteuners worden genoemd. Hij merkte op dat Caesar waarschijnlijk al ver weg in Italië zat, wat mede zou verklaren waarom de Eburonen de aanval hadden aangedurfd. En mogelijk waren de andere winterkampen ook al overvallen, wat betekende dat hulp zou uitblijven. Dat ze de raad van een vijand zouden volgen, was voor hem minder belangrijk dan de feiten die hij opsomde: ‘De Rijn was vlakbij’ met erachter verbitterde Germanen, en de Galliërs ‘brandden van verlangen om zich te wreken’. Bovendien leek Ambiorix wel erg zeker van zijn zaak.

Sabinus legde vervolgens twee mogelijke situaties voor, die naar zijn mening in beide gevallen het verlaten van het kamp tot de beste optie maakten. Als er niets aan de hand was, konden ze uiteraard zonder problemen bij het andere kamp komen. Het andere scenario was volgens hem dat de Galliërs en Germanen al een verbond hadden gesloten en op het punt stonden het kamp onder de voet te lopen. In dat scenario zou hun ‘enige kans op redding op hun snelheid berusten’, dus: ontsnappen nu het nog kon. Blijven zou in dit scenario betekenen dat ze direct zouden sneuvelen, of anders met een langdurige belegering uitgehongerd zouden worden.

Toen Cotta en zijn medestanders bleven volharden, verweet Sabinus met stemverheffing dat Cotta kennelijk een lafaard was die van allen het bangst was voor de dood, en waarschuwde hem dat hij als de schuldige gezien zou worden als in het kamp blijven op een ramp uitdraaide. De emoties liepen nu kennelijk zo hoog op, dat de andere aanwezigen uit hun stoel kwamen en aangaven dat eenheid het belangrijkste was. Verdeeldheid was nu zeer gevaarlijk. Voor beide punten viel wat te zeggen, zodat het er vooral om ging dat er één keuze werd gemaakt die door iedereen gedragen werd. Daarop ging de discussie nog een tijd door, totdat Cotta ‘zeer ontmoedigd’ toegaf. ‘De rest van de nacht werd wakend doorgebracht. Iedere soldaat keek zijn bezittingen na, om te

zien wat hij mee kon nemen, en wat hij van zijn winteruitrusting moest achterlaten.' Dat dit als gevolg van de lange besluitloosheid van de legerleiding pas zo laat in de nacht kon gebeuren, veroorzaakte volgens Caesar 'uitputting en slaapgebrek van de soldaten'. Zodoende had het aarzelen eraan bijgedragen 'het risico vooral nog maar te vergroten'.

Alles wijst erop dat Sabinus – die in Caesars verslagen vaak alleen met zijn familienaam Titurius wordt aangeduid – had gekozen voor een tocht naar het winterkamp van Cicero. Dit kamp lag volgens Caesar op ongeveer 50 mijl afstand, terwijl de afstand tot het kamp van Labienus volgens Caesar een stukje groter was. Sabinus verwees in zijn betoog herhaaldelijk naar het 'naastbijzijnde' winterkwartier. De route naar het kamp van Cicero was bovendien niet alleen korter, maar waarschijnlijk ook gemakkelijker dan die naar het verder weg gelegen kamp van Labienus. Diens kamp lag volgens Caesar dicht bij de grens met de Treveren. Los van de exacte locatie, bevond het zich in elk geval in het zuiden, wat betekende dat de bergachtige Ardennen waarschijnlijk een extra hindernis vormden, zeker in het najaar. En wellicht zou op weg naar Sabinus de brede Maas met het gehele leger overgestoken moeten worden, wat eveneens kostbare tijd vergde. Daarbij gaf Labienus die nacht aan dat ze al 'overmorgen' bij het andere kamp zouden kunnen aankomen, dus de dag na hun vertrek. Het overbruggen van 50 mijl in twee dagen was met een geforceerd tempo nog net haalbaar. Maar bij een nog grotere afstand zou het moeilijk worden, en al helemaal met het oversteken van de Maas en een daaropvolgend bergachtig terrein als de Ardennen. En dat in een tijd waarin de Romeinen daar nog geen wegennet hadden aangelegd. Dat Caesar de afstand naar Labienus niet precies wist, kan zelfs betekenen dat het tussen de kampen van Sabinus en Labienus primair om een koeriersverbinding ging. Hij bepaalde zijn afstanden immers grotendeels op basis van dagmarsen, en mogelijk was de route alleen door koeriers afgelegd.

Als we dit alles combineren, was het kamp van Cicero dus het logische reisdoel. Wellicht vanwege de krappe tijd 'werd bekendgemaakt dat men ondanks de korte nachtrust bij het aanbreken van de dag zou vertrekken'. Dat vertrek zou een fatale beslissing blijken.

13 DE SMADELIJKE NEDERLAAG TEGEN AMBIORIX
(54 VOOR CHR.)

De smadelijke nederlaag van Caesars troepen kunnen we in beeld brengen door vlak bij Maastricht een bezoek te brengen aan het verraderlijke dal waar de hinderlaag gelegd kan zijn. Op die plek valt te visualiseren hoe de marsroute eruitgezien kan hebben en hoe vervolgens anderhalf Romeins legioen ten onder ging. Zelfs als het zich niet exact op deze plaats heeft afgespeeld, zal de omgeving niet veel anders zijn geweest. Door het landschap voor ogen te nemen, dringen zich praktische vragen op die helpen scherper te krijgen hoe het drama zal zijn verlopen. Dat kan bijna van uur tot uur dankzij het uitvoerige verslag van Caesar. Het zou de Romeinse geschiedenis ingaan als een van zijn grootste drie nederlagen. En met het verlies van anderhalf legioen stond deze op nummer één. ‘Ze werden vernederd door de Galliërs in de grote ramp die hun overkwam toen Cotta en Titurius het commando voerden.’ (Appianus).[1]

Een verraderlijk dal

Vlak bij de oude Helpoort van Maastricht baant de Jeker zich bruisend als een bergbeek een weg naar de Maas. Als we de Jeker stroomopwaarts volgen, komen we al vrij snel bij het groene Jekerdal, dat de beek als een stroomopwaarts versmallende trechter begeleidt. De stadse drukte van Maastricht gaat abrupt over in een prachtig heuvelland (fotokatern fig. 13 en 14). In dit Jekerdal, op de grens van Nederland en België, valt goed voor te stellen hoe het Veertiende Legioen van Caesar samen met nog vijf cohorten vanuit een hinderlaag in de pan werd gehakt – mogelijk daadwerkelijk op deze plek.[2]

De Jeker ontspringt op 160 meter boven NAP in het Belgische Lens-Saint-Remy. Vanaf daar kronkelt de rivier zich over 56 kilometer met een gemiddeld verval van 0,14 procent een weg naar de Maas bij Maastricht. In duizenden jaren heeft het water met kracht een dal uitgeslepen dat nabij Maastricht het diepst is, een ideale plek voor een hinderlaag. Op een oude kaart van het beleg van Maastricht uit 1632 is

het al als een vernauwende kloof afgebeeld (afb. 13.1). Het dal vanuit Maastricht via de Cannerweg betredend, ligt links de Sint-Pietersberg met zijn ruige krijtrotsen, en rechts de zonnige zijde van de Louwberg, die bekleed is met wijnranken van de Apostelhoeve. Het verlengde van de Louwberg een paar honderd meter verderop, staat bekend als de Cannerberg. De weg omhoog naar de hoeve was, toen het nog mocht, met de auto slechts moeizaam te berijden en maakte met twintig graden de steile helling voelbaar. Iets verderop is het terrassenkasteel Neercanne stoer tegen de helling gebouwd en biedt vanaf het bordes een weids uitzicht (fotokatern fig. 14b). Toen in december 1992 de Europese wereldleiders hier met een diner de laatste onderhandelingen van het Verdrag van Maastricht ingingen, realiseerden zij zich niet dat aan hun voeten twee millennia eerder vermoedelijk een historische slag was geleverd. Een veldslag welke uitliep op een nederlaag die volgens sommigen indirect heeft bepaald welke talen de leiders in kasteel Neercanne spraken. De Europese geschiedenis had ruim tweeduizend jaar terug op dit punt een heel andere wending kunnen nemen.

13.1 Oude prent van het beleg van Maastricht in 1632 met een uitsnede van het deel bij het Jekerdal dat zich zeer duidelijk in de richting van Maastricht als een trechter verbreedt, met op de voorgrond een zeer nauwe doorgang.

Het nog redelijk ongeschonden dal helpt de lokale omstandigheden van tweeduizend jaar terug in wat meer detail te verbeelden. Zo is de Jeker onbedijkt en krijgt daardoor de ruimte als een natuurlijke beek breed door het landschap te meanderen (fotokatern fig. 13a). Daarbij slijpt het water scherpe oeverranden uit in de hier zachte ondergrond van oudere rivierbeddingen, wat een belangrijk aspect bij de strijd kan zijn geweest. Langs de oevers is het gras intens groen dankzij de nabijheid van het water. Dat was ideaal voor de legereenheid in de nabije hoogteburcht, omdat de paarden en lastdieren uitstekend in het dal konden grazen. In de richting van de randen van de heuvels die de Jeker aan weerszijden vergezellen, loopt de bodem wat op. Daardoor is over alle jaargetijden bekeken dat deel van het terrein het beste

begaanbaar: droog, maar nog niet al te hellend. Dat verklaart waarom de huidige twee wegen aan weerszijden van de Jeker langs beide heuvelranden lopen, wat hier voor de komst van de Romeinen ook al een veelgebruikte en letterlijk platgetreden route zal zijn geweest. Tegen de heuvels zien we her en der nog de karakteristieke hellingbossen. Dankzij de voedselrijke zachte kalkbodem en het regelmatig afstromend regenwater zijn het bovengemiddeld weelderige bossen. In het Cannerbos is bijvoorbeeld nog goed te zien hoe de bomen zijn omhuld met klimop. Verder is de bodem rijkelijk begroeid. Zo'n situatie maakte het strijders gemakkelijk zich in een hinderlaag te verbergen, terwijl ze vanuit het bos toch goed zicht op de Jeker hadden (fotokatern fig. 13a).

Aardig detail is de aanwezigheid van taxus. Dat is de plant die de tweede Eburoonse leider Catuvolcus later zou gebruiken om zich van het leven te beroven om uit handen van Caesar te blijven: 'Hij verwenste en vervloekte Ambiorix, de initiatiefnemer, en pleegde zelfmoord door middel van de taxus, een boom die zeer veel voorkomt in Gallië en Germanië,' aldus Caesar. Deze naaldboom bevat het giftige taxine waarmee ook pijlen werden ingesmeerd, en werd daarom later venijnboom genoemd. Toorians heeft opgemerkt dat Eburo in de stamnaam van de Eburonen zou kunnen verwijzen naar de taxusboom.[3] Het buigzame hout is zeer geschikt voor het maken van handbogen.

Na een kort uitstapje naar het achterliggende Cannerbos, trekt terug bij Château Neercanne aan de overzijde d'n Observant de aandacht, de hoge kunstmatige piek van de Sint-Pietersberg. Rechts ernaast, net over de Belgisch-Nederlandse grens, ligt verscholen achter het groen de versterking Caestert. Zeker met de te bespreken reconstructie en nieuwe inzichten, wordt het goed denkbaar dat dit de hoogteversterking is die het Veertiende Legioen plus nog een half legioen van zes cohorten op een herfstdag in 54 voor Chr. vroeg in de ochtend verliet. Daarna werden de soldaten volgens Caesar 2 Romeinse mijl verderop in het nabijgelegen dal tegengehouden door het leger van Ambiorix. Bij de oude hoeve Caestert liggen de goed bewaard gebleven restanten van verdedigingswerken uit deze tijd, die vreemd genoeg bij toeristen nauwelijks bekend zijn. Ze geven een tastbaar beeld van het soort versterking waarin het Romeinse leger volgens Caesars beschrijving was neergestreken (fotokatern fig. 13c, 14c-d).

De waarschijnlijkste marsroute

Hoog op het plateau van Caestert staand, is het de vraag welke marsroute de Romeinen naar het dal namen. De helling naar de Maas is veel te steil om met een lange colonne af te dalen, en het Maasdal zelf is veel te breed voor de beschreven hinderlaag. Het aan de westkant gelegen Jekerdal is de enige optie. Als we vanaf de hoeve de Caesterweg

een stukje in westelijke richting naar het Jekerdal afdalen, komen we al snel bij een kronkel in de weg. Die markeert de ligging van de westelijke poort van de hoogteburcht. Aan weerszijden zijn de restanten van de aarden verdedigingswal nog goed herkenbaar (fotokatern fig. 13c, 14c-d). Vanaf hier kunnen we het Jekerdal overzien. Daarbij moeten we wel bedenken, dat het gapende gat dat het Albertkanaal aan Belgische zijde heeft geslagen, in Caesars tijd nog niet bestond. Zo uitkijkend op het dal, is het de vraag in welke richting de Romeinen het Jekerdal introkken. Er zijn drie mogelijkheden. Ze konden de noordelijke richting naar het huidige Maastricht kiezen, de zuidelijke richting naar waar nu Luik ligt, of eventueel rechtdoor de heuvel op aan de overzijde naar het plateau.

Als de Romeinen in hun krijgsraad inderdaad besloten naar het kamp van Cicero in het land van de Nerviërs te gaan, is het zeer waarschijnlijk dat ze in noordelijke richting naar Maastricht trokken. Daar lag immers de toegang tot de in hoofdstuk 5 besproken strategische corridor die dwars door het Nervische gebied liep. Het Romeinse leger kende in het najaar van 54 voor Chr. die route waarschijnlijk inmiddels goed. Zo was Caesar er vermoedelijk al in 57 voor Chr. geweest, toen hij in de richting van de samenvloeiing tussen Maas en Waal optrok, en in 55 voor Chr. toen hij van de Rijnbrug naar de haven bij het Nauw van Calais marcheerde. Maastricht lag, zoals aangegeven in hoofdstuk 5, bij een gunstige oversteekplaats waar Caesar mogelijk een tijdelijke brug liet bouwen. Circa 200 meter ten zuiden van de huidige Sint Servaasbrug zijn resten opgebaggerd van een Romeinse brug met verschillende bouwfasen, waarvan de laatste tot 1275 na Chr. in gebruik is gebleven. Dendrochronologisch gedateerde stukken hout maakten duidelijk dat er al in het begin van de eerst eeuw na Chr. aan een brug is gebouwd. Er is maar een klein deel onderzocht en daarom is het goed mogelijk dat Caesar in 55 voor Chr. ook al iets heeft gedaan om deze doorwaadbare plaats te overbruggen. Van de tweede brug over de Rijn is bekend dat Caesar na afloop van zijn campagne over 60 meter lengte een deel liet verwijderen. Zodoende liep hij niet het risico in de rug te worden aangevallen, maar kon hij zo nodig de brug weer redelijk snel opbouwen voor een volgende doortocht. Als Caesar bij Maastricht geen aanval vreesde, is het ook denkbaar dat hij een vaste brug achterliet, eventueel met een kleine eenheid die zo nodig de brug alsnog kon afbreken.

In elk geval begon vanaf Maastricht een bij de Romeinen bekende route door redelijk vlak terrein naar het Nervische gebied, waar volgens Caesar het kamp van Cicero lag. Daarbij was zoals besproken in hoofdstuk 5, een weg met een vaste minimale breedte voor een groot leger op mars van groot belang. Alleen als de weg breed genoeg was en het leger niet te veel obstakels zoals rivieren en steile hellingen

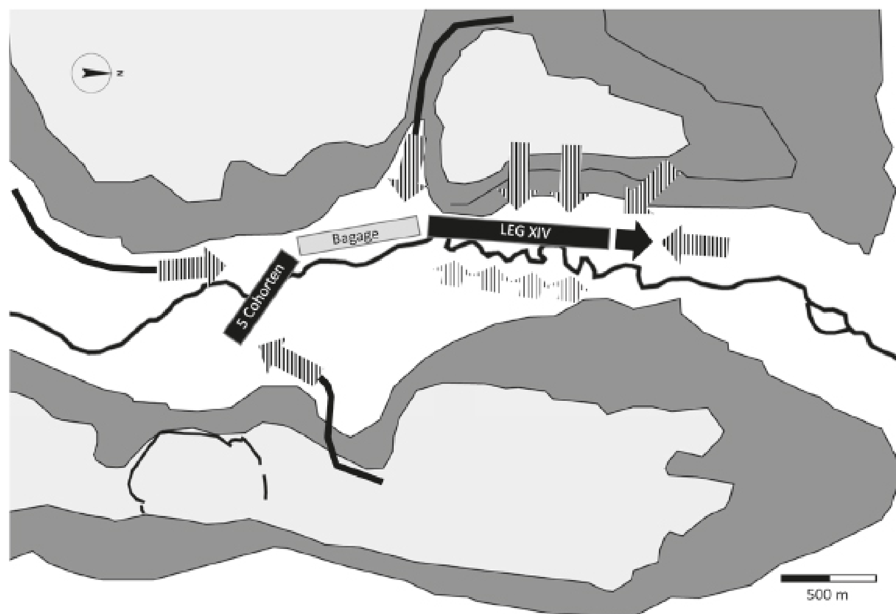
tegenkwam, kon de genoemde snelheid van 20 tot 24 Romeinse mijl per dag gehaald worden. En in de tijd dat het drama zich afspeelde, was er minder tijd om bij daglicht te lopen. Begin november komt in Maastricht de zon om 7.30 uur op en gaat kort na 17.00 uur onder, zodat het dan ruim 9,5 uur licht is. Wie het Jekerdal richting Maastricht volgt, zou circa 3 Romeinse mijl verderop uitkomen bij de huidige begraafplaats aan de Tongerseweg (kaart 22). Die ligt vlak bij de latere Romeinse weg naar Tongeren, net als in de Romeinse tijd een kaarsrechte weg. Vanaf dat punt is het in bijna rechte lijn ruim 10 Romeinse mijl naar het centrum van Tongeren.

Het Jekerdal was breed genoeg om vanaf het kamp met een 8 man brede colonne naar de strategische corridor op te trekken en daar zo de weg te vervolgen. Volgens Caesar verlieten de Romeinen het kamp in een 'lange colonne' met 'de grootst mogelijke legertros'.[4] Daarbij past de kanttekening dat Caesar ook schrijft dat die nacht iedere soldaat zijn bezittingen nakeek 'om te zien wat hij mee kon nemen en wat hij van zijn winteruitrusting moest achterlaten'.[5] Dat neemt niet weg dat de legertros aanzienlijk geweest moet zijn.

'Het grootste deel van het leger was al in de lange vallei afgedaald toen de Eburonen plotseling van weerskanten tevoorschijn kwamen,' zo vervolgt Caesar zijn relaas. De aanvallers hadden 'op een geschikte plek ongeveer twee mijl van de legerplaats verwijderd' de komst van de Romeinen afgewacht. In hoofdstuk 5 is aangegeven dat een voltallig legioen van 4800 man bij een 8 man brede colonne een stoet van ruim 1 kilometer lang vormde, wat inclusief de tros met bagage ongeveer 2 kilometer was. Met circa 5400 man en een paar honderd ruiters zou dat in dit geval nog tot een kwart langer zijn geweest, dus ruim 2,5 kilometer of bijna 2 Romeinse mijl (kaart 23). Dat wijst erop dat Ambiorix heeft gewacht tot de achterhoede het kamp had verlaten en mogelijk ook grotendeels de ongeveer 500 meter lange helling was afgedaald, waardoor de terugkeer voor de Romeinen lastiger was geworden. Het is dan logisch dat hij circa 2 mijl verderop de voorhoede aanviel om de colonne in deze kwetsbare positie tot stilstand te brengen. En omdat de Romeinse colonnes een voorspelbare structuur kenden, was dat goed vooraf te plannen.

= mogelijke plek hinderlaag
Route naar Tongeren
Plateau van Haspengouw
Eben
Muizenberg
Tiendeweg
Louwberg
Emael
Jeker
Luik
Caestert
Maastricht
Maas
1 km

Kaart 22: De mogelijke routes vanaf de hoogteburcht bij Caestert naar Tongeren. De afstand tussen de streepjes op de aaneengesloten lijnen is telkens 100. Rechts schuin de strategische corridor vanaf de Maasovergang bij Maastricht richting Tongeren, de ‘snelweg’ voor de troepen van Caesar. Het latere Albertkanaal is weggelaten.

Kaart 23: Reconstructie van het mogelijke begin van de hinderlaag van Ambiorix in het najaar van 54 voor Chr. indien die plaatsvond in het Jekerdal bij Maastricht. Veronderstelling is dat het Veertiende Legioen met erachter de bagage en 5 cohorten in de achterhoede, vanaf het kamp bij Caestert door het Jekerdal naar Maastricht marcheerde, en in de hinderlaag liep toen de voorhoede zoals Caesar schreef 3 mijl van het kamp verwijderd was. Het latere Albertkanaal is weggelaten.

In een publicatie uit 2001 zijn de alternatieve zuidelijke routes beschreven, maar die zijn veel minder aannemelijk.[6] Aangezien de helling van het tegenoverliggende plateau te steil is, werd bekeken of het een optie was dat de Romeinen zuidwaarts het Jekerdal in zijn gegaan om vervolgens in een klein zijdal omhoog te klimmen. De eerste mogelijkheid was dat de Romeinen bij het zuidelijke Emael de wand van het plateau van Haspengouw beklommen. Vanuit het centrum van Emael, dat op circa 2 Romeinse mijl van de westelijke poort van het kamp bij Caestert ligt, bevindt zich in westelijke richting na ongeveer 0,5 kilometer een bijna 500 meter diep dwarsdal. Daar bereik je over een afstand van circa 500 meter het daar ongeveer 20 meter hogergelegen plateau. Nadeel is dat het beperkte hoogteverschil minder goed past bij het steile dal. Bovendien zou de tijdwinst beperkt zijn geweest. De plateaurand ligt circa 3 Romeinse mijl vanaf de westelijke poort van het kamp. In westelijke richting verhindert een dal een rechte doorsteek naar Tongeren, zodat ook via deze route schuin afgestoken moet worden om op de hoofdweg naar Tongeren uit te komen (kaart 22).

Via die route is het circa 9,5 Romeinse mijl naar het centrum van Tongeren.[7] Dat zou ongeveer 0,5 mijl hebben bespaard. De winst is 4 procent van de totale afstand naar het kamp van Cicero, met de vraag of men daadwerkelijk zo recht over het glooiende plateau kon lopen. En er was het tijdverlies doordat de helling in colonne bestegen moest worden en er geen bestaande weg over het plateau liep. In deze regio ontstaan in dit soort kleine zijdalen vaak de bekende ‘holle wegen’ die worden uitgesleten door regenwater. Voor lokaal kleinschalig verkeer kan dat praktisch zijn, maar voor een leger van meer dan 5000 man is het zeer ongemakkelijk, met grote kans op de in hoofdstuk 5 besproken file-effecten.

Deze plek past bovendien minder goed bij de beschrijving van Caesar. Daarbij dient bedacht te worden dat het Albertkanaal, dat het Belgische deel dwars doorsnijdt, pas in de jaren dertig van de twintigste eeuw is aangelegd. Op oudere kaarten is goed te zien dat de dalwanden vóór die tijd aan weerszijden van de Jeker in zuidelijke richting doorliepen. Daarbij ligt het genoemde dal iets verder dan de door Caesar genoemde 2 mijl van het kamp, wat eventueel nog met een afronding verklaard zou kunnen worden. Grootste nadeel van deze plek is echter, dat volgens

de beschrijving de Romeinse soldaten op het moment van de aanval de heuvel nog moesten beklimmen, wat met de gereconstrueerde lengte van de colonne zou betekenen dat nog maar de helft daarvan in het circa 500 meter lange zijdal was ingesloten. Daardoor zou het langer hebben geduurd voordat de aanvallers vanuit hun schuilplaats bij de achterhoede aankwamen. Het betekende dat de Romeinen meer tijd hadden gehad zich te groeperen. En de tweede helft van de colonne kon zich direct redelijk goed in het open veld opstellen en wellicht terugtrekkende soldaten van het voorste deel van de colonne opvangen. Ook de trage lastwagens van de tros zullen minder in de weg hebben gestaan dan bij de noordelijke route door het lange smalle Jekerdal. Via de zuidelijke route hadden de Romeinen dus veel meer ruimte om met slagordes op hun oppermachtige manier de strijd te voeren. En de kracht van de succesvolle hinderlaag was nu juist dat een groot deel van het Romeinse leger in een te krappe ruimte ingesloten raakte en daardoor bijna volledig werd weggevaagd, wat een unicum was in de Gallische oorlog.

Daarom is nog een variant bekeken waarbij het Romeinse leger het plateau nog zuidelijker beklommen zou hebben, bij een zijdal bij Eben. Dat zijdal is een stuk langer, zodat daar wel een groot deel van de colonne in terecht kan zijn gekomen. Maar het nadeel van deze plek is dat hij ten opzichte van het eerstgenoemde dal nog ongeveer 1 Romeinse mijl zuidelijker ligt. Er moet dan verondersteld worden dat Caesar met zijn 2 mijl de afstand zeker de helft te laag heeft aangegeven. Bovendien is hier de winst in afstand nog kleiner. En daarbij is het nog steeds de veronderstelling dat over het plateau een kaarsrechte route naar Tongeren mogelijk was, wat sterk de vraag is. Als derde en laatste optie zou het leger het plateau nog zuidelijker beklommen hebben, bij een zijdal bij Wonck. Met circa 40 meter hoge wanden past dit lange zijdal op zich beter bij de omschrijving dan het eerdere zijdal, maar deze plek ligt bijna 2 Romeinse mijl verder weg dan de vorige, zodat verondersteld moet worden dat de door Caesar aangegeven 2 mijl veel te laag was, terwijl de gewonnen afstand nog een stukje kleiner is.

In vergelijking met deze zuidelijke routes, lijkt een route vanaf de hoogteburcht direct rechtdoor dan nog aannemelijker. Met de aanleg van het Albertkanaal is het plateau tegenover het Romeinse kamp deels weggegraven. Maar op oude kaarten valt te zien dat er tegenover het fort evengoed zijdalen lagen die gebruikt kunnen zijn om het plateau te beklimmen. Aan weerszijden van het Albertkanaal valt daarvan nog een beeld te vormen. Links van het kanaal slingert nu een weg met een steilte van maximaal 10 graden omhoog naar het plateau. Het dal staat lokaal bekend als Zussendel of Tiendeberg, genoemd naar de tien

haarspeldbochten. En rechts van het kanaal voert via Neercanne een weg, de Muizenberg genoemd, langs de Nederlands-Belgische grens door een klein zijdal omhoog. Bij een route over het plateau boden deze twee zijdalen de kortste weg (kaart 22 en fotokatern fig. 13d). Het bezwaar is dat het leger na 2 Romeinse mijl al voor een belangrijk deel boven op het plateau zou zijn beland en dus niet in het dal ingesloten kon raken. In dat geval moet worden verondersteld dat Caesar de afstand van 2 mijl veel te ruim heeft gesteld. En zo blijft het met de ‘plateauroutes’ nodig om te veronderstellen dat Caesar de afstand niet goed heeft aangegeven, terwijl de werkelijke tijdwinst via de route zeer beperkt zal zijn geweest.

Het plaatje past al met al veel beter als we aannemen dat het Romeinse leger vanaf Caestert de praktische noordelijke route door het Jekerdal richting Maastricht nam, om daar de hun bekende oude prehistorische route door de strategische corridor naar het westen te nemen. Als de marscolonne aan de voet van het kamp de Jeker overstak en richting het huidige Maastricht de westelijke oever volgde langs de huidige Cannerweg, was dat voor de Romeinen ideaal. Daarna hoefde in ieder geval de eerste 50 mijl geen grote rivier meer overgestoken te worden.

In alle gevallen moest het Romeinse leger de Jeker oversteken, en gebeurde dat ongeacht de verdere route waarschijnlijk direct aan de voet van de hoogteburcht. Het is namelijk zeer aannemelijk dat daar bij de bouw van het kamp al een oversteekplaats was gemaakt, niet ver van de huidige oude brug over de Jeker in Kanne. In geval van een brug was het bij forten gebruikelijk deze ongeveer tegenover de uitgang aan te leggen. Dat bood maximaal zicht op eventuele aanvallers en was bij de gebruikelijke T-splitsing aan de overzijde ook logistiek het handigst. Via die tijdelijke brug konden de Romeinen de uitgestrekte graanvelden op het Plateau van Haspengouw bereiken en bijvoorbeeld hout sprokkelen.

Gezien de strategische positie van het winterkamp, is het goed mogelijk dat er kort na aankomst voor was gezorgd dat de route naar de strategische corridor goed begaanbaar was. Het was immers de bedoeling de hele winter te blijven, en er was voldoende mankracht voorhanden. Waarschijnlijk was de eenheid zelfs al een keer via deze route uitgerukt, omdat Caesar vond dat het belangrijk was dit regelmatig te oefenen. Hij wist immers hoe gevoelig de snelheid was voor lokale obstakels die dus maar beter vooraf bekend konden zijn. Suetonius schreef: ‘Hij hield hen gevechtsklaar en in volledige concentratie om ieder ogenblik plotseling uit te kunnen rukken, waarheen hij wilde. Hij deed dat ook dikwijls zonder dat daar reden toe was, vooral bij regen en op feestdagen. Dikwijls ook gaf hij hun de opdracht hem in de gaten te houden, om zich dan ineens overdag of ’s nachts uit de voeten te maken. Hij legde dan een grote afstand af om

diegenen die te laat achter hem aan gingen af te matten.’[8] Caesar zal ook van zijn officieren hebben verwacht dat ze dit regelmatig oefenden.

Ook Vegetius schrijft dat het uitrukken regelmatig werd getraind. In elk geval vanaf de tijd van keizer Augustus gebeurde dat volgens hem drie keer per maand.[9] Dat betekent dat dit in de eerste twee weken van het verblijf waarschijnlijk al een of enkele keren zal zijn gebeurd. Daarbij marcheerde het leger tot 10 mijl buiten het kamp, en keerde daarna terug na in totaal de 20 mijl van een gewone dagmars te hebben afgelegd. Om een goed beeld van de reactiesnelheid te krijgen, was het dan goed om voor die tijd de beste route op orde te hebben. Het is zelfs denkbaar dat verkenners van Ambiorix dankzij de observatie van een dergelijke oefening wisten hoe lang de colonne ongeveer zou zijn en wat de beste plek voor een hinderlaag was.

Zoals besproken in hoofdstuk 5, had Caesar een vaste volgorde voor colonnes die in vijandelijk gebied marcheerden. Daarin reden de ruiters als verkenners vooraan, met in de voorhoede ook de hoogste legerleider, in dit geval Sabinus. Het kan betekenen dat de eerder genoemde Spaanse ruiterij de colonne aanvoerde, mogelijk onder leiding van de Spanjaard Quintus Junius, die eerder met Ambiorix als onderhandelaar was opgetreden en daarom wellicht een van de hogere officieren was. Verder liet Caesar in dit soort dreigende situaties driekwart van het leger vooropgaan, gevolgd door de bagagetros, met erachter het resterende kwart van de soldaten. De colonne was in dit geval, zoals gezegd, waarschijnlijk ruim 2,5 kilometer lang, inclusief de tros van circa 1 kilometer lengte. Het is goed denkbaar dat in dit geval de 10 cohorten van het Veertiende Legioen als eenheid de voorhoede vormden, en de 5 losse cohorten de achterhoede achter de bagagetros. Het voorste deel van de colonne zou dan ruim 1 kilometer lang geweest kunnen zijn, het achterste deel ruim 0,5 kilometer en de bagagetros ertussen ongeveer 1 kilometer. Zo ongeveer moeten de Romeinse soldaten de grootste nederlaag uit de Gallische oorlog tegemoet zijn gelopen.

De grootste nederlaag van Caesar komt tot leven

Je kunt je lopend van Caestert door het Jekerdal een goed beeld vormen van het strijdverloop zoals dat door Caesar werd beschreven. De westelijke poort die uitkeek op het Jekerdal, lag ter hoogte van de genoemde kronkel in de Caesterweg (fotokatern fig. 13c). Vanaf die kronkel is het over die weg in een vrij rechte lijn omlaag ruim 500 meter naar het Albertkanaal, dat circa 100 meter noordelijker de Jeker kruist. Als je het stenige pad afdaalt, voel je al remmend hoe de soldaten richting Jeker gemarcheerd zullen zijn, met uitzicht op de heuvelrand van het plateau aan de overzijde van de rivier. Als er een tijdelijke brug

over de Jeker lag, zal die zich ongeveer op deze plek bevonden hebben. Het vlakbij gelegen dorp Kanne is nog steeds de eerste plaats na Maastricht waar je de Jeker kunt oversteken.

Als we na deze brug de westelijke oever via de Cannerweg volgen, verandert vrij snel bij het passeren van de Nederlandse grens het type wegdek. Links verschijnt het imposante Château Neercanne met erachter op de steile helling een oud hellingbos. Rechts komt een kronkel van de hier op natuurlijke wijze breed meanderende Jeker dicht bij de weg. Van de oeverrand tot de onderkant van de kasteelwijngaard op de helling is het circa 40 meter. Het is een beeld met een fraai groen dal dat je eerder aan de Franse Loire zou verwachten dan in het zuidelijkste stuk van Nederland. Het versterkt de rustieke uitstraling van dit gebied, waar de tijd ten noorden van het Albertkanaal stilgestaan lijkt te hebben.

Circa 600 meter na het kasteel maakt de weg een flauwe bocht naar rechts, met na nog eens 600 meter een volgend markant punt met 2 wijnboerderijen. Rechts van de weg ligt in het dal vlak bij de Jeker het wijngoed Nekum waar Romeins vaatwerk is gevonden, zij het uit een latere periode. Links van de weg kruipt de smalle Dalingsweg evenwijdig aan de rijen wijnranken met de steile helling van maximaal 20 graden omhoog naar de eeuwenoude Apostelhoeve bovenaan. Vanaf hier verbreedt het dal zich verder in de richting van Maastricht. Dit punt bij de wijnhoeves ligt ongeveer 3 kilometer lopen vanaf de westelijke poort van het kamp. Het past dan ook uitstekend bij de 2 Romeinse mijl (3 kilometer) die Caesar voor de afstand tot de hinderlaag noemde. Over de weg gemeten circa 1,2 kilometer terug ligt Château Neercanne op een punt waar het dal als een trechter versmalt. Dat was ook ongeveer de berekende lengte van het voorste legioen. Dat betekent dat bij Château Neercanne een ideaal punt lag om het leger van achteren in te sluiten. Daar bood het eerder genoemde zijdal van de Muizenberg een perfecte gelegenheid om bijvoorbeeld snel met ruiters vanaf de flank een verrassingsaanval in te zetten (fotokatern fig. 13d en kaart 23).

Op verschillende plekken aan weerszijden van het dal tref je nog de dichtbegroeide hellingbossen die in de tijd van Caesar de heuvelflanken gedomineerd zullen hebben. De Jeker is een ander belangrijk element. Hoewel de exacte ligging van de rivierbochten in de loop der tijd verandert en in 54 voor Chr. niet hetzelfde was, geeft het wel een goed beeld van de wisselende ruimte langs de voet van de twee hellingen. Als de colonne inderdaad de meest logische route over de westelijke oever nam, had de bagagetros ongeveer het nauwe punt bij Château Neercanne bereikt toen de voorhoede op 3 mijl van de hoogteburcht werd aangevallen. Mede omdat via het zijdal van de Muizenberg ruiters bijvoorbeeld vrij snel de achterhoede van het vooropgaande legioen

konden aanvallen, raakte dit legioen ingesloten en kon niet meer terug naar de hoogteburcht. En aan weerszijden was er evenmin een uitweg. De steile Dalingsweg die naar de 60 meter hogergelegen Apostelhoeve voert, maakt tastbaar hoe de aangevallen Romeinen gehinderd werden als ze naar boven wilden uitwijken. De steile oeverrand van de bruisende Jeker beperkte aan de andere kant de ontsnappingsmogelijkheden.

De door Caesar genoemde ‘ongeveer 2 mijlen’ was een afgeronde afstand. En het aanvalsleger van Ambiorix had met duizenden strijders in de lengterichting van het dal een flinke afstand nodig om zich in de hellingbossen te kunnen verbergen. Maar het geeft wel een indicatie van de locatie waar het speerpunt van de eerste aanval lag. Nadat ze met het eerste ochtendlicht waren vertrokken, zal met een marssnelheid van naar schatting 3 tot 4 kilometer per uur de voorhoede de plek nabij de Apostelhoeve na ongeveer 1 uur marcheren hebben bereikt. De zon komt in het begin van november op deze locatie rond 7.30 uur op, zodat de strijd rond 8.30 uur in de ochtend losgebarsten kan zijn.

Caesar wijst op het naïeve vertrouwen van legerleider Sabinus, wat kan betekenen dat deze zelfs geen verkenners voor de colonne had uitgestuurd, of zo weinig dat ze de hinderlaag over het hoofd hebben gezien: ‘In de vroege ochtend verlieten ze de legerplaats, als mensen die in de overtuiging leefden dat ze de raad om weg te gaan niet van een vijand, maar van de beste van al hun vrienden hadden gekregen,’ aldus zijn harde oordeel.

De manschappen vertrokken vanuit de poorten. De zuidelijke poort – de enige waarvan de sporen van het houtwerk zijn opgegraven –geeft een indruk van het aanzien van de drie poorten, die er alle ongeveer hetzelfde uitgezien zullen hebben. Nog steeds betreed je hier vanaf de zuidkant via een bocht de hoogteburcht en zijn de wallen aan weerszijden herkenbaar. Uit de opgraving bleek dat de poort oorspronkelijk ongeveer 1,5 meter breed was, net genoeg om een kar te laten passeren. Het is aannemelijk dat er aan de steile helling van de Maas geen bruikbare uitgang lag. Door een dergelijke poort kon onmogelijk een colonne van acht man naast elkaar passeren. Hoewel de opgegraven poort uit een andere bouwfase kan stammen, wekt de breedte van de karrensporen zoals eerder opgemerkt sterk de indruk dat dit de situatie was in de Romeinse tijd (afb. 11.3). Gezien de noodzaak die ochtend vroeg te vertrekken, was het handig om alle poorten te gebruiken om het kamp te verlaten en pas buiten de uiteindelijke marscolonne te formeren, een vertrek dat regelmatig werd geoefend.

Zo verliet vroeg in de ochtend in goed vertrouwen de volgens Caesar kwetsbare lange colonne het kamp. Indien de eenheid zoals vermoed op grofweg driekwart van de volle sterkte was, ging het Veertiende Legioen

met circa 3500 man voorop, plus een paar honderd ruiters, en volgden achteraan de 5 cohorten met circa 2000 man. Met gemiddeld 1 pakezel per contubernium (eenheid van 8 man), zou de 1 kilometer lange tros ongeveer 900 pakezels hebben geteld. Daarvan konden er een aantal naast elkaar lopen, begeleid door wat Caesar elders de ‘legerknechten’ noemt. Verder waren er de lastwagens.

Na waarschijnlijk ongeveer een uur marcheren, liepen ze in de hinderlaag (kaart 23). De Eburonen ‘verdeelden hun leger in tweeën, legden in de bossen op een geschikte en verborgen plaats een hinderlaag en wachtten daar, ongeveer twee mijlen van de legerplaats, de komst van de Romeinen af’. Volgens Caesar was het aantal aanvallers ongeveer even groot als het Romeinse leger: ‘In getalssterkte en moed waren de strijdende partijen tegen elkaar opgewassen.’ Het leger van Ambiorix kan dus ook ruim 5000 strijders hebben geteld. Dat kan passen bij de veronderstelde stamgrootte van circa 40.000, goed voor circa 10.000 weerbare mannen. Daarvan was dan ongeveer de helft aanwezig, wat gezien het belang en de voorbereidingstijd goed denkbaar is.

Dat de hinderlaag op ongeveer 2 mijl van het kamp lag, suggereert dat daar plotseling de doorgang werd belet. Anders hadden de soldaten immers kunnen wegvluchten om zich voor een tegenaanval te hergroeperen. Die blokkade kan zijn ingezet door vanuit beide hellingbossen in korte tijd een groot leger vóór de Romeinse colonne te positioneren. Met een paar honderd meter rennen was ongeveer 1 minuut genoeg, afhankelijk van de ligging van de bosrand in die tijd. De smalle voorkant van de colonne en waarschijnlijk een paar honderd ruiters waren al snel sterk in de minderheid. De soldaten achter hen hadden wellicht iets meer tijd, maar aan de voorzijde zal de paniek groot zijn geweest en was vluchten een natuurlijke reflex.

En ze ‘beletten de voorhoede uit het dal omhoog te klimmen’, zo vervolgt Caesar, kennelijk doordat ook op de flanken ‘de Eburonen plotseling van weerskanten tevoorschijn kwamen’. Hij beschrijft de paniek bij de voorhoede waar Titurius Labienus wellicht als hoogste officier voorop was gegaan: de Eburonen ‘beletten de voorhoede uit het dal omhoog te klimmen en bonden de strijd aan op dit voor de Romeinen allerongunstigste terrein. Titurius, die dit helemaal niet had voorzien, werd zenuwachtig: hij rende heen en weer en stelde de cohorten in slagorde op, maar zelfs dit deed hij onzeker, en zo, dat men kon zien dat hij zijn bezinning kwijt was.’

Uit het verslag valt af te leiden dat de Eburonen ook tegelijk de achterhoede aanvielen. De bagagetros was minder wendbaar. Al in de aanloop naar de slag aan de Sabis was door de Nervische overlopers aangegeven dat dit een kwetsbaar punt was: het ‘legioen was van het volgende gescheiden door een aanzienlijk transport zware bagage’ was

daar opgemerkt.[10] Ambiorix had als extra voordeel dat hij de twee flankerende heuvels onder controle had en zo, anders dan de Romeinen, zijn troepen naar behoefte snel van voor naar achteren kon verplaatsen en andersom.

Als de colonne inderdaad de westelijke oever heeft gekozen, konden ze vanaf de andere oever van de Jeker met speren bestookt worden door aanvallers die uit de hellingbossen van de Sint-Pietersberg tevoorschijn kwamen. Gedekt door de Jeker konden de aanvallers de ingesloten Romeinse colonne volop belagen, waartoe ze als onderdeel van het plan wellicht meerdere werpspiezen per man bij zich hadden. Helpers 'reikten stenen en speren aan' aldus Caesar over een ander gevecht.[11]

Een speer kon tot circa 30 meter dodelijk zijn, en de Jeker is hier tegenwoordig slechts zo'n 10 meter breed. De Romeinse soldaten droegen standaard maar twee werpsperen bij zich, en konden na gebruik daarvan alleen nog van man tot man vechten. De Jeker is een regenrivier die in het regenachtige najaar van nature bovengemiddeld onstuimig kan zijn. Als het al mogelijk was de Jeker over te steken, dan moesten de Romeinen ook nog de steile klifrand opklauteren die tegenwoordig al snel meer dan 1 meter hoog is. Waar de Romeinen terugweken, konden de aanvallers vervolgens de Jeker oversteken en ook daar aanvallen.

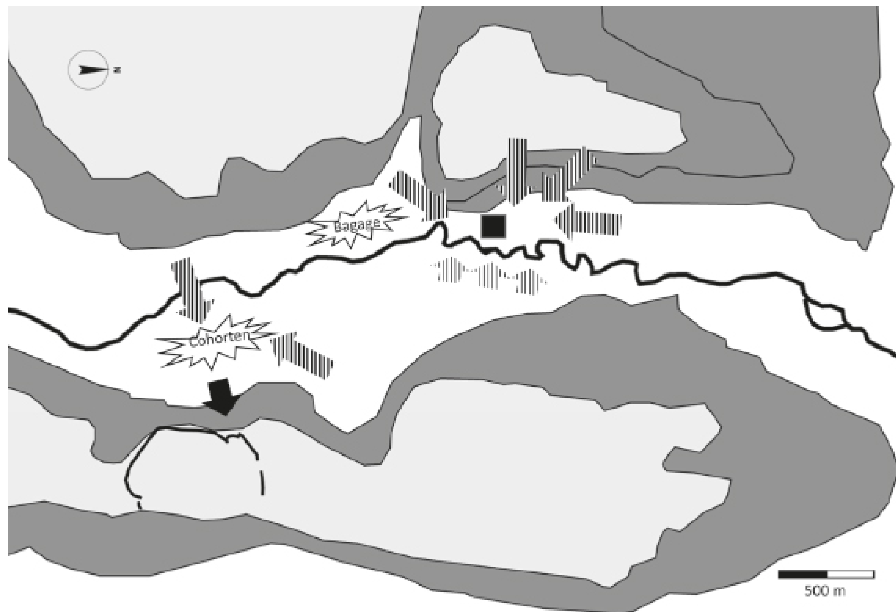
Ook bij de legerknechten en soldaten in de achterhoede zal de chaos enorm zijn geweest. Mogelijk wist een deel van hen terug te keren naar het kamp, wat zou verklaren dat dit niet werd ingenomen en later in de strijd als toevluchtsoord voor de laatste overlevenden kon dienen. Het is verder denkbaar dat vanaf daar direct een of meer soldaten zijn weggestuurd om hulp te gaan halen. Als de noordelijke route door de hinderlaag was geblokkeerd, zou dat tevens verklaren waarom de ontsnapte soldaten naar het verderweg gelegen zuidelijke kamp van Labienus ontsnapten die, anders dan Quintus, vrij snel van het drama op de hoogte werd gebracht. Wellicht was in deze situatie de zuidelijke route de meest logische vluchtweg, ondanks de grotere afstand tot dat kamp. Het lag voor de hand dat de Eburonen net als later bij de aanval op Cicero, actief probeerden koeriers te onderscheppen. 'Omdat alle wegen door de vijand bezet waren, werden de koeriers halverwege onderschept,' zo schrijft Caesar later over de omsingeling van het kamp van Cicero.[12]

Het is in elk geval alleen gelukt het nieuws naar Labienus te brengen. Caesar schreef: 'Enkelen die uit de strijd ontsnapt waren, kwamen na een dwaaltocht door de bossen bij het winterkwartier van T. Labienus aan. Ze vertelden hem wat er gebeurd was.' Waarschijnlijk zonder paard zouden ze met maximaal 40 kilometer per dag minimaal 2 dagen nodig hebben gehad om het kamp van Labienus te bereiken, dat 'wat meer dan

50 mijl' weg lag, meer dan 75 kilometer. En gezien de genoemde dwaaltocht door vijandig gebied duurde het mogelijk nog langer voordat ze bij Labienus aankwamen. Ze vormden waarschijnlijk een belangrijke bron voor het verhaal van Caesar hoewel ze alleen het begin hadden meegemaakt.

In deze chaotische situatie kampte de legerleiding met een extra complicatie: de soldaten waren waarschijnlijk over een lengte van meer dan 2 kilometer verspreid, zoals Caesar schrijft: 'Wegens de lengte van de colonne was het moeilijk, alles zelf na te gaan en de vereiste maatregelen te treffen, en daarom lieten Titurius en Cotta de order afkondigen dat de soldaten de tros in de steek moesten laten en zich in een carré moesten opstellen.' Dit geeft aan dat Titurius Sabinus en Cotta, die kennelijk zijn tweede man was, bij elkaar in de buurt waren. Van Sabinus meldde Caesar expliciet dat hij zich in de voorhoede bevond, en voor de hoogste legerleider lag een plek helemaal vooraan dan het meest voor de hand. Dat is ook mogelijk voor Cotta, maar Caesar wekt de indruk dat die op het moment van de aanval op een andere plek de boel begon te organiseren. Maar als dat ergens aan het eind van de voorhoede was, zou de onderlinge afstand met ongeveer 1 kilometer vrij groot zijn geweest. Mogelijk bevond Cotta zich in het midden, waar het dal iets breder was. Het verslag wekt de indruk dat hij net iets meer tijd had om opdrachten te geven, maar daarna ook snel in de strijd werd gedompeld: 'Maar Cotta, die wel had gedacht dat hun dit onderweg kon overkomen en die daarom geen voorstander was geweest van het vertrek, deed alles wat nodig was voor ieders behoud. Door de soldaten toe te spreken en aan te sporen vervulde hij de taak van een veldheer en bij het vechten die van een gewoon soldaat.'

Het is goed mogelijk dat van de achterhoede van naar schatting krap 2000 man, er honderden naar het kamp waren teruggetrokken. De rest was waarschijnlijk al grotendeels omgekomen of gevlucht naar de voorhoede, waar kennelijk de twee hoogste officieren waren. Het zou betekenen dat Ambiorix ook vanaf de andere kant het dal kon afgrendelen en het de voorhoede zo onmogelijk maakte zich terug te trekken in het kamp, wat kan verklaren waarom ze dat niet deden (kaart 24).

Kaart 24: Reconstructie van de tweede fase van de hinderlaag van Ambiorix waarbij rechts het legioen in een carré-opstelling ingesloten raakte, en links de achterhoede en legertros grotendeels werd afgeslacht en maar voor een klein deel kon ontsnappen naar het kamp.

De beschrijving van de rest van de strijd richt zich in elk geval op de situatie rond Sabinus en Cotta, die de voorhoede kennelijk tot een defensieve carré samentrokken. Dat was de formatie die eerder door 300 Romeinse soldaten werd gebruikt om circa 6000 Morinen vier uur lang van het lijf te houden totdat ze hulp kregen van de Romeinse ruiterij.[13] Indien de voorhoede achter de Spaanse ruiterij inderdaad uit het voltallige Veertiende Legioen bestond, hadden die de carré ongetwijfeld al regelmatig geoefend.

Plutarchus beschrijft hoe de Romeinse legerleider Crassus driekwart jaar later, in de zomer van 53 voor Chr., met een veel groter leger ook voor deze opstelling koos in de door hem verloren Slag van Carrhae tegen de Parthen. Crassus formeerde ‘een hol vierkant met vier fronten, met twaalf cohorten aan iedere kant’. Hijzelf stond in het midden als leider. Met de vierkante vorm waren de voorste linies aan alle kanten even sterk, wat handig was als vooraf niet duidelijk was waar de aanval vandaan kon komen. Als er tijd was, werd naast de legerleider ook de bagage in het midden van het carré opgesteld. Maar Titurius en Cotta gaven aan ‘dat de soldaten de tros in de steek moesten laten’. Dat het carré ook in het Jekerdal uit verschillende cohorten bestond, blijkt uit de latere fase van de strijd, waarin af en toe een cohort uit het carré breekt en dat deel van het carré daardoor volgens Caesar zijn dekking

verloor en belaagd werd met speren. Probleem was dat in deze ongunstige situatie de Romeinen volgens Caesar te weinig ruimte hadden en voortdurend met projectielen werden aangevallen.

Het is zoals gezegd goed mogelijk dat de cohorten in de achterhoede van de voorhoede waren afgesneden en alleen de 10 legioenscohorten beschikbaar waren om de wellicht vooraf getrainde carré te formeren. Met bijvoorbeeld linies van 6 tot 8 man achter elkaar, konden 10 cohorten een carré vormen van 180 bij 176 man, wat met gemiddeld 3 voet (0,9 meter) per soldaat een carré van ongeveer 160 bij 160 meter oplevert. Indien de linies gemiddeld 5 voet (1,5 meter) achter elkaar stonden, ontstond binnenin een open ruimte van circa 140 bij 140 meter. In dit geval was dat nog wat meer, omdat er al slachtoffers waren gevallen en de rijen wat dunner waren. Het is goed denkbaar dat van de naar schatting ruim 1 kilometer lange colonne van het Veertiende Legioen de meeste mannen aan de voorkant en mogelijk ook aan de achterkant al waren gedood.

Met een carré van circa 160 bij 160 meter zal het in dit deel van het Jekerdal krap zijn geweest, wat past bij de opmerking van Caesar dat de soldaten ‘dicht opeengepakt’ stonden. Het carré bood normaal gesproken de mogelijkheid om na het hergroeperen in de carrévorm te bewegen en een gunstiger terrein op te zoeken, wat met exercities werd geoefend. Maar dat is in dit geval gezien de grote slachting niet gelukt, waarbij het smalle deel bij Château Neercanne een belangrijke barrière geweest kan zijn (fotokatern fig. 13a). Daarmee is overigens niet uitgesloten dat gezien de beperkte ruimte een kleiner carré is geformeerd met een beperktere middenruimte. Maar naarmate het carré kleiner werd, nam het aantal soldaten in de voorste linie af en daarmee ook de slagkracht: er stonden in dikkere rijen relatief veel soldaten inactief in de achterste linies.

Dat een carré ook gebruikt kon worden om de bagage te beschermen, kan verklaren waarom onder een deel van de troepen verwarring ontstond. Er ‘liep een groot aantal soldaten uit hun manipel weg om hun dierbaarste bezittingen te zoeken en uit de tros weg te halen. Geschreeuw en gejammer vervulden de lucht,’ aldus Caesar. Daarbij was het een aantal soldaten mogelijk ook te doen om de bij de bagage aanwezige extra wapens zoals speren te pakken, waarmee een carréopstelling beter verdedigd kon worden. Maar een flink aantal kwam waarschijnlijk niet zover en zal gesneuveld zijn in de chaos bij de lange bagagetros. Caesar geeft aan dat de keuze voor het defensieve carré slecht uitpakte voor het moreel van de legionairs, terwijl de aanvallers er juist door werden aangemoedigd: ‘Het ontmoedigde onze manschappen en wakkerde de strijdlust van de vijand aan. Het had er alle schijn van dat dodelijke angst en wanhoop de reden achter het

bevel was.’

In alle chaos lukte het de groep soldaten wel om de gelederen in de carrévorm te sluiten. Vervolgens hadden ze vanuit die positie aanvankelijk zelfs nog wat succes met korte uitbraken: ‘Elke keer dat de een of ander cohort een uitval deed, sneuvelden daar talrijke vijanden,’ aldus Caesar. Maar Ambiorix paste zijn tactiek daarop aan: ‘Toen Ambiorix dit merkte, liet hij het bevel uitvaardigen dat ze hun speren van verre moesten werpen, zonder dichterbij te komen. Waar de Romeinen opdrongen, daar moesten zij wijken… en dan meteen de Romeinen weer achternazitten, wanneer die zich in hun gelederen terugtrokken.’ Daardoor konden de uitbrekende Romeinse soldaten weinig schade meer aanrichten. Dat de Eburonen in deze fase van de strijd nog steeds speren wierpen, suggereert dat ze een extra hoeveelheid hadden meegenomen.

De omsingeling maakte het de Romeinen lastig. ‘Wanneer de een of ander cohort het carré verliet en een uitval deed’, raakten de in het carré achtergebleven soldaten nog meer in de problemen. Caesar legt uit hoe dit letterlijk een gat sloeg in hun dekking: ‘In die tijd verloor dat deel van het carré noodzakelijkerwijs zijn dekking en moest het aan de onbeschermde flank de speren opvangen.’ Er is wel betoogd dat deze laatste opmerking aangeeft dat de aanval van rechts kwam, omdat de Romeinse soldaten hun schild links droegen en rechts de kant was van hun onbeschermde zijde (*latus apertum*). Maar Caesar maakt de opmerking gezien vanuit de soldaten die *in* het carré stonden, en daar was het op alle plaatsen zo dat de rechterzijde werd blootgesteld aan de vijand indien een cohort het carré voorwaarts verliet.

Het resultaat was dat de Romeinse soldaten machteloos ingesloten raakten in hun eigen carré. Ze konden van daaruit geen klappen uitdelen, terwijl ze nog wel onophoudelijk bestookt werden met speren en slingerstenen: ‘Gingen de soldaten van de cohort weer naar hun oude plaats terug, dan werden ze omsingeld door de vijanden die eerst geweken waren en door hen, die aan weerskanten waren blijven staan.’ En besloten ze ‘op hun plaats in het carré te blijven, dan kon hun dapperheid zich niet in daden omzetten en was ’t hun onmogelijk, de door zo’n massa vijanden geworpen speren te vermijden, dicht opeengepakt als ze stonden’.

De aanhoudende regen van werpspiesen en slingerstenen schakelde steeds meer soldaten uit, onder wie de voor de coördinatie belangrijke officieren. Caesar beschreef dat in een passage waarmee hij, zoals bij elk verslag van een veldslag, weer een aantal soldaten met naam en toenaam in de schijnwerpers zette: ‘Nu werd Titus Balventius, die in het vorige jaar de aanvoerder van de eerste centurie geweest was, een man van grote dapperheid en van hoog aanzien, met een werpspies door

beide dijen geschoten. Quintus Lucanius, die dezelfde rang bekleedde, vond met ongekende dapperheid strijdende, de dood, terwijl hij zijn door de vijand omringde zoon te hulp kwam. En de legaat Lucius Cotta werd op het ogenblik, dat hij van cohort tot cohort, van centurie tot centurie ging, om ze aan te moedigen, door een slingersteen vlak in 't gezicht gewond.' Het is goed mogelijk dat Cotta, die opdracht had gegeven tot het formeren van het carré, net als later volgens Plutarchus Crassus vanuit het midden samen met andere officieren leidinggaf, en daar nu verwond zat of lag.

Kort na de namiddag volgde de laatste fase van de strijd. De gehele veldslag duurde namelijk volgens Caesar 'van het aanbreken van de ochtend tot het achtste uur'. De slag vond zoals gezegd waarschijnlijk begin november plaats, toen de zon in Maastricht rond 7.30 uur opkwam en iets na 17.00 uur onderging. De Romeinen verdeelden de tijd dat het licht was in twaalf gelijke 'uren' en daarom waren deze twaalf Romeinse uren in het najaar verspreid tussen 7.30 en 17.00 uur. Daarmee waren Romeinse uren ruim drie moderne kwartieren lang. De opgave van Caesar betekent dat de strijd ruim zes volle uren heeft geduurd, inclusief het eerste uur in colonne lopen. Deze fase ging dus tot circa14.00 uur in de middag voort.

'Een groot deel van de dag was voorbijgegaan,' volgens Caesar toen Sabinus in de verte Ambiorix zag, die zijn troepen toesprak voor wellicht de finale slag. Sabinus gebruikte de kennelijke adempauze om zijn tolk Gnaeus Pompeius naar Ambiorix te sturen met het verzoek aan de Eburoonse leider 'of hij hem en zijn mannen wilde sparen', een onmiskenbaar voorstel tot overgave. Ambiorix gaf als antwoord dat hij niet kon garanderen dat zijn mannen daarmee zouden instemmen. Maar hij zou wel met een Romeins gezantschap willen onderhandelen en gaf zijn woord dat Sabinus niets zou overkomen. Toen de tolk Pompeius met deze boodschap terugkwam en aan de gewonde Cotta voorlegde, weigerde deze. Vervolgens kwam het bericht bij Sabinus, die op dat moment kennelijk de adempauze gebruikte om met zijn krijgstribunen te overleggen. Die besloot wel te gaan onderhandelen en nam zijn krijgstribunen en centurio's van het eerste cohort mee, de elite-eenheid van het legioen.

Eenmaal aangekomen gaven ze op verzoek van Ambiorix hun wapens af, waarna bleek dat deze zich niet aan zijn woord zou houden, mogelijk omdat Sabinus hem irriteerde. Ambiorix bracht na lang praten Sabinus om, misschien omdat de voortgang van het gesprek hem niet beviel en het al snel donker zou worden. Het lijkt een spontaan besluit geweest te zijn. Als Ambiorix het vooraf zo had bedacht, zou hij de onderhandelingen niet zo lang hebben laten uitlopen, omdat het invallen van de duisternis nog de enige tijdelijke redding van de

Romeinen zou kunnen zijn. Ambiorix zal dus haast gehad moeten hebben. De kennelijke frustratie bij de Eburoonse leider klinkt door in een uitspraak die niet in het verslag van Caesar voorkomt, maar wel wordt aangehaald door de Romeinse historicus Cassius Dio. Die schreef pas ruim twee eeuwen later over het voorval, maar hij had wel toegang tot oude bronnen, naast het bewaard gebleven verslag van Caesar zelf. Volgens Dio maakte Ambiorix persoonlijk een einde aan het leven van de ongewapende onderhandelaar Sabinus: 'Hij stak hem met zijn speer en zei daarbij onder meer tegen hem: "Waar halen schepsels als jullie het toch vandaan om te regeren over grote mannen zoals wij."' Indien het leven van de andere officieren en/of de tolk Pompeius werd gespaard, kunnen zij de bron van dit deel van het verhaal zijn geweest.

Daarna opende Ambiorix de finale aanval met het angstaanjagende woeste gebrul dat daarbij hoorde: 'Nu echter deden de vijanden naar hun gewoonte een overwinningskreet horen, hieven een gehuil aan, vielen de onzen aan en brachten de gelederen in wanorde. Hier vielen Lucius Cotta en het grootste deel der soldaten, met de wapens in de vuist.' De 'overigen trokken zich in de verlaten legerplaats terug' waar de laatste strijd zou worden gestreden.

Gezien de eerder beschreven positie was de terugtocht naar het kamp niet al te gemakkelijk. De waarschijnlijkste optie is dat de meeste Eburonen in hun overwinningsroes nu vooral op de westelijke oever vochten om de Romeinen van dichtbij te belagen. In die situatie kan een groep Romeinse soldaten erin geslaagd zijn via de Jeker naar de andere oever uit te breken en zo het fort te bereiken. Daar konden de eerste in het fort aangekomen soldaten mogelijk wat dekking bieden aan andere kameraden die eenzelfde poging deden. In de uitgebroken groep zat de drager van de adelaarsstandaard, een functie die werd vervuld door het eerste cohort van het legioen. In een groep uitbreken, was een beproefde techniek. Het zou bijvoorbeeld het jaar erop ook lukken om in een andere moeilijke situatie hetzelfde kamp te bereiken. De beschrijving hiervan geeft een aardig beeld hoe zoiets kon verlopen: 'Na elkaar moed ingesproken te hebben, braken ze onder leiding van hun aanvoerder C. Trebonius, een Romeins ridder, dwars door de vijandelijke linie heen en kwamen tot de laatste man ongedeerd in de legerplaats aan.'

Zo kan het in de laatste fase van de slag tegen Ambiorix ook zijn verlopen. Vol lof schrijft Caesar hoe tijdens dat terugtrekken de adelaardrager Lucius Petrosidius 'door een overmacht van vijanden in het nauw gebracht, de adelaar over de wal in de legerplaats wierp en vóór de legerplaats de heldendood stierf'. Op de zuil van Trajanus staan de veldtekendragers vaak centraal en zijn ze opvallend uitgedost, met onder meer een dierenkop op hun hoofd. De sterk uitgedunde groep soldaten die het kamp had weten te bereiken, bleef zich verzetten: 'Met

moeite hielden zij tot de duisternis inviel stand tegen de bestorming.'

Het tijdsverloop van deze laatste fase laat zich ook op hoofdlijnen reconstrueren. De onderhandelingen met Ambiorix moeten na 'het achtste uur' rond 14.00 uur in de middag zijn begonnen, eerst met de tolk, en daarna met Sabinus. Dat kan gezien het moeizame verloop bij elkaar al snel 1 tot 2 uur hebben geduurd. De laatste aanval op het carré waar Cotta was achtergebleven, kan dan ergens tussen 15.00 en 16.00 uur in de middag zijn uitgevoerd. Daarna kan de tevergeefse bestorming van het kamp zijn volgehouden tot de zon iets na 17.00 uur onderging.

In de nacht werd het de laatste Romeinen in het kamp duidelijk dat ze onmogelijk nog lang stand konden houden tegen de krijgers van Ambiorix, die zich nu rond het kamp konden groeperen. Het is goed mogelijk dat er nog maar een paar honderd man over was om de meer dan 1 kilometer lange omwalling tegen duizenden Eburonen te beschermen. Daarbij zal er een groot gebrek aan projectielen en wapens zijn geweest. 'In die nacht maakten allen zonder uitzondering, daar ze geen uitkomst meer zagen, zelf een eind aan hun leven,' zo besluit Caesar zijn verslag van de dramatische nederlaag. Toen de aanvallers vroeg in de volgende ochtend het kamp binnendrongen, lagen er alleen maar dode Romeinen. Het Veertiende Legioen zou in de resterende wintermaanden helemaal opnieuw in het zuiden gelicht worden en de Spaanse ruiterij komt in de rest van de Gallische oorlog niet meer terug.

Het verlies was een definitieve smet op het blazoen van Caesar. Hij was er weliswaar niet zelf bij, maar het gebeurde wel onder zijn directe verantwoordelijkheid tijdens een campagne waar hij persoonlijk leiding aan gaf. Appianus (circa 95-165 n.Chr.) vergeleek Caesar met Alexander de Grote, en wees erop dat Caesar, terwijl de troepen van Alexander onverslagen bleven, een aantal grote nederlagen leed. En de nederlaag tegen Ambiorix noemde hij daarin als eerste: 'Ze werden vernederd door de Galliërs in de grote ramp die hun overkwam toen Cotta en Titurius het commando voerden.'[14] En toen Suetonius (circa 70-120 n.Chr.) zijn keizergeschiedenis schreef en die begon met Caesar, blikte hij terug op diens nederlagen: 'Bij al die successen had hij maar driemaal, niet vaker, met tegenslag te kampen: bij Brittannië, toen hij in een hevige storm bijna zijn gehele vloot verloor, in Gallië, waar bij Gergovia een legioen werd verslagen, en in het land van de Germanen, toen zijn onderbevelhebbers Titurius en Aurunculeius in een hinderlaag werden gedood.'[15] De ramp met de vloot was materieel aanzienlijk, maar lijkt veel minder soldatenlevens te hebben gekost dan de mogelijk 5500 tot 7200 tegen Ambiorix. Bij Gergovia verloor Caesar naar eigen zeggen bijna 700 soldaten, terwijl Suetonius spreekt van een compleet legioen.[16] Maar ook dat is minder dan het anderhalve legioen dat Ambiorix vernietigde. Suetonius beschreef de woede van Caesar over de nederlaag

die Titurius had geleden: ‘Hij hield zo veel van zijn soldaten dat hij na het bericht van Titurius’ nederlaag zijn haar en baard liet groeien en het pas weer schoor nadat hij wraak had genomen.’ (fotokatern fig. 9b).

Staand op het plateau van Caestert is goed voor te stellen hoe een triomfantelijke Ambiorix vanaf hier de situatie overzag en letterlijk hoogmoedig het vervolg plande. Hij besloot na zijn klinkende overwinning door te pakken en ook het kamp van Cicero aan te vallen die met een legioen 50 mijl verderop in het gebied van de Nerviërs was gelegerd. Ambiorix kende de weg.

14 HET KAMP VAN QUINTUS CICERO
(54 VOOR CHR.)

Aan de hand van de strategische corridor en de verbinding met de Ardennen valt de plek van Cicero's kamp beter te bepalen. Als de informatie van Caesar klopt, bevond de versterking zich aan de noordelijke Maasoever waar deze tussen Namen en Amay een diep dal vormt. Mogelijk lag het bij Amay recht tegenover een oppidum en de weg naar de Ardennen, of nog wat westelijker. Dat zou tevens het zoekgebied verkleinen naar de nabijgelegen kleine rivier waar Caesar na een reddingstocht met Ambiorix slag zou leveren. Nadat Caesar vernam dat ook Labienus werd belaagd en geen derde legioen kon leveren, vervolgde hij zijn reddingstocht naar Cicero in een race tegen de klok. 'Hoewel hij gerekend had op drie legioenen en nu genoegen moest nemen met maar twee, bleef hij toch bij zijn overtuiging dat de redding van het hele leger afhing van de snelheid waarmee hij te werk zou gaan.' (Caesar).[1]

De ligging van de kampen van Cicero en Labienus

Tot nu toe is tevergeefs gezocht naar het door Ambiorix belegerde kamp van Quintus Cicero die zich volgens Caesar in Nervisch gebied bevond. Het lag waarschijnlijk aan de rand daarvan aangezien Caesar aan Labienus vroeg of deze ter ondersteuning 'met zijn legioen naar de Nervische grens kon komen'. En het zou passen bij Caesars eerdere toezegging dat hij de verslagen Nerviërs zou beschermen tegen andere stammen. Samen met de versterkingen van Sabinus en Labienus vormde Cicero's kamp een strategische driehoek met onderlinge afstanden van 50, 60 en 'wat meer dan 50' Romeinse mijl.

De ligging van de kampen van Cicero en Labienus is een groot raadsel. Alleen de koppeling van het kamp van Sabienus aan Caestert of de omgeving daarvan heeft een stevige basis, hoewel harde bewijzen zeer welkom zouden zijn. De enige weg voorwaarts is het formuleren van hypothesen over mogelijke locaties van de kampen, om die vervolgens te toetsen aan gericht kleinschalig proefonderzoek. Voor een beter begrip van het oorlogsverslag van Caesar helpt het als eerste stap al als duidelijk is waar de handelingen zich *ongeveer* afspelen. Dan wordt het

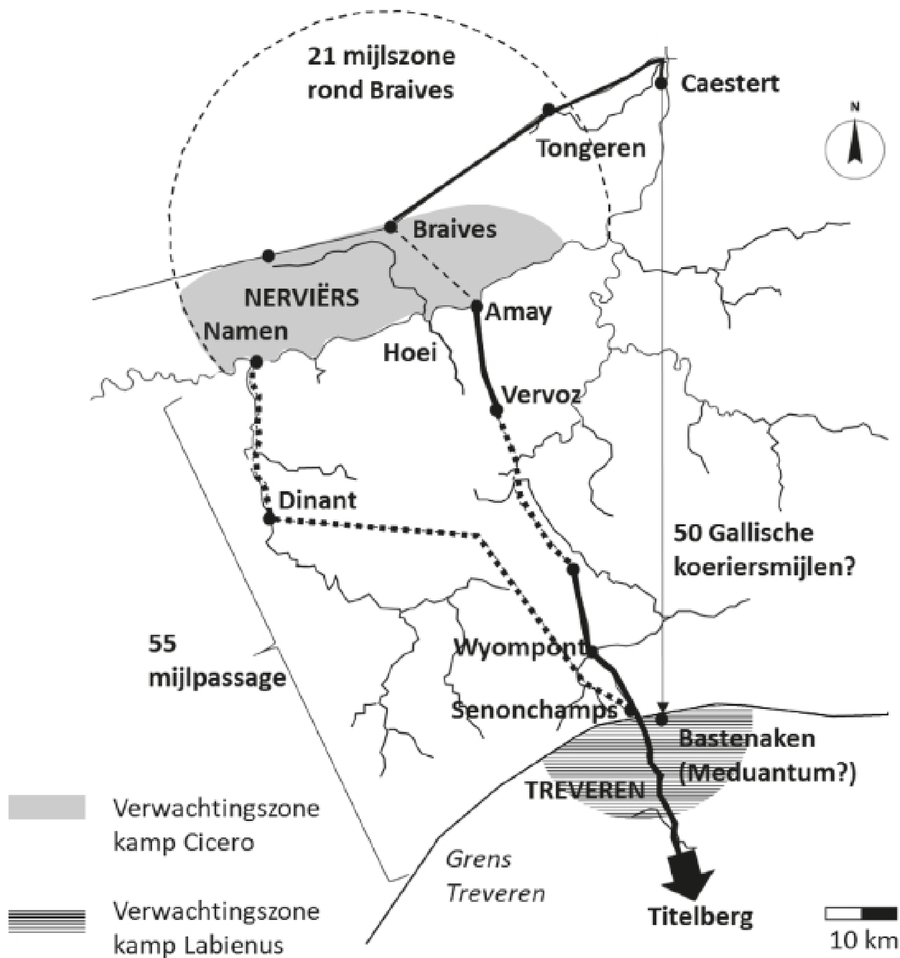
immers, net als bij Caestert, mogelijk een beeld te vormen van het soort omgeving. En het kan helpen om met gericht onderzoek de exacte locaties terug te vinden.

Een belangrijk aanknopingspunt is de opmerking van Caesar dat hij ‘Labienus in het land der Remen bij de grens van het gebied der Treveren overwinteren’ liet. En wat later stelt hij dat Labienus met zijn legioen in het gebied van de Treveren had overwinterd’.[2] De eerste opmerking – dat het kamp bij het grensgebied tussen Remen en Treveren zou liggen – lijkt vreemd. Vanuit Caestert gezien ligt het dichtstbijzijnde grensgebied tussen de twee in Noord-Frankijk bij de Maas, circa 50 kilometer ten westen van Titelberg. Volgens de routeplanner is dat circa 200 kilometer van Caestert. En het is ook te ver van het Nervische gebied. Waarschijnlijk bedoelde Caesar dat Labienus ‘bij de grens van de Treveren overwinterde’ binnen de invloedssfeer van de Remen. En die kan, zoals eerder aangegeven, na het uitschakelen van de Atuatuken naar het noorden zijn opgeschoven, althans in de voorstelling van Caesar.[3]

Dat het winterkamp van Labienus in het grensgebied van de Treveren lag, is een belangrijk gegeven. De verspreiding van munten van de Treveren geeft aan dat hun latere Romeinse bestuursgebied aan deze kant op hoofdlijnen samenvalt met hun eerdere territorium. Vanaf dat grensgebied was de daar in een redelijk rechte lijn stromende Maas waarschijnlijk de dichtstbij gelegen zuidgrens van het Nervische gebied. En vanaf dat deel van de Maas gezien, was de omgeving van Bastogne (Bastenaken) het dichtstbij gelegen deel van de grens van de Treveren (kaart 25). In de Romeinse tijd was die kortste afstand circa 55 Romeinse mijl. Dat beide kampen volgens Caesar ongeveer 60 mijl uit elkaar lagen, beperkt het zoekgebied naar beide kampen aanzienlijk.

Het wordt nog specifieker omdat er in dat gebied slechts twee Romeinse verbindingen tussen de grens van de Treveren en de Maas denkbaar zijn. Allereerst is er de weg van Bastogne naar het aan de Maas gelegen Amay. Die Romeinse weg is voor een groot deel getraceerd en het is aannemelijk dat deze route ook al voor de Romeinse tijd werd gebruikt. Bovendien is bij Amay-Ombret een van de oudste Romeinse bruggen van Noordwest-Europa gevonden, ruim 25 meter ten oosten van de huidige brug. In de buurt lag een ondiep rivierdeel, een ‘wad’ of *‘gué’* dat plaatselijk al lange tijd bekendstaat als de ‘Gué de Caesar’. De opgravers dateren de oudste brug op basis van jaarringen en C14-dateringen tussen 20 en 10 voor Chr., gedragen door houten palen in ijzeren paalschoenen. Een enkel stuk hout kan zelfs uit de nadagen van de Gallische oorlog dateren, maar daarvan is net als in Maastricht de datering niet zeker.[4] Langs die route is het van Flone bij Amay tot Senonchamps ongeveer 76 kilometer.[5] Als we daar het bekende tracé

verlaten, is het afhankelijk van de exacte route nog 6 tot 7 kilometer tot het oorlogsmonument bij het centrum van Bastogne. Dat is in totaal 82-83 kilometer oftewel 55 Romeinse mijl. Het enige alternatief is een vooralsnog theoretische verbinding tussen Bastogne en het eveneens aan de Maas gelegen Namen, via Dinant. Volgens de routeplanner zou de afstand ongeveer 85 kilometer kunnen zijn, vergelijkbaar met die naar Amay.

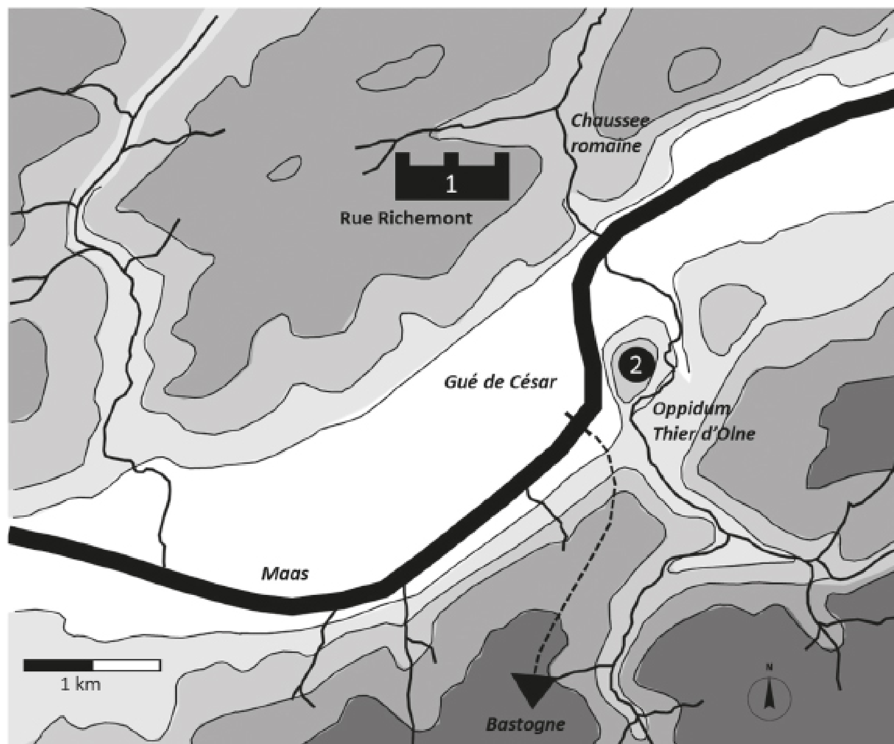

Kaart 25: De zoekgebieden naar het kamp van Cicero bij de Nerviërs en dat van Labienus in het grensgebied van de Treveren. Indien de kampen zoals Caesar aangaf circa 60 Romeinse mijl uit elkaar lagen, zijn de mogelijkheden beperkt, temeer omdat er door het tussenliggende gebergte van de Ardennen maar één of twee verbindingen bestonden die kort genoeg waren. Verder is vanuit Caestert vanaf Braives een extra zoekcirkel van 21 mijl aangegeven voor het kamp van Cicero.

De 'circa 60 mijl' kan een afronding zijn geweest van een werkelijke afstand tussen de 55 en 65 mijl. Bij de kortste afstand van 55 mijl, zou

het kamp van Labienus vlak bij Bastogne gelegen moeten hebben en dat van Cicero direct aan de Maas bij Amay of Namen. Bij grotere afstanden tot maximaal 65 mijl ontstaat een speling van maximaal 10 mijl rond Amay, Namen en Bastogne (kaart 25). Dat levert rond die drie plaatsen een zoekgebied op met een straal van ongeveer 10 mijl. Daarbij gaat het langs de Maas alleen om de noordelijke Nervische oever, en bij Bastogne om het stuk dat binnen het gebied van de Treveren valt. In beide gevallen zou het betekenen dat het kamp van Cicero zich in de buurt van de strategische corridor bevond. Vanuit Caestert gezien was dat een logische plek, omdat in het verlengde daarvan het knooppunt Bavay lag.

Dat het kamp van Cicero in de omgeving van Amay lag, kan ook goed kloppen met de afstand tot Caestert. Zoals eerder aangegeven was het vanuit Caestert via het noordelijke Jekerdal naar Tongeren ruim 13 Romeinse mijl, wat over het plateau in de praktijk niet veel korter was. Vanaf Tongeren was langs de strategische corridor Braives de eerstvolgende grote latere Romeinse plaats, waarschijnlijk het latere Romeinse Perniciacum. Dit was uiterlijk in het laatste kwart van de eerste eeuw voor Chr. al door de Romeinen in gebruik. Volgens het Romeinse reisboek van Antoninus was de afstand van Romeins Tongeren tot Perniciacum 21 Romeinse mijl.[6] De afstand van Caestert tot Braives telde dan ruim 34 Romeinse mijl. Vanaf daar zou het nog ongeveer 16 Romeinse mijl (24 kilometer) naar het kamp van Cicero zijn. De kortste afstand tussen Braives en Amay is 14 mijl. De zoekcirkel rond Braives kan nog met 5 mijl worden vergroot van 16 naar 21 mijl om rekening te houden met een marge van 5 mijl in de door Caesar opgegeven afstand van 50 mijl. Gecombineerd met het vanuit Bastogne bepaalde zoekgebied, levert dat voor het kamp van Cicero een beperkte zone langs de noordelijke Maasoever op (kaart 25).[7] Daarmee is het goed mogelijk dat het kamp van Cicero bij Amay zelf lag. Een logische plek zou het plateau bij de Rue Richemont zijn dat uitkijkt op Ombret. En dat is de plaats waar de weg vanuit de Ardennen via een zijdal afdaalt naar de Maas. Direct ten oosten van Ombret lag op de heuvel Thier d’Olne, een inheems oppidum (kaart 26 en fotokatern fig. 15c). Het plateau ten oosten van de *chaussée romaine* valt ook nog binnen de zone. Maar dat deel is minder ingesloten en minder goed op natuurlijke wijze beveiligd. Bovendien ligt het verder van de Romeinse oversteekplaats en de inheemse hoogteburcht. Dan valt eerder aan een locatie iets westelijker te denken, zoals Namen of Huy. Namen zelf zou voor het kamp van Cicero een strategische plek kunnen zijn, omdat de Samber hier in de Maas stroomt. Verder valt richting Amay – en tevens iets dichter bij Braives – ook te denken aan Huy, bijvoorbeeld op de Mont Falise.

Kaart 26: De situatie bij Amay waar de weg uit de Ardennen aan de voet van een oppidum naar de Maas afdaalt naar wat bekendstaat als het 'Wad van Caesar' (Gué de Caesar). Er tegenover een hypothetische locatie voor het kamp van Cicero uit 54 voor Chr. hoewel daar nog geen vondsten zijn gedaan.

Een volgende aanwijzing is het nabijgelegen slagveld waar Caesar de strijd met Ambiorix aanging. Deze evenmin teruggevonden plaats lag bij een dal met bossen en moerassen en in het midden een stroompje. Het wordt tweemaal omschreven als 'vallei met beek'.8 Maar ook plaatst Caesar de gebeurtenissen 'bij het watertje'.9 Beek is hier een vertaling van het Latijnse *rivus*, een term die buiten deze passage in de *Gallische Oorlog* op slechts drie andere plaatsen voorkomt. In al die gevallen wordt geen riviernaam genoemd, passend bij een kleinere stroom. Voor grotere rivieren gebruikt Caesar steevast de term *flumen*. Dat betekent dat het in dit geval waarschijnlijk om een stroompje ging, waarvoor beek inderdaad een toepasselijke vertaling is, zeker in heuvelachtig gebied.

In de besproken Maaszone van Amay tot Namen kan de Maas zelf niet het naamloze 'riviertje' zijn geweest. Daarom valt eerder aan een kleine zijrivier te denken die via de noordelijke Maasoever in de Maas stroomt. Er is wat dat betreft opgemerkt dat met *rivus* vaak iets specifieker een beek wordt bedoeld die in een rivier uitkomt.10 Op de noordelijke

Maasoever zijn er in de genoemde zone weinig zijrivieren. Kijken we naar de hoogtekaart, dan valt in deze Maaszone het oog vooral op het riviertje de Mehaigne dat over grotere lengte door een flink dal stroomt. Vanuit Amiens de strategische corridor volgend, is dat het dal dat rechts aan de zuidkant van de weg opduikt en er een aantal kilometers parallel mee loopt, waarna het riviertje en het dal zuidwaarts naar de Maas afbuigen. Bij kampen ergens langs de Maas tussen Amay en Namen valt goed voor te stellen dat Ambiorix met zijn leger, zoals Caesar schreef, het beleg van Cicero staakte en naar Caesar optrok om aan de overzijde van het dal te verschijnen (kaart 27). De Galliërs die de omgeving kenden, wisten waarschijnlijk dat Caesar via de strategische corridor over het plateau zou oprukken en aan de overzijde van het dal in zicht zou komen. De in hoofdstuk 15 besproken slag tussen Caesar en Ambiorix zou zich heel goed hier afgespeeld kunnen hebben.

Aan de andere kant is het zoekgebied bij Bastogne ook vrij klein indien het kamp van Labienus inderdaad in de grenszone met de Treveren lag (kaart 25). De afstand van ‘wat meer dan 50 mijl’ tot Caestert is wat minder scherp, maar geeft aan dat niet al te zuidelijk van Bastogne gezocht kan worden. Een mogelijk aanknopingspunt is het riviertje de Wiltz (fotokatern fig. 16b). Dat stroomde vanuit Bastogne in oostelijke richting naar Luxemburg om na 42 kilometer in de Sûre uit te monden. Het vormde hier de natuurlijke grens van het stamgebied van de Treveren, althans in de Romeinse keizertijd. Als Labienus zich op dat grensgebied tegen een aanval van de Treveren wilde beschermen, lag het voor de hand dat hij zijn fort opstelde aan de overzijde van de rivier, op de noordelijke oever. En Caesar verwijst naar een rivier. Toen Indutiomarus het kamp aanviel en na een tegenaanval op de vlucht sloeg, werd hij gegrepen ‘op het ogenblik dat hij probeerde de rivier te doorwaden’. Hij werd gedood en ‘men bracht zijn hoofd naar de legerplaats’.[11]

De omgeving van Bastogne zou als hart van de Ardennen een zeer logische plek zijn. Er lag in de Romeinse tijd al een kruispunt van wegen, waaronder de weg vanuit Titelberg, het oppidum van de Treveren (kaart 30). En omdat er in de bergachtige Ardennen niet zo heel veel alternatieven waren, is het zeer waarschijnlijk dat deze routes al voor de Romeinse tijd werden gebruikt.

De ene route valt aan te duiden als de ‘Ardense corridor’. Net als de in hoofdstuk 5 besproken strategische corridor, maakte deze route gebruik van een droge verbinding tussen twee stroomgebieden van rivieren. Het ging in dit geval enerzijds om het stroomgebied van de Maas, inclusief de Ourthe, en anderzijds het stroomgebied van de Moezel. Al op kaarten uit de achttiende eeuw staat deze natuurlijke verbinding als een belangrijke weg aangegeven, waarvan hier een daar nog restanten

bewaard zijn. Die laten zien dat op de harde ondergrond van de Ardennen vaak volstaan kon worden met een geëgaliseerd traject, zonder dat de gebruikelijke verharding met grind en dergelijke nodig was. Vanaf Bastogne liep de Ardense corridor naar het noordoosten in de richting van uiteindelijk Keulen. De andere belangrijke weg was die vanuit Amay. Na Bastogne volgt deze ongeveer het tracé van de N4 in de richting van het Belgische Aarlen, het Romeinse Orolaunum. Daarna passeert het tracé het oppidum van de Treveren in Titelberg in de zuidoosthoek van Luxemburg.

De route Reims-Keulen passeerde waarschijnlijk in de buurt van het centrum van Bastogne direct ten westen van het stroomgebied van de Wiltz en had zodoende geen last van deze rivier, die begint als een bergbeek. Het zou kunnen betekenen dat het kamp van Labienus iets ten oosten van deze oude weg lag vlak bij de plaats van het beroemde oorlogsmonument (kaart 32). Dat laatste is niet zonder betekenis omdat het herinnert aan de 12.000 Amerikaanse soldaten van de 101e Luchtlandingsdivisie die hier werden gedropt om de onverwachte Duitse opmars tegen te houden. Ze kozen die plek vanwege de toen nog steeds strategische ligging. Het bergplateau ligt daar vrij hoog, op ongeveer 500 meter boven NAP, en het riviertje loopt ongeveer 40 meter lager. Daarbij bieden twee, ongeveer 1 kilometer uit elkaar gelegen zijbeekjes, tot ruim 300 meter naar achteren dekking op de flanken, een ligging die Caesar soms een voordeel noemt. Het zou passen bij een 'kamp dat door de natuur en door mensenhanden bijzonder goed versterkt' was, zoals Caesar het kamp van Labienus omschreef.

De centrale positie valt mogelijk in verband te brengen met de lang gezochte Romeinse plaats Meduantum. Die naam verschijnt op de Tabula Peutingeriana, de middeleeuwse kopie van een Romeinse reiskaart. Medhu staat in het Indo-Europees voor midden, zoals ook in het Nederlandse woord herkenbaar is. En Bastogne ligt ongeveer halverwege Reims en Keulen, steden die volgens de kortste route ongeveer 325 kilometer uit elkaar liggen. De naam zou uitstekend passen bij de centrale ligging en zou dan zoiets als 'halfweg' of 'middelplaats' kunnen betekenen. Op de reiskaart ligt in de richting van Reims op 9 Gallische mijl (20 kilometer) van Meduantum de plaats Mosa. Dat is in naam verwant met het gehucht Massul, dat langs de Romeinse route inderdaad op circa 20 kilometer van Bastogne ligt. Na Mosa noemt de Romeinse reiskaart in de richting van Reims als enige volgende tussenliggende plaats Noviomagus, waarvan de identificatie helaas onbekend is.

Bij de beschrijving van Caesar past ook dat er vanaf Bastogne een route direct naar Reims liep, de hoofdstad van de Remen. De Remen waren volgens Caesar de baas in het gebied bij het gezochte kamp van

Labienus. Ze waren vanaf het begin van de noordelijke campagne bondgenoot van de Romeinen. Zoals besproken in hoofdstuk 17 kwamen de Remen bij Labienus langs.

Rest de afstand tot Caestert. Die bedraagt volgens de routeplanner 74 mijl (111 kilometer). Dat is ruim, gegeven de 'nog wat verder' dan 50 mijl die Caesar noemt. Maar bij een ligging noordelijker stuiten we al snel op het probleem dat het kamp erg ver buiten het gebied van de Treveren komt te liggen. Gezien de wat afwijkende formulering is het mogelijk dat Caesar bij het schrijven geen exacte afstand paraat had en die mogelijk ook niet bekend was, althans in de term van dagmarsen. Dat valt in deze pioniersperiode te verklaren als de verbinding tussen de twee kampen er een van de Gallische koeriers was waarvoor Caesar dagafstanden van circa 100 mijl gehanteerd lijkt te hebben, de maximale afstand tussen zijn kampen. Mogelijk schatte de Gallische koeriers de afstand als 50 Gallische mijl en interpreteerde Caesar dat als Romeinse mijlen, terwijl het omgerekend ongeveer 75 Romeinse mijl was. Als genoemde 100 mijl ook een Gallische koerierafstand was, zou zo tevens verklaard zijn dat de grootste afstand tussen zijn kampen in werkelijkheid circa 150 Romeinse mijl bedroeg (afb. 14.1). Met het verwrongen kaartbeeld kan de omrekenfout onopgemerkt zijn gebleven (kaart 4). Waar zijn eigen legers hadden gelopen, kende Caesar wel de afstand in Romeinse mijlen.[12]

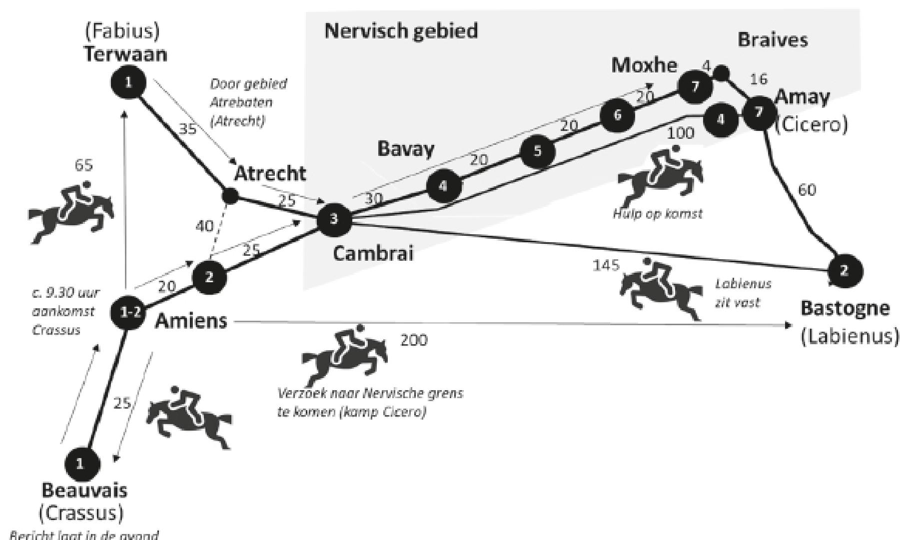
Het illustreert dat een en ander bij gebrek aan concrete Romeinse vondsten verre van zeker is, maar wel een goede mogelijkheid vormt. Er beginnen zones te ontstaan waar de kans groter is dat de kampen er lagen. Het Jekerdal is zo'n zone en Caestert biedt een mooi voorbeeld van het soort omgeving waar de strijd zich kan hebben afgespeeld. Evenzo is er een goede kans dat het kamp van Cicero op een plateau aan de noordelijke oever van de Maas lag, ergens in de zone Amay-Namen, met het plateau bij de Rue Richmont als voorbeeld. En de omgeving van Bastogne geeft een beeld van het soort omgeving waarin Labienus zijn winterkamp betrok.

Op die basis is het goed mogelijk dat Cicero op weg naar zijn kamp de strategische corridor volgde en een stukje voor Braives rechts het dal van de Mehaigne zag opduiken. Hij hoefde dat dal daarna alleen nog maar te volgen om bij de Maas uit te komen, waar hij op de bestemde plek zijn kamp kon opslaan. In dat geval was dat mogelijk ook de route die werd vastgelegd op de stafkaart. Daarna zou Caesar circa anderhalve maand later via dezelfde strategische corridor zijn reddingsactie hebben ondernomen. Ook hij zag dan op een gegeven moment rechts de Mehaigne tevoorschijn komen.

De reddingstocht van Caesar

Caesar ontving van de door Cicero gezonden koerier, een slaaf van de Nerviër Vertico, het bericht dat hij dringend hulp nodig had. Zelf verbleef Caesar toen in zijn winterkamp in de buurt van Amiens (Samarobriva). Zoals verderop besproken, was dat waarschijnlijk eind november. Het blijkt mogelijk te reconstrueren hoe hij waarschijnlijk via de strategische corridor in ongeveer een week tijd optrok naar de belaagde Cicero (afb. 14.1). Dat is van belang, omdat met de afstanden en de reistijd naar de drie kampen de puzzelstukjes in elkaar beginnen te vallen.[13] En het geeft een uniek inkijkje in de manier waarop Caesar een dergelijke noodoperatie logistiek regelde en met zijn onderbevelhebbers via het koerierssysteem afstemde.

‘Caesar ontving het bericht omstreeks het elfde uur,’ schrijft de veldheer over de ontvangst van Cicero’s noodbrief. In december was het in Amiens ongeveer 8.00 uur licht en ging de zon rond 16.45 uur onder, zodat het elfde uur omstreeks 15.15-16.00 uur viel. Caesar zond direct koeriers uit naar de drie legioenen die het dichtst in de buurt lagen om Cicero te hulp te komen. Hij stuurde een bode naar Crassus, die met zijn legioen 25 mijl zuidelijker lag, in het gebied van de Bellovaken. Dat was de regio waarvan Beauvais het centrum was. Crassus zou nog die avond met zijn eenheid vertrekken om na een flinke dagmars in de vroege ochtend in Amiens aan te komen. Dat bood Caesar de ruimte zijn eigen legioen gereed te maken voor vertrek, omdat het legioen van Crassus immers de bescherming van het hoofdkwartier in Amiens kon overnemen. Dat was een belangrijke post met ‘de zware bagage van het hele leger, de gijzelaars van de diverse stammen, het archief en al het graan dat hij daar als voorraad opgeslagen had’.[14]

14.1 Reconstructie van de reddingstocht van Caesar in het najaar van 54 voor Chr. Het illustreert hoe Caesar via koeriers met zijn sterk verspreide onderbevelhebbers communiceerde en snel regelde dat hij met twee legioenen op kon rukken, terwijl zijn eigen legioen in het hoofdkwartier in Amiens werd vervangen. Zodoende kon Caesar in ongeveer een week ter plekke zijn.

De kortste route was vanuit Amiens in een vrij rechte lijn via Cambrai naar Bavay, dwars door het gebied van de Ambianen, waarvan Amiens de hoofdstad was. Tot Bavay kruisen weliswaar een aantal kleinere rivieren de route, maar onder meer oude prehistorische monumenten geven aan dat de route al vrij oud was. Het is daarom waarschijnlijk dat er eenvoudige bruggen of doorwaadbare plaatsen bestonden, waarbij Caesar ook verbeteringen kan hebben laten aanbrengen, omdat het inmiddels al het vierde jaar was dat hij hier kwam. Tegelijkertijd zond Caesar een bode naar Gaius Fabius, die noordelijker bij de Morini was gelegerd, mogelijk in de buurt van het latere Romeinse centrum bij Terwaan (Tervanna). Hij vroeg Fabius in dezelfde richting als hijzelf op te rukken, zodat ze elkaar snel zouden kunnen ontmoeten om samen verder op te marcheren. Fabius moest van Caesar optrekken door het ten noorden van Amiens gelegen gebied van de Atrebaten. Het latere Romeinse centrum van de Morinen lag bij Terwaan. Van de Atrebaten is het 42 hectare grote oppidum opgegraven bij Étrun, iets ten westen van Arras (Atrecht). Vanuit Terwaan loopt er een vrij rechte route via Arras naar Cambrai met een lengte van circa 60 Romeinse mijl. Caesar had zelf vanuit Amiens circa 45 mijl naar Cambrai te gaan. Hij zond voor vertrek ook een bericht naar Labienus, die veel verder van Amiens was

gelegerd, maar wel het dichtst bij Cicero, zodat hij direct diens kant op kon gaan. De andere winterkwartieren waren gezien de tijdsdruk te ver weg om voetsoldaten aan te bieden en konden alleen 'ongeveer vierhonderd ruiters' leveren die sneller verplaatsbaar waren.

Caesar zond de volgende ochtend verkenners uit om te kijken of Crassus al naderde. Die kwamen met het 'derde uur' – dat was rond 10.30 uur in de ochtend – terug met de bevestiging dat Crassus inderdaad dichtbij was, waarop Caesar opdracht gaf te vertrekken. Die dag legde hij 20 mijl af. Hij zal na de eerste 20 mijl ongeveer bij Albert zijn geweest, bij de rivier de Ancre. Caesar zegt dat hij optrok in een 'geforceerd marstempo' en meldt later dat hij kleinere kampen kon aanleggen omdat hij de zware bagage thuis had gelaten. Maar vanwege de grote afstand zal hij wel wat bij zich hebben gehad, zodat de in hoofdstuk 5 besproken 20 tot 24 mijl in een noodsituatie een realistisch gemiddelde geweest zal zijn. Dat hij de eerste dag pas rond 10.30 uur kon vertrekken, kan verklaren waarom hij de eerste dag maar 20 mijl aflegde. Hij ontmoette Fabius waarschijnlijk in de buurt van Cambrai of eventueel Arras. Daarna gingen ze samen verder naar Bavay, het latere centrum van de Nerviërs. Het was waarschijnlijk daar ergens 'in het land van de Nerviërs' dat hij een antwoordbrief kreeg van Labienus. Die gaf Caesar meer informatie over de nederlaag van Sabinus en de problemen waarin zijn eigen leger verkeerde, waardoor Labienus in zijn kamp moest blijven.

Dat was een teleurstelling voor Caesar, die desondanks besloot verder op te trekken en niet op andere versterkingen te wachten. Daarover schrijft hij: 'Hoewel hij gerekend had op drie legioenen en nu genoegen moest nemen met maar twee, bleef hij toch bij zijn overtuiging dat de redding van het hele leger afhing van de snelheid waarmee hij te werk zou gaan.' Daarom trok Caesar in 'geforceerd tempo' verder door de strategische corridor, waarschijnlijk dezelfde tocht die Cicero een paar maanden eerder had gemaakt. Zodoende kwam Caesar uiteindelijk in de buurt van Braives ook bij het punt waar de rivier de Mehaigne de weg naar de Maas wijst (kaart 27). Het is dit punt bij Braives dat past bij de beschrijving van de strijd tussen Ambiorix en Caesar. Caesar zou zijn kamp ongeveer 4 mijl eerder aanleggen, mogelijk ergens in de buurt van Moxhe.

Volgens de latere Peutingerkaart was de afstand van Bavay naar Braives (Perniacum) omgerekend 63 Romeinse mijl, en volgens het derde-eeuwse Romeinse reisboek van Antoninus omgerekend 66 mijl.[15] Onderweg lagen de locaties van de latere Romeinse nederzettingen Waudrez (Vodgoriacum) en Liberchies (Geminiacum). Met ruim 60 Romeinse mijl tot het laatste kamp, kon Caesar vanaf Bavay daar in 3 dagen zijn. De totale reis had dan ongeveer een week geduurd (afb.

14.1). Vanaf het laatste kamp was het nog ongeveer 20 mijl naar het kamp van Cicero, aannemend dat dat hier ergens aan de Maas lag.

De koerier naar Cicero was hem voorgegaan. Nadat Caesar in geforceerd tempo in Nervisch gebied was aangekomen, gaf hij waarschijnlijk ergens bij Bavay een van zijn Gallische ruiters de opdracht een brief naar Cicero te brengen met de boodschap dat hulp onderweg was. Gezien de urgentie zal de koerier in één keer zijn doorgereden en kwam waarschijnlijk de volgende dag aan. Dan klopt het ook dat Cicero de brief pas kreeg toen Caesar drie dagen later bij zijn laatste kamp arriveerde. De speer waarmee de brief naar het kamp was gegooid, was namelijk drie dagen in een verdedigingstoren blijven steken voordat iemand doorhad dat er een brief aan vastzat.

Volgens Caesar besloten de Galliërs het beleg van Cicero te staken om zijn leger tegemoet te gaan zodra ze vernamen dat hij onderweg was. De ontmoeting met het leger van Ambiorix die Caesar beschrijft, past heel goed bij het dal van de Mehaigne: ‘De volgende ochtend vroeg brak hij op en na een afstand van ongeveer vier mijl te hebben afgelegd, kreeg hij de vijandelijke troep in het oog aan de overkant van een vallei waardoor een beek stroomde.’ Er waren volgens Caesar moerassen, wat in de buurt van de beek kan zijn geweest. En er lagen bossen, waarbij aan hellingbossen valt te denken. Het laatste kamp van Caesar lag dan circa 6 kilometer (4 mijl) ten westen van Braives, dat ongeveer 25 kilometer van Amay lag. Zo bezien bevond het laatste dagkamp van Caesar zich maximaal 30 kilometer van het kamp van de belaagde Quintus, en in rechte lijn circa 20 kilometer. Over die afstand was een rookpluim van een groot vuur goed te zien. En dat was het teken waaraan Quintus zag dat Caesar dichtbij was.

In de buurt van Braives volgt het tracé van de N69 ongeveer de route van de strategische corridor en latere Romeinse weg, plaatselijk bekend als de *chaussée romaine*. Vanuit de richting van Bavay loopt de weg naar Braives over een plateau op circa 150 meter boven NAP. Rechts stroomt circa 30 meter lager het stroompje van de Mehaigne. Het is goed denkbaar dat Caesar bij de bocht bij Braives de Galliërs aan de overkant voor het eerst in het oog kreeg. Zijn kamp voor de overnachting lag 4 mijl ervoor ter hoogte van Moxhe waar een paar kilometer eerder de Romeinse route als landweg bewaard is (fotokatern fig. 15a). In dat kamp ontving Caesar in de nacht het bericht van Cicero dat de aanvallers het beleg hadden opgeheven en naar hem op weg waren. Dat betekent dat hij het kamp van Cicero nog niet kon zien en zijn eigen aanwezigheid zoals gezegd alleen met rook kenbaar kon maken.

Het verslag meldt in elk geval dat Cicero ‘rook in de verte zag’ toen Caesar zijn kamp had opgeslagen ‘en dat verjoeg alle twijfel aan de nadering van de legioenen.’[16] Bij het in hoofdstuk 8 besproken beleg van

de Atuatuken gebruikte Caesar vuursignalen. Ook noemde Caesar elders de observatie van 'de opstijgende rook en de vuren' van een kamp om de omvang ervan in te kunnen schatten.[17]

De opmars van Ambiorix

Met behulp van de gereconstrueerde afstanden valt aannemelijk te maken dat Ambiorix na zijn overwinning op Sabinus waarschijnlijk ongeveer een week nodig had om medestanders te mobiliseren en met hen de aanval op het kamp van Cicero te openen. Zoals in het vorige hoofdstuk beschreven, voerde Ambiorix waarschijnlijk eind oktober of begin november zijn succesvolle aanval op het kamp van Sabinus uit. Caesar schrijft: 'Overmoedig geworden door deze overwinning vertrok Ambiorix ogenblikkelijk met de ruiterij naar de Atuatuken, wier gebied aan zijn koninkrijk grensde. Hij reed nacht en dag zonder onderbreking door; de infanterie moest hem op de voet volgen.' Het kamp van Cicero lag volgens Caesar op ongeveer 50 Romeinse mijl afstand, die voor zijn getrainde Romeinse leger in een geforceerde mars in twee dagen te overbruggen viel. Voor de licht bewapende mannen van Ambiorix zal dat ook haalbaar zijn geweest, maar het kon ook wat trager. Dat zou namelijk geen enkel probleem zijn geweest, omdat Ambiorix tijd nodig had om bondgenoten te mobiliseren.

Mogelijk werd de tocht van het voetvolk aangevoerd door de tweede leider, Catuvolcus, of iemand anders van de stamadel. Als het overwonnen kamp van Sabinus inderdaad in de buurt van Caestert lag, zou het logisch zijn als het voetleger via de strategische corridor naar het kamp van Cicero trok. Ambiorix had zelfs Sabinus kunnen overtuigen dat dat de beste weg was. Voor Ambiorix zelf was het evengoed een logische route. Zelf kon hij vanaf Braives de corridor verder naar het westen volgen om zo snel de bondgenoten te bereiken. Caesar schreef dat Ambiorix 'met zijn ruiterij' eerst naar de Atuatuken ging. Wellicht bleef een groot deel van de ruiterij wachten in de buurt van het kamp van Cicero om alvast de situatie te verkennen en de eerste voorbereidingen voor de aanval te treffen. Verder konden ze de toegangswegen in de omgeving afsluiten om te voorkomen dat Romeinse koeriers van bijvoorbeeld het kamp van Labienus, Cicero voortijdig zouden waarschuwen. Mogelijk trok Ambiorix vanaf dat punt verder met alleen de vier vaste ruiters waarvan Caesar later schreef dat ze altijd bij hem waren.[18] Met zo'n klein gezelschap kon Ambiorix zich het snelst verplaatsen.

Ongeveer 10 kilometer voor Waudrez (Vodgoriacum) kon hij naar het zuiden afbuigen bij Bascoup, een punt waar hij inmiddels 140 kilometer van Caestert verwijderd was. Vanaf daar is het recht naar het zuiden volgens de routeplanner nog 17 kilometer naar Thuin, wat zoals

besproken in hoofdstuk 8, waarschijnlijk een belangrijk centrum van de Atuatuken was. Met die afstand is het goed mogelijk dat Ambiorix aan het eind van de dag van de overwinning vertrok en 'nacht en dag zonder onderbreking' doorreed, om aan het eind van de volgende dag bij de stamleiding van de Atuatuken aan te komen. Na wellicht een nacht slapen was het vervolgens nog maar 40 kilometer naar Flaumont, waar zoals eerder aangegeven mogelijk het centrum van de Nerviërs lag, met de Romeinse winterkwartieren in Amiens en Arras op veilige afstand. 'De volgende dag bereikte hij de Nerviërs,' zo schrijft Caesar, die vertelt dat 'de Nerviërs gemakkelijk over te halen' waren.

Vanaf Flaumont was het naar Braives binnendoor ongeveer 120 kilometer terug. Ambiorix kon daar zodoende enige dagen nadat zijn voetleger ook was gearriveerd met zijn ruitergezelschap terug zijn. De door hem bezochte Atuatuken hadden op dat moment al een dag gehad om zich te mobiliseren. Het is goed mogelijk dat vanaf de vierde dag de ruiters van de Atuatuken en de Nerviërs aankwamen, met later ook het voetvolk. Ondertussen konden koeriers andere stamleden van de Atuatuken en de Nerviërs mobiliseren. Een en ander kan verklaren waarom de troepen verspreid arriveerden, een aantal zelfs nog nadat de aanval op Cicero al was geopend. Caesar schrijft namelijk dat tijdens de tweede dag van die aanval de vijanden 'intussen nog veel meer troepen hadden verzameld'. En enkele weken later, als Ambiorix de strijd met Caesar aangaat, weet Ambiorix dat er nog meer versterking onderweg is.

Hoewel de locaties van de bezochte centra van de bondgenoten niet zeker zijn, kan ook bij andere plaatsen het tijdsverloop vergelijkbaar zijn geweest. Als Ambiorix te lang weg was gebleven, liep hij het gevaar het voordeel van de verrassing te verspelen. En het was de vraag of zijn manschappen zo lang rustig zouden blijven. Het was immers anders dan bij de Romeinen geen beroepsleger maar een gelegenheidsgezelschap dat wellicht spoedig resultaten wilde zien, en anders weer naar huis zou terugkeren.

Al met al is het waarschijnlijk dat Ambiorix ongeveer een week na zijn overwinning op Sabinus al een flink aanvalsleger paraat had waarmee hij de eerste aanval op het kamp van Cicero opende. Hij had volgens Caesar gehoopt op een overrompelingseffect: Ambiorix 'had al zijn hoop gesteld in snelheid van actie'. Ambiorix wist wellicht dat een paar soldaten van Sabinus waren ontkomen, zodat met het verstrijken van de tijd de kans groter werd dat er hulp zou komen. En Cicero zou bij te lang wachten kunnen merken dat er rond zijn kamp iets gaande was.

Zodoende was het waarschijnlijk rond de tweede week van november dat de aanval op het kamp van Cicero begon. Op dat moment waren Romeinse soldaten buiten het kamp nog bezig 'timmerhout te zoeken voor het versterken van de legerplaats'. Aangezien winterkampen

normaal gesproken midden oktober werden betrokken, lijkt dat laat. Maar mogelijk had Cicero besloten zijn kamp extra te versterken, of groter te maken om de indruk te wekken dat er een dubbel legioen was gelegerd.

Na de eerste dag van de aanval zou het volgens de reconstructie in hoofdstuk 15 nog een week duren voordat Ambiorix aan een eigen omwalling begon. Daarmee sloot hij Cicero in zoals de Romeinen eerder de Atuatuken in een wurggreep hadden genomen. Vervolgens duurde het nog meerdere dagen voordat het Cicero lukte door de vijandelijke linies een brief naar Caesar te sluizen. Gezien de afstand tot Amiens moet het al met al tot minimaal de laatste week van november hebben geduurd voordat Caesar dit noodbericht ontving. Die had daarna nog ongeveer een week nodig om bij Cicero te komen. Caesar was dus waarschijnlijk niet eerder dan begin december ter plekke.

Het betekent dat Cicero het circa drie weken alleen heeft moeten zien te redden, en mogelijk nog wat langer. Een persoonlijk detail is dat zijn oudere broer hem juist in november vanuit Italië een brief schreef, niet wetende dat Quintus op dat moment al werd belegerd. Hij had onder meer de praktische vraag via welke koerier hij een volgende brief moest sturen: ‘Want waar jouw Nerviërs zich ophouden, en hoe ver weg, ik heb geen idee.’ Cicero wist op dat moment maar al te goed waar de Nerviërs waren. De afsluiting van de brief van de redenaar was onbedoeld zeer toepasselijk: ‘Pas goed op jezelf, beste broer.’

15 DE STRIJD VAN AMBIORIX TEGEN CAESAR EN QUINTUS CICERO (54 VOOR CHR.)

Ambiorix trok met een leger van Eburonen, Nerviërs en Atuatuken eerst naar het kamp van Cicero dat hij in een weken durende uitputtingsslag zou belegeren. Achteraf constateerde Caesar met ontzag dat de leider van de Eburonen had geleerd van de Romeinse belegeringstechnieken die hij nu zelf toepaste door Cicero met een ruim 4 kilometer lange omwalling in te sluiten. Het was een mijlpaal in de militaire historie van de Lage Landen. Aansluitend volgde de enige directe veldslag tussen Ambiorix en Caesar in een omgeving waarvan dankzij het nieuwe onderzoek een beter beeld bestaat. Dat helpt de zelfbeschreven krijgssuccessen van Caesar te relativeren. Het verloop van de strijd is te volgen vanaf het moment dat de twee legers elkaar in het vizier kregen. ‘De volgende ochtend vroeg brak hij op en na een afstand van ongeveer vier mijl te hebben afgelegd, kreeg hij de vijandelijke troep in het oog aan de overkant van een vallei waardoor een beek stroomde’ (Caesar).[1]

De belegering

Het is bijzonder kennis te kunnen nemen van wat Quintus Cicero in deze periode vanuit de Lage Landen naar zijn broer in Italië schreef. Het waren brieven die niet direct passen bij het beeld van de geharde veldheer, die klaar is voor de strijd met de Belgae, de ‘dappersten van alle Galliërs’. Quintus Cicero was pas begin dat jaar voor het eerst als legerleider met Caesar meegegaan naar Brittannië, waar hij tussen de gevechten door tijd nam om dichtwerk te produceren. Zoals beschreven in hoofdstuk 1, schreef hij enkele weken voor de belegering nog een klagerige brief aan Caesars tweede man, Labienus. Hij deed zijn beklag over de ontberingen van de militaire dienst, niet wetend dat hij kort erna in een echte militaire hel zou belanden. Toen hij kort ervoor in september terugkwam uit Brittannië, schreef hij in zestien dagen vier Griekse tragedies. Van drie daarvan zijn de namen bewaard: *Troas, Erigones* en *Electra*. Caesar wees op het ‘zeer zwakke gestel’ van Quintus Cicero en meldde dat tijdens het latere beleg ‘zelfs de soldaten op hem toeliepen en erop aandrongen dat hij zich wat zou sparen’.

Quintus Cicero schreef rond deze tijd uit het noorden enthousiast een brief over de vrijlating van de Tiro, de secretaris en huisslaaf van de familie. Hij reageerde op het feit dat zijn oudere broer had besloten zijn Tiro tot vrij man te verklaren. ‘Je deed me het grootste plezier toen je besloot dat hij die dit ongeluk niet verdiende, onze vriend zou worden in plaats van onze slaaf,’ zo schreef hij aan ‘mijn beste vriend Marcus’. Er zijn drie brieven van Quintus aan Tiro zelf bewaard die een vergelijkbare warmte uitstralen. Anderzijds zijn er andere brieven die aangeven dat Quintus ook impulsief en wreed kon zijn.[2]

De twee legioenen waarmee Caesar te hulp schoot, waren uitgedund tot in totaal 7000 man tegen 9600 op volle sterkte. Zoals besproken in hoofdstuk 5 wijst het in Hermeskeil opgegraven kamp op een vergelijkbare onderbezetting van een legioen van Labienus in 53 of 51 voor Chr. Cicero had dus mogelijk met een vergelijkbare situatie te maken. Met 3500 tot 4800 soldaten en de in hoofdstuk 5 aangegeven 250-300 man per hectare, had hij een kamp nodig van 12-19 hectare. Het dal van de Maas is in deze regio met ongeveer 1,5 kilometer in theorie breed genoeg voor een dergelijk kamp. Maar de nog onbedijkte Maas kon er flink meanderen, zodat de ruimte aan de oevers veel beperkter was dan tegenwoordig. Daarbij komt ook nog de drassigheid in het natte najaar, waarin de Maas als regenrivier hoge standen kon bereiken. Caesar en zijn generaals gaven daarom de voorkeur aan hogergelegen plaatsen, liefst met zicht op de potentiële vijand, zoals bijvoorbeeld bij het Plateau van Caestert en bij Gergovia. Een veel aantrekkelijkere locatie was de rand van het plateau direct ten noorden van de Maas, zoals besproken mogelijk bij de Rue Richemont tegenover het oppidum aan de overzijde en de weg naar de Ardennen. Aan de westkant ligt een zijdal dat zijwaarts bescherming biedt (fotokatern fig. 15b en kaart 26). En zelfs aan de achterzijde vormt een dwarsdalletje nog wat natuurlijke dekking met een hoogteverschil van enkele tientallen meters.

Zoals aangegeven was het vanuit Amiens ongeveer een week marcheren naar de locatie waar Cicero zijn kamp bouwde, en opende Ambiorix zijn aanval circa twee weken nadat de winterkampen betrokken waren. Volgens Caesar kwamen de legers ongeveer tegelijkertijd aan en waren ze klaar voordat Ambiorix zijn eerste aanval inzette op het kamp van Sabinus: ‘intussen had Caesar van alle onderbevelhebbers en intendanten aan wie hij legioenen had toevertrouwd, bericht ontvangen, dat ze in de winterkwartieren waren aangekomen en er versterkingen hadden aangebracht’.[3] Cicero had dus voldoende tijd gehad. Toen Ambiorix ongeveer een week na zijn eerste aanval, aankwam bij het kamp van Cicero, was die daar waarschijnlijk al ongeveer drie weken en was het kamp normaal gesproken al lang

klaar geweest. Dat op het moment van de aanval van Ambiorix de soldaten nog bezig waren ‘timmerhout te zoeken voor het versterken van de legerplaats’ geeft aan dat het kamp echter nog in aanbouw was. Het lijkt erop dat Cicero kort ervoor had besloten zijn winterkamp met extra torens te versterken, misschien omdat hij aanvoelde dat er iets gaande was. Mogelijk had hij langer dan gebruikelijk geen berichten van Sabienus ontvangen, of keerden eigen koeriers niet terug. Cicero kan zijn kamp hebben uitgebreid om meer indruk te maken, of alvast ruimte te maken voor het geval er versterkingen nodig zouden zijn.

De extra torens werden nu inderhaast gebouwd, mogelijk deels met materiaal dat al klaarlag. ‘Ze voltooiden het werk waar ze zagen dat er nog iets aan ontbrak’ in de nacht na de eerste aanval. ‘In de nacht bouwden ze met een ongelofelijke snelheid van het hout dat ze voor de vestingbouw hadden bijeengebracht, niet minder dan honderdtwintig torens,’ zo schrijft Caesar. Wat bouwcapaciteit betreft, was het haalbaar. Met naar schatting minimaal ongeveer 3500 soldaten konden in theorie bijvoorbeeld op een totaal van 120 torens 30 soldaten gelijktijdig aan één toren werken, wat meer dan voldoende is. Bij het slechts 2,3 hectare metende kamp A in Alesia zijn in de rotsen sporen gevonden van 15 torens die elk 3 meter breed waren, op 4 palen steunden en 15 meter uit elkaar stonden.[4] Bij die afstand zijn 120 torens goed voor een omtrek van 1,8 kilometer, wat inderdaad past bij een legioenskamp van circa 20 hectare.[5] Iets verderop voegt Caesar het detail toe dat ‘de kantelen en borstweringen van rijshout’ waren gemaakt dat was bevestigd aan de palen van de verschansing en torens. Daar het een winterkamp voor een langer verblijf was, sliepen de soldaten niet in tenten, maar stonden er volgens Caesar ‘barakken die naar Gallische trant met stro bedekt waren’.[6] Evenzo zal er voor Cicero en zijn staf een houten pretorium in het midden van het kamp zijn gebouwd, op de gebruikelijke plaats.

Dat Caesar zo nadrukkelijk bij de vorm van de omwalling stilstaat en de soldaten er nog zo laat niet mee klaar waren, kan betekenen dat de omwalling groot was. Mogelijk bouwde Cicero een winterkamp voor twee legioenen, zoals dat uit Mauchamp en Gergovia bekend was. Bij de strijd een paar weken later zou Caesar zelf bewust een verkleind kamp optrekken om de vijand de indruk te geven dat zijn leger kleiner was.[7] Andersom kan Cicero ter afschrikking de indruk hebben willen wekken dat zijn eenheid dubbel zo groot was, of werd misschien geanticipeerd op de eventuele komst van een extra legioen. Het aantal van 120 torens kan ook passen bij een dergelijk dubbel kamp. Bij de latere versterking in Alesia in 52 voor Chr. hanteerde Caesar voor de torens van de lange omwalling een onderlinge afstand van 80 voet (23,7 meter). In dat geval zou een wal met 120 torens een lengte hebben gehad van 2,8 kilometer. Daarbij zijn uit de omwalling van Alesia enkele echte torenafstanden

bekend die mogelijk als gevolg van haastig inmeten ongeveer een tiende korter zijn, wat betekent dat de omtrek van het kamp van Cicero ongeveer 2,5 kilometer zou bedragen.[8] Dat komt opmerkelijk dicht bij de omtrek van de in hoofdstuk 5 besproken dubbele legioensforten van Gergovia (2,35 kilometer) en Mauchamp (2,6 kilometer) (afb. 5.4).[9] Die hadden geen of minder torens omdat het slechts marskampen waren.

Ambiorix viel het kamp aan met ‘de Eburonen, de Nerviërs en de Atuatuken met hun bondgenoten’. De ‘bondgenoten’ waren in deze opsomming vermoedelijk te klein in aantal om apart te vermelden. Maar in een eerdere passage stelt Caesar dat de Nerviërs koeriers hadden uitgezonden naar een aantal ‘vazalstaten van hen’, en hij noemt daar ‘de Ceutronen, de Grudiërs, de Levaken, de Pleumoxiërs en de Geidummen’. In hoofdstuk 5 is mede op basis van de cijfers van de Remen uit 57 voor Chr. en andere cijfers van Caesar, aangegeven dat er in 54 voor Chr. mogelijk nog circa 37.000 weerbare mannen bij de Nerviërs waren, circa 13.000 bij de Atuatuken en circa 10.000 bij de Eburonen, samen goed voor een totaal van 60.000 man. Het ziet ernaar uit dat Caesar dat aantal gebruikte om de omvang van het leger van Ambiorix aan te geven: ‘Dit waren ongeveer 60.000 gewapende mannen.’[10]

In hoofdstuk 5 is aangegeven dat het al een hele klus was een kwart tot de helft daarvan daadwerkelijk te mobiliseren. In dat geval zou het gaan om ongeveer 8250-18.500 Nerviërs, 3250-6500 Atuatuken en 2500-5000 Eburonen. Dat is in totaal 15.000 tot 30.000 man, plus mogelijk nog een paar duizend Germaanse bondgenoten van Ambiorix. De Nerviërs leverden in dat geval ruim de helft van het leger, wat strookt met het feit dat Caesar de aanvallers in zijn verslag soms kort aanduidt als ‘de Nerviërs’. Niet alle troepen waren direct ter plekke en daarom stond Cicero mogelijk tegenover een strijdmacht van circa 20.000 man. Aangezien ook de aanvallers bij de belegering flinke verliezen leden, is dat bij gebrek aan concretere gegevens tevens een redelijke schatting voor het leger waarmee Caesar later de finale veldslag leverde. Dat veronderstelt dat de Gallische verliezen ongeveer gecompenseerd werden door de later gearriveerde versterkingen. Tegenover deze naar schatting grofweg 20.000 strijders kon Cicero beschikken over een legioen van circa 3500 tot maximaal 4800 man.

Net als bij de eerdere aanval op het leger van Sabinus, kwam Ambiorix bij het benaderen van het Romeinse kamp met zijn ruiters sprokkelende soldaten tegen. Het waren manschappen die ‘het bos waren ingegaan om brandhout te verzamelen en timmerhout te zoeken voor het versterken van de legerplaats’. Hout sprokkelen zal in de koude winter een dagelijkse bezigheid zijn geweest. Kort erop ‘begonnen de Eburonen, de Nerviërs en de Atuatuken met al hun bondgenoten het legioen aan te vallen. De Romeinen liepen snel te wapen en beklommen

de wal,' zo schrijft Caesar. De verdedigers hielden die dag maar met moeite stand. Cicero probeerde tevergeefs met een koerier een bericht aan Caesar te sturen. 'Maar omdat alle wegen door de vijand bezet waren, werden de koeriers halverwege onderschept.'[11]

De volgende dag had Ambiorix nog meer versterking gekregen en bestormde hij nogmaals de legerplaats 'en dempte de gracht'. Langs natuurlijke hellingen was een gracht overbodig zoals de voorbeelden van Nijmegen en Caestert illustreren (afb. 4.3 en 4.4). Maar ook als het kamp op een deels natuurlijk ingesloten plateau lag, was er vaak wel minimaal één zijde niet door de natuur beschermd, zodat dat deel in elk geval met een gracht verdedigd moest worden.

Ook nu hield de verdediging stand. De nacht werd gebruikt om reparaties uit te voeren, met onder meer palissadepalen die aan de onderkant met vuur werden gehard. Caesar schrijft erover: ''s Nachts werd het werk geen ogenblik stopgezet. Zieken noch gewonden kregen de gelegenheid om te rusten. Alles wat nodig was om de bestorming van de volgende dag te weerstaan, werd 's nachts in orde gemaakt. Een groot aantal palen werd aangepunt en in het vuur gehard, een massa zware werpspiesen om de wal te verdedigen werd gefabriceerd; men voorzag de torens van een platform en maakte er kantelen en borstweringen van rijshout aan vast. Ook Cicero zelf gunde zich ondanks zijn zwakke gestel geen tijd om te rusten.'[12]

Nadat het zo een aantal dagen en nachten door was gegaan, probeerden de aanvallers Cicero uit zijn kamp te lokken, zoals eerder met Sabinus was gelukt. De Nervische leiders die in de regio woonden, leidden het gesprek, omdat zij volgens Caesar de beste relatie met Cicero hadden. Mogelijk spraken ze eerder met Cicero over zaken als het leveren van graan en de vermeende bescherming die de Romeinen met dit fort de Nerviërs aan hun grens boden.[13] Ongetwijfeld geadviseerd door de aanwezige Ambiorix, brachten ze hetzelfde verhaal met de conclusie dat ieder beter af zou zijn als Cicero het kamp verliet. Maar anders dan Sabinus, trapte Cicero er niet in.

Daarop kozen de aanvallers de strategie die Caesar zelf drie jaar eerder bij de Atuatuken had toegepast. Dat was de stam waarvan strijders nu met Ambiorix meevochten. Wellicht bedachten die dat de Romeinen een koekje van eigen deeg moesten krijgen. Zoals beschreven in hoofdstuk 8 had Caesar de Atuatuken waarschijnlijk bij Thuin ingesloten met een houten omwalling van 15.000 voet lang.[14] De aanvallers deden nu hetzelfde: 'In minder dan drie uur kregen ze het voor elkaar de legerplaats te omgeven met een verschansing van 15.000 voet lengte.'

Die omwalling bestond uit 'een wal van 10 voet hoogte en een gracht van 15 voet breedte'. Bij de bouw gebruikten ze volgens Caesar, naast de

ervaring met Romeinse aanvalstechnieken, tevens de kennis van ‘krijgsgevangenen die ze van het Romeinse leger bij zich hadden’. Er was verder geen Romeins leger in de buurt. Het ging dus waarschijnlijk om soldaten die bij de eerste aanval buiten het kamp hout aan het zoeken waren en gevangen werden genomen, en bijvoorbeeld de later gevangengenomen koeriers. De dagen erna bouwden de aanvallers verder aan hun omsingelingswal: ‘De volgende dagen legden ze zich, alweer op aanwijzing van die krijgsgevangenen, toe op het bouwen van torens die even hoog waren als de muur.’[15]

Caesar had er bewondering voor dat ze dit alles zonder het goede Romeinse gereedschap deden: ‘Omdat ze geen ijzeren werktuigen hadden die voor dit doel geschikt waren, moesten ze met hun zwaard graszoden steken en met hun handen spitten en de aarde op hun mantel wegdragen. En hieruit kon men zien hoe groot hun aantal wel was.’ De genoemde snelheid was met de aanvalsmacht van naar schatting circa 20.000 man niet onmogelijk. Met een ongeveer 4500 meter lange omwalling waren voor de bouw 4 man per strekkende meter beschikbaar. Die 4 man hadden dan 3 uur nodig om 1 meter gracht te graven en palen te plaatsen. Aangezien een dag langer dan 3 uur was, is het goed mogelijk dat ze eerder al de palissadepalen hadden gekapt, bewerkt en aangevoerd.

Toen de omwalling van Ambiorix klaar was, werd op de zevende dag de aanval op het Romeinse fort geopend. Daartoe waren ook ‘breekijzers en schutdaken’ gemaakt, die door de Romeinen onder meer bij de aanval op de vesting van de Atuatuken waren ingezet en dus als voorbeeld gediend kunnen hebben. Het was inmiddels waarschijnlijk laat in november en ‘er stak een krachtige wind op’. Dat opende de mogelijkheid het kamp in brand te steken, omdat de wind het vuur snel zou aanwakkeren. De aanvallers wierpen ‘brandende kleikogels en gloeiend gemaakte spiesen op onze barakken, die naar Gallische trant met stro bedekt waren. Deze stonden al heel gauw in lichterlaaie en door de kracht van de wind breidde het vuur zich uit over het hele kamp.’ Vervolgens werd de aanval ingezet: ‘Met een oorverdovend gejoel, alsof de overwinning al een uitgemaakte zaak was, begonnen de vijanden torens en schutdaken naar voren te schuiven en langs ladders tegen de wal op te klimmen.’ Verder zorgden de aanvallers dat er richting de Romeinen ‘een hagelbui van speren op hen neersloeg’.

Het effect was verwoestend en moet bij de Romeinen veel slachtoffers hebben gemaakt. Ze werden ‘omringd door een verzengende hitte’ en ze zagen dat ‘al hun bagage, al hun bezittingen ten prooi vielen aan de vlammen’. Daar kwamen nog de genoemde ‘hagelbui van speren’ en de gevechten bij de schansen bovenop. ‘Die dag was voor de Romeinen de zwaarste,’ concludeert Caesar. Maar ze hielden stand doordat ‘geen van

hen zijn post op de muur verliet’. En het vechten vanachter een verdedigingsmuur en de gebouwde torens, bood per saldo meer voordeel. Het resultaat was ‘dat een groter aantal vijanden dan ooit werd gewond en gedood, daar ze zich aan de voet van de wal verdrongen en de laatst aangekomenen de voorsten geen gelegenheid gaven om zich terug te trekken’.

Maar nog was het op die zevende dag niet voorbij: ‘Toen het vuur even wat minder was geworden, werd er ergens een toren naar de muur gerold en ertegenaan gezet.’ Maar de Romeinen reageerden adequaat: ‘De centurio’s van het derde cohort weken terug van de plaats waar zij stonden en verwijderden ook al hun manschappen. Met gebaren en door te roepen nodigden ze de vijanden uit binnen te komen, maar niemand van hen durfde één stap naar voren te komen doen.’ Daarop kantelde de strijd bij de toren: ‘Toen werden ze door een regen van stenen verjaagd en de toren werd in brand gestoken.’ Kenmerkend voor Caesar is dat hij erna beschrijft hoe de twee rivaliserende centurio’s Titus Pullo en Lucius Vorenus elkaar uiteindelijk hielpen. Pullo verliet de verschansing, doodde met zijn speer een tegenstander en daagde Vorenus uit hem te volgen. Vorenus schoot Pullo inderdaad te hulp toen die inmiddels was omsingeld. Op het moment dat Vorenus zelf in de problemen kwam toen hij in een kuil viel, was het op zijn beurt Pullo die hem kon redden. ‘Na veel vijanden gedood te hebben, volkomen ongedeerd en met roem en eer beladen, keerden ze weer in de legerplaats terug,’ schrijft Caesar jubelend.[16]

De slag van die dag had van beide partijen een zware tol geëist. Bij de Romeinen kwam de verdediging nu neer ‘op een handjevol mannen’, dit ‘vooral omdat er zoveel soldaten verzwakt waren door hun wonden’. Het werd ‘van dag op dag’ moeilijker en gevaarlijker, terwijl weggezonden koeriers opnieuw werden onderschept. ‘Een aantal van hen werd gepakt en ten aanschouw van onze soldaten doodgemarteld’ om volgende boodschappers te ontmoedigen. De redding kwam van de Nerviër Vertico, die al vanaf het begin was overgelopen. Hij beloofde zijn slaaf vrijlating als deze erin zou slagen een brief naar Caesar te brengen. De inheemse man had als voordeel dat hij er niet Romeins uitzag en hij wist dan ook door de vijandelijke linies te glippen.

De koerier van Vertico zal gezien de afstand enkele dagen nodig hebben gehad om het bericht over te brengen naar Caesar in Amiens. Het zal inmiddels begin december zijn geweest toen Caesar een week later aankwam. Juist rond die tijd kreeg Cicero pas het bericht in handen dat Caesar al eerder had verstuurd: ‘Maar op de derde dag ontdekte een soldaat hem, haalde hem weg en bracht hem naar Cicero. Toen die de boodschap gelezen had, las hij het de verzamelde troep voor en bracht daarmee een geweldige blijdschap teweeg. Op hetzelfde

ogenblik zagen ze rook in de verte en dat verjoeg elke twijfel aan de nadering van de legioenen.’ De aanvallende Galliërs werden door hun eigen verkenners op de hoogte gesteld van de komst van Caesar.[17] ‘Ze hieven het beleg op en rukten met hun hele troepenmacht op naar Caesar.’ Het was de opmaat van een direct treffen tussen Ambiorix en Caesar.

Dat de Galliërs het kamp van Cicero lieten voor wat het was, lijkt te bevestigen dat het legioen van Cicero dermate zware verliezen had geleden, dat het nog nauwelijks tot een uitbraak en een aanval in de rug van de Galliërs in staat werd geacht. En dat klinkt aannemelijk. Later, als Caesar na zijn overwinning op Ambiorix bij het legioen aankomt, merkt hij op: ‘Toen het legioen stond aangetreden, zag hij dat niet één soldaat op de tien zonder letsel was. Daaruit maakte hij op hoe gevaarlijk de situatie was geweest en hoe dapper de mensen zich hadden gedragen.’ In combinatie met de eerdere omschrijving als een handjevol nog weerbare verdedigers is wel geconcludeerd dat de eenheid van Cicero was gedecimeerd. Dat zou met een aanvankelijke sterkte van circa 3500 man betekenen dat er maar ongeveer 350 overlevenden waren. Maar zo gedetailleerd laat de beschrijving zich niet interpreteren.

Caesar schrijft alleen dat van de nog levenden die hij aantrof, meer dan 90 procent niet ongedeerd was. Dat is wat anders dan dood. Met een sterkte van 3500 man zou zonder dodelijke slachtoffers met 1 op 10 in totaal 350 man geheel ongedeerd zijn gebleven. Dat het volgens Caesar slechts een ‘handjevol’ was, suggereert aanzienlijke verliezen. Onder de overlevenden waren naast Cicero nog verschillende centurio’s en krijgstribunen. Dat van de 6 krijgstribunen die een legioen op volle sterkte telt, er minimaal nog 2 in leven waren, zegt statistisch gezien weinig, maar is wel een aanwijzing dat decimering wel erg drastisch is gesteld. Ter illustratie: als net als bij de krijgstribunen minimaal een derde het overleefd had, was dat minimaal 1200 man. Als er naar boven afgerond 1500 overlevenden waren, en daarvan was meer dan 90 procent gewond, dan is een getal van minder dan 150 ongeschonden legionairs relatief gezien inderdaad een handvol.

De beschrijving is mogelijk wat zwaar aangezet ten behoeve van het heroïsche effect, maar al met al is het goed denkbaar dat Cicero grofweg de helft van zijn legioen had verloren, en er onder de overlevenden erg veel gewonden waren. Daarmee zou Ambiorix in twee veldslagen in totaal ongeveer twee legioenen hebben weggevaagd. Kanttekening is wel, dat deze legioenen waarschijnlijk niet meer op volle sterkte waren en Ambiorix bij de aanvallen op de twee Romeinse kampen zelf ook duizenden strijders verloren moet hebben. Dat neemt niet weg dat Caesar tegenover een leider was komen te staan die hem de grootste

nederlaag van de gehele Gallische oorlog had toegebracht.

Hoewel onbewezen, zou de beschreven strijd zich heel goed afgespeeld kunnen hebben bij het plateau bij Amay (fotokatern fig. 15). Dit akkercomplex langs de Rue Richemont, dat omgeven is met hellingbossen, is gemiddeld ongeveer 520 meter breed. Dat is breed genoeg voor een gewoon legioensfort van circa 20 hectare. In geval van een dubbel legioensfort was het iets smaller dan de ruim 600 meter die voor de kampen in Mauchamp en Gergovia is aangehouden.[18] Dat was te compenseren met een wat grotere lengte. Het zou betekenen dat, vergelijkbaar met Gergovia, de omwalling van het fort doorliep over de naar de vijand gerichte helling ten zuiden van de Rue Richemont.[19] Om bij een breedte van circa 500 meter een oppervlak van 42 hectare te realiseren, is een lengte van ongeveer 850 meter nodig. Opvallend genoeg maakt de kaarsrechte Rue Richemont aan de westzijde na circa 900 meter een knik aan het eind van het onbebouwde gebied, terwijl daar geen aanleiding voor lijkt te zijn. De poorten van de versterking in Caestert illustreren dat een dergelijke knik te maken kan hebben met de vroegere aanwezigheid van inmiddels verdwenen hindernissen, zoals een oude wal.[20] Het voorbeeld van Hermeskeil toont dat zelfs de wal van een Caesariaans dagkamp ruim tweeduizend jaar kon overleven. Uiteraard is hiermee niet gezegd dat het kamp hier ook heeft gelegen. Maar in combinatie met de andere aanwijzingen nodigt het wel uit tot vervolgonderzoek, wat ook het geval is met vergelijkbare andere plateaus in de zone Amay-Namen.

De veldslag tussen Ambiorix en Caesar

Volgens Caesar kwamen de aanvallers nu met ‘ongeveer 60.000 mannen’ op zijn leger af. Maar zoals aangegeven waren het er aan het begin van de strijd eerder rond de 20.000. En Caesar gaf zelf aan dat de Galliërs meer slachtoffers hadden geleden dan Cicero’s eenheid. Als die een paar duizend man verloor, moeten het er bij de Galliërs nog meer zijn geweest. Het is daarom waarschijnlijker dat Caesar met zijn ongeveer 7000 legionairs en 400 ruiters tegenover een ongeveer twee keer zo grote groep tegenstanders zou komen te staan. Na Caesar was Gaius Fabius, afkomstig van een zeer oud Romeins geslacht, de hoogste aanvoerder. Diens voorvader Fabius Maximus (circa 280-203 voor Chr.) is nog steeds bekend van de zogeheten ‘Fabische strategie’. Daarmee bestreed hij Hannibal met een soort guerillastrategie die Vercingetorix later op Caesar zou loslaten.

Cicero zond per koerier een brief aan Caesar die ‘omstreeks middernacht’ bij hem in het kamp aankwam. Waarschijnlijk was Caesar in de namiddag bij zijn kampplaats gearriveerd. Dat was kennelijk nog voor het donker, aangezien de rook van zijn kamp zichtbaar was.

Vervolgens zal het bij Cicero wat beraad hebben gekost om een besluit te nemen over wat hij Caesar zou melden. En Cicero moest in zijn sterk uitgeputte leger een koerier weten te vinden. Het was weer dezelfde Nerviër Vertico die hielp met een Galliër. 'Hij drukte die man op het hart onderweg voorzichtig en waakzaam te zijn.' Een paard zou mogelijk te veel opvallen en paardrijden bij invallende avondschemering was niet zo handig, en daarom vertrok de koerier wellicht te voet. Met gemiddeld 4 kilometer per uur kon hij, met wat afsnijden, de mogelijke afstand van circa 25 kilometer tot het kamp van Caesar in ongeveer 6 uur afleggen. Als hij kort na het donker rond 18.00 uur vertrok, kan de koerier inderdaad rond middernacht bij Caesar zijn aangekomen.

Cicero schreef Caesar in de brief 'dat de vijanden van hem weg waren gegaan en nu met de hele bende op Caesar afkwamen'. Bekend met de afstanden – die de koerier kon bevestigen – bepaalde Caesar dat de vijand nog ver weg genoeg was om zijn leger nachtrust te gunnen: 'Hij deelde zijn mannen de inhoud van de brief mee en sprak hun moed in voor de strijd. De volgende ochtend vroeg brak hij op.' De dag van de veldslag met Ambiorix was aangebroken.

Caesar vertrok wellicht kort na 8.00 uur; dan begint het in december in deze regio licht te worden. 'Na een afstand van ongeveer 4 mijl te hebben afgelegd, kreeg hij de vijandelijke troep in het oog aan de overkant van een vallei, waar een beek door stroomde.' Met een marstempo van rond de 4 kilometer per uur moet dit ongeveer 1,5 uur na vertrek zijn geweest. Het betekent dat de twee legers mogelijk ergens halverwege de ochtend tegenover elkaar stonden, gescheiden door de beek en het dal. Om de vijand aan te vallen, zou Caesar 'het dal en de rivier moeten oversteken'. Dat wekt sterk de indruk dat de Galliërs zich inderdaad op de bij hen geliefde positie boven aan de heuvel hadden opgesteld. Zo positioneerde Vercingetorix in 52 voor Chr. bij Bourges (Avaricum) zijn 'troepen op een wat hogergelegen open plek in slagorde op'. Daar 'vertrouwend op hun voordelige positie' keken ze volgens Caesar letterlijk op de Romeinen neer, zoals Vercingetorix het aan zijn mannen uitlegde: 'Zo hadden ze van hun heuvel af het geringe aantal van de vijanden kunnen zien en letterlijk en figuurlijk kunnen neerzien op hun "dapperheid".' Bij Gergovia koos hij ook voor hoge posities. En bijvoorbeeld een jaar later beschrijft Caesar 'de hogergelegen stelling' van de Bellovaken waar hij op de tegenoverliggende heuvel zijn fort bouwde. Dit beeld komt eveneens terug bij de in hoofdstuk 17 beschreven strijd van Labienus tegen de Treveren, met vermoedelijk de twee vijandelijke kampen een Romeinse mijl uit elkaar op de heuvels aan weerzijden van een rivier.

De opstelling van de troepen van Ambiorix was inderdaad voor hem gunstig, zo geeft Caesar aan. Er was volgens hem geen haast bij 'de

Galliërs, omdat ze meer troepen verwachtten die nog niet waren aangekomen’. Caesar had evenmin haast, ‘omdat hij wist dat Cicero van het beleg verlost was, meende Caesar dat hij het met een gerust hart wat langzamer aan kon doen’. Kijkend naar de positie van de Galliërs en zijn eigen waarschijnlijk half zo kleine leger was de situatie voor Caesar duidelijk: ‘Voor zo’n klein groepje Romeinen was het zeer gevaarlijk op dit ongunstige terrein te vechten.’ Daarom liet Caesar ‘halt houden en bouwde op een zo voordelig mogelijke plek een versterkte legerplaats’.

Caesar had een plan A en een plan B. Zijn voorkeursplan A was om de strijd op eigen terrein te voeren en de Galliërs over het riviertje naar zijn kant te lokken, ‘omdat hij aan zijn kant van het dal voor de legerplaats wilde strijden’. Tegelijkertijd trof Caesar voorbereidingen voor het scenario dat de Galliërs aan de overzijde van het dal zouden blijven. In dat geval waren bijvoorbeeld aanvallen vanaf de flanken een optie. Caesar moest dan weten waar hij het beste kon oversteken, onder meer rekening houdend met de diepte en breedte van het water, en de ruimte op de andere oever om een slaglinie te vormen. Daarom ‘zond hij naar alle kanten verkenners om uit te zoeken langs welke weg hij met het minste ongemak aan de overkant van het dal kon komen’. Zijn voorkeur bleef plan A, ‘maar als hij dat niet voor elkaar kon krijgen, wilde hij goed op de hoogte zijn van de wegen om met minder risico het dal en de rivier te kunnen oversteken’.

Ten behoeve van plan A moest hij de Galliërs tot een aanval zien te verleiden. Daarom besloot hij de indruk te wekken dat zijn leger kleiner was dan het daadwerkelijk was. Verder wilde hij voorwenden dat hij schrok van het grote aantal tegenstanders en daarom het kamp de volgende dag zou ontvluchten. Dan zouden de Galliërs niet langer op versterking kunnen wachten en moesten ze wel toeslaan om met hun overmacht de overwinning te behalen. Het zou geloofwaardig zijn, omdat de Galliërs inmiddels wisten dat de Romeinen altijd voor de nacht een kamp bouwden.

Caesar kon het kamp sowieso al kleiner maken, omdat hij in plaats van twee voltallige legioenen van 9600 legionairs met aanhang, ‘net aan 7000 soldaten zonder legertros’ moest huisvesten. Het ging dus om ruim een kwart minder manschappen dan normaal, zodat in plaats van circa 40 hectare een kamp van 30 hectare kon volstaan. De zware bagage nam naar schatting per legioen circa 1,5 hectare in beslag, zodat zelfs 27 hectare genoeg zouden zijn.[21] Verder maakte Caesar het kamp extra klein ‘door er smalle wegen in aan te leggen, zo klein als hij maar kon, met de bedoeling dat de vijanden hem zouden onderschatten’. Met de wegen verwees hij naar het strakke stelsel van elkaar loodrecht kruisende hoofdwegen, met rondom achter de omwalling een royale ringweg, die mede moest voorkomen dat projectielen te veel tenten

konden raken. Dat kon voor deze bijzondere situatie een stuk krapper, en er viel wellicht ook nog wat te woekeren met de ruimte tussen de tenten. Als het hem lukte de dichtheid zo verder te reduceren, kon hij met circa 20 hectare de indruk wekken dat er slechts een enkel legioen aanwezig was. Daar er redelijk vaste verhoudingen bestonden tussen de omvang van een kamp en de bezetting, was het kleiner maken van het kamp een effectieve misleiding. Dat gold zeker bij deze tegenstander, die zich over de Romeinse krijgstechniek liet informeren door gevangengenomen Romeinse soldaten, zoals was gebleken bij de aanval op het kamp van Quintus Cicero. Zeker omdat Caesar vaak losse legioenen verplaatste, kon zo de indruk worden gewekt dat er maar één legioen was aangekomen in plaats van twee.

De rest van de dag beperkte Caesar zich tot wat verkennende schermutselingen tussen ruiters, die vanwege hun snelheid vaak als verkenner werden ingezet. Het was voor Caesar het gebruikelijke aftasten om de krachten te testen. Dat gebeurde nu ook, waarbij de ruiters een dergelijke kleine rivier gemakkelijk konden oversteken: ‘Die dag vonden er wel enkele lichte ruitergevechten plaats bij het riviertje, maar de beide legers bleven waar ze waren.’ De volgende dag zou dit zich herhalen, maar Caesar probeerde nu ‘door angst te simuleren de vijand naar zijn terrein te lokken’. Hij zou dan met de traditionele onverwachte uitbraak via de poorten de vijand overrompelen. Zijn soldaten hadden er ‘voor de schijn één laag graszoden tegenaan gelegd’ zodat het leek alsof de poorten uit angst waren afgesloten.

En zo verliep het: ‘Bij het aanbreken van de dag naderde de vijandelijke ruiterij onze legerplaats en ging de strijd aan met onze cavaleristen.’ Caesar liet vervolgens de eigen ‘ruiters met opzet wijken en hun toevlucht zoeken in het kamp. Tegelijkertijd liet hij de verschansing ophogen en de poorten barricaderen. De soldaten moesten bij die bezigheden zo veel mogelijk zenuwachtig heen en weer lopen en doen alsof ze bang waren.’ En dat had resultaat: ‘Door dit vertoon van angst aangelokt, leidden de vijanden hun troepen naar de overkant van het dal en stelden ze op het voor hen ongunstige terrein in slagorde op.’ Ze werden nog dichter bij de muren gelokt doordat ‘de Romeinen de verdedigers zelfs van de verschansing weghaalden’, alsof ze bang wegdoken. De Galliërs kwamen ‘nog dichterbij en wierpen rondom spiesen in de legerplaats’. Gezien het bereik van werpspiesen moeten ze inmiddels binnen enkele tientallen meters van de omwalling zijn gekomen.

Dat de Galliërs speren in het kamp konden werpen, kan betekenen dat het kamp langs een natuurlijke helling lag met deels geen, of minder omvangrijke, met de hand gegraven greppels. Een fraai voorbeeld daarvan is het latere legioensfort in Nijmegen (afb. 5.4). Bij een omvang

van circa 20 hectare paste een omtrek van ongeveer 1800 meter. Met 3 voet (0,9 meter) per strijder waren in theorie circa 2000 man genoeg om het fort rondom aan te vallen. Met circa 20.000 aanvallers kon dat dan circa 10 linies diep. Maar dat is slechts zeer hypothetisch. Het illustreert echter wel dat het, om de aanvalskracht maximaal te benutten, voor de hand lag het fort rondom aan te vallen, en niet alleen bij minder steile of vlakke stukken.

Het zal deze tweede gevechtsdag nog vroeg in de ochtend zijn geweest toen de Galliërs de verdedigers het ultimatum stelden zich 'voor het derde uur' over te geven, omdat daarna de aanval op het kamp zou beginnen. In deze tijd van het jaar begon in deze regio het Romeinse derde uur rond 10.00 uur. De Romeinen gaven zich gezien hun plan uiteraard niet over, waarop de Galliërs de belegering in gang zetten. Ze begonnen 'de palissaderingen met hun handen los te rukken en anderen begonnen de gracht te dempen'. Dat sommigen direct bij de palissaden konden komen, kan zoals gezegd passen bij een gedeeltelijke ligging van het kamp langs een helling, met op die plek ontbrekende grachten.

Dat was het moment om de val open te trekken: 'Op dat ogenblik deed Caesar een uitval uit alle poorten en liet de ruiterij uitrukken.' Romeinse forten bezaten bij voorkeur één poort in alle vier de zijden. Gebruik van alle 4 de poorten was de snelste manier om de 400 ruiters naar buiten te krijgen, gemiddeld 100 per poort. Het voorbeeld van het Nijmeegse legioensfort leert dat zich ook poorten langs de hellingzijde bevonden. Zodoende kan de uitval inderdaad 'uit alle poorten' tegelijk zijn uitgevoerd.

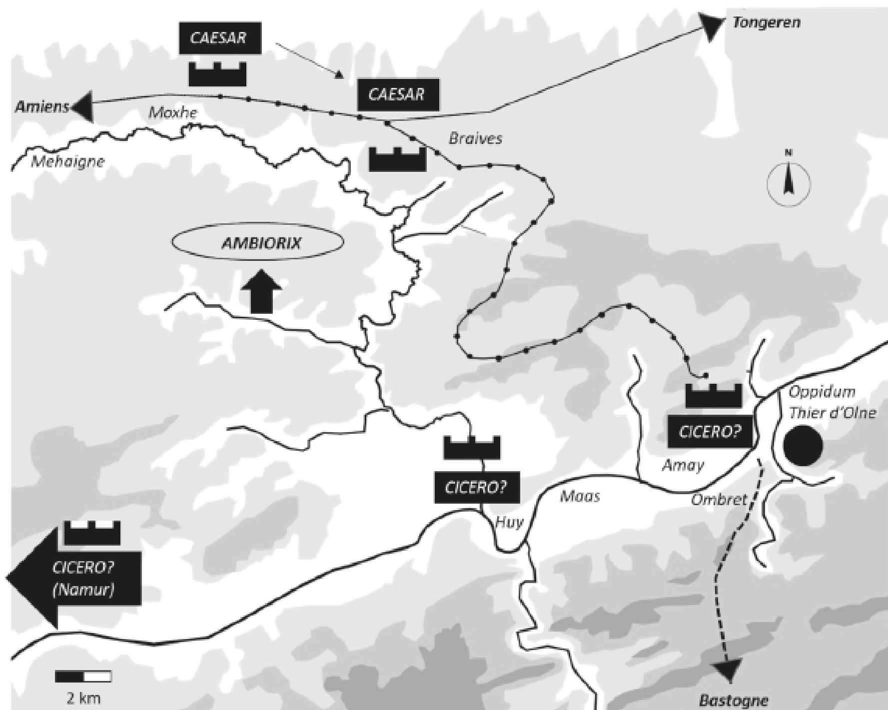
Het ligt voor de hand dat de Galliërs tegelijkertijd vanaf de schansen met projectielen werden belaagd. In hoofdstuk 11 is aangegeven dat bij Caestert de kantelen mogelijk 2 voet breed waren en 8 voet uit elkaar stonden. Met die maten zou een ongeveer 1800 meter lange omwalling ongeveer 750 kantelen en tussenruimtes hebben geteld. Met 2 tot 3 verstopte verdedigers per tussenruimte konden dan in één keer 1500 tot 2250 projectielen zoals speren en daarna stenen worden geworpen op de verdedigers, die kwetsbaar onder aan de wal stonden. Uiteraard zijn dit zeer ruwe indicaties, maar het geeft een indruk van de potentiële slagkracht van het onverwachte tegenoffensief.

Zeker bij hellingen, en bij de rivier, was een ordelijke terugtocht lastig. De tegenaanval was volgens Caesar dan ook zeer dodelijk voor de Galliërs: 'De vijanden werden in een oogwenk op de vlucht gejaagd en wel zo volkomen, dat er in het geheel niet één stil bleef staan om zich te verweren.' Het roept het beeld op van blinde paniek, die de situatie nog verslechterd zal hebben. 'Velen zijn gedood en niemand behield zijn wapens,' concludeert Caesar triomfantelijk. Maar de naar schatting circa 20.000 Galliërs kunnen onmogelijk allemaal in zo'n korte tijd gedood

zijn. Waarschijnlijk wist een flink aantal te ontkomen. Caesar geeft zelf aan dat ontsnappen in dit geval gelijkstond aan overleven: ‘Caesar vond het gevaarlijk de achtervolging verder voort te zetten, want er waren bossen en moerassen tussen hem en de vijand, en hij zag toch geen kans meer hen ook maar de geringste schade toe te brengen.’ Als de aanval rond 10.00 uur in de ochtend begon, kan de strijd al voor het middaguur afgelopen zijn geweest.

Als de strijd plaatsvond bij het riviertje de Mehaigne, was de heuvel in het midden van de buitenbocht voor Caesar een ideale plek geweest, omdat hij daar in beide richtingen het dal kon overzien, en de circa 30 meter hoge hellingen een redelijk goede bescherming boden (kaart 27). Dat past bij het beeld van de situatie bij Braives, als de Galliërs inderdaad bij de noordoosthoek van het terrein waren opgesteld in de binnenbocht van het dal. Daar werden ze aan 2 flanken beschermd door de circa 30 meter hoge hellingen. Het riviertje lag in deze buitenbocht vrij dicht bij de heuvelrand, waardoor de aanvallers in het dal mogelijk maar 100 tot soms 200 meter hadden om zich op te stellen en te bewegen, wat met een groot leger van naar schatting circa 20.000 strijders nadelig was. Als het vervolgens lukte de Galliërs terug te dringen, zou de groep bij het weer oversteken van het riviertje vertraging oplopen, waardoor de strijders voor hen minder konden bewegen. Los van de exacte locatie, helpt dit soort omgevingselementen meer oog te hebben voor praktische aspecten van de strijd.

Voor Caesar was het moment aangebroken om Cicero op te zoeken. ‘Zonder verlies aan manschappen kwam hij nog dezelfde dag bij Cicero aan,’ aldus Caesar. Die aankomst was volgens een latere mededeling ‘na het negende uur’. Met in die tijd Romeinse uurlengtes van ongeveer drie kwartier, namelijk per uur 1/12 van de tijd dat het licht was, zou hij tussen de 2 en 4 volle uren onderweg zijn geweest. Vanaf zijn belegerde kamp tot dat van Cicero bij vermoedelijk de Maas had hij mogelijk circa 20 tot 25 kilometer te gaan en was de gemiddelde reissnelheid dus 5 tot ruim 12 kilometer per uur. Zelfs de ondergrens lijkt erg snel voor voetsoldaten die net flink gevochten hebben. Het is daarom waarschijnlijker dat Caesar met een aantal ruiters de troepen vooruitging, en een groot deel van zijn wellicht vermoeide legioen in het kamp achterliet, om daar uit te rusten en hen pas de volgende dag te laten volgen.

Kaart 27: De zone langs de noordelijke Maasoever waar in 54 voor Chr. het kamp van Caesar gelegen kan hebben. Vanaf daar trok Ambiorix naar het dal van een kleinere rivier die de getoonde Mehaigne geweest kan zijn. Caesar kan Ambiorix vanaf de andere zijde van het dal gezien hebben toen hij wellicht via de strategische corridor vanuit Amiens in de richting van Braives trok en mogelijk zijn laatste marskamp opsloeg in de buurt van Moxhe. Bij Braives stond mogelijk het kamp van de veldslag. Bij gebrek aan vondsten zijn de locaties hypothetisch.

Toen Caesar aankwam bij Cicero was hij onder de indruk van de belegeringstechniek die de aanvallers van de Romeinen hadden geleerd. Hij 'verbaasde zich over de torens die de vijanden hadden gebouwd, en over hun schutdaken en schanswerken'. Daarmee was het de eerste gedocumenteerde aanval door de inwoners van de Lage Landen met deze belegeringstechnieken, een historisch moment.

Caesar kon nu wat van zijn in hoofdstuk 4 besproken leiderschapsstijl laten zien. Hij staat bekend om zijn motiverende speeches. Hij sprak alle soldaten van Cicero toe, waarvan er vele gewond waren, met waarschijnlijk een paar duizend omgekomen kameraden. De indrukwekkende aanvalstechniek van de vijand was een extra reden om trots te zijn op de succesvolle verdedigers, zo hield Caesar hun voor. Hij onderkende hoe gevaarlijk het was geweest en hoe dapper de soldaten zich hadden geweerd. En hij wendde zich persoonlijk tot Cicero en de overlevenden van diens staf: 'Cicero en het legioen kregen de lof die zij

verdienden en hij sprak de centurio's en krijgstribunen die zich volgens Cicero uitzonderlijk dapper hadden gedragen, persoonlijk één voor één toe.' Daarna kreeg Caesar via gevangengenomen Galliërs meer informatie over de ramp die zich bij Sabinus had voltrokken. Overigens schrijft Suatonius over een andere toespraak van Caesar dat 'de soldaten die achteraan stonden de spreker makkelijker konden zien dan verstaan'.22

Waarschijnlijk trokken de in Caesars kamp achtergebleven legioenen onder leiding van Fabius de volgende ochtend naar het kamp van Cicero, waar ze wellicht aan het begin van de middag aankwamen. Als Cicero's kamp inderdaad de imposante omtrek van ongeveer 2,9 kilometer had, was er voldoende ruimte om de 400 Germaanse ruiters van Caesar te huisvesten. Dat kon goed naast de vermoedelijk paar duizend man die Cicero nog overhad, inclusief een groot aantal gewonden. De volgende dag hield Caesar nogmaals een toespraak, nu voor alle troepen. Daarin stond hij ook stil bij de ramp die Sabinus was overkomen en die iedereen als collectief raakte: 'Hij troostte en bemoedigde hen: de ramp die hen had getroffen, was te wijten aan de onbezonnenheid van één veldheer, en kon,' zo zei hij, 'met des te meer berusting aanvaard worden, omdat het verlies dankzij de genade van de onsterfelijke goden en hun dapperheid weer goed was gemaakt'. Met die woorden gaf Caesar de goden en zijn luisterende soldaten een rol in de overwinning. De conclusie van zijn toespraak was hoopvol: 'De vreugde van de vijanden kon daarom slechts van korte duur zijn, evenals het verdriet van onze soldaten.'23

De vermeende overwinning van Caesar

Hoewel Caesar het in zijn oorlogsverslag als een grootse overwinning presenteert, lijkt de waarheid anders. Uit het vervolg blijkt namelijk dat Ambiorix verre van verslagen was. En de Eburonen, Atuatuken en Nerviërs bleven die winter een grote bedreiging vormen. Waarschijnlijk had Ambiorix begrepen dat hij de Romeinen mede dankzij een overrompelingstactiek twee zware slagen had toegebracht. Met de komst van Caesars leger waren de getalsverhoudingen voor hem nu echter minder gunstig geworden. En mogelijk hadden hem berichten bereikt dat er dieper in de Ardennen, circa 60 mijl verderop, een geïsoleerd legioen lag dat volgens de plannen de volgende prooi zou zijn. Waar Caesar – anders dan hij gewend was – moest reageren op wat hem overkwam, kon Ambiorix een volgende zet plannen. Daarbij is het goed mogelijk dat de legioenen van Caesar minder krachtig waren opgetreden dan hij zelf beschreef en het leger van Ambiorix met beperkte verliezen te maken had gehad.

Dat Caesars eigen overwinning minder groots was dan hij doet

voorkomen, wordt gesuggereerd door het feit dat het verloop van de strijd in de rest van de winter en het voorjaar hem dwong in het noorden te blijven. Hij zond Fabius terug naar zijn winterkwartier bij de Morinen. Caesar ‘besloot zelf met drie legioenen in drie afzonderlijke kampen in de omgeving van Samarobriva te overwinteren’, dat was in Amiens.[24] Caesar ‘nam zich, omdat er zulke ernstige oproeren in Gallië waren uitgebroken, voor de hele winter bij zijn leger te blijven’. En inderdaad, zo vervolgt hij: ‘Toen het gerucht van de rampspoedige dood van Sabinus zich had verspreid, traden bijna alle Gallische stammen met elkaar in overleg over een opstand; ze stuurden koeriers en gezanten in alle richtingen en informeerden ernaar wat voor plannen de anderen hadden en waar de oorlog zou beginnen. Op afgelegen oorden werden nachtelijke vergaderingen belegd,’ aldus Caesar. ‘Die hele winter is er geen ogenblik geweest, dat Caesar niet in spanning verkeerde; geen ogenblik, dat hij niet hoorde van plannen van de Galliërs of een opstand.’[25] Het was die sfeer waarin Cicero’s beschermeling Testa, die jurist was op het hoofdkwartier van Amiens, van hem de tip kreeg een warme stoof aan te schaffen. [26]

Zoals uitvoerig te lezen is in hoofdstuk 16, had Labienus vanuit zijn kamp in de Ardennen nog steeds zijn handen vol aan Indutiomarus. De Treveerse leider had Ambiorix met succes aangezet tot de aanval, maar keek zelf de kat nog wat uit de boom. Volgens Caesar werkte hij wel aan een verbond: ‘Maar de Treveren en Indutiomarus zaten de hele winter geen ogenblik stil: ze stuurden gezanten over de Rijn, hitsten de stammen daar op, beloofden geldsommen. Ze beweerden dat het merendeel van onze strijdkrachten verloren was gegaan en er minder dan de helft van over was.’[27] Caesar presenteert dat laatste als een overdrijving. Maar vanuit het perspectief van de Treveren klopt het vrij aardig en bevestigt zo de in de bijlage gereconstrueerde verliescijfers. In hun blikveld lagen immers alleen de drie forten van de strategische driehoek, met 1 legioen bij Labienus, 1 bij Cicero en 1,5 bij Cota en Sabinus. Van die 3,5 legioenen was in elk geval het 1,5 legioen van Sabinus weggevaagd en bij Cicero vermoedelijk ook nog wel ongeveer 0,5 legioen. Zodoende was er nog 1,5 van de 3,5 over. Dat was inderdaad minder dan de helft, zoals de Treveren dus terecht beweerden.

Zoals nader wordt toegelicht in hoofdstuk 16, slaagde Labienus erin om Indutiomarus te laten oppakken en doden. ‘Toen deze gebeurtenissen bekend waren geworden, gingen allen van de Eburonen en Nerviërs, die zich verenigd hadden, uiteen en daarna kon Caesar bogen op een wat rustiger Gallië.’[28] Terwijl Caesar het presenteert alsof de situatie in het noorden dankzij hem onder controle was gebracht en voorbeelden geeft van zuidelijker regio’s waar het onrustig was, geeft

zijn verblijf met zijn legioenen in het noorden al aan dat hij Ambiorix niet echt verslagen had.

Dat de Eburonen en Nerviërs zich verenigd hadden, wekt niet bepaald de indruk van een verslagen leger. En na de dood van Indutiomarus ‘vertrouwden de Treveren het oppergezag toe aan verwanten van hem’, aldus Caesar. Op zoek naar medestrijders ‘namen ze Ambiorix in hun bondgenootschap op’.[29] Verder schrijft Caesar dat de opstandige Menapiërs een gastvriendschap hadden met Ambiorix. ‘Ook had hij gehoord, dat Ambiorix door bemiddeling van de Treveren vriendschapsbanden had aangeknoopt met de Germanen.’[30] Kennelijk was Ambiorix als leider nog volop in beeld. ‘De Nerviërs, de Atuatuken en de Menapiërs waren samen met de aan deze kant van de Rijn wonende Germanen onder de wapenen,’ aldus Caesar over de situatie aan het begin van 53 na Chr. Dat was kort na zijn vermeende overwinning op het gecombineerde leger van Ambiorix in december 54 voor Chr.

Zoals eerder besproken, kwam de productie van de mogelijke ‘opstandmunt’ van de Eburonen vrij snel tot stilstand, getuige de slechts circa tien gebruikte voorzijdestempels. Maar daarop volgde de ‘herstelmunt’ waarvan grote aantallen werden geslagen. Dat het zilvergehalte van 25 naar 15 procent was gedaald, wekt op het eerste oog de indruk van een flink tijdsverschil. Maar het kan ook betekenen dat de kennelijk zeer mobiele Ambiorix zijn munten sloeg op de plek waar hij toevallig was, om zo de nodige betalingen te kunnen doen, en dat daarbij het zilver wat schaars begon te worden. Een dergelijk mobiel muntatelier kan tevens verklaren waarom een nieuwe stempelsnijder werd ingezet.[31] Dat Ambiorix nog zo actief was, maakt duidelijk waarom Caesar tot en met 51 voor Chr. druk zou blijven met het onder controle krijgen van het noorden.

Enige frustratie bij Labienus zou begrijpelijk zijn geweest. Terwijl hij in 54 voor Chr. met één legioen zijn directe tegenstander had uitgeschakeld, had Caesar dat jaar door een strategische inschattingsfout twee legioenen verspild. En daarna lijkt Caesar met twee andere legioenen alleen een aanval op zijn eigen kamp te hebben afgeslagen, terwijl hij dat vervolgens als een grote overwinning presenteerde. Daarna was hij veilig naar zijn drie legioenen in Amiens teruggegaan terwijl Ambiorix nog vrij rondliep. Labienus doorstond met een geïsoleerd legioen een spannende winter in de Ardennen, met niet langer de rugdekking van de andere twee kampen uit de strategische driehoek. Bovendien zou het door een volgende inschattingsfout van Caesar in 53 voor Chr. op dezelfde plek nogmaals verschrikkelijk misgaan.

16 DE TWEEDE PIJNLIJKE NEDERLAAG VOOR CAESAR
(53 VOOR CHR.)

Na zijn vermeende overwinning op Ambiorix in 54 voor Chr. en de dood van Treverenleider Indutiomarus, meende Caesar in het noorden de rust hersteld te hebben en te kunnen ‘bogen op een wat rustiger Gallië’. Caesar wist toen nog niet dat het op de plaats van de eerste afstraffing wederom mis zou gaan door een aanval uit onverwachte hoek waarbij circa 1000 legionairs sneuvelden. Het levert een tweede beschrijving op, wederom uitstekend passend bij het Jekerdal en de versterking bij Caestert. In de grote wandorde beleefde Quintus Cicero nogmaals hachelijke momenten. Toen het kamp werd belaagd door 2000 ruiters terwijl de helft van de legionairs weg was, volgde een chaotische strijd. ‘De een beweerde luid dat het kamp al veroverd was, een ander hield vol dat het grote leger in de pan gehakt was en Caesar was gedood.’ (Caesar).[1]

De aanpak van Ambiorix’ bondgenoten

In verschillende musea in de Lage Landen zijn Romeinse dobbelstenen te zien, vaak van gesneden been en redelijk vergelijkbaar met moderne exemplaren. Het lot speelde bij de Romeinen een grote rol omdat ze meenden dat de goden veel zaken bepaalden. In zijn oorlogsverslagen wijst Caesar regelmatig naar ‘de Fortuin’, bijvoorbeeld in de aanloop naar de tweede ramp bij Atuatuca: ‘En hier kon men nu weer zien hoe groot in de oorlog de macht van de Fortuin is en welk een reeks van wisselvalligheden zij met zich meebrengt.’ Na afloop trok hij voor zijn officieren, die bijna opnieuw verslagen waren, de conclusie dat ze ‘het toeval niet de geringste kans moeten laten’. Caesar was onmiskenbaar van het soort dat meent dat je het geluk tot zekere hoogte kunt afdwingen, maar niet volledig. Hier en daar gaf hij het ruiterlijk toe als het hem bij een veldslag niet meezat, zoals bijvoorbeeld bij de in hoofdstuk 7 besproken slag aan de Sabis. Het bleef een spel met kansen die je moest grijpen. Beroemd werd zijn uitspraak ‘de dobbelsteen is geworpen’ toen hij de Rubico overstak.[2]

Door intrek te nemen in dezelfde legerplaats als bij de ramp van het voorgaande jaar, speelde Caesar ook hier het spel hoog, zo zou blijken. Caesar koos deze plek ‘vooral omdat de schanswerken van het vorig jaar nog intact waren, wat de soldaten werk en moeite zou besparen’. Het was ongetwijfeld geen toeval dat er opnieuw een Veertiende Legioen werd gevestigd, met het nummer van de eenheid die het voorgaande jaar was weggevaagd: ‘Ter bewaking van de tros liet hij er het Veertiende Legioen achter, een van de drie legioenen die kort geleden gelicht en uit Italië overgebracht waren. Hij gaf Q. Tullius Cicero het commando over legioen en legerplaats, en voegde er tweehonderd ruiters aan toe.’[3] Het was alsof Caesar het lot wilde tarten, en die kans liet Fortuna niet onbenut.

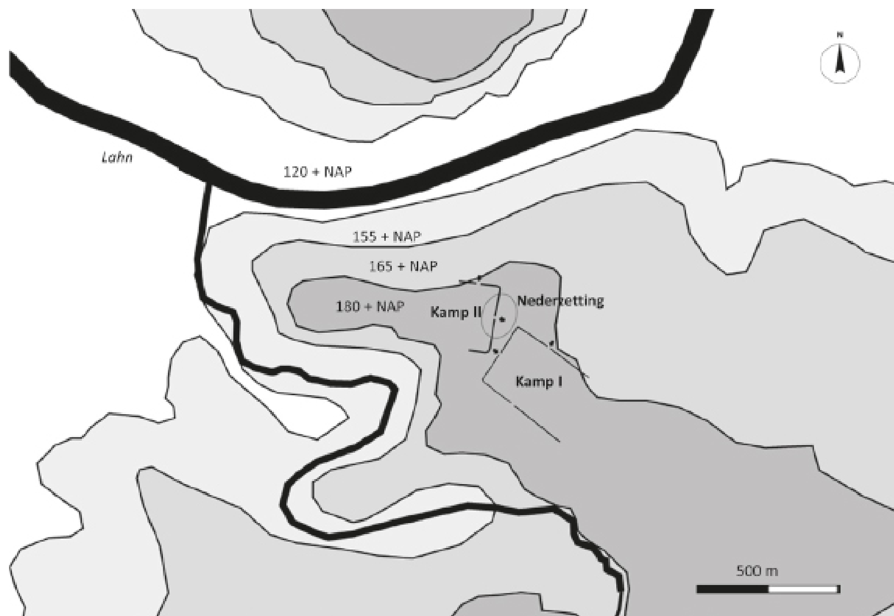
Het betrekken van het kamp was dat jaar de tweede fase in zijn campagne tegen Ambiorix. Met de drie nieuwe legioenen die in de winter gerekruteerd waren, had Caesar zijn verliezen van het voorgaande jaar gecompenseerd. Hij beschikte nu over 10 legioenen, oplopend genummerd van VI tot en met VX. Na zijn overwinning in 54 voor Chr. op Ambiorix in de buurt van het kamp van de belegerde Quintus Cicero, begon Caesar in 53 voor Chr. de vervolgcampagne met het neutraliseren van de bondgenoten van Ambiorix. Dit om zeker te stellen dat Ambiorix in de tweede fase van de strijd alleen zou staan en nergens steun kon vinden.

Allereerst nam hij het zeer ongebruikelijke besluit om begin 53 voor Chr. midden in het winterseizoen een onverwachte strafcampagne tegen de Nerviërs te ondernemen. Hij ‘dwong hen, voordat ze zich hadden kunnen verzamelen of vluchten, na het buitmaken van veel vee en mensen (die buit was voor de soldaten) en het verwoesten van hun akkers, tot overgave en uitlevering van gijzelaars. Na deze bliksemactie bracht hij de legioenen weer in de winterkwartieren terug’.[4] Daar de Nerviërs de grootste noordelijke stam vormden, had hij daarmee het gevaar voor zijn winterkwartier verminderd. ‘In het begin van de lente liet hij de oproep uitgaan voor de Gallische landdag volgens de door hem ingestelde traditie.’ Daar werd duidelijk dat behalve Ambiorix ook de Treveren en twee zuidelijker stammen niet verschenen. Eerst loste Caesar het zuidelijke probleem op, en richtte zich toen volledig op Ambiorix. Dat deed hij in twee fasen, waarbij de eerste fase bestond uit het neutraliseren van diens bondgenoten.

Labienus kreeg twee extra legioenen om zijn in hoofdstuk 17 beschreven offensief voort te zetten tegen de Treveren, wat hij tot in de zomer van dat jaar succesvol deed. Zelf trok Caesar eerst met vijf ‘gevechtsklare legioenen’ en zijn onderbevelhebbers Fabius en Crassus naar de Menapiërs. Van de drie nieuwe legioenen, hield hij twee onervaren legioenen in de omgeving van Amiens achter de hand. De

aanvalsmacht verdeelde hij in drie gelijke delen onder leiding van achtereenvolgens hemzelf, Fabius en Crassus. Met ‘vlonders’ maakte hij het deels moerassige gebied toegankelijk. ‘Snel legden ze vlonders en drongen in drie colonnes het land binnen, verbrandden boerderijen en dorpen en maakten veel vee en mensen buit. Hierdoor op de knieën gebracht, stuurden de Menapiërs gezanten met het verzoek om vrede. Hij nam gijzelaars in ontvangst en verklaarde hen als zijn vijanden te zullen beschouwen als ze Ambiorix of zijn vertegenwoordigers in hun land toelieten. Na deze kwestie geregeld te hebben, liet hij de Atrebaat Commius met ruiters ter bewaking bij de Menapiërs achter.’[5]

Caesar trok vervolgens zelf omstreeks juli naar het gebied van de Treveren, waar bij aankomst bleek dat Labienus de zaak inmiddels al goed onder controle had. Zelf liet Caesar daarom nogmaals een brug over de Rijn bouwen om deze over te steken. Zo kon hij ook de Germanen die daar woonden duidelijk maken dat ze Ambiorix niet moesten steunen en hem beter ook geen onderdak konden bieden. Iets zuidelijker dan de vorige brug, liet hij een vergelijkbare constructie bouwen en trok vervolgens het land van de Ubiërs binnen, bondgenoten van de Romeinen. Na zeker gesteld te hebben dat dit nog steeds zo was, wilde Caesar optrekken tegen de verder landinwaarts wonende Sueben, die volgens de Ubiërs een grote legermacht hadden samengetrokken. Toen Caesar met waarschijnlijk een groot deel van zijn tien legioenen optrok, besloten de Sueben zich echter terug te trekken ‘tot de uiterste grenzen van hun gebied’. Daar zouden ze de komst van Caesar afwachten aan de rand van ‘een oneindig groot woud, Bacenis genaamd, dat zich diep landinwaarts uitstrekte’, aldus Caesar. Het was kennelijk nog net geen oogsttijd en daarom voorzag hij problemen met de graanvoorziening als hij verder zou optrekken. Hij besloot de expeditie te beëindigen. Cassius Dio plaatste daarbij de kanttekening dat Caesar het eenvou digweg niet aandurfde.[6] Dat Caesar weinig te melden had, verbergt hij achter een lange verhandeling over de leefwijze en gewoonte van de Germanen en Galliërs.

Kaart 28: De twee marskampen van Caesar bij Limburg-Eschhofen aan de rivier de Lahn, vanaf de Rijn circa 35 kilometer in Germaans gebied. Het waarschijnlijk bij de eerste Germaanse campagne in 55 voor Chr. gebouwde marskamp I meet circa 10 ha en ligt ten zuidoosten van een inheemse nederzetting van waarschijnlijk de Ubiërs. Het tweede marskamp II uit waarschijnlijk 53 na Chr. is slechts deels opgegraven en lag over de inheemse nederzetting.

Van de tweede Germaanse campagne is recent bij het Duitse Limburg-Eschhofen het in hoofdstuk 5 besproken Kamp II ontdekt dat waarschijnlijk een expeditiekamp was van deze tweede Germaanse tocht (kaart 28 en afb. 5.3). Na de korte campagne die mogelijk maar een week of zo had geduurd, keerde Caesar terug en liet op de Gallische oever bij de brug, die over een lengte van 60 meter was afgebroken, een versterking achter van 12 cohorten onder leiding van C. Volcacius Tullus jr. Daarmee wilde hij de Germanen waarschuwen dat hij desgewenst zou kunnen terugkeren. Dat moest hen van steun aan Ambiorix weerhouden. Aangezien hij alle tien legioenen wilde inzetten voor de strafcampagne, had hij ze mogelijk stuk voor stuk één cohort aan deze tijdelijke Rijnversterking laten afdragen. Het fort bood rugdekking bij het vervolg van de campagne.

Volgens Caesar begon het koren inmiddels te rijpen, wat in deze streek eind juli tot begin augustus zal zijn geweest. Het was volgens Caesar nu de tijd om de jacht op Ambiorix te openen. Bekend is dat hij kort erop het oude kamp betrok waar Sabinus het voorgaande jaar was verslagen en dat waarschijnlijk ten zuiden van Maastricht lag, of in de nabije omgeving. Het was te verwachten dat Ambiorix daar in de buurt

een onderkomen had en Caesar hoopte kennelijk hem onderweg te pakken te kunnen krijgen. Hij zond ‘L. Minucius Basilus met de voltallige ruiterij vooruit door het Ardenner woud’ om te kijken of Ambiorix te overrompelen viel, waarna Caesar ‘zelf hem op de voet zou volgen’. De redelijk snelle tocht vanaf de brug in de buurt van Koblenz zou gezien die snelheid ongeveer de latere snelle route naar Maastricht gevolgd kunnen hebben. Onderweg kwam Basilus langs akkers met ‘mensen die nietsvermoedend aan het werk waren’. Daarvan werden enkelen kennelijk na te zijn ‘overmeesterd’ uitgehoord over de verblijfplaats van Ambiorix. Die zal, gezien de trage communicatiemiddelen, niet ver weg zijn geweest, aangezien ze bleken te weten waar hij zat. ‘Na de weg verrassend snel te hebben afgelegd’ rukte Basilus op naar Ambiorix die ‘naar hun zeggen zich met enkele ruiters ophield’. Al snel kwamen ze bij de plek waar ‘zijn huis midden in het bos stond’. Het bleek dat Ambiorix ‘niet op zijn hoede was en zelfs op niets voorbereid’ en bij het huis ‘zijn karren en paarden’ stonden. De aanvulling dat de woonplaats klopte met de ervaring dat Galliërs hun verblijf ‘altijd zoeken in de buurt van bossen en rivieren’ kan passen bij een ligging bij de Maas of eventueel de Jeker, als die smallere beek voor een rivier werd aangezien.[7] Een ligging in de buurt van Maastricht en Tongeren is zeker mogelijk, met als alternatief dat Ambiorix een soort buitenhuis dieper in de Ardennen bezat.

Iets verderop schrijft Caesar dat hij had gehoord dat Ambiorix was ontsnapt ‘naar de verste uitlopers van de Ardennen’. Hij zou daarom later vanuit het basiskamp Atuatuca in die richting de zoektocht vervolgen. Caesar meende binnen een week in Atuatuca terug te kunnen zijn. Kennelijk verwachtte hij Ambiorix binnen een straal van circa drie dagmarsen daarvandaan te kunnen vinden. Dat is dus maximaal zo’n 75 mijl of ruim 100 kilometer. Vreemd genoeg spreekt Caesar van een plek bij ‘de rivier de Scaldis die in de Maas stroomt’. Tegenwoordig stroomt een tak van de Schelde dicht bij zee inderdaad in de Maas, maar in de Romeinse tijd bestond voor zover bekend alleen de oostelijke Scheldetak, die zuidelijker los van de Maas in zee stroomt en door de Romeinse geograaf Ptolemaeus Tabula werd genoemd. Bovendien liggen zo ver bij zee niet de door Caesar genoemde uitlopers van de Ardennen. Het is daarom waarschijnlijk dat Caesar zich vergiste en een zijriviertje van de Maas bedoelde ergens in de westelijke uitlopers van de Ardennen.

Volgens Caesar had de vluchtende Ambiorix berichten uit laten sturen dat iedereen nu zichzelf moest redden. Een groot aantal Eburonen sloeg op de vlucht: ‘Een deel van de bevolking vluchtte naar het Hoge Woud, een deel naar een streek die uit louter moerassen bestond en zij die het dichtst bij de Oceaan woonden, zochten een schuilplaats op de eilanden

die daar altijd ontstaan met het getij.' Anderen trokken nog verder weg 'en hebben zichzelf en hun hebben en houden aan wildvreemde volken toevertrouwd'.[8] Het Hoge Woud waren de Ardennen, de moerassen waren mogelijk de peelmoerassen in de Kempen en de eilanden lagen aan de Noordzeekust, wellicht bij de monding van de Maas, die als vluchtroute gebruikt kan zijn. Volgens Caesar werd het de al oudere Catuvolcus te veel en pleegde die zelfmoord.

Het noordelijke basiskamp

In Caestert valt met de strategische vergezichten over Maas en Jeker goed voor te stellen dat Caesar hier waarschijnlijk heeft rondgelopen. Dat was in deze fase met baard als we Suetonius mogen geloven (fotokatern fig. 9b). Doordat het terrein nog grotendeels onbebouwd is, kun je bijna voor je zien hoe zijn soldaten er begonnen met het opzetten van tenten, met in het midden Caesars legertent (afb. 11.2). Daar moet hij zich over de stafkaarten hebben gebogen met een reeks andere beroemdheden. Bijvoorbeeld zijn onderbevelhebber Gaius Trebonius, die later meedeed aan de geslaagde moordaanslag op Caesar. Verder zijn tweede man Labienus, die vier jaar later zou overlopen naar zijn rivaal Pompeius en uiteindelijk tegen Caesar de wapens opnam. Daarnaast Quintus Cicero, de broer van de bekende redenaar. En mogelijk ook Mamurra, de bouwkundige.

In het verslag van dit campagnejaar introduceerde Caesar voor het eerst de naam Atuatuca voor dit basiskamp: 'Dit is de naam van een vesting die ongeveer in het midden van het land van de Eburonen ligt. Daarin hadden indertijd Titurius en Aurunculeius hun winterkwartier opgeslagen.'[9] Onder leiding van Cicero werd het kamp met het Veertiende Legioen de logistieke basis van de operatie tegen Ambiorix en zijn volk. Naast het legioen in het basiskamp, waren ook alle andere negen legioenen erbij betrokken, inclusief die van Labienus die zijn strijd tegen de Treveren voor dat jaar had afgerond.

Met het kersverse Veertiende Legioen van circa 4800 man op volle sterkte, lagen in het basiskamp samen met de 200 ruiters in totaal circa 5000 soldaten. Daarnaast verbleven er nog 300 herstelde zieken van andere eenheden, en een aantal gewonden. En er waren 'kooplui die aan de voet van de wal hun tenten hadden opgeslagen'. Daarmee was de bezetting, zoals eerder aangegeven, waarschijnlijk vergelijkbaar met die van het leger van Sabinus het jaar ervoor. Vol vertrouwen liet Caesar er ook de belangrijke 'zware bagage' van zijn andere negen legioenen achter. Vermoedelijk is daartoe het kamp aan de kant van de Sint-Pietersberg met 14 hectare uitgebreid, bestaand uit een wal met palissade. Mogelijk kwam de bagage in de zuidwesthoek terecht waar er geen poorten waren, in welk geval de rest van het kamp wat meer de bij

de Romeinen gebruikelijke indeling kreeg (afb. 11.2).

Waarschijnlijk kwam Caesar midden augustus bij Atuatuca aan. De inrichting van het basiskamp voltrok zich ‘toen het koren begon te rijpen’. Het was een week voor de ‘dag dat de korenrantsoenen verstrekt moesten worden’. Verder schrijft Caesar dat kort na de dag van de graanuitdeling de latere campagne werd opgezet en dat toen ‘veel koren door de herfstregens tegen de grond geslagen’ was.[10] In hoofdstuk 5 is aangegeven dat waarschijnlijk de eerste dag van de maand de soldaten hun graanrantsoen kregen. De ‘dag van de korenrantsoenen’ verwijst in dit geval waarschijnlijk naar de graanuitdeling van 1 oktober (Romeinse kalender), wat in 53 voor Chr. omgerekend naar de moderne kalender op 24 augustus viel.[11] Dat was in deze regio inderdaad de oogsttijd voor graan. Kort erop volgden kennelijk al de eerste herfstregens. Aangezien het traditionele Romeinse oorlogsseizoen tot half oktober liep, zou Caesar nog maximaal twee maanden hebben gehad voor zijn expeditie tegen Ambiorix en zijn Eburonen.

Daar Caesar Atuatuca als basiskamp van de expeditie aanwees, is het waarschijnlijk dat hij vanuit daar de campagne plande. Daarbij voorzag hij een korte verkenning van een week, waarna hij zelf weer zou terugkeren voor de graanuitdelingen, dus waarschijnlijk op 24 augustus. Vervolgens ‘zouden ze, na gemeenschappelijk overleg, als de plannen van de vijand verkend waren, de oorlog op een andere manier aanpakken’. Hij vond het te gevaarlijk om zijn legioenen in kleine groepjes te verdelen om de Eburonen tot in alle uithoeken af te straffen, en besloot de andere stammen het vuile werk te laten opknappen. Daarom zond hij, waarschijnlijk nog steeds in Atuatuca verblijvend, ‘boden naar de naburige stammen’ met de oproep als straf ‘het land der Eburonen te komen plunderen’.[12]

Bij de beschrijving van de situatie in Atuatuca meldt Caesar op een gegeven moment dat P. Sextius Baculus, de soldaat die hij al bij de slag aan de Sabis noemde, ‘uit zijn tent tevoorschijn kwam’, een van zijn bekende persoonlijke noten.[13] Dat geeft aan dat kennelijk geen gebruik is gemaakt van de oude bebouwing van het voorgaande winterkamp van Sabinus, dat uiteindelijk maar een paar weken was gebruikt voordat het door Ambiorix werd ingenomen. Waarschijnlijk is de vaste bebouwing die voor winterkampen gebruikelijk was, afgebroken, of was het toen bij uitzondering al een tentenkamp, zoals in elk geval bij dit tijdelijke kamp het geval was. De gedachte bij tijdelijke kampen was dat deze na vertrek niet door anderen gebruikt moesten kunnen worden.

Verschillende voorbeelden uit Alesia en Gergovia illustreren dat het in deze tijd nog vaker voorkwam dat forten een onregelmatige vorm hadden, zodat het geen probleem was een bestaande onregelmatig gevormde hoogteburcht als kamp te gebruiken. Helaas is van de wegen

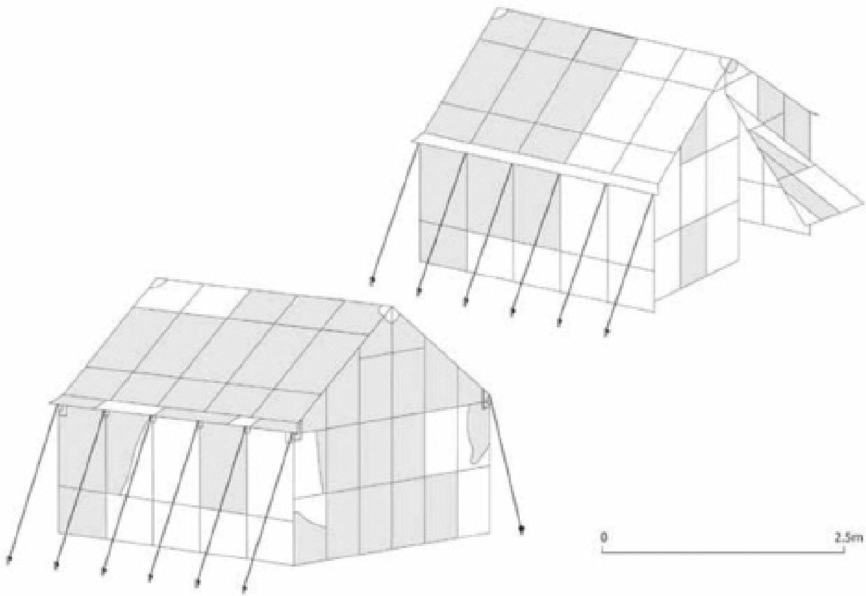
binnen Caesariaanse forten nog weinig teruggevonden. Die zijn wel bekend van een iets later voorbeeld uit de Lage Landen, dat een indruk geeft van een mogelijke indeling. Het gaat om het winterkamp dat rond 12 voor Chr. ten behoeve van legerleider Drusus werd gebouwd op het Kopse Plateau in Nijmegen. De positie ervan is vergelijkbaar, omdat het ook aan één kant aan een zeer steile helling ligt die uitkijkt op de rivier (afb. 11.2). Het getuigt vooral van de flexibiliteit die er in deze periode nog was, met in het geval van Nijmegen bij de plateaurand een uitzonderlijk grote commandantswoning. Hoewel het in Caestert slechts om een tijdelijk zomerkamp ging, herinnert het Nijmeegse voorbeeld eraan dat in Caestert het hoofdgebouw bijvoorbeeld aan de noordkant gestaan kan hebben. De bagage kon dan worden opgesteld in het zuidwestelijke deel zonder poorten.

Het enige uit Caesars tijd bekende tentfragment werd in 2001 gepubliceerd door Van Driel-Murray. Het betrof een circa 55 centimeter lang stuk geitenleer uit de gracht van kamp A in Alesia.[14] Volgens haar zijn de tenten sindsdien niet veranderd en geven latere vondsten uit onder meer de Lage Landen een goed beeld van de tenten van Caesar. De vorm van de uit rechthoekige lappen leer genaaide tenten zijn goed zichtbaar op de zuil van Trajanus. In Valkenburg aan de Rijn zijn – goed geconserveerd door het grondwater – ongeveer zestig resten gevonden van de rechthoekige stukken geitenleer waarvan de legertenten waren gemaakt, plus houten tentharingen. Ook in onder meer Velsen en Vechten zijn dergelijke resten opgegraven. Dankzij een bijna complete tent uit het Britse Vindolanda kon gereconstrueerd worden dat de manschappen met 8 man in een tent van circa 3 bij 3 meter met een 1,9 meter hoge nok sliepen (afb. 16.1).

Op de zuil van Trajanus is ook de openstaande legertent van de veldheer te zien. De grote veldheertent van Caesar zal in het centrum van het kamp hebben gestaan, en wel bij de weg die evenwijdig aan de Maas tussen de zuidelijke en noordelijke poort liep. Daar voerde Caesar stafoverleg met onder meer zijn hoogste officieren Labienus, Trebonius en Cicero. Volgens de historicus Suetonius liep de anders gladgeschoren Caesar inmiddels met lang haar en een baard, ‘die hij pas weer schoor nadat hij wraak had genomen’ (fotokatern fig. 9b).[15]

Van de hoogste officieren met wie Caesar in deze tent overleg gevoerd zal hebben, valt kort een beeld te schetsen. Titus Labienus was volgens Cassius Dio Caesars tweede man, die in de winters de eindverantwoordelijkheid had over de legers als hij zelf terugging naar Italië. In 54 voor Chr. kreeg Labienus het commando over de drie legioenen die achterbleven toen Caesar naar Brittannië overstak. Na de Gallische oorlog werd Labienus in 50 voor Chr. door Caesar tot gouverneur van Gallië benoemd. Labienus wordt wel gezien als de

tactische gelijke van Caesar, gezien de verschillende strategische overwinningen die hij voor hem behaalde, waarbij hij gebruikmaakte van vaak slimme en verrassende manoeuvres. Het heeft hem, zoals eerder besproken, mogelijk gefrustreerd dat Caesar in zijn Gallische oorlog veel van de eer opstreek, terwijl hij een aantal strategische fouten maakte waarmee in het noorden twee legioenen verloren gingen. De tweede fout werd waarschijnlijk gemaakt in deze legertent. Helaas blijft de vraag onbeantwoord of er, net zoals eerder tussen Sabinus en Cotta op dezelfde plek, een discussie is gevoerd tussen Caesar en Labienus over de volgende stap, en of Labienus mogelijk gefrustreerd moest ervaren dat Caesar zijn voorstel afwees en daarmee nog een half legioen de dood in joeg.

16.1 De in vrij grote stukken bewaard gebleven legertent uit het Britse Vindolanda die een goed beeld geeft van de tenten waarin de soldaten van Caesar sliepen, gemaakt van geitenleer zoals een tentfragment uit Alesia illustreert.

Maar we weten het niet. Wel is bekend dat Labienus zich in de loop van 50 voor Chr. ontevreden begon te tonen. In januari van 49 voor Chr. liep Labienus over naar Pompeius, waarbij ook een rol gespeeld kan hebben dat Caesar daags ervoor de Rubico was overgestoken en daarmee een staatsgreep pleegde die Labineus mogelijk principieel afwees. Vechtend voor de Pompeianen kwam Labienus in 46 voor Chr. in Tunesië tegenover Caesar te staan in een wekenlang strategisch schaakspel dat onbeslist bleef. Een jaar later vond Labienus de dood in de beslissende slag van Munda in het zuiden van Spanje. Dat was een

van de bloedigste veldslagen uit de oudheid, waarbij Caesar met acht legioenen de zonen van zijn al eerder verslagen aartsrivaal Pompeius definitief buitenspel zette, ook al beschikte hun strijdmacht over dertien legioenen. Labienus stond er aan het hoofd van de ruiterij die aanvankelijk met succes een cavalerieaanval afsloeg. Maar daarna brak als gevolg van een misverstand paniek uit onder de troepen van de Pompeianen en werd hun leger in de pan gehakt, waarbij Labienus sneuvelde. Volgens de historicus Appianus werd het hoofd van Labienus triomfantelijk naar Caesar gestuurd.

Gaius Trebonius, die ook in Atuatuca verbleef, was een *homo novus*. Dat wil zeggen dat hij als eerste van zijn familie lid van de senaat was geworden, net als eerder de redenaar Cicero. Het past in het beeld dat Caesar als man van het volk (*popularis*) de meesten van zijn officieren niet uit de hoogste klasse rekruteerde.[16] In de senaat had Trebonius als volkstribuun in 55 voor Chr. een belangrijke rol gespeeld in een naar hem genoemde wet, de *lex Trebonia*. Die gaf invulling aan de afspraken die een jaar eerder door het driemanschap in Luca waren gemaakt. Daarin werd onder meer bepaald dat Crassus het gezag in het oosten kreeg, dat toen onder de grote provincie Syria viel, en Pompeius over het Spaanse schiereiland, terwijl voor Caesar het mandaat voor zijn Gallische campagne met vijf jaar werd verlengd. Als beloning mocht Trebonius als hoge officier meedoen aan Caesars Gallische campagne. Na in 54 voor Chr. gevochten te hebben in Brittannië en in het najaar geholpen te hebben bij het ontzetten van Cicero in zijn kamp bij de Nerviërs, kreeg hij in 53 voor Chr. een belangrijke taak in de strafcampagne tegen Ambiorix toebedeeld. Hij bleef daarna nog lang actief voor Caesar, maar raakte uiteindelijk – net als meer van diens hoge officieren – gefrustreerd. Zodoende werd Trebonius uiteindelijk betrokken bij de succesvolle moordaanslag op Caesar. Hij was toen inmiddels een correspondent van redenaar Cicero, die zelf buiten het complot was gehouden. Die schreef na afloop over de moordaanslag aan Trebonius dat hij ‘graag uitgenodigd was geweest bij dat heerlijke banket’.[17]

De drie expedities vanuit Atuatuca

In zijn veldheerstent zal Caesar zich over de stafkaart hebben gebogen om met zijn staf de grote lijnen uit te zetten. Op die kaart stonden ongetwijfeld de andere twee kampen aangegeven uit de strategische driehoek, die waar nodig weer snel gebruikt konden worden. Caesar plande een verkenning van een week met drie speerpunten. Labienus, Trebonius en hijzelf zouden elk een expeditieleger van drie legioenen aanvoeren. Quintus Cicero zou met het Veertiende Legioen achterblijven om de bagage te bewaken. Het lijkt erop dat Caesar de drie

buitengebieden van de Eburonen wilde verkennen: hun gebied in de Ardennen, hun gebied in het zuidoosten en hun gebied in het noorden.

De expedities zullen vooral bedoeld zijn geweest om de situatie te verkennen, indruk te maken, graan in te slaan en alleen waar nodig gericht de strijd aan te gaan. Caesar had immers besloten dat de bondgenoten als plunderaars het vuile werk zouden opknappen. Eerder gaf Caesar aan dat de troepen van Ambiorix inmiddels zo verspreid waren geraakt dat ze de Romeinse legioenen niets konden doen, zolang de legionairs bij elkaar bleven. Caesar liet naast het onervaren nieuwe Veertiende Legioen tweehonderd ruiters alsmede de zieken en gewonden achter. Dat was een gebruikelijke keuze. Zo had het vorige Veertiende Legioen, dat eveneens uit een nieuwe lichting bestond, tijdens de slag aan de Sabis ook al de taak gekregen de bagagetros te bewaken. Iemand moest het doen, en dan liever niet de ervaren soldaten die in het veld het hardst nodig waren. Het is wellicht veelzeggend dat hij de dichterlijke Cicero als commandant van het basiskamp aanstelde. Het voorgaande jaar had hij de jongere broer van de bekende redenaar bijna verloren, wat politiek gezien heel onhandig zou zijn geweest. Daarom ging Caesar nu voor veilig, niet wetend dat het juist bij het basiskamp weer enorm mis zou gaan. Voor de andere legers was in het kamp geen ruimte, zodat die vermoedelijk in tijdelijke tentenkampen in de omgeving waren neergestreken, mogelijk vanwege de watervoorziening ergens in de buurt van de Maas.

Caesar zou zelf bij de westelijke uitlopers van de Ardennen nog een week naar Ambiorix zoeken. De jacht op deze vijand kreeg iets mysterieus. Zo schreef Caesar over de mislukte klopjacht: ‘Hij ontkwam in verborgen hoekjes en struikgewas en zocht onder bescherming van de duisternis, ’s nachts andere streken van zijn land op, met als enig escorte vier ruiters, de enigen aan wie hij zijn leven durfde toevertrouwen.’[18] Mogelijk had Caesar als basiskamp voor zijn jacht de hem bekende locatie van het kamp van Cicero in gedachten, in het besef dat je vanuit daar in twee stevige dagmarsen in Caestert terug kon zijn. Tot Caesars manschappen behoorde ook Cajus Volusenus Quadratus, die door Caesar hoog aangeschreven werd en regelmatig een heldenrol in het oorlogsverslag vervulde. Later vocht hij zelfs nog een heroïsch duel uit met Commius, de koning van de Atrebaten die in opstand kwam. Het tweede expeditieleger stond onder leiding van Trebonius. Die ‘zond hij met eveneens drie legioenen weg om het stuk grond dat grensde aan het land van de Atuatuken te plunderen’. Mogelijk was voor hem het ongeveer even ver weg gelegen kamp van Labienus een uitvalsbasis.

Caesar ‘gaf aan T. Labienus de order om met drie legioenen te vertrekken in de richting van de Oceaan, naar de streek die grenst aan het gebied van de Menapiërs’.[19] Dat verdient wat meer aandacht, omdat

het waarschijnlijk om de tweede campagne naar het uiterste noorden gaat. Bovendien geeft het een beeld van de manier waarop Caesar met zijn onderbevelhebbers zaken afstemde. Het doel was een buurstam van de Menapiërs, namelijk een ‘streek die grenst aan het gebied van de Menapiërs’. Daarvoor komen vanuit Caestert bekeken redelijkerwijs alleen de Nerviërs en Eburonen als buurstam in aanmerking. Caesar had de Nerviërs al bedwongen en de campagne was tegen de Eburonen gericht, dus het is zeer waarschijnlijk dat hij dit leger naar het noorden stuurde. Alleen op die plek grensde het gebied van de Eburonen immers direct aan dat van de Menapiërs. Daar had Caesar eerder zelf in 55 voor Chr. waarschijnlijk in de buurt van Kessel de daar neergestreken Germanen verslagen. Het is zoals gezegd goed mogelijk dat de oudste Eburoonse leider Catuvolcus in die omgeving zijn thuisbasis had en daar over een deelstam van de Eburonen heerste. De door Caesar genoemde zelfmoord van Catuvolcus kan een extra reden zijn geweest om ter plekke te laten kijken of het daar na zijn dood rustig bleef.

Misschien is er een verband met de muntschat van Echt, dat aan de Maas ligt, hemelsbreed circa 30 kilometer ten noorden van Maastricht. De schat bestaat uitsluitend uit negentien regenboogschoteltjes van de Lithgroep, die volgens Roymans mogelijk in de omgeving van de belangrijkste vindplaats Empel zijn geslagen in de buurt van de eerdere veldslag. In de waarschijnlijk in 54 voor Chr. begraven schat van Amby kwamen naast de gouden staters 77 van die regenboogschoteltjes voor. Het verschil tussen beide is dat – anders dan de schat van Amby – de schat van Echt ook regenboogschoteltjes van de jongere Bochumgroep herbergt, en wel ruim de helft.[20] Het zou kunnen betekenen dat de productie van de munten van de Bochumgroep kort na de strijd in het najaar van 54 voor Chr. op gang kwam, en dat die munten in het najaar van 53 voor Chr. al volop in omloop waren. Maar de muntschat van Echt kan ook iets later begraven zijn, bijvoorbeeld vanwege de verderop besproken mogelijk derde noordelijke campagne van 51 voor Chr. Bij schatten is de koppeling met een historische gebeurtenis overigens niet noodzakelijk, zodat het ook een geval op zich kan zijn. Verder is eerder de loden slingerkogel van Empel genoemd die kan duiden op Romeinse aanwezigheid bij dit inheemse heiligdom (afb. 9.2).

De mogelijkheid dat Labienus in het najaar van 53 voor Chr. in de richting van het noordelijke Empel is getrokken, is van belang vanwege de afstand. Vanaf Maastricht tot Empel was het langs de Maas ongeveer 150 kilometer. Met een marstempo van gemiddeld 20 mijl per dag (30 kilometer) zou het leger van Labienus 5 dagen nodig hebben gehad om er te komen. Zijn leger had dan onmogelijk binnen de geplande zeven dagen terug kunnen komen. En dat had evenmin gekund als Labienus toch door het land van de Nerviërs naar de grens met de Menapiërs was

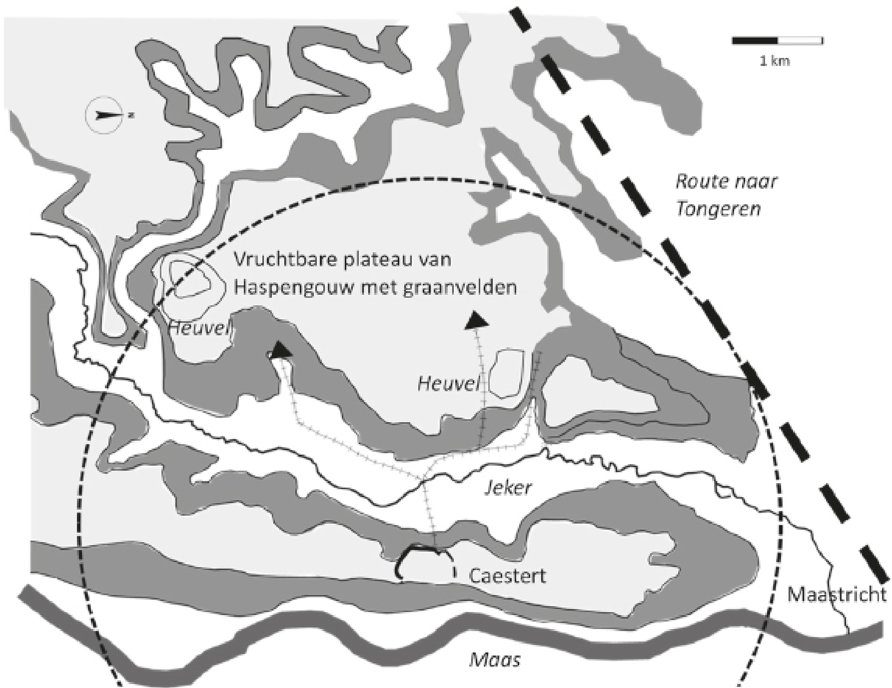
getrokken, aangezien die route ongeveer even lang is.

Waarschijnlijk was een wat langere noordelijke expeditie gepland waarbij, afhankelijk van de bevindingen, de expeditie naar de dichter bij de kust wonende Menapiërs kon worden voortgezet. Wellicht bedoelde Caesar dat alleen Labienus zelf voor het genoemde beraad binnen zeven dagen terug moest zijn, en dat alleen indien hij ‘dat zonder nadeel voor de staat kon doen’, zoals Caesar aangaf.[21] Mocht Labienus op grote problemen stuiten, dan kon hij in het noorden blijven en wellicht per koerier contact zoeken. Het door Caesar genoemde uitdelen van het rantsoen had alleen betrekking op ‘het op de post achtergelaten legioen’, zodat de andere eenheden daarvoor niet nodig waren. Hun nabijheid zou het zelfs compliceren, omdat er dan op dezelfde locatie nog veel meer monden te voeden waren geweest. Het ligt eerder voor de hand dat in deze oogstperiode de uitgezonden eenheden als onderdeel van de strafexpeditie lokaal hun graan insloegen. Tenzij de situatie tegenviel, kon Labienus dus probleemloos met bijvoorbeeld een groep ruiters eerder terugkeren om te rapporteren, en de campagne overlaten aan de officieren van zijn legioenen. Hetzelfde kan zijn afgesproken met Trebonius. Later gaat Cicero er namelijk van uit dat alleen het leger van Caesar binnen zeven dagen zou terugkeren. In het verdere verloop van de campagne blijken ruiters van Caesar onder leiding van Cajus Volusenus Quadratus inderdaad in de nacht van de zevende dag bij het basiskamp terug te keren om te melden dat Caesar bijna terug was, waarna die waarschijnlijk al de volgende dag zelf arriveerde.

Het bleek een verkeerde inschatting van Caesar dat het achtergelaten en onervaren Veertiende Legioen deze keer wel in de hoogteburcht veilig zou zijn. Het gevaar kwam nu niet van de Eburonen, die inderdaad uiteengedreven waren, maar van de Sugrambiërs. Dat waren Germanen die aan de overzijde van de Rijn woonden, in de omgeving van het huidige Ruhrgebied. Ze hoorden van de mogelijkheid dat ze het land van de Eburonen konden plunderen en brachten 2000 ruiters op de been. De Sugrambiërs waren ongetwijfeld niet vergeten dat Caesar twee jaar eerder via zijn Rijnbrug bij Koblenz was overgestoken en hun boerderijen en dorpen in brand had gestoken en het graan had afgemaaid.[22] Vermoedelijk passeerden ze de Rijn ergens in de buurt van Bonn. Het oversteekpunt lag volgens Caesar namelijk 30 Romeinse mijl ten noorden van de brug die hij eerder over de Rijn had gebouwd, en die brug lag blijkens zijn in 2012 ontdekte kampen iets ten noorden van Koblenz.

De Sugrambiërs kwamen met vlotten en schepen de Rijn over en trokken plunderend door een gebied met moerassen en bossen. Onderweg hoorden ze dat op slechts drie uur rijden bij Atuatuca een rijke buit viel te halen. Daarbij ging het gerucht dat de meeste

Romeinen op campagne waren en de versterking maar met een klein leger werd bewaakt. De snelheid van een paard kan oplopen van 5 km per uur in stap, tot circa 15 km per uur in draf en 25 kilometer per uur in galop. Met 3 uur rijden waren de ruiters waarschijnlijk 15 tot 75 kilometer van Caestert verwijderd toen ze de tip kregen.

Kaart 29: Een 3 mijlszone rond de versterking bij Caestert zoals Quintus Cicero die in 53 voor Chr. vaststelde voor het oogsten van graan, mogelijk op deze locatie. De situatie past bij de graanvelden die Cicero beschrijft. Ook zijn er rechts en links hogere punten waarvan er een mogelijk genoemd wordt als slecht gekozen uitwijkplaats van de onervaren Romeinse legionairs.

Onbekend met het naderende onheil werden de manschappen van Cicero onrustig toen Caesar de zevende dag nog niet terug was en niets van zich had laten horen. Mogelijk speelde het weer een rol bij hun onrust. Onderzoek naar de groei van jaarringen in het noorden van Frankrijk geeft aan dat na de extreme droogte van 54 voor Chr., 53 voor Chr. eveneens een droog jaar was.[23] Herinneringen aan de oogstproblemen van het voorgaande jaar kunnen de onrust versterkt hebben. En de soldaten kregen de indruk dat Caesar niet op tijd terug zou zijn voor de graanuitdelingen en wilden met deze oogsttijd de akkers op om zelf graan te gaan halen. Caesar had Cicero nadrukkelijk geadviseerd binnen de muren van het kamp te blijven, maar na een week van rust in de directe omgeving begon dat toch wat onnodig te

voelen, ook bij Cicero zelf.

Cicero bedacht als compromis dat de soldaten wel het kamp uit mochten, zolang ze maar binnen een veilige straal van 3 mijl bleven (kaart 29). Zo konden ze het op een hoogte gelegen kamp nog goed blijven zien en bij onraad tijdig terugkeren. Andersom konden wachters vanuit het kamp in de gaten houden of alles goed ging. Nietsvermoedend van de ramp die aanstaande was, liet Cicero daarom vijf cohorten, de helft van het Veertiende Legioen, met een groot aantal paarden en stalknechten het kamp verlaten 'om naar de naastbijzijnde graanvelden te gaan, om koren te halen'. De oogstgroep bestond naar schatting uit 2400 onervaren legionairs, de sterkte van 5 cohorten. Verder was een speciaal detachement meegegaan van ongeveer 300 legionairs van andere eenheden die net hersteld waren van hun verwondingen en meer ervaring hadden dan de kersverse rekruten van het Veertiende Legioen uit Italië. Mogelijk hadden ze een soort trainersfunctie.

Voor het voeden van circa 5500 soldaten en 200 ruiters met paarden is een flink oppervlak aan akkers nodig. Daarbij kregen ruiters om ook hun knechten te voeden volgens Polybius een dubbele, of zelfs driedubbele portie. Voor de eenheid van Cicero zou de graanbehoefte het equivalent van ongeveer 6000 te voeden soldaten zijn geweest. Volgens een globale vuistregel valt met een hectare gemiddeld één volwassene ongeveer een jaar te voeden.[24] Gezien de maximale duur van de campagne tot het eind van het oorlogsseizoen, was twee maanden voldoende. Dat was dan de graanoogst van grofweg 1000 hectare. Voor die oppervlakte was het smalle plateau waarop het fort zelf lag, veel te klein.

Vanuit Caestert gezien is goed voor te stellen waar de graanvelden wel lagen, dankzij een aanvulling van Caesar over de locatie van de korenvelden: 'Tussen die velden en het kamp verhief zich slechts één enkele heuvel.' Met de genoemde 3 mijlszone is het onwaarschijnlijk dat de bedoelde graanakkers in het oosten aan de overzijde van de hier ongeveer 3,5 kilometer brede Maasvlakte lagen, temeer omdat de Maas een barrière vormde. Dat betekent dat Caesar moet hebben geschreven over de westelijk gelegen graanakkers op het grote vruchtbare Plateau van Haspengouw aan de overzijde van het Jekerdal. Het is een gebied waar nog steeds graan wordt verbouwd.

De Tranchotkaart uit 1803-1820 van voor de aanleg van het Albertkanaal geeft een goed beeld van de oorspronkelijke situatie bij Caestert. Vanaf de westelijke poort bezien, bij de eerder genoemde slinger in de Casterweg, ligt in rechte lijn in westelijke richting aan de andere kant van de Jeker ongeveer een Romeinse mijl verderop (1,5 km) de rand van dat plateau. Dicht bij de versterking biedt een aantal

zijdalen een weg omhoog (kaart 29). Zo ligt links van het Albertkanaal het kleine zijdal bij de Tiendeberg, waar tegenwoordig een weg omhoog slingert. Eenmaal op het plateau konden de soldaten binnen de veilige zone van 3 mijl nog binnen een straal van 2 mijl (3 km) graan oogsten. Dat is een gebied dat zich in zuidelijke richting uitstrekt tot de steengroeve bij Eben, en in noordelijke richting tot het puntje van de Louwberg in Maastricht. Een halve cirkel met een straal van 3 kilometer beslaat zo'n 1400 hectare, terwijl niet meer dan 1000 hectare nodig was.

Terwijl de soldaten graan aan het oogsten waren, rukten de Germanen snel op. Ze kwamen waarschijnlijk ergens bij het doorwaadbare deel van de Maas bij Maastricht aan en staken over. De aanval kwam als een verrassing en dus lag hun oversteekpunt kennelijk buiten het zicht van de hoogteburcht, of werd de oversteek bij schemering of duisternis gemaakt.

De onverwachte aanval op het basiskamp

Toen de Germanen aankwamen bij het kamp, vielen ze volgens Caesar de *porta decumana* aan. Daarmee kan, vergelijkbaar met Nijmegen, de nog niet opgegraven poort aan de kant van de Sint-Pietersberg bedoeld zijn (afb. 11.2). Maar gezien de onregelmatige vorm zijn er ook andere mogelijkheden. Het was gebruikelijk dat zich voor de poorten handelaren ophielden die zakendeden met de soldaten.

Caesar meldt dat de wachters bij de poort de aanval maar net konden afslaan, waarna de Germanen het gehele kamp omsingelden. Vervolgens deden ze tevergeefs een poging via de andere poorten binnen te dringen. In het kamp was de paniek aanvankelijk groot, waarbij volgens het verslag niet voor iedereen duidelijk was of het kamp nu wel of niet werd aangevallen. Een dergelijk gebrek aan overzicht past bij een groter kamp als dat van Caestert, waar de afstanden tussen de wallen honderden meters bedroegen. Na de eerste verrassing werd de aanval volgens Caesar toch afgeslagen: 'Van alle kanten omringden de vijanden het kamp in hun poging ergens naar binnen te komen. De Romeinen verdedigden de poorten met moeite; op de andere punten waar de vijanden probeerden binnen te dringen, verdedigde het kamp zichzelf: het was gunstig gelegen en de verschansing was stevig.' Volgens Caesar was de Romeinse eenheid zeer fortuinlijk, omdat 'zij de barbaren juist op 't nippertje van de muur en de poorten had verdreven'.[25]

De soldaten op het plateau waren inmiddels klaar met het oogsten van het graan. Aan de rand van het plateau is er een weids uitzicht op onder meer de hoogteburcht van Caestert, zoals valt te zien vanaf een uitkijkpunt bij de Tiendeberg. Toen ze terugkeerden hoorden ze 'na hun werk gedaan te hebben, het geschreeuw'. De ruiters die vooropgingen,

zagen de gevaarlijke toestand als eerste. Toen het nieuws breed bekend werd, was de schrik groot. De jonge soldaten 'waren nog maar pas in militaire dienst en hadden geen ervaring in krijgszaken. Ze richtten hun ogen op de krijgstribunen en centurio's en wachtten hun bevelen af.'[26] De Sugrambiërs zagen ondertussen het glinsteren van de veldtekens en vreesden eerst dat het om een machtig leger van terugkerende legioenen ging. Maar toen ze beseften dat het een relatief kleine eenheid was, besloten ze hun aandacht te verleggen van het weerbarstige fort naar deze groep. Tegen de circa 2000 ruiters zouden de pakweg 2700 Romeinse soldaten het bij de korenvelden – gezien hun onervarenheid en de slagkracht van ruiters – zeer moeilijk krijgen.

Op de korenvelden ontstond dan ook paniek onder de jonge soldaten en paardenknechten. 'De paardenknechten holden tegen een dichtstbijzijnde heuvel op,' aldus Caesar. Te denken valt aan het hoogste natuurlijke punt uit de omgeving, dat zich ter hoogte van het Albertkanaal tegenover het kamp bevond. Daarvan is aan de zuidkant van het Albertkanaal nog een helling bewaard die tot 122 meter boven NAP oploopt, waarbij de oorspronkelijke top nog hoger geweest kan zijn. Op oudere kaarten is de heuvel nog te zien. Een andere optie is een heuvel iets zuidelijker aan de rand van de 3 mijlszone (kaart 29). Kennelijk trokken de Romeinse soldaten die op de heuvel stonden de aandacht van de aanvallers. Dat waren stuk voor stuk ruiters die mogelijk snel omhoog kwamen via een zijdal, zoals de eerder genoemde Muizenberg langs de Nederlandse grens, of de Tiendenweg. Vanaf dat punt konden ze de extra hoge heuvel beklimmen en de legerknechten aanvallen: 'Ze werden er dadelijk weer afgeworpen en kwamen midden tussen de veldtekens en manipels terecht, iets wat de angstige soldaten nog banger maakte.'[27]

In deze chaotische situatie ontstond twijfel over de juiste reactie. Een aantal soldaten wilde op het plateau blijven om zich daar te verdedigen. Maar anderen wilden liever met een wig door de vijandelijke troepen breken om via het dal het fort te kunnen bereiken. Die hoogteburcht was immers sterk genoeg gebleken om de ruiteraanvallen af te slaan. De circa 300 ervaren soldaten kozen die laatste optie. Daarbij was het 'forceren van een uitbraak' een beweging die Caesar wel vaker noemt en die wellicht werd geoefend, ook tegen ruiterformaties. Caesar schrijft: 'Na elkaar moed ingesproken te hebben, braken zij onder leiding van hun aanvoerder C. Trebonius, een Romeins ridder, dwars door de vijandelijke linie heen en kwamen tot de laatste man ongedeerd in de legerplaats aan. De stalknechten en ruiters die in hun kielzog waren meegegaan, werden dankzij de dapperheid van die soldaten ook gered.' Gezien zijn naam was ridder Trebonius een verwant van de gelijknamige onderbevelhebber die met drie legioenen op pad was.

Het verging de 5 cohorten met circa 2400 onervaren soldaten die op de heuvel waren achtergebleven minder goed. Weifelend besloten ze nu ook maar hun positie op het plateau op te geven en wilden alsnog naar het kamp gaan. Maar ze deden dat bij gebrek aan ervaring veel onhandiger, wat veel slachtoffers zou kosten: ‘Ze daalden van de heuvel af en kwamen daar beneden in een ongunstige positie.’ Mede dankzij een aantal ervaren centurio’s die zelf volgens Caesar moedig hun leven gaven, was een deel wel succesvol: ‘Een deel van de soldaten kwam boven verwachting – de vijanden waren toch even van hun stuk gebracht door de onverschrokkenheid van die centurio’s – heelhuids in de legerplaats aan.’ Maar ‘een deel ook werd door de barbaren omsingeld en sneuvelde’. In het kamp zelf was inmiddels de orde teruggekeerd en werden nu ook de schansen zichtbaar bemand, wat de Sugrambiërs deed besluiten het op te geven en te vertrekken. Caesar sluit zijn hoofdstuk af met de vermelding dat hij twee cohorten had verloren, wat geheel of grotendeels betrekking lijkt te hebben op deze tweede slag bij Atuatuca. Daarmee zou hij een kleine 1000 man hebben verloren zonder iets te hebben bereikt.

Het was voor Caesar een near escape en het zou in Rome zeer slecht gevallen zijn als de broer van Cicero was gesneuveld. In zijn oorlogsverslag laat Caesar slechts omzichtig kritiek op Cicero doorklinken, mogelijk vanwege de belangrijke positie van diens oudere broer: ‘Na zijn terugkeer liet Caesar, die de wisselvalligheden in de oorlog maar al te goed kende, slechts één verwijt horen: dat men de cohorten uit de post had laten weggaan.’[28]

Wat de plaats van handeling betreft, past afsluitend de kanttekening dat in het Jekerdal, en ook op het plateau, geen resten van de strijd tegen Ambiorix en later de Sugrambiërs zijn gevonden. De hoogteburcht is in 1973-1975 door de in 2005 overleden archeoloog Roosens onderzocht, waarbij problemen met de grondeigenaar hem dwongen het onderzoek voortijdig te staken. Daarna zijn de resultaten slechts zeer summier gepubliceerd. Kort voor zijn dood zou Roosens tijdens een congres tegen de Antwerpse onderzoeker Cuyt hebben gezegd dat hij ten westen van het fort in het Jekerdal honderden crematieresten van Romeinse soldaten had gevonden. Caesar schrijft in een ander geval dat de gesneuvelde Romeinen na een veldslag werden begraven. Maar bij gebrek aan verdere opgravingen blijft hier onzeker of daarvan de resten zijn gevonden.[29]

Romeinse slagvelden laten zich bij gebrek aan gebouwsporen sowieso lastig herkennen. Het beroemde slagveld van Varus, waar in 9 na Chr. drie legioenen en een aantal cohorten sneuvelden, is pas na 1987 met gericht onderzoek getraceerd. Dat veel slagvelden nog helemaal niet ontdekt zijn, kan mede komen doordat achtergebleven wapens en

dergelijke in veel gevallen werden hergebruikt of omgesmolten. En toen de Romeinen na de nederlaag tegen Ambiorix terugkeerden, zullen ze wellicht de doden hebben weggehaald en gecremeerd hebben, als dat al niet eerder was gebeurd. Wat aan materiaal achterbleef, zal voor een deel zijn weggerot en weggeroest. Verder is het in het Jekerdal mogelijk dat resten door de meanderende rivier zijn weggespoeld, en andere resten met een rivierafzetting bedekt raakten. Daarbij komt nog dat er löss van de hellingen is af gekomen en aan de voet een deklaag heeft gevormd, het colluvium. Verder zijn vondsten lang niet altijd gedocumenteerd. Misschien zullen ook hier schoenspijkers uit de tijd van Caesar in de toekomst meer duidelijkheid geven over de strijd van 54 en 53 voor Chr.

Caesar had tot de plunderingen opgeroepen opdat van de Eburonen ‘de stam en zijn naam door de invasie van dergelijke massa’s van de aardbodem zou worden weggevaagd’.30 Hij zou zelf de genadeslag geven door de landbouwgronden te verwoesten zodat eventuele overlevenden ‘van honger en gebrek moesten omkomen’. Zodoende vertrok Caesar weer ‘om zijn vergeldingsoorlog voort te zetten’. Hij ‘verzamelde een groot aantal ruiters bij de naburige stammen en zond ze verspreid in alle richtingen. Alle dorpen, alle vrijstaande hoeven werden verbrand; het vee werd geslacht; van alle kanten kwam buit binnen; het graan werd gebruikt als voedsel voor de grote massa mannen en paarden. Ook was er veel koren door de herfstregens tegen de grond geslagen.’ Ambiorix kreeg hij niet te pakken, waarna hij een landdag organiseerde bij de Remen in Reims en ‘twee legioenen bij de grens van de Treveren’ achterliet, vermoedelijk het kamp van Labienus, en de overige legioenen zuidelijker liet overwinteren.

De definitieve wraakactie tegen de Eburonen

Het volgende jaar, 52 voor Chr., moest Caesar eerst de finale strijd aangaan tegen de Gallische verzetsleider Vercingetorix, die in het kielzog van Ambiorix een massale opstand in Gallië had ontketend. Daarbij paste Vercingetorix een guerrillatactiek toe met kleine snelle aanvallen op de Romeinen. Verder gebruikte hij de tactiek van de verschroeide aarde, waarin eigen akkers in brand werden gestoken om zo de voedselvoorziening van het Romeinse leger te verstoren, wat Caesar inderdaad aanzienlijk hinderde. De climax van de opstand was de beroemde belegering van Alesia, waarbij Caesar Vercingetorix zou insluiten. Er ontstond een verbond van Gallische stammen die op pad gingen om het beleg op te heffen, onder wie 27.000 Belgae.

Uiteindelijk won Caesar de beslissende en spectaculaire slag bij Alesia in het hartje van de Bourgogne. Met een 18 kilometer lange wal sloot hij Vercingetorix, die zich in Alesia had teruggetrokken, van de

buitenwereld af. Om zijn eigen troepen bouwde hij een 21 kilometer lange buitenwal, die te hulp komende Gallische troepen moest tegenhouden. Hoewel er volgens Caesar een kwart miljoen strijders naar Alesia kwamen om hun leider te ontzetten, hield de buitenste ring stand. Na zes weken zag Vercingetorix zich gedwongen zijn overgave aan te bieden om te voorkomen dat zijn gehele ingesloten leger uitgehongerd zou worden. Triomfantelijk werd hij naar Rome afgevoerd en na zes jaar gevangenschap ritueel gewurgd.

In het jaar na zijn overwinning op Vercingetorix en diens verbond van Gallische stammen, zag Caesar in 51 voor Chr. ruimte voor een grote strafexpeditie tegen Ambiorix en zijn Eburonen, een campagnejaar dat niet door Caesar maar door diens generaal Hirtius is beschreven. Eerst leverde Caesar strijd tegen de Bellovaken, wier leider Commius het voorgaande jaar door een incident zijn samenwerking met de Romeinen had beëindigd. Na de uiteindelijke overwinning was het aan Marcus Antonius om met vijftien cohorten ervoor te zorgen dat de Bellovaken rustig bleven (fotokatern fig. 9a).

Aulus Hirtius beschrijft hoe Caesar besloot het gebied van Ambiorix 'geheel te verwoesten'. Zijn opzet was om met het 'verdelgen van mensen, gebouwen en vee', Ambiorix zo gehaat te maken bij zijn landgenoten – voor zover nog in leven – dat hij nooit meer terug zou durven keren.[31] Aangezien Caesar eerder had gevochten tegen de rond Beauvais wonende Bellovaken, is het waarschijnlijk dat hij vanaf daar wederom via de hem bekende weg langs Bavay door de strategische corridor de Lage Landen binnentrok. Het is logistiek gezien goed mogelijk dat hij nogmaals in de buurt van Maastricht, wellicht bij Atuatuca, een basiskamp opsloeg, te midden van het kerngebied van Ambiorix in de regio Maastricht-Tongeren. Het zou een handige uitvalsbasis zijn geweest voor de strafcampagne die volgde: 'Naar alle kanten van Ambiorix' gebied zond hij legioenen of hulptroepen.' In dat kader kan ook langs de Maas een derde campagne naar het noorden zijn uitgevoerd tot aan de Waal, waar in 55 voor Chr. onder leiding van Caesar de grote slachtpartij was aangericht en in 53 voor Chr. mogelijk al door Labienus een tweede bezoek was gebracht. De eerder genoemde muntschat van Echt, die mogelijk met de campagne van 53 voor Chr. te maken heeft, kan zoals gezegd ook verband houden met de campagne van 51 voor Chr. Hetzelfde geldt voor de besproken slingerkogel uit Empel (afb. 9.2) en misschien ook die uit Vechten. De inheemse nederzetting bij Niederzier, ruim 50 kilometer ten oosten van Maastricht, wordt vaak als voorbeeld genoemd van een nederzetting die in reactie op de strafcampagnes rond 50 voor Chr. werd verlaten. Ook is er uit die regio zogeheten pollenonderzoek dat getuigt van afgenomen bewoningsdruk.

Ambiorix was ondertussen definitief ontkomen naar de Germanen aan de overzijde van de Rijn, met wie hij eerder vriendschap had gesloten. Hij zal daar ongetwijfeld over zijn succesvolle hinderlaag bij Atuatuca hebben verteld. Het is denkbaar dat hij daarmee mogelijk indirect de latere Germaanse leider Arminius inspireerde. Die zou ruim zestig jaar later met een vergelijkbare aanpak de Romeinen een nog grotere nederlaag toebrengen met de vernietiging van ruim drie legioenen, ook daar met een hinderlaag in een dal. De mislukte jacht op Ambiorix haalde zelfs het geschiedwerk van de beroemde Romeinse historicus Livius (59 voor Chr. – 19 na Chr.), hoewel van het betreffende boek 107 helaas alleen een korte samenvatting is bewaard, de *Periochae*.

Na de ontsnapping van Ambiorix zou Caesar nog zeer hardhandig een opstand neerslaan in de in de Dordogne gelegen plaats Uxellodunum. ‘Caesar wist dat zijn mildheid algemeen bekend was’ en durfde het daarom wel aan een ‘afschrikwekkend voorbeeld’ te stellen. ‘Van iedereen die wapens had gedragen liet hij de handen afhakken. Hij liet hen wel in leven, want zo zou goed zichtbaar zijn wat de straf was voor oproerkraaiers.’[32] Ook waren er nog problemen bij de Treveren waar Labienus al vanaf 54 voor Chr. campagne voerde bij ervaren koppensnellers.

17 HET VIERJARIG OFFENSIEF IN DE ARDENNEN
(54-51 VOOR CHR.)

Nadat de Treveren zich aanvankelijk als bondgenoot opstelden, waren hun ruiters bij de slag aan de Sabis getuige van de potentiële zwakte van het Romeinse leger. Al het jaar erop twijfelden de Romeinen aan hun trouw, en in het najaar van 54 voor Chr. bleek dat hun leider Indutiomarus een belangrijke drijvende kracht achter de opstand van Ambiorix was. Vanaf dat moment zou Caesars tweede man Labienus tot het eind van de Gallische Oorlog de meeste tijd doorbrengen bij de Treveren die een voortdurende bedreiging vormden op de oostelijke flank. De recente ontdekking van een van zijn kampen bij Hermeskeil en nieuwe inzichten in de mogelijk plaats van zijn basiskamp, helpen ook dit deel van de Gallische Oorlog in te kleuren. Daarbij hadden stammen als de Treveren een reputatie als koppensnellers. ‘Als hun vijanden sneuvelen, hakken ze hun hoofd af en maken dat vast aan de hals van hun paard.’ (Diodorus van Sicilië).[1]

De ligging van het basiskamp bij de koppensnellers

In het Belgische Rochefort, een kleine 100 kilometer ten zuiden van Maastricht, tonen de rotsachtige Ardennen zich in alle woestheid. Het was hier dat archeologen een reeks lugubere vondsten deden. Zo kwamen bij Éprave huiveringwekkende vondsten tevoorschijn uit de tijd van Caesar, en zo ook in de in 1956 ontdekte grot Trou de l’Ambre. Bij de opgraving aldaar in de jaren 1957-1966 ontdekte men naast wapens en juwelen van amber, onder meer 75 skeletten van mensen die verwanten waren, zoals bleek uit onderzoek van de skeletresten.[2] Het ging om 45 volwassenen, onder wie zwangere vrouwen, en 30 kinderen. Sporen op de nekwervels gaven aan dat bij de vrouwen de keel was afgesneden, terwijl van de mannen de schedels ontbraken. Sporen op de nekwervels maakten zichtbaar dat de schedels met een scherp wapen, zoals een zwaard, waren afgehakt.

In de buurt gaf een ontdekking bij de Grotten van Han een beeld van de mogelijke bestemming van de afgehakte schedels. De ondergrondse

rivier die hier de grot verlaat, werd gekoppeld aan verhalen over de ondergrondse rivier die men na de dood zou tegenkomen. Aan het uiteinde bij de uitgang van de grot kwamen offergaven tevoorschijn. Daartussen lagen de resten van tien hoofden die daar lang op een stok of iets dergelijks gestaan lijken te hebben. Na lange tijd zouden die zo zijn gaan rotten dat de teruggevonden onderkaken eraf vielen en op de bodem terechtkwamen voordat de schedels werden verwijderd. Dat verklaart waarom alleen tien mannelijke onderkaken zijn opgegraven, zonder de bijbehorende bovenkaken en schedels.

Enkele decennia na de Gallische oorlog, rond 30 voor Chr., schreef Diodorus van Sicilië zijn geschiedwerk. Hij verwijst daarin onder meer naar de campagnes van Caesar buiten Gallië met schepen naar Brittannië en over zijn Rijnbrug naar Germanië. Daarna volgt zijn verhaal over het vasteland van Gallië, waarin hij het koppensnellen beschrijft: ‘Als hun vijanden sneuvelen, hakken ze hun hoofd af en maken dat vast aan de nek van hun paard.’ Na de strijd namen ze ‘een overwinningslied zingend’ de hoofden mee. ‘En deze oorlogsbuit spijkeren ze dan op hun huizen vast, zoals bij sommige vormen van jacht gebeurt met de koppen van gevangen wilde beesten.’ Ze zouden de hoofden zelfs bewaard hebben: ‘Het hoofd van hun meest hoogstaande vijanden balsemen ze met cederolie om zorgvuldig te bewaren in een kast, om te tonen aan vreemdelingen.’[3] Daarbij pochten ze over het geld dat voor de hoofden werd geboden, maar dat ze geweigerd hadden. Het waren verhalen die enkele decennia eerder ongetwijfeld al de ronde deden bij de soldaten van Caesar. Mogelijk verwees Cicero er met de van hem bekende woordspelingen naar toen hij in een brief zijn beschermeling Testa, die in het noorden gelegerd was, waarschuwde voor de dodelijke Treveren. Hij noemde ze dodelijk (capitales) waarbij caput het Latijnse woord is voor hoofd.[4]

Met uitzondering van 55 en 52 voor Chr. was Labienus in de periode 56-50 voor Chr. herhaaldelijk actief in het gebied van de Treveren en verbleef daar doorgaans ook in de winter. Het is daarom goed mogelijk dat hij vrij snel een vaste plaats voor zijn winterkamp koos. Mogelijk hield hij dat vanaf 54 na Chr. permanent bezet met minimaal een klein bewakingsdetachement. De ligging van zijn kampen is onbekend, maar met de nieuwe gegevens dringt zich wel een mogelijke kandidaat op. Het gaat om de al in hoofdstuk 14 genoemde omgeving van Bastogne (Bastenaken) (kaart 25). Daar, in het hart van de Ardennen, ligt het kruispunt van twee doorgaande routes die waarschijnlijk al in de voor-Romeinse tijd bestonden. Zoals hier zal worden betoogd, past die locatie goed bij een reeks ontwikkelingen, zij het dat er nog geen vondsten of sporen zijn om het te bevestigen.

De strategische ligging doet vermoeden dat het winterkamp van

Labienus vanaf 54 voor Chr., en misschien al eerder, een semipermanent karakter kreeg, omdat beheersing van deze strategische plek van groot belang was. Vervolgonderzoek is zeker gewenst. Maar net als bij de in eerdere hoofdstukken besproken andere locaties, helpt de besproken omgeving in elk geval een betere voorstelling te maken van de ontwikkelingen in de Ardennen tijdens de Gallische oorlog. Zoals Caesar zijn noordwestelijke thuisbasis in Amiens en Arras had, zo had zijn tweede man Labienus een noordoostelijke thuisbasis in de Belgische Ardennen.

Bastogne zou al een goede uitvalsbasis voor Labineus zijn geweest toen hij in 56 voor Chr. van Caesar voor het eerst de opdracht kreeg met zijn ruiters grip te houden op de Treveren.[5] Bastogne lag ten opzichte van deze stammen zeer centraal (kaart 25 en 30). Het centrum van de Eburonen bij Maastricht/Tongeren bevond zich op circa 100 kilometer afstand, dat van de Treveren bij Titelberg op bijna 60 kilometer. Het is daarom goed mogelijk dat Caesar in het voorjaar van 54 voor Chr. in deze omgeving een eerste zomerkamp opsloeg, zoals verderop besproken. Daarna richtte Labienus in het najaar van hetzelfde jaar zijn winterkamp hier ergens in. Dat lag zoals gezegd ongeveer 60 mijl van het kamp van Cicero en ‘even wat meer’ dan 50 mijl van dat van Sabinus, vermoedelijk bij Caestert. Daarbij wordt tevens aangegeven dat het kamp van Labienus in de invloedssfeer van de Remen lag, wat na de nederlaag van de Atuatuken in het voorgaande jaar door de Romeinen zo geregeld kan zijn. Als trouwste bondgenoot van de Romeinen in het noorden gaf Caesar hun in elk geval andere gebieden, zoals hij zijdelings opmerkt.[6] Het is duidelijk dat Labienus zijn kamp aanhield tot 52 voor Chr. Het is goed mogelijk dat hij het opnieuw gebruikte toen hij in 51 na Chr. nogmaals tegen de Treveren optrok.

Een aanknopingspunt voor de ligging is de beschrijving van de strijd in 54 en 53 voor Chr. Tijdens de eerste opstand van Ambiorix in het najaar van 54 voor Chr. werd Labienus door Indutiomarus bedreigd in zijn kamp, dat toen ongeveer 60 mijl van dat van Cicero lag. Labienus bleef er de winter en werd in 53 voor Chr. opnieuw door de Treveren aangevallen. Dat was, gezien de beschrijving, dezelfde plek en dat levert extra informatie op over de ligging van het kamp. Die aanval komt verderop nader aan bod, maar hier zijn vooral de genoemde afstanden van belang. De Treveren rukten naar het kamp van Labienus op en stopten om op versterking te wachten achter een rivier, die 15 mijl van zijn kamp lag, dat is 22-23 kilometer. Labienus ging hun tegemoet om ze aan te vallen voordat hun versterking kwam. Toen hij na circa 15 mijl bij de rivier aankwam, bouwde hij zijn marskamp recht tegenover dat van de Treveren aan de andere zijde van het water. Het was volgens Caesar een rivier die moeilijk over te steken was en in een dal met ‘steile

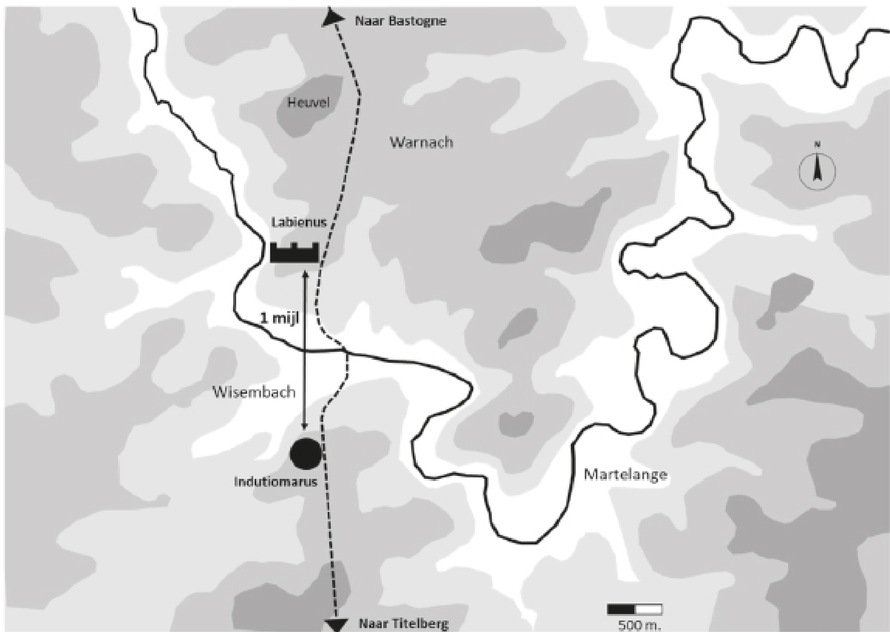
hellingen' lag. Als we vanuit Bastogne met de routeplanner een afstand van ruim 22 kilometer afmeten langs de oude routes, levert dat vier punten op waar het kamp van de Treveren in de buurt van een rivier met 'steile wanden' zou kunnen liggen (kaart 30).

Kaart 30: Cirkel van 15 mijl rond Bastogne, de afstand van het kamp van Labienus tot de door Caesar beschreven veldslag bij een rivier in een dal met steile hellingen. Als het kamp van Labienus bij het centraal gelegen Bastogne lag, wat niet zeker is, zou bij nr. 2 de Sûre bij Martelange de voor de hand liggende plek zijn langs de weg vanuit het centrale oppidum bij Titelberg (kaart 31). Bij nr. 1 ligt dan op een hoger punt op de door Caesar genoemde 3 mijl een logische eerdere halteplaats van Indutiomarus (kaart 32).

In eerste instantie gaat de gedachte uit naar de meest voor de hand liggende route voor de aanval: die vanaf het oppidum van de Treveren bij Titelberg. Dat was in de keizertijd de route van de weg van Metz via de Romeinse plaats Aarlen (Orolaunum) en Bastogne richting Amay. In de richting van Titelberg valt die Romeinse weg vanuit Bastogne ongeveer samen met de N4 en passeert volgens de routeplanner na 21 kilometer bij het Belgische Martelange, vlak bij de grens met Luxemburg, een dal met een brede rivier. Daar vormt de Sûre inderdaad een flinke barrière, slingerend tussen de beboste heuvels (fotokatern fig. 16c). De rivier ontspringt in de Belgische Ardennen en stroomt over een lengte van 173 kilometer via Luxemburg naar de Moezel, waarvan het een zijtak is. Bij Warnach, ongeveer 5 kilometer ten noorden van

Martelange, zijn Romeinse resten gevonden. Daar week de Romeinse route iets van de N4 af, om een paar kilometer westelijker de rivier te kruisen op een punt waar de helling minder steil was.[7] De Sûre stroomt hier op een hoogte van ongeveer 370 meter boven NAP. De omringende heuvels zijn ruim 70 meter hoger, met inderdaad redelijk steile hellingen. 'Eén mijl van hen af bouwde hij een versterkte legerplaats,' aldus Caesar over de strijd bij de rivier met de steile hellingen.[8] De twee kampen lagen tegenover elkaar aan weerszijden van de rivier en de afstand tussen de twee plateauranden is hier inderdaad ongeveer 1 Romeinse mijl (kaart 31).

De alternatieven langs de drie andere oude wegen vanuit Bastogne zijn alle minder waarschijnlijk (kaart 30). Dezelfde weg vanaf Bastogne de andere kant op richting Amay, ligt er al na 17 kilometer een kruising met de Ourthe, een andere rivier met steile hellingen die op zich ook bij de omschrijving kan passen. Hier lag later bij Wyompont een Romeinse plaats. Maar naast de bijna 5 kilometer te korte afstand, zou het zeer vreemd zijn als de Treveren uit de richting van Amay kwamen. Rest ons de weg van Reims naar Keulen. Vanuit Bastogne ligt richting Keulen na ruim 20 kilometer het gehucht Steinbach (gemeente Gouvy) aan de oostelijke Ourthe. Daar is een latere Romeinse villa opgegraven. Langs de weg lag een in 1890 opgegraven grafheuvel, terwijl sporen uit de late ijzertijd aangaven dat er toen ook al bewoning was. Net als bij Martelange is het hoogteverschil ongeveer 70 meter. Maar het valt minder goed te verklaren hoe de Treveren hier aan de overkant van de oostelijke Ourthe terecht kunnen zijn gekomen. Vanuit Bastogne gezien laat de Romeinse route de Ourthe namelijk letterlijk links liggen. Daarmee rest als vierde mogelijkheid dezelfde weg vanuit Bastogne in de richting van Reims. De E25 volgend kruis je na ruim 20 kilometer de A4 een paar kilometer ten noorden van het Belgische Neufchâteau. Maar daar wordt de weg richting Reims niet gekruist door een steil dal. Dat gebeurt pas op meer dan 30 kilometer van Bastogne, door het riviertje de Vierre, met wederom een hoogteverschil van rond de 70 meter tussen rivier en top van de heuvels. Maar naast de veel grotere afstand zou het ook vreemd zijn dat de Treveren deze grote omweg kozen. Al met al past de Sûre iets ten westen van Martelange veruit het beste bij de omschrijving van 'de rivier met de steile oevers'. Het winterkamp van Labienus zou dan 22-23 kilometer van de Sûre ergens bij Bastogne liggen.

Kaart 31: Detail van de op kaart 30 bij nr. 2 aangegeven mogelijke locatie van de slag tussen Labienus en Indutiomarus bij een rivierdal, naar hier is verondersteld dat van de Sûre bij Wisembach ten oosten van Martelange. Zoals Caesar beschreef konden op een mijl afstand bij de heuvelranden de kampen van de twee opponenten staan. De stippellijn geeft de reconstructie van het verloop van de latere Romeinse weg tussen Bastogne en Titelberg.

De ontmoeting van de Treveren met Caesar

De Treveren waren de Romeinen aanvankelijk gunstig gezind. Toen Caesar in 57 voor Chr. bij de slag aan de Sabis zich een toegang tot Belgica verschafte, was al een eenheid Treverische ruiters onderweg om met Caesar mee te vechten. Overigens keerden ze terug naar huis toen ze dachten dat het met de Romeinen misging, zoals besproken in hoofdstuk 7. In 56 voor Chr. zag Caesar zich al genoodzaakt Labienus met een groep ruiters naar de Treveren te sturen om zeker te stellen dat ze trouw bleven. En Labienus zou er tot aan het eind van de Gallische oorlog nog vaak terugkeren. Toen Caesar in het voorjaar van 54 voor Chr. bij het Nauw van Calais zijn grootschalige invasie van Brittannië voorbereidde, wilde hij op het vasteland geen opstand riskeren op het moment dat het merendeel van zijn leger aan de andere kant van het kanaal vocht. Toen de Treveren niet op de in het voorjaar gehouden Gallische landdag verschenen en er berichten binnenkwamen dat ze zich samen met naburige Germanen van over de Rijn tegen de Romeinen zouden keren, besloot Caesar zelf die kant op te gaan. In hoog tempo trok hij ‘met vier legioenen zonder bepakking en achthonderd ruiters

naar het gebied van de Treveren'.[9]

Het westelijke centrum van de Treveren lag bij het eerder genoemde oppidum bij Titelberg, in de zuidwesthoek van Luxemburg (fotokatern fig. 16a). Het nog steeds te bezichtigen complex ligt op een ovaal plateau van circa een 0,5 kilometer breed en 1 kilometer lang. Het oppervlak bedraagt ongeveer 50 hectare. Het oppidum is omgeven met een circa 10 meter hoge wal, die in de zuidoosthoek nog in originele staat bewaard is gebleven op de plaats waar de helling minder steil was. Verder geniet het complex een natuurlijke bescherming van een veelal ruim 100 meter hoge helling. Binnen de omwalling is in de zuidoosthoek met een ongeveer 500 meter lange greppel een terrein van pakweg 10 hectare afgescheiden voor publieke functies, met onder meer op het hoogste punt van het plateau resten van tempels.

Gezien de rijke vondsten en bijvoorbeeld restanten van een muntplaats, wordt aangenomen dat het de belangrijkste plaats van de Treveren was. In het centrum, langs de hoofdweg die de lengteas van de nederzetting volgt, zijn restanten gevonden van woningen. Een later in steen overbouwde grote houten hal van circa 14 bij 14 meter (196 m^2) was mogelijk de ontmoetingsplaats van de stamraad. Vondsten van onder andere vaatwerk uit Italië wijzen op de verreikende contacten van de Treveren. Buiten de noordwestelijke poort zijn langs de uitvalsweg op circa 300 meter afstand de rijke graven van leden van de elite gevonden. Zoals besproken in hoofdstuk 3 en verderop in de bijlage, kunnen de dimensies van het oppidum passen bij een stam met circa 80.000 leden, onder wie 20.000 weerbare mannen en 200 stamraadsleden, wat nadrukkelijk zeer indicatieve schattingen zijn.

Volgens Caesar waren Cingetorix en zijn schoonvader Indutiomarus de twee belangrijkste leiders. Van hen was Cingetorix de Romeinen gunstig gezind, maar Indutiomarus niet. Toen Caesar onderweg was, kwam Cingetorix hem tegemoet. Mogelijk zag hij een kans om met hulp van de Romeinen zijn positie te versterken. Hij nam in elk geval het initiatief zodra hij vernam dat Caesar met zijn leger in aantocht was en ging hem tegemoet om zijn trouw te betonen. Daarbij informeerde hij Caesar over de situatie bij de Treveren. Het bleek dat Indutiomarus voorbereidingen trof voor een gevecht, wat de indruk wekt dat hij toen nog het hoogste gezag had. Caesar schrijft: 'Indutiomarus begon ruiterij en voetvolk op te roepen en zich voor te bereiden op een oorlog. Diegenen die te oud of te jong waren om wapens te dragen, had hij verborgen in het Ardennerwoud.' Caesar had met zijn eigen hulptroepen ervaren dat 'de stam van de Treveren beschikt over de sterkste ruiterij van heel Gallië' en hij wist verder dat ze 'grote troepen infanterie' op de been konden brengen.[10]

Maar kennelijk begonnen andere notabelen te twijfelen en besloten ze

op persoonlijke titel eveneens Caesar te benaderen 'uit sympathie voor Cingetorix en uit angst voor de nadering van ons leger'. Daarop 'werd Indutiomarus bang dat ze hem allemaal in de steek zouden laten en stuurde gezanten naar Caesar'. Indutiomarus kwam daarom naar de legerplaats van Caesar en bood de tweehonderd gijzelaars aan, onder wie zijn zoon en andere verwanten.[11] De locatie van de legerplaats waar de ontmoeting plaatsvond, is onbekend. Caesar zal een gunstige plek hebben uitgezocht in veilig gebied, maar ook weer niet al te ver van de Treveren. Labienus kan de locatie later overgenomen hebben en er bij volgende campagnes zijn teruggekeerd.

Caesar besloot het vredesvoorstel van Indutiomarus te aanvaarden, omdat het hem voldoende garantie bood om veilig de expeditie naar Brittannië te starten. Maar hij speelde wel dubbel spel door voor zijn vertrek de notabelen van de Treveren apart uit te nodigen. Zo wist hij hen een voor een te winnen voor zijn bondgenoot Cingetorix. Caesar had duidelijk meer vertrouwen in hem dan in diens schoonvader Indutiomarus. Wellicht kwam het onderwerp daarna bij terugkeer nogmaals bij de Treveren ter sprake, misschien wel in het vermoedelijke raadsgebouw op de Titelberg. Het bleef bij Indutiomarus in elk geval niet onopgemerkt: 'Indutiomarus nam het zwaar op dat zijn invloed bij de stam verminderde en terwijl hij ons tevoren al vijandig was gezind, laaide door deze ergernis zijn haat nog hoger op,' aldus Caesar.[12]

Kort erna vertrok Caesar met 5 legioenen voor de tweede maal naar Brittannië. Hij liet Labienus met 3 legioenen en 2000 ruiters achter om de haven bij het Kanaal te bewaken. Verder kreeg hij de opdracht 'zich op de hoogte te houden van wat er in Gallië omging en naar bevind van zaken maatregelen te nemen'. Met een dergelijke grote troepenmacht zou het vreemd zijn als er ook niet een kleine eenheid in de buurt van de Treveren was achtergelaten, mogelijk bij het al gebouwde kamp.

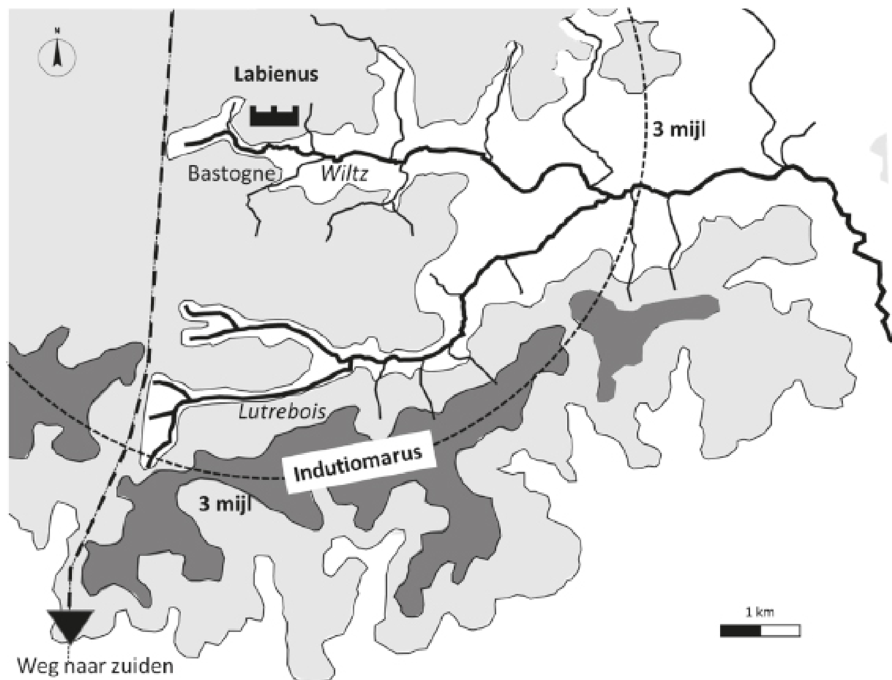
De wraak van Indutiomarus

In de periode die volgde, werkte Indutiomarus aan zijn aanvalsplan. In het najaar van 54 voor Chr. ging hij tot actie over. Zoals beschreven had Caesar na terugkeer uit Brittannië waarschijnlijk begin september de Gallische leiders opgeroepen voor een landdag in Amiens. Die vond vermoedelijk plaats rond de derde week van september. Daar had Caesar aangegeven dat graan van hen gevraagd zou worden, de slechte oogst ten spijt. In het gebied van de Treveren zou Labienus zich vestigen met een legioen. Indutiomarus zal die landdag persoonlijk bezocht hebben, omdat Caesar het vermeldde in zijn verslag als belangrijke leiders ontbraken en de afwezigheid van de Treveren anders dan in het voorjaar, nu niet wordt genoemd. Hooguit is denkbaar dat Cingetorix in zijn plaats was uitgenodigd, wat zou kunnen verklaren waarom

Indutiomarus Ambiorix later via bodes tot een opstand zou aanzetten als hij dat al niet in de marge van de landdag had gedaan. Voor de vertegenwoordiger van de Treveren was het in elk geval een lange reis, om vervolgens met slecht nieuws terug te komen. Vanaf Titelberg bedroeg de reisafstand meer dan 200 Romeinse mijl, zodat de afgevaardigde van de Treveren net als Ambiorix al snel een week onder weg geweest zal zijn en waarschijnlijk pas eind september of begin oktober bij zijn stam terug was (kaart 21).

Een woedende Indutiomarus gebruikte zijn contacten met andere stammen om ze tegen de Romeinen op te zetten. Zoals eerder aangegeven liet hij vervolgens Ambiorix de kastanjes uit het vuur halen. Die voerde ongeveer twee weken later, waarschijnlijk in het begin van november, zijn succesvolle aanval op het Veertiende Legioen bij Atuatuca uit, en stootte wellicht in een kleine week door naar het kamp van Cicero bij de Nerviërs. Op dat moment had Indutiomarus het kamp van Labienus nog steeds niet aangevallen. Een week later kwam Cicero met een inmiddels brandend kamp flink in het nauw, maar hield wel stand. Zoals gereconstrueerd in hoofdstuk 14 schreef Labienus vermoedelijk eind november zijn brief aan Caesar. Daarin gaf hij aan weliswaar bedreigd te worden door de Treveren, maar hij was nog steeds niet aangevallen.

Op dat moment was volgens Labienus ‘de voltallige ruiterij van de Treveren op 3 mijl afstand van zijn kamp gelegerd’. En hij wist dat ‘de hele legermacht van de Treveren naar hem was opgerukt’ en ‘dat ze door de recente overwinning in een overmoedige stemming waren’.[13] Als het kamp van Labienus inderdaad bij Bastogne aan het riviertje de Wiltz lag, zou Indutiomarus met ongeveer 4 tot 5 kilometer (3 mijl) afstand mogelijk ergens ter hoogte van Lutrebois zijn gestopt (kaart 32). Dat is vanaf Titelberg gezien precies bij een laatste hogergelegen punt circa 545 meter boven NAP. Het kwam niet tot een gevecht. Toen Labienus eind november zijn antwoordbrief aan Caesar schreef, was het beleg van Cicero zoals besproken waarschijnlijk al een week of twee gaande. En dat verliep niet zo vlot als de eerste aanval op Sabinus. Het was een ontwikkeling die Indutiomarus mogelijk tot voorzichtigheid maande.

Kaart 32: Detail van de op kaart 30 bij nr. 1 aangegeven mogelijke locatie waar Indutiomarus volgens Caesar zijn opmars stopte op 3 mijl van het kamp van Caesar, wat past bij het laatste hogere punt voor Bastogne. Bij Bastogne de hypothetische locatie van het kamp van Labienus achter het riviertje de Wiltz.

Volgens de reconstructie zou Caesar ongeveer een week later het leger van Ambiorix ontmoeten, waarop Ambiorix na een gevecht bij Caesars fort het voor gezien hield. Dat was waarschijnlijk ergens begin december. Direct daarop kwamen de Remen, die een trouw bondgenoot van de Romeinen waren en het dichtstbij woonden, Labienus het goede nieuws melden. Ze waren razendsnel, aangezien ze het nieuws pas na het ‘negende uur’ bij het kamp van Cicero hoorden, dat was in de winter in deze regio na 15.00 uur in de middag. Toch wisten ze Labienus ‘voor middernacht’ op de hoogte te brengen. Het kamp van Labienus lag volgens dit bericht ‘ongeveer 60 mijl’ van dat van Cicero. Daarmee hadden ze maximaal 9 uur om 90 kilometer af te leggen. In het donker, in deze tijd rond 17.00 uur, moesten de ruiters waarschijnlijk terug naar een stapvoets tempo van gemiddeld 7 kilometer per uur. Zodoende konden ze vanaf dat moment tot middernacht nog circa 50 kilometer afleggen. In de eerste twee uur bij daglicht moesten ze dan gemiddeld 20 kilometer per uur halen. Dat was goed te doen, aangezien een paard in galop 15 tot 28 kilometer per uur aflegt. De snelle overdracht van het nieuws is zodoende geloofwaardig. Al snel hoorde Indutiomarus eveneens van de nederlaag van Ambiorix. Hij vluchtte ‘in de nacht weg

en bracht al zijn troepen weer binnen zijn gebied’.

Het verhaal van de eerste successen van Ambiorix was ondertussen als een lopend vuurtje rondgegaan. Het had volgens Caesar verschillende stammen geïnspireerd ook in opstand te komen. De situatie was zo ernstig dat Caesar zich genoodzaakt zag de winter van 54-53 voor Chr. zelf in het noorden te blijven. Hij ‘besloot met drie legioenen in drie afzonderlijke kampen in de omgeving van Samarobriva (Amiens) te overwinteren’. De hele winter bleef het onrustig, ook nadat Caesar een extra bijeenkomst met Gallische leiders had georganiseerd. Hij had in deze fase naar eigen zeggen alleen nog vertrouwen in zijn bondgenoten de Remen en de Haeduërs, welke laatsten een stuk zuidelijker woonden.

‘Ook de Treveren en Indutiomarus zaten die hele winter geen ogenblik stil,’ zo schrijft Caesar. ‘Ze stuurden gezanten over de Rijn, hitsten de stammen daar op, beloofden geldsommen. Ze beweerden dat het merendeel van onze strijdkrachten verloren was gegaan en er minder dan de helft van over was.’[14] Zoals aangegeven in het voorgaande hoofdstuk, was dat inderdaad het geval. Desondanks deden de Germanen die door de Treveren met deze informatie werden benaderd, niet mee. Dat was volgens Caesar omdat ze ‘tweemaal leergeld hadden betaald’, namelijk bij de nederlaag van Ariovistus in 58 voor Chr., en daarna in 55 voor Chr., toen de Tencteren die eerder met andere Germanen de Rijn waren overgestoken, werden afgeslacht, zoals besproken vermoedelijk bij de Maas in de buurt van Kessel. Het was aanleiding voor Caesar om in zijn verslag het strategische belang van deze in Rome zo bekritiseerde aanval nog maar eens te onderstrepen.

Hoewel de Germanen zich niet lieten overhalen, besloot Indutiomarus in het voorjaar van 53 voor Chr. toch zijn opstand door te zetten. De opgravingen in Titelberg met onder meer de rijke graven, importgoederen en vele munten, getuigen van de rijkdom van de elite van de Treveren. Met ‘grote geldelijke beloningen’ wist Indutiomarus paarden aan te kopen voor zijn ruiterij en kon hij een groot aantal huurlingen aantrekken. Bekend met de onrust die in vele delen van Gallië heerste, durfde hij het aan opnieuw de aanval op Labienus in te zetten, die nog steeds in hetzelfde winterkamp gelegerd was.[15]

Het begin van de oorlog markeerde Indutiomarus overeenkomstig de Gallische traditie met een landdag. Daarbij was hij volgens Caesar op dat moment al ‘begonnen buiten zijn gebied op te rukken’. Het lijkt erop dat hij binnen het gebied van de Treveren zijn eigen deelgebied had verlaten en nu in dat van zijn schoonzoon en opponent Cingetorix was aangekomen. Hij verklaarde Cingetorix namelijk tot staatsvijand en confisqueerde diens goederen, waarop deze hulp bij Labienus ging zoeken. Dat het gebied van Cingetorix dichter bij de grens lag, zou kunnen verklaren dat hij van beiden eerder het eerste contact met de

Romeinen had gezocht.

Caesars beschrijving van de door Indutiomarus georganiseerde landdag geeft een goed sfeerbeeld, bijvoorbeeld met de manier waarop het te laat komen wordt ontmoedigd: ‘Volgens een voor ieder geldende wet moeten alle jonge mannen gewapend verschijnen. Wie het laatst arriveert, wordt ten overstaan van de menigte onder alle mogelijke folteringen ter dood gebracht.’ Indutiomarus nam het woord, sprak zich zoals gezegd uit tegen Cingetorix en beweerde dat hij door een aantal Gallische stammen te hulp was geroepen. Zijn plan was om eerst Labienus uit te schakelen en daarna de landerijen plat te branden van de Remen, de buurstam die bondgenoot van de Romeinen was. Daarna sloot hij af met de nodige instructies.

Via ‘Cingetorix en zijn verwanten’ vernam Labienus wat er door Indutiomarus op de landdag was gezegd. Labienus besloot, waarschijnlijk omdat hij zelf weinig cavalerie had om de grote hoeveelheid ruiters van de Treveren aan te kunnen, zich eerst met ruiters te versterken. Daartoe zond hij koeriers naar de naburige stammen met de vraag om ruiters te sturen, en wel op een specifieke dag. Hoewel Caesar geen namen noemt, is het aannemelijk dat hij hierbij in elk geval een beroep deed op de nabijgelegen Remen, die immers bondgenoot waren. Bovendien zouden zij bij een nederlaag van Labienus in het afgekondigde plan van Indutiomarus het eerstvolgende slachtoffer zijn, een gevaar dat Labienus hun ongetwijfeld had voorgehouden.

Labienus vertrouwde tot de komst van versterkingen op zijn ‘kamp dat door de natuur en door mensenhanden bijzonder goed versterkt’ was. Caesar lijkt met de ‘natuur’ niet te verwijzen naar steile hellingen rondom, aangezien later de ruiters van Indutiomarus hun ‘spiesen binnen de muur’ konden werpen, wat voor ruiters op een steile, vaak bossige helling lastig geweest moet zijn. Ook ‘daagden ze de Romeinen met beledigende scheldwoorden uit tot de strijd’, wat suggereert dat de ruiters vrij dicht bij de omwalling konden komen. Mogelijk verwijst ‘de natuur’ naar de dekking door een rivier, zoals de Romeinen die vaker opzochten. ‘Op die manier verschanste hij één zijde van de legerplaats met de rivieroever,’ schreef Caesar bijvoorbeeld over zijn kamp dat hij in 57 voor Chr. bij de rivier de Aisne aanlegde. Bij de beschrijving van het gevecht met de Treveren meldt Caesar iets later dat Indutiomarus bij een uitbraak van Romeinse ruiters vluchtte en ‘probeerde de rivier te doorwaden’. Dat Caesar de naam van de rivier niet noemt, suggereert dat deze zo dicht bij het kamp liep dat wel duidelijk was welke rivier werd bedoeld. Dat de rivier voor een lopend persoon doorwaadbaar was terwijl het water in de regenrivieren in de winter het hoogst staat, suggereert dat het een niet al te grote rivier was.

Zoals besproken in hoofdstuk 5 is recent in Hermeskeil ten oosten van Luxemburg een voorbeeld gevonden van een marskamp voor een legioen uit de latere campagnes van Labienus in 53 of 51 voor Chr. (afb. 5.3). Het eerdere winterkamp van Labienus uit 54 voor Chr. kan een vergelijkbare vorm hebben gehad.[16] De mogelijke locatie direct ten noorden van het riviertje de Wiltz bij Bastogne past in dat beeld (kaart 32 en fotokatern fig. 16b). Bovendien lag het dan iets hoger dan de rivier en net als in Hermeskeil bij een oude doorgaande weg.

Indutiomarus realiseerde zich kennelijk dat een aanval op het goed verdedigde Romeinse kamp relatief veel slachtoffers zou vragen. Daarom probeerde hij de Romeinen uit het kamp te lokken door speren te werpen en ze uit te schelden. Maar Labienus liet zich niet provoceren en wachtte rustig de komst van de ruiters af. Die arriveerden op het afgesproken moment en konden in de nacht heimelijk door een poort naar binnen worden gebracht. Dat was mogelijk doordat de troepen van Indutiomarus zich volgens Caesar elke keer 'tegen de avond' terugtrokken en 'verspreid en verstrooid' de nacht doorbrachten. De volgende dag sloeg Labienus met een verrassingsaanval toe: 'Plotseling zond Labienus uit twee poorten zijn hele cavalerie naar buiten' en 'voorzag terecht' dat 'de vijanden in paniek zouden vluchten'. Romeinse kampen hadden, zoals eerder aangegeven, meestal vier poorten. Als het kamp inderdaad op de hier beschreven locatie lag, hadden de ruiters mogelijk vooral aan de twee zijkanten de ruimte om in grote aantallen weg te komen.

Labienus gaf opdracht achter Indutiomarus aan te gaan. De cohorten met Romeinse infanterie zouden uitrukken 'tot steun voor de ruiters' die zich zo op het vinden van Indutiomarus konden richten, wat Labienus als topprioriteit had benoemd. En zo 'werd Indutiomarus gevangen en gedood op het ogenblik dat hij probeerde de rivier te doorwaden'. Als bewijs 'bracht men zijn hoofd naar de legerplaats'. En ook veel andere aanvallers werden gedood: 'Op de terugweg vervolgden en doodden onze ruiters wie ze maar konden,' aldus Caesar.[17]

Of de strijd inderdaad hier in de omgeving bij Bastogne heeft plaatsgevonden, is met de huidige beschikbare gegevens onzeker. Maar het is zeker de moeite waard dit gebied archeologisch scherp in de gaten te houden. Daarbij leren de recente Duitse opgravingen dat een paar roestige schoenspijkers al heel veel informatie kunnen bieden.

De laatste loodjes

Indutiomarus was weliswaar gedood, maar vervolgens namen 'verwanten van hem' het verzet over. Ze probeerden nogmaals steun bij de Germanen te vinden. De Germanen direct achter de Rijn weigerden opnieuw, maar Germanen verder weg wilden wel meedoen. Caesar

besloot in 53 voor Chr. eerder dan gebruikelijk weer op campagne te gaan. Als onderdeel van de in het vorige hoofdstuk besproken eerste fase waarin Caesar de stammen rond de Eburonen in bedwang probeerde te krijgen, opende Caesar ook de aanval op de Treveren en stuurde versterking naar het legioen van Labienus. 'Hij zond de tros van het gehele leger naar Labienus in het land van de Treveren en liet twee legioenen naar diens winterkwartier trekken.' Dat de bezetting met twee legioenen werd aangevuld, kan betekenen dat het bestaande kamp werd uitgebreid, of dat er een tweede kamp werd ingericht.

De Treveren hadden op hun beurt een nieuwe aanval op hetzelfde winterkamp van Labienus voorbereid en hadden daarvoor 'aanzienlijke troepen infanterie en cavalerie verzameld'. Toen ze hoorden dat de twee legioenen waren aangekomen, waren de Treveren 'niet meer dan twee dagreizen van hem verwijderd'. Dat was in de termen van Caesar tussen de 20 en 40 Romeinse mijl, waarna ze verder optrokken. 'Ze sloegen op ongeveer 15 mijl (ruim 22 kilometer) afstand een kamp op en besloten daar op de Germaanse hulptroepen te wachten.' De Treveren waren gestopt bij een goed verdedigbare plek, namelijk 'een rivier die niet gemakkelijk overgestoken kon worden, met steile oevers'. Zodoende bood de rivier bescherming als Labienus hen zou proberen aan te vallen voordat de Germaanse versterking was aangekomen. Zoals aan het begin van dit hoofdstuk beschreven, zou dit perfect passen bij de rivier de Sûre (fotokatern fig. 16c en kaart 30-31). Met deze gegevens past de ligging van het kamp het beste bij een locatie iets ten zuiden van Warnach en ten westen van Martelange, dat op de weg van Titelberg naar Bastogne lag, ongeveer 22 kilometer van die laatste plaats verwijderd.

Labienus besloot toe te slaan voordat de Treveren versterking kregen. Met nu 3 legioenen beschikte hij over in totaal 30 cohorten waarvan hij '5 cohorten als bewakingsdetachement bij de tros had achtergelaten'. Zodoende had hij 2,5 legioen ter beschikking, wat op papier 12.000 man was. En ook als de eenheden zoals eerder besproken in deze fase van de Gallische oorlog met gemiddeld een kwart waren uitgedund, ging het nog altijd om 9000 goed getrainde en bewapende soldaten met veel ervaring. 'Met 25 cohorten en een talrijke ruiterschaar trok hij op tegen de vijand. Eén mijl van hen af bouwde hij een versterkte legerplaats,' aldus Caesar. Als de Treveren zich een paar kilometer ten westen van Martelange op de heuvel ten zuiden van de Sûre hadden gevestigd, en de Romeinen op de heuvel aan de noordelijke overzijde, dan was de afstand tussen beide kampen inderdaad ongeveer 1 mijl (1,5 kilometer, kaart 31).

Labienus zag in dat de Treveren door de rivier goed beschermd waren en de Romeinen bij een aanval op het kamp van de vijand sterk in het nadeel zouden zijn. Daarom bedacht hij opnieuw een list, zoals hij al

vaker tijdens de Gallische oorlog strategische meesterzetten had gedaan. Labienus probeerde de Treveren toch te verleiden om de rivier over te steken, zodat hij op het voor hem gunstige terrein de strijd kon voeren. Hij besloot daartoe net te doen alsof hij de volgende dag bang zou vluchten, in de hoop dat de vijand hem zou volgen, om vervolgens toe te slaan. Daartoe hield hij overdag een krijgsberaad met zijn krijgstribunen en eerste centurio's. Zoals besproken bij het eerdere krijgsberaad van Sabinus en Cotta, ging het bij een legioen om 6 krijgstribunen en mogelijk evenveel eerste centurio's. In het geval van 2,5 legioen telde het krijgsberaad dan circa 30 man plus Labienus. Hij rekende er bewust op dat het ook buiten de tent gehoord zou worden en vertelde daarom met extra luide stem dat het gerucht ging dat de Germaanse versterking eraan kwam en hij 'zijn leven en dat van zijn manschappen niet in de waagschaal zou stellen'. Daarom zouden ze de volgende ochtend vroeg opbreken. Zoals gehoopt kwam het bericht ook binnen bij de Gallische ruiters in zijn eenheid, en 'er waren er altijd wel een paar die in hun hart toch partij kozen voor de Gallische zaak', wat bij het ogenschijnlijk kantelen van de kansen op succes nog verleidelijker werd.

Inderdaad werd het bericht volgens plan via deze weg aan de Treveren doorverteld. In de nacht riep Labienus zijn krijgsraad nog een keer bij elkaar, wat op zich zo kort voor een vertrek niet vreemd was en bij de verklikkers geen argwaan hoefde te wekken. Maar hij legde de aanwezigen nu in alle stilte het echte plan uit dat verder geheim moest blijven. De manschappen zelf dachten nog steeds dat ze echt weg zouden gaan. Dit zo laat informeren van de soldaten paste in het beleid van Caesar waarover Suetonius schreef: 'Noch het tijdstip van vertrek noch het uur van gevecht maakte hij van tevoren bekend.'[18]

De volgende ochtend zorgde Labienus dat het opbreken extra luidruchtig verliep, om het beeld van een vlucht extra aan te zetten. 'Ook dit werd nog voor het aanbreken van de dag – de legerplaatsen lagen zo dicht bij elkaar – door verkenners aan de vijand gemeld,' aldus Caesar. Labienus verliet inderdaad het kamp en de vijand rook zijn kans. Toen deze aanstalten maakte aan te vallen, trok Labienus ogenschijnlijk gewoon verder, maar hij liet ondertussen de bagage apart op een heuveltje bij elkaar zetten. Kort legde hij zijn soldaten uit wat het echte plan was, en dat ze de kans kregen 'de vijand te pakken op een voor hem lastig en ongunstig terrein'. Een paar ruiterafdelingen kregen de opdracht de bagage te beschermen. De rest van zijn leger gaf hij opdracht rechtsomkeert te maken en in slagorde op te trekken, met zoals gebruikelijk de overige ruiters op de flanken.

De Galliërs, die inmiddels de rivier waren overgestoken, waren volledig verrast en werden nu zelf gehinderd door de 'steile oevers'

achter hen. ‘Vliegensvlug wierpen de Romeinen onder het aanheffen van een strijdkreet hun speren naar de vijanden,’ aldus het verslag. ‘De Galliërs zagen tegen alle verwachting in mannen die ze zojuist nog op de vlucht waanden, nu met vliegend vaandel op zich afkomen.’[19] Als Labienus inderdaad zijn kamp op het genoemde plateau bij de Sûre had ingericht, is goed voor te stellen hoe hij de Galliërs omhoog liet klauteren en eenmaal boven met speren aanviel en terugdrong.

De Galliërs kwamen zelf niet aan aanvallen toe en maakten zich bij het eerste treffen al uit de voeten. De rivier belemmerde de terugweg en daarom ‘zochten ze hun heil in de naastbijzijnde bossen’. Maar daar had Labienus op de flanken zijn ruiters klaarstaan, die hij opdracht gaf de vluchtenden achterna te gaan. Het was niet al te lastig een wegrennende vijand in de rug te treffen. Het werd dan ook een slachting: ‘Velen werden gedood, velen gevangengenomen.’ De Germanen die de Treveren te hulp zouden komen, besloten rechtsomkeert te maken toen ze het nieuws hoorden.

Caesar was onderweg naar Labienus maar kwam te laat. Hij zou pas na de cruciale veldslag arriveren, maar trok de eer van de overwinning naar zich toe. Dat deze veldslag ondanks zijn afwezigheid zo goed verliep, schrijft Caesar toe aan de sterke motivatie die de manschappen kregen toen Labienus bij het toespreken van de troepen naar hem verwees: ‘Laat nu aan ons, jullie officieren, dezelfde moed zien die je zo dikwijls aan de opperbevelhebber hebt getoond. Denk maar dat hij hier ook is en jullie met eigen ogen gadeslaat!’ Het is een inventieve manier om bij afwezigheid toch de eer van de overwinning te claimen, en het was niet de enige keer. Zoals al eerder betoogd, waren er te veel hoge officieren getuige om de zaak te veel te kunnen verdraaien. Daarom ontkwam Caesar er niet helemaal aan de slimme manoeuvres van Labienus in zijn verslagen op te nemen. En in gevallen als deze waarbij Caesar op het moment suprême afwezig was, kon hij niet anders dan Labienus noemen. In andere gevallen lijkt hij dat weleens ‘vergeten’ te hebben. In dit geval is de succesvolle list van Labienus wel vastgelegd.

De nederlaag van de Treveren was het einde van het bewind van de familie van Indutiomarus. De verwanten die nog leefden en waren achtergebleven, werden verbannen en gedwongen met de Germanen mee te gaan. Cingetorix, die de Romeinen trouw was gebleven, werd het nieuwe opperhoofd en de bevelhebber van de Treveren. Toen Caesar zelf arriveerde, was dit al door Labienus geregeld en kon hij verder naar zijn volgende expeditie: een tweede tocht over de Rijn.

Maar de Treveren waren niet volledig bedwongen. Opgravingen bij de Titelberg hebben uitgewezen dat deze hoogteburcht in de tijd van Caesar door de Treveren is versterkt, en intact is gebleven. Ze hadden de Romeinen op de grens van hun territorium bestreden, en kregen de tijd

om binnen de eigen grenzen te herstellen. Toen Caesar het jaar erop in Gallië de eindstrijd tegen Vercingetorix voerde, hielden de Treveren zich volgens hem afzijdig. Maar dat was stilte voor de storm.

In 51 voor Chr. trok Caesar voor het laatst naar het noorden voor de wraakcampagne op de Eburonen, zoals beschreven aan het slot van hoofdstuk 16. En volgens het verslag van zijn generaal Hirtius ‘zond hij Labienus met twee legioenen tegen de Treveren die vanwege de nabijheid van Germanië gewend waren aan dagelijkse strijd’. Hirtius voegde eraan toe dat ze ‘in hun wilde gedrag niet veel onderdeden voor de Germanen, en zich nooit gehoorzaam toonden, tenzij ze daar door een leger toe werden genoodzaakt’.[20] Het is deze campagne waarvan het Romeinse zomerkamp bij Hermeskeil volgens de opgravers met grote waarschijnlijkheid onderdeel was (fotokatern fig. 17a-b en afb. 4.3). En aangezien het bij Hermeskeil opgegraven kamp geschikt lijkt voor slechts één legioen plus ruiterij, is het mogelijk dat Labienus zijn twee legioenen in verschillende gebieden inzette.

Verderop vertelt Hirtius dat Labienus in 51 voor Chr. bij een ruitergevecht een belangrijke overwinning boekte waarbij niet alleen veel Treveren werden gedood, maar ook Germanen die hen te hulp waren gekomen. Die Germaanse steun kan passen bij de locatie van het bij Hermeskeil opgegraven kamp, dichter bij het Germaanse gebied. Het was voor Caesar de overwinning die zijn Gallische oorlog bezegelde: ‘Bij de ontvangst van dit bericht zag Caesar zijn ondernemingen in alle delen van Gallië gelukt en hij geloofde, Gallië door de laatste veldtochten volkomen overwonnen en onderworpen te hebben.’[21] Caesar bleef de winter in het noorden om afsluitend te investeren in goede relaties met de verschillende stammen en de campagne te bekronen met onder meer een laatste inspectie van zijn op dat moment in het noorden verblijvende troepen.

18 HET NOORDELIJKE SLOT VAN DE GALLISCHE OORLOG (51-50 VOOR CHR.)

Caesar zou zijn Gallische oorlog in 50 voor Chr. afsluiten in het gebied van de Belgae. In de winter van 51-50 voor Chr. verbleef hij in het noorden. Daar liet hij het gehele leger vezamelen voor een laatste inspectie, en vertrok definitief naar Italië. Volgens een globale schatting hadden ongeveer 15.000 legionairs in het noorden het leven gelaten, ongeveer de helft van het totaal. Het aantal slachtoffers onder de Belgae was eerder een tienvoud daarvan, inclusief veel burgerdoden. Caesar keerde terug naar Italië om begin 49 voor Chr. met het overschrijden van de Rubico een burgeroorlog te ontketenen, gesteund door het Dertiende Legioen dat acht jaar eerder aan de Sabis de vuurdoop had beleefd. Hij kocht verder invloed met zijn Gallische roofgoud, waaronder goudstukken en sierraden uit het noorden. ‘Oppida verwoestte hij vaker om de buit, dan als strafmaatregel. Dit had tot gevolg dat hij een overvloed aan goud kreeg.’ (Suetonius).[1]

De afronding van de Gallische oorlog in het noorden

Toen Labienus in 51 voor Chr. zijn laatste overwinning op de Treveren behaalde, presenteerde Caesar dat als het definitieve einde van de Gallische oorlog. Maar vervolgens vond hij het kennelijk toch nodig vier legioenen ‘bij de Belgae’ te laten overwinteren, en daar zelf bij te blijven: ‘Vier legioenen onder de legaten Marcus Antonius, Gajus Trebonius en Publius Vatinius legerde hij in Belgica,’ schreef Hirtius. En nadat Caesar wat diplomatie in de rest van Gallië had bedreven, kwam hij zelf ook: ‘Na dit te hebben afgehandeld, begaf hij zich naar de legioenen in Belgica en bracht de winter door te Nemetocenna.’ Hij koos als laatste winterverblijf niet Amiens, maar een ongeveer 60 kilometer noordoostelijker gelegen kamp bij Arras, op slechts pakweg 40 kilometer van de Frans-Belgische grens.

Vroeger was Arras als Atrecht hoofdstad van het graafschap Artesië, dat tot 1659 bij de Zeventien Provinciën hoorde. In Artesië klinkt nog de naam van de Atrebaten door. Van de onrust in dit gebied getuigt

mogelijk een goudschat uit Ledringhem in Frans-Vlaanderen, circa 20 kilometer ten zuiden van Duinkerke. Het gaat om minimaal tweehonderd gouden munten die in 1852 werden gevonden in een pot. De schat herbergde Nervische epsilonstaters van de late varianten III en IV met de naam Viros. Maar ook de uit het Nervische gebied bekende eenzijdig beslagen gouden staters van Scheers type 24, en wel van de eveneens late varianten IV en VI. Na het einde van de Gallische oorlog raakten de gouden munten bij de Belgae buiten gebruik, mogelijk bij gebrek aan goud of een Romeins verbod, omdat Rome het alleenrecht claimde op het slaan van gouden munten. Volgens Roymans en Scheers is de muntschat, gezien de typen, waarschijnlijk tegen het eind van de Gallische oorlog begraven.2

In dat gebied was Marcus Antonius gelegerd, de generaal van Caesar die later na zijn dood een belangrijke rol zou spelen in de opvolgingsstrijd. Antonius had kort voordat Caesar in 50 voor Chr. in het noorden arriveerde, een conflict gehad met Commius, die door de Romeinen was aangesteld als de koning van de Atrebaten en later ook van de Menapiërs. Aanvankelijk was Commius een bondgenoot van de Romeinen geweest. Maar dat was geëindigd toen Labienus signalen kreeg over zijn mogelijke verraad en een mislukte poging deed Commius te arresteren. Sindsdien voerde Commius een soort guerrillaoorlog. Marcus Antonius stuurde tegen het eind van 51 voor Chr. zijn cavalerie erachteraan onder leiding van Cajus Volusenus Quadratus. Die bracht in een reeks gevechten het leger van Commius zodanige verliezen toe dat deze het opgaf en gijzelaars aanbood, en Marcus Antonius vroeg zich elders te mogen vestigen. En hoewel hij in een laatste persoonlijk gevecht Volusensus met zijn speer in zijn dij zwaar verwond had, liet Marcus Antonius hem toch gaan. Commius kreeg toestemming naar Brittannië te vertrekken, waar hij eerder voor Caesar actief was geweest. Kennelijk nam hij een grote groep stamleden mee en wist hij zich bij Silchester te vestigen als koning van de Atrebaten die met hem mee verhuisd waren. Dat verklaart waarom die stamnaam later opdook in de Romeinse naam van Silchester (*Calleva Atrebatum*). In die omgeving zijn verschillende Britse munten met de naam van Commius gevonden.

Caesar gebruikte zijn overwintering in Arras om tot in het voorjaar van 50 voor Chr. de diplomatieke banden met de lokale leiders waar nodig te herstellen of aan te halen. Hirtius schrijft daarover: ‘Gedurende zijn winterverblijf in Belgica, stelde Caesar zich één doel voor ogen: zijn vriendschappelijke betrekkingen met alle staten in stand te houden, aan geen enkele ervan gunstig uitzicht op of aanleiding tot een opstand te geven. Immers, niets kon hij minder wensen, dan tegen de tijd van zijn vertrek gedwongen te worden nogmaals een nieuwe oorlog te voeren.’ Caesar beschouwde het noorden volgens Hirtius als een potentieel lont

dat het Gallische kruitvat opnieuw zou kunnen ontsteken terwijl zijn vijfjarige mandaat afliep. Daarom speelde hij de diplomatieke kaart, waarbij de Remen nog steeds zijn belangrijkste noordelijke bondgenoot waren. 'Hij behandelde daarom de stammen in zijn contacten met respect, gaf de stamleiders aanzienlijke geschenken en legde geen nieuwe lasten op' om zo het 'door de vele nederlagen uitgeputte Gallië' tot rust te brengen.[3]

In het voorjaar van 50 voor Chr., tegen het eind van de winter, reisde Caesar kort naar Italië vanwege de verkiezing van zijn generaal Marcus Antonius, en om alvast wat campagne te voeren voor zijn eigen verkiezing als consul voor het komende jaar, 49 voor Chr. Daarna keerde hij 'met grote spoed' naar zijn commandocentrum bij Arras terug. Van daaruit nam hij de legioenen mee naar Labienus die nog steeds in het gebied bij de Treveren verbleef. Daar hield hij een laatste inspectie van zijn voltallige leger en vertrok definitief naar Italië.

Terwijl Labienus ook vertrok, kon Gaius Trebonius blijven en kreeg in de winter van 50-49 voor Chr. het gezag over vier legioenen die in het noorden bleven. Omdat twee legioenen naar elders waren verplaatst, was dat de helft van het Romeinse leger in Gallië, wat de blijvende aandacht voor het noorden illustreert.

Zelf zou Caesar die winter in januari 49 voor Chr. de Rubico oversteken. Met het aflopen van zijn Gallische mandaat was de strijd om de macht in Rome in een volgende, beslissende fase beland. Caesar beschikte nu over het meest ervaren leger. Verder werd hij waarschijnlijk begeleid door zijn Germaanse lijfwacht. Speidel heeft gereconstrueerd hoe deze Caesar waarschijnlijk de rest van de volgende periode zou vergezellen, namelijk tot en met zijn finale overwinning op 17 maart 45 voor Chr. met de slag bij Munda in Zuid-Spanje, waarbij de twee zoons van de al eerder overleden Pompeius de Grote werden verslagen en Labienus het leven liet.[4] Krap een jaar later werd Caesar vermoord.

De grote goudroof van Caesar

Suetonius schreef dat Caesar met een enorme hoeveelheid goud uit de Gallische oorlog terugkeerde. De biograaf meldde over die plunderingen door Caesar in Gallië: 'Oppida verwoestte hij vaker om de buit, dan als strafmaatregel. Dit had tot gevolg dat hij een overvloed aan goud kreeg. Hij bracht het in Italië en in de provincies op de markt voor 3000 sestertiën per pond.' Het aanbod was zo groot dat de opbrengst een kwart onder de normale prijs lag.[5]

Het was zoete wraak voor de eerdere vernedering van de Romeinen door de Galliërs, waarover Livius schreef. De in 387/386 voor Chr. naar Rome opgerukte Gallische leider Brennus dwong de inwoners circa 1300

kilo goud te betalen in ruil voor zijn aftocht.[6] Toen met een weegschaal de hoeveelheid werd afgewogen, klaagden de Romeinen dat Brennus de weegschaal in zijn eigen voordeel had afgesteld. Daarop maakte hij duidelijk dat de overwinnaar degene is die alles bepaalt: Brennus legde zijn zwaard bij de gewichten, zodat de Romeinen nog meer goud moesten betalen. En hij vatte hun vernederende positie samen met het fameuze *Vae victis* (Wee de overwonnene). Dat Caesar bij zijn triomftocht kon pronken met grote hoeveelheden goud, symboliseerde zo mede dat hij een eeuwenoud gevaar voor Rome had bedwongen. En hij kocht er veel invloed mee in Rome, waar zelfs redenaar Cicero geld aannam. Eenmaal alleen aan de macht, liet Caesar gouden munten slaan met zijn naam en die van muntmeester Hirtius, zijn vroegere generaal die het slot van de *Gallische Oorlog* schreef. Het goud van de Belgae droeg zo bij aan Caesars weg naar de alleenheerschappij.

Onder meer in de Ardennen komen zogeheten goudrivieren voor, waar uit het zand fijn goudstof gezeefd kan worden. Dat meldt ook Diodorus van Sicilië, die rond 30 voor Chr. schreef over het goud van de Kelten, de inwoners van Gallië: ‘In het gebied van de Kelten wordt in het algemeen geen zilver gevonden, maar wel veel goud, dat de bewoners winnen zonder dat men daarvoor schachten hoeft te graven of op een andere wijze hard hoeft te werken. Want de rivieren, die zich in scherpe bochten kronkelen, doen van de bergen langs hun oevers grote steenblokken vallen, die vol goudstof zijn. Dat stof wordt door mensen, die zich speciaal met dit werk bezighouden, verzameld, doordat deze lieden de steenbrokken fijnmalen of breken, waarin het goudstof zit. En nadat ze met water alle verontreinigingen eruit gewassen hebben, brengen ze de goudkorrels voor het smelten naar de oven. Op deze wijze vergaren zij een grote hoeveelheid goud, die tot sieraden verwerkt wordt, niet alleen voor vrouwen maar ook voor mannen.’[7]

Om een gevoel te krijgen van de orde van grootte, kunnen we kijken naar de buit die uiteindelijk in Rome terecht is gekomen. Die kwam boven op de al aanwezige goudvoorraad in Rome. Toen Caesar in 49 voor Chr. de Rubico overstak en in Rome de macht greep, trof hij daar volgens Orosius de staatskas aan met een waarde van omgerekend 23.354 kilo goud.[8] Daarbij stelt Suetonius overigens dat Caesar tien jaar eerder als consul bijna 1000 kilo goud uit de kas had gehaald en omgewisseld had voor verguld koper. Met zijn oorlogsbuit zou hij dat dus ruimschoots compenseren en de omvang van de staatskas ongeveer verdubbelen.

Appianus beschrijft hoeveel goud Caesar toonde tijdens zijn grote vierdaagse triomftocht die hij in augustus 46 voor Chr. hield met onder meer de gevangen Vercingetorix in de stoet.[9] Nadat hij zijn oude rivalen had verslagen, was het tijd om te tonen wat hij aan buit had

binnengehaald tijdens zijn oorlogen in Gallië, Griekenland, Egypte en Tunesië. Hij toonde de buit uit deze vier regio's op vier verschillende dagen, beginnend met de Gallische triomftocht, omdat die campagne het meeste had opgeleverd. De hoeveelheid getoond goud bedroeg volgens zijn gegevens omgerekend 44.604 kilo.[10] Dat is ongeveer een tiende minder dan de omgerekend ruim 49.000 kilo die Paterculus aangeeft.[11] Dat kan te maken hebben met schattingsmarges. Maar het is ook denkbaar dat Appianus zich beperkte tot fysieke buit, en Paterculus alles meerekende, zoals de bij de triomf getoonde slaven.

Uiteindelijk zou Caesar twee jaar voor zijn dood een deel van het goud in nieuwe Romeinse goudstukken laten omzetten. Tot dan bestond de Romeinse geldcirculatie vooral uit zilvergeld met slechts kleine aantallen gouden munten. Opvallend zijn wat dat betreft de aureii van bijna puur goud die Caesar aan het begin van 46 voor Chr. in tot dan toe ongekend grote aantallen liet slaan, met een royaal gewicht van 1/40 pond (8,18 gram) per stuk. Het was de eerste grote Romeinse emissie van gouden munten die de basis legde voor het zogeheten bimetalen Romeinse muntstelsel, waarin het zilver- en goudstuk eeuwenlang een cruciaal tandem zouden vormen met een dubbele goudzilver standaard, een monetair hoogstandje.[12] Het ligt voor de hand dat voor die eerste grote emissie roofgoud werd gebruikt. Als muntmeester wordt Hirtius op de munt genoemd, de generaal van Caesar. Het ging naar schatting om 0,7 tot 1,4 miljoen stuks. Dat was goed voor 5650 tot 11.300 kilo goud, wat past bij de beschikbare hoeveelheid roofgoud.[13]

Alleen al de naar schatting circa 40.000 Eburonen sloegen tijdens de Gallische oorlog zo'n 50.000 tot 400.000 goudstaters, goed voor circa 100 tot 700 kilo goud.[14] Daarbij geven de muntschatten uit het begin van de Gallische oorlog aan dat de oudere goudstaters al grotendeels uit circulatie waren geraakt, waarschijnlijk ook omdat ze vanwege hun hogere goudgehalte werden opgepot, een verschijnsel dat economen aanduiden als de wet van Gresham. Daardoor circuleerde bij de Eburonen in de tijd van Caesar vooral nog de eigen staters. Voor het begin van de eerste eeuw na Chr. valt in te schatten dat in het Romeinse Rijk per inwoner gemiddeld het equivalent van 10 Eburoonse goudstaters aan goudgeld in omloop was.[15] De naar schatting 50.000 tot 400.000 Eburoonse goudstaters zouden zo bekeken passen bij een bevolking van 5000 tot 40.000 personen.

Voor de circa 1 miljoen Belgae zou het naar evenredigheid 2500 tot 17.500 kilo goud zijn, en een vergelijkbare hoeveelheid zilver. Voor geheel Gallië zou de aangemunte goudhoeveelheid kunnen uitkomen op 7500 tot 52.500 kilo. Gezien de opgegraven schatten en losse vondsten is niet alles naar Rome afgevoerd. Maar de bijdrage aan de muntslag van Hirtius kan wezenlijk zijn geweest. Het zou daarom interessant zijn om

te kijken of met chemische analyses valt vast te stellen of een deel van de Hirtius-goudstukken is geslagen uit omgesmolten gouden Gallische munten.[16]

Dat van deze grote hoeveelheid geslagen goudstukken er slechts zo weinig los zijn teruggevonden, wordt wel verklaard door het grote aantal dat door Caesar zou zijn afgevoerd. Maar we moeten wel bedenken dat goudstukken sowieso relatief weinig worden teruggevonden, omdat de eigenaar er doorgaans zuinig op was, en bijvoorbeeld gouden munten ook tot sieraden werden omgesmolten.

Het aantal slachtoffers

Tot slot, was er als zwaarste tol van de Gallische oorlog het menselijke leed, waarvan het aantal dodelijke slachtoffers het meest tastbaar is. De bijlage geeft daarvan een globale schatting. Het betrouwbaarst zijn de schattingen van het aantal gesneuvelde Romeinse soldaten. Bij benadering verloor jaarlijks 1 op de 10 soldaten het leven, en was aan het eind van de Gallische oorlog ongeveer de helft van de ingezette soldaten omgekomen, in totaal circa 30.000 man. Verspreid over een dertigtal veldslagen was dat gemiddeld 1000 man per keer. En omdat ongeveer een derde van de veldslagen in het land van de Belgae plaatsvond en daar ook ongeveer een derde van de vijand woonde, zouden naar verwachting circa 10.000 Romeinse soldaten in het noorden het leven hebben gelaten. In werkelijkheid waren er dat naar schatting circa 5000 meer. Zoals aangegeven in de bijlage, valt dat hogere aantal vooral toe te schrijven aan de twee grote nederlagen bij Atuatuca, waarschijnlijk in het Jekerdal bij Maastricht.

Voor de Galliërs moeten de aantallen nog groter zijn geweest, en kwamen er ook burgerslachtoffers bij. Van de Romeinse auteurs geeft de historicus Paterculus rond 30 na Chr. de laagste en waarschijnlijk ook meest realistische schatting dat ‘ruim 400.000 Galliërs het leven lieten, en er nog wat meer als slaaf werden afgevoerd’.[17] Bij gebrek aan beter is dat dodental een indicatie die een geloofwaardig beeld oplevert, zonder dat daarmee de juistheid van deze indicatie ook bewezen is. Naar evenredigheid zouden er in het noorden ongeveer 135.000 doden zijn gevallen. Volgens een zeer globale inschatting in de bijlage, was daarvan mogelijk ongeveer de helft burgerslachtoffer, of ongeveer een tiende van de bevolking.

Met circa 70.000 gesneuvelde strijders bij de Belgae was dat ongeveer vijfmaal de naar schatting 15.000 in het noorden gesneuvelde Romeinse soldaten. Hoewel het slechts een globale schatting is, past het wel in het beeld dat het Romeinse beroepsleger beter bewapend, getraind en georganiseerd was. Daarbij werden volgens de verslagen van Caesar veel Galliërs gedood op het moment dat ze op de vlucht sloegen. Op naar

schatting circa 275.000 weerbare Belgae sneuvelde bij dit aantal ongeveer een kwart. Dat hun overlevingskans ongeveer het dubbele was van dat van de Romeinen, kwam doordat naar schatting slechts de helft daadwerkelijk voor de strijd werd ingezet. Van hen zou ongeveer de helft de oorlog niet overleven. Dat was vergelijkbaar met het aandeel van de Romeinse soldaten, met als verschil dat de Romeinse beroepssoldaten gemiddeld veel vaker vochten, omdat ze in geheel Gallië werden ingezet.

Met circa 30.000 Romeinse soldaten en ruim 400.000 Galliërs valt het totale aantal directe slachtsoffers vanwege de onzekerheden globaal op ongeveer een half miljoen te schatten. Daarbij past de kanttekening dat zelfs voor de recente Tweede Wereldoorlog onmogelijk exacte aantallen slachtoffers zijn aan te geven. De schattingen van 50 tot meer dan 80 miljoen slachtoffers lopen sterk uiteen. Met een gemiddelde van 65 miljoen is dat een onzekerheidsmarge van plus of min een kwart. Daarbij is het tellen van indirecte slachtoffers het lastigste. De Romeinse cijfers zijn dan ook slechts een globale benadering, maar ze illustreren wel hoe ingrijpend de strijd geweest moet zijn.

Hoewel de term genocide te ver gaat omdat de stammen anders dan Caesar suggereert, niet zijn uitgeroeid, waren de gevolgen al met al aanzienlijk. Het roofgoud en de vele slachtoffers geven daarvan enigszins een indruk. Met de Gallische oorlog langs Rijn en Maas krijgt de vroege historie van de Lage Landen zo meer kleur, inclusief een paar gitzwarte eerste bladzijden.

NAWOORD

Als we Caesar met het nieuwe noordelijke perspectief fris in de ogen kijken, zien we een gehavend portret, precies zoals de marmeren buste in het Rijksmuseum van Oudheden. Het was de aanleiding om het beeld dat we van Caesar hebben te herzien en nieuw op te bouwen. Niet als nieuwe waarheid, maar juist om aan te geven dat onze kennis van Caesar minder eenduidig is dan het lijkt. Hopelijk is het aanleiding om onbevangen naar het onderwerp te kijken en gebieden te verkennen die tot nu toe weinig aandacht kregen, waaronder een aantal mogelijke locaties van zijn noordelijke kampen en slagvelden.

Caesar wordt breed geroemd om zijn grote militaire successen, en bijvoorbeeld zijn in bepaald opzicht moderne leiderschapsstijl. Maar het plaatje wordt completer als de tegenslagen en fouten scherper in beeld komen, en daar bieden zijn campagnes in de Lage Landen een zeer welkome aanvulling. Zijn grootste nederlaag ooit, plus een reeks andere grote verliezen, zorgden ervoor dat naar schatting ongeveer de helft van zijn gesneuvelde soldaten in de Lage Landen het leven verloor. Dat geeft meer diepgang aan zijn beeld van de Belgae als *horum omnium*. En als we met zijn oorlogsverslag in de hand zijn slagvelden in beeld brengen, kunnen we herbeleven hoe hij situaties verkeerd kon inschatten. Zo komen de onvolkomenheden naar boven van een man die zich liet meeslepen door zijn wraakgevoelens na de zware nederlagen die hij hier herhaaldelijk leed. Het is de Caesar met baard die we in het noorden wat beter leren kennen.

Bij de beeldvorming hoort ook de vraag of Caesar de eerste gedocumenteerde genocide uit de Noord-Europese geschiedenis op zijn naam schreef. Op dat punt is het onderzoek aanleiding voor de nodige nuance. De volkerenmoord lijkt vooral een wensbeeld van Caesar dat hij in de toenmalige tijdsgeest nodig had om zijn overwinning maximale glans te geven. Hij lijkt zich weliswaar bewust deels op bestaande cijfers te baseren, maar presenteert die zodanig dat de aantallen slachtoffers veel groter lijken. Het werkelijk aantal moet een stuk lager geweest zijn, wat het onmogelijk maakt dat de genoemde stammen daadwerkelijk zijn uitgeroeid. De Nerviërs bleven zelfs als stamnaam bestaan. En bij de Ebronen en Atuatuken weerspreekt onder meer de voortgezette

muntslag zijn claim. Caesar lijkt vooral succesvol geweest te zijn in het uitschakelen of verjagen van inheemse leiders en het schrappen van stamnamen. Maar dat is niet genoeg om van genocide te spreken. Dat neemt niet weg dat het een groot menselijk drama was dat de Gallische oorlog naar ruwe schatting ongeveer een half miljoen mensen direct het leven heeft gekost, waarvan ongeveer een derde in het noorden. Het verwarrende verhaal van de vermeende genocide illustreert hoe lastig het is een betrouwbaar beeld van Caesar te krijgen. De indruk die de legerleider van zichzelf naliet kan naar huidige maatstaven soms te positief zijn, maar in andere gevallen ook te negatief.

De redenaar Cicero, dankzij wiens brieven we meer weten over de noordelijke avonturen van zijn broer Quintus, schreef al kort na Caesars dood dat het voor volgende generaties lastig zou worden een juist beeld van de man te krijgen. En dat is onverminderd waar. Tweeduizend jaar later zijn nog veel minder documenten bewaard dan in de tijd van Cicero en kunnen we al lang niet meer terugvallen op nog levende ooggetuigen. En het is duidelijk dat Caesar als overwinnaar met zijn oorlogsverslag de geschiedenis schreef met als doel daarmee zijn eigen positie te versterken.

Maar tegelijkertijd bestaat in toenemende mate de mogelijkheid om als een forensisch detective de casus van Caesar onder de loep te nemen. Dankzij onder meer de vanuit de Lage Landen geschreven brieven van zijn hoge officier Quintus Cicero, waarover Caesar geen directe controle had, krijgen we beter zicht op de mate waarin Caesar in zijn verslag de feiten naar zijn hand kon zetten. En met behulp van de archeologie komen we in aanraking met de sporen die Caesar onbedoeld achterliet, wat helpt zijn verhaal te toetsen en aan te vullen.

De aanwezigheid van Caesar in de Lage Landen was lange tijd in nevelen gehuld, en er is zelfs enige tijd gedacht dat hij nooit verder was gekomen dan het noorden van Frankrijk. Mede daardoor valt met de nieuwe ontdekkingen uit het begin van de 21e eeuw, een enorme inhaalslag te maken. Hopelijk biedt dit overzicht daarvoor een extra impuls. Onderstreept dient te worden dat dit slechts een begin is van hopelijk veel meer onderzoek, waarin onder meer de gelanceerde hypothesen over de ligging van zijn slagvelden en kampen getoetst kunnen worden. Want hoewel het helpt rond te lopen op plekken die een beeld schetsen van hoe het gelopen kan zijn, moet ook duidelijk zijn dat de identificatie daarvan op dit moment niet verder komt dan ‘mogelijk’ tot in het beste geval ‘meest aannemelijk op basis van de huidige gegevens’.

Veelbelovend is de recente ontdekking dat een aantal schoennagels in de tijd van Caesar een kenmerkend grote diameter had. Daarmee vormen deze op het oog onaanzienlijke vondsten een gids naar de

aanwezigheid van Caesars soldaten. En ook bijvoorbeeld de lokale munten blijken nog geheimen prijs te kunnen geven, mits de vindplaatsen goed worden gedocumenteerd. Zeker met behulp van metaaldetectoren moet het mogelijk zijn meer kampen en slagvelden van Caesar te identificeren. Zoals onder meer Caesar-pionier Roymans heeft laten zien, kan het inventariseren van vondsten van amateurs heel veel informatie opleveren.[1] Het zal hopelijk ons inzicht verder vergroten, en kan helpen eventuele resten beter te beschermen.

Er is in het vervolg nog veel ‘sporenonderzoek’ nodig om beter grip te krijgen op Caesar in de Lage Landen. Daarbij hangt veel af van de bereidheid van mensen als Paul Curfs, die een losse muntvondst aanmeldde waardoor we met de goudschat van Maastricht een goed gedocumenteerde bouwsteen hebben in het verhaal over Caesar. Een verhaal dat verloren zou zijn gegaan als de munten zonder die context in de handel waren verkocht. Daarom wil dit voor een breed publiek geschreven boek nogmaals duidelijk maken dat puur op persoonlijk belang gerichte schatgraverij vergelijkbaar is met het vernietigen van sporen op de plaats van een misdaad, om de parallel met de forensisch detective nog maar even vast te houden.

Het onderzoek van Roymans en zijn team laat wat dat betreft zien hoe groot de meerwaarde is van de samenwerking tussen beroeps- en amateurarcheologen. Als we dat spoor blijven volgen, kunnen we in de toekomst nog veel meer te weten komen over Gaius Julius Caesar en de Gallische oorlog langs Rijn en Maas.

BIJLAGE: DE CAESARCODE EN DE ECHTE BEVOLKINGSCIJFERS

Het inzicht dat Caesar vermoedelijk vuistregels gebruikte voor zijn bevolkingsstatistieken, kan betekenen dat anders dan vaak gesteld, de bevolkingscijfers van Caesar wel degelijk een bruikbare kern van waarheid bevatten. Kennis van deze 'Caesarcode' is van groot belang omdat we daarmee voor het eerst over eigentijdse bevolkingscijfers beschikken die enig houvast bieden bij het inschatten van de omvang van stammen, hun aantal strijders en de verliezen. Omdat de archeologie het mogelijk maakt bepaalde elementen op hoofdlijnen te toetsten, biedt het zicht op een nauwkeuriger beeld. In dit stadium gaat het vooral om een nader te verkennen werkhypthese.

De bevolkingsaantallen

De cijfers die Caesar uit de tellijsten van de Remen haalt, worden een stuk geloofwaardiger als deze worden gelezen als het totale aantal weerbare mannen per stam, en niet het kleinere aantal strijders dat daadwerkelijk op het slagveld verscheen. Een vreemd getal is de 100.000 Bellovaken. Zoals aangegeven in hoofdstuk 3, wekt Diodorus de indruk dat de grootste Gallische stammen slechts 50.000 weerbare mannen telden. Mogelijk baseerde Caesar zich op een andere bron omdat hij alleen bij de Bellovaken ook spreekt van 60.000 toegezegde 'keurtroepen', een term die hij verder uit de lijsten van de Remen niet noemt.[1] Dat kan betekenen dat de gegevens van deze stam, die aan de rand van het Belgische gebied woonde, uit een andere bron kwamen. Het gebied van de Bellovaken valt ongeveer samen met het Franse departement Oise (5850 km^2).[2] Zelfs met een voor Romeins Gallië hoge dichtheid van 15 inwoners per km^2, zou het totale inwonertal slechts 87.000 bedragen. Het is daarom waarschijnlijker dat een totaal inwoneraantal van circa 60.000 per ongeluk is vertaald in evenzoveel 'keurtroepen'. Wetend dat het totale aantal weerbare mannen twee keer zo groot kon zijn als het aantal feitelijke cijfers, kan Caesar op de basis afrondend bedacht hebben dat er 100.000 weerbare Bellovaken waren. Op een bevolking van 60.000 zouden dat in werkelijkheid ongeveer

15.000 weerbare mannen zijn geweest. Dat kan beter kloppen met de 6000 infanteristen en 500 ruiters die de Bellovaken aan het eind van de Gallische oorlog in 51 voor Chr. nog op de been konden brengen onder leiding van Coreus.[3] Dat Caesar naar evenredigheid een groter aantal gijzelaars van de Bellovaken vroeg, kan betekenen dat hij meende dat het getal juist was en oprecht dacht dat de stam 'in getalsterkte' groter was dan de rest zoals hij zelf schreef. Direct erna volgt de passage over de Suessionen die vroeger onder Diviciacus als machtigste man van Gallië een veel groter gebied beheerd zouden hebben, waarna een waarschijnlijk verouderd hoog aantal volgt. Pas daarna volgt een opsomming van aantallen die op een actuelere bron gebaseerd lijkt te zijn.

Zoals in hoofdstuk 3 besproken met het voorbeeld van de Helvetiers, lijkt Caesar als vuistregel aangehouden te hebben dat de weerbare mannen gemiddeld een kwart van de bevolking uitmaakten, wat gezien de Romeinse bevolkingssamenstelling een realistische uitgangspunt is. Caesar lijkt die factor 4 als vuistregel bijvoorbeeld toe te passen bij de Atuatuken. Daarvan stelt Caesar dat hij in 57 voor Chr. na de verovering van het oppidum van de Atuatuken volgens zijn 'rekening' 53.000 personen als slaaf verkocht. Het afgeronde getal wekt sterk de indruk dat het aantal niet direct op een telling was gebaseerd. Het is waarschijnlijker dat Caesar zelf een berekening maakte. De Remen hadden hem opgegeven dat de Atuatuken 19.000 weerbare mannen telden. Met een factor 4 zou Caesar dan op een bevolking van 76.000 uitkomen. Daarvan was volgens de vuistregel driekwart niet-weerbare mannen, oftewel 57.000 mensen. Het lijkt er sterk op dat hij daar de 4000 gesneuvelden van aftrok en zo op het getal van 53.000 overlevenden uitkwam die zouden zijn verkocht. Zoals beschreven in hoofdstuk 8 was het oppidum voor een dergelijk aantal veel te klein, en blijkt dat de Atuatuken drie jaar later nog steeds in staat zijn een aanzienlijke legermacht te leveren. In werkelijkheid ging het waarschijnlijk om circa 6000 strijders, een aantal waar Caesar indirect naar verwijst, waarvan er volgens hem 4000 gedood werden en de overige 2000 wellicht als slaaf zijn verkocht.

Als er van de 19.000 weerbare Atuatuken er 4000 sneuvelden en 2000 als slaaf werden verkocht, zouden er nog 13.000 weerbare mannen zijn overgebleven. Dat past veel beter bij het feit dat Ambiorix drie jaar later, in 54 voor Chr., met succes een beroep zou doen op de Atuatuken. Wel is het goed mogelijk dat Caesar de leiders van de elite te pakken kreeg en uitschakelde. Dat zou kunnen verklaren waarom hij nergens een naam van een leider van de Atuatuken noemt. Het elimineren van deze elite zou tevens begrijpelijk maken waarom Ambiorix drie jaar later als hij terugblikt, vaststelt dat hij oorspronkelijk ondergeschikt was

aan de Atuatuken, maar door Caesar van die last bevrijd was. Dat moet direct na de nederlaag van de Atuatuken in 57 voor Chr. gebeurd zijn, omdat er daarna weinig meer te bevrijden viel. Wat Ambiorix betreft, verwijst Cassius Dio bij de slag in 54 voor Chr. naar ‘de ervaring die hij opdeed in dienst van de Romeinen’, wat in de periode 57-54 voor Chr. geweest moet zijn.[4] Als die opmerking klopt, past dat niet bij een voortgezette ondergeschiktheid aan de Atuatuken. Evenzo kan het voortzetten van de productie van de zogeheten regenboogschoteltjes, een munttype, in het noorden ervan getuigen dat daar eveneens een zelfstandige positie los van de Atuatuken was verworven.

Er zijn verschillende voorbeelden voor een andere vuistregel dat doorgaans maar een kwart tot de helft van de weerbare mannen op het strijdtoneel verscheen, iets dat Caesar zich terdegen gerealiseerd heeft. Hij spreekt in 57 voor Chr. van 25.000 weerbare Morinen en schrijft dat zijn leger twee jaar later door ruim 6.000 strijders van de Morinen werd aangevallen. En in 52 voor Chr. noemt hij nogmaals het aantal van 6000. Dat geeft aan dat als gelegenheidsleger ongeveer een kwart daadwerkelijk te strijden was getrokken.[5] Verder zijn er de door de Remen genoemde 19.000 weerbare Atuatuken. De inschatting is dat mogelijk met enige aarzeling over het nut Caesar bij de Sabis tegen te houden, in werkelijkheid circa 6000 strijders actief waren, dat is bijna een derde. Een laatste voorbeeld is Ambiorix die zo veel mogelijk manschappen had verzameld om in 54 voor Chr. het kamp van Caesar aan te vallen, passend bij een uiterste krachtsinspanning. Dat waren er volgens Caesar ongeveer net zoveel als het Romeinse leger, dat in hoofdstuk 13 op ongeveer 5000 is geschat. Als in dat geval gezien het grote belang de helft van de weerbare mannen was verschenen, zouden er circa 10.000 weerbare Eburonen zijn geweest. Dat kan redelijk kloppen met het feit dat Caesar op basis van de lijsten van de Remen het totaal van 40.000 noemt voor de Eburonen en nog drie andere stammen. Dat de helft op kwam, was volgens Caesar zelfs voor de zeer strijdbare Sueben het maximum.

Al met al zal in de praktijk in veel gevallen afhankelijk van de situatie en gevoelde urgentie grofweg een kwart tot de helft van de weerbare mannen ook daadwerkelijk voor de strijd beschikbaar zijn geweest.[6] Mogelijk hanteerde Caesar 60 procent als absolute bovengrens. Hij beschrijft de Bellovaken als de dapperste van alle Galliërs. Op die basis kan hij bedacht hebben dat 60.000 man keurtroepen van de Bellovaken paste bij een totaal van 100.000 weerbare mannen. En het kan wellicht verklaren waarom de Ambianen, die weinig strijd leverden, met 10.000 weerbare mannen in 57 voor Chr., vervolgens in 52 voor Chr. maximaal 6000 man konden leveren.[7]

Suetonius merkte op dat Caesar in zijn toespraken zo nodig zijn

manschappen met grote aantallen extra alert probeerde te maken. Door op dat soort momenten het totale aantal weerbare mannen van een stam te noemen, hoefde Caesar daarbij niet echt te liegen. Vervolgens vond hij het blijkbaar acceptabel de in zijn toespraak genoemde cijfers zo in zijn verslag op te nemen. Blijkens Suetonius werd Caesar weleens op de hoge aantallen aangesproken en noemt een voorbeeld waarin hij ter ondersteuning zijn gezag gebruikte: ‘Bepaalde mensen doen er daarom goed aan niet verder te vragen of te speculeren, maar mij te geloven. Ik heb mijn inlichtingen’ aldus Caesar.[8]

Vermoedelijk hanteerde Caear ook een vuistregel voor het aantal leden van een stamraad. Zo schrijft hij na afloop van de slag aan de Sabis dat de Nerviërs 60.000 ‘strijdbare’ mannen telden en 600 ‘senatoren’. Dat is een ratio van 1 per 100 weerbare mannen. Er zijn aanwijzingen dat de stamraad van de Cananefaten in het Zuid-Hollandse kustgebied een ongeveer vergelijkbare verhouding kenden, hoewel dat slechts een schatting betreft.[9] Van de Bellovaken, van wie Caesar beweerde dat ze een keurkorps van 60.000 strijders op de been konden brengen, vroeg hij 600 gijzelaars, dus ook daar gebruikte hij een ratio van 1 per 100. Daarbij gaf hij expliciet aan dat dit aantal gijzelaars direct verband hield met de omvang van de stam.[10]

Vermoedelijk hanteerde Caesar als volgende eenvoudige vuistregel dat er gemiddeld per lid van een stamraad 1 gijzelaar geleverd moest worden. Zo vroeg Caesar van de Treveren 200 gijzelaars, wat een stamraad van 200 leden zou betekenen. Dat aantal past goed bij het centrale gebouw dat is opgegraven in het oppidum bij Titelberg, in Caesars tijd het belangrijkste stamcentrum (zie hoofdstuk 17). Een stamraad van 200 leden zou ook goed passen bij de ruimte die in het oppidum beschikbaar was voor grote bijeenkomsten. Met eerder genoemde factor 100, zou 200 raadsleden aansluiten bij 20.000 weerbare mannen. Met een factor 4 zouden er dan circa 80.000 Treveren geweest kunnen zijn. Met gemiddeld 5 inwoners per km^2, zou het oppervlak van hun bergachtige stamgebied circa 16.000 km^2 geweest zijn, wat redelijk lijkt te kloppen.[11] Als ze een kwart tot de helft van hun weerbare mannen op de been brachten, was dat 5000 tot 10.000 man. Waar de bisdomgrenzen in ieder geval een redelijk beeld lijken te bieden, leveren de op Caesar gebaseerde bevolkingsaantallen van kaart 5 redelijk stabiele dichtheden op zoals bijvoorbeeld voor de Remen 5,96 (13.432 km2 incl. Chalons), voor de Suessionen 6,01 (13309 km^2 incl. Meaux) en voor de Ambianen 6,37 (6277 km^2).

De dimensies van het oppidum van de Treveren bij Titelberg uit Caesars tijd illustreren hoe archeologische informatie het beeld kan aanvullen, zij het met de nodige beperkingen. De omvang van de openbare ruimtes kan verband houden met de omvang van de stam.[12]

Een stamraad van 200 man zou staand goed kunnen passen in de grote hal van 196 m^2, dat is ongeveer 1 m^2 per persoon. Zo wordt voor overdekte ruimtes zoals kerken een norm gehanteerd van gemiddeld 0,9 persoon per m^2.[13] De ervaring met evenementen leert dat op het afgezonderde publieke terrein van 10 hectare, 20.000 tot 30.000 mensen kunnen staan. Er kunnen dus circa 20.000 weerbare mannen zijn geweest die bijvoorbeeld aan het begin van een grote strijd toegesproken konden worden. Als de 50 hectare metende Titelberg als vluchtburcht dienstdeed, was dat met 1267-1584 man per hectare goed voor 63.350 tot 79.200 mensen. Het zijn uiteraard zeer indicatieve aanwijzingen, maar ze helpen wel een gevoel te krijgen voor de orde van grootte.

Dat Caesar de 1 op de 100 weerbare mannen als vuistregel voor het aantal gijzelaars hanteerde, zou kunnen verklaren waarom hij voor het aantal weerbare Nerviërs twee verschillende getallen noemt. Eerst meldt hij dat de Remen hem hadden opgegeven dat de Nerviërs 50.000 weerbare mannen telden. Mogelijk had hij bij het schrijven van een latere passage dat aantal niet paraat en vermenigvuldigde de omvang van de stamraad met een factor 100, waarna de 60.000 hem bekend voorkwam. Dat hij kennelijk niet de moeite nam het verslag van dat jaar op dergelijke tegenstrijdigheden te checken, illustreert dat de cijfers voor hem vooral een illustratieve functie hadden waarmee hij al tevreden was al ze in orde van grootte voor hem herkenbaar waren.

Het aantal Romeinse slachtoffers

Het aantal Romeinse slachtoffers laat zich redelijk goed inschatten, met voor het noorden een opmerkelijk resultaat. Toen Caesar eind 54 voor Chr. Cicero met 2 legioenen te hulp schoot, telden die volgens hem bij elkaar maar 7000 man, dat is gemiddeld 3500 per legioen tegen 4800 op volle sterkte. Vertaald naar alle 8 van de toen aanwezige legioenen zou dat een verlies van 10.400 man zijn geweest, oftewel ruim 2 legioenen. Daar kwam nog bij dat Sabinus en Cotta nog 1,5 legioen hadden verloren, wat bij een gemiddelde van 3500 voor een heel legioen, ook nog eens ruim 5000 man was. Met de mogelijk grofweg 1500 doden bij het beleg van Cicero zou het totale verlies op circa 17.000 man uitkomen. Dat is de omvang van 3,5 legioen van 4800 man op volle sterke. Dat Caesar in die winter 3 nieuwe legioenen liet rekruteren, was zo bezien inderdaad wat ongeveer nodig was om de verliezen aan te vullen. De schatting van het aantal slachtoffers kan dus redelijk kloppen.

In 58 voor Chr. waren met 4800 man per legioen in totaal 38.400 legionairs op pad gegaan. Als daarvan zoals hierboven berekend inderdaad 17.000 sneuvelden, was dat 44 procent in vijf jaar tijd. Dat is

een verlies van gemiddeld 11 procent per jaar, of vanwege de onzekerheden afgerond jaarlijks ongeveer 1 op de 10. Als van de circa 40.000 man die na de aanvulling voorjaar 53 voor Chr. op de been waren, jaarlijks wederom 1 op de 10 sneuvelde, zouden dat er in 53-51 voor Chr. nog eens circa 11.000 zijn geweest. Daarmee zou het totale aantal gesneuvelde legionairs op circa 28.000 uitkomen. Met in totaal 11 gelichte legioenen van 4800 elk, waren er 52.800 legionairs naar de Gallische oorlog gestuurd waarvan 53 procent gesneuveld zou zijn, wat gezien de vele onzekerheden als ongeveer de helft valt samen te vatten. Het is goed mogelijk dat van de naar schatting gemiddeld 4000 ruiters van de hulptroepen ook ongeveer de helft is omgekomen, wat het totaal al op 30.000 brengt. Volgens Apppianus vocht Caesar een dertigtal veldslagen uit, waarmee het gemiddelde verlies per veldslag ongeveer 1000 legionairs en ruiters geweest zou zijn.

De veldslagen die hier in het kader van de Lage Landen beschreven zijn, hebben daarin een opvallend groot aandeel. Ambiorix bracht tegen Sabinus en Cicero in 54 voor Chr. naar schatting circa 6500 man om. Daarna verloor Cicero in 53 voor Chr. met 2 cohorten nog eens circa 1000 man. Verder bracht Boduognatus met de slag aan de Sabis de Romeinen ook zware verliezen toe. Uit Caesars beschrijving wordt duidelijk dat het Twaalfde Legioen zeer zwaar was getroffen en mogelijk duizenden soldaten had verloren. Aangevuld met de slachtoffers die zeker in het begin van de strijd onder de andere 3 overrompelde legioenen gevallen zullen zijn, bestaat er een goede kans dat het totale verlies tijdens de slag aan de Sabis in de buurt van een legioen kwam, afgerond circa 5000 man. Dat het kamp van Labienus in Hermeskeil in 51 voor Chr. wijst op een legioen van ook nog maar 3500 man, kan betekenen dat hij in die regio circa 1500 man verloren had. Het is weliswaar niet zeker dat daar ook hetzelfde legioen van voorgaande jaren was gelegerd, maar het aantal gesneuvelden is gezien de verschillende gevechten waarschijnlijk geen extreme schatting. Aan de Waal verloor Caesar 74 ruiters. Als dat soort aantallen sneuvelden bij de campagnes tegen onder meer de Menapiërs, waren dat er mogelijk ook nog circa 500. Daarmee zou het totaal op 14.500 komen, of vanwege de onzekerheden afgerond ongeveer grofweg 15.000. Dat zou betekenen dat van de totaal circa 30.000 omgekomen Romeinse militairen, ongeveer de helft in het gebied van de Belgae sneuvelde, een grove indicatie.

Het had meer in de lijn der verwachtingen gelegen dat in het noorden ongeveer een derde zou zijn gesneuveld, dat is circa 10.000 man. In hoofdstuk 3 is immers aangegeven dat ongeveer een derde van de Galliërs in dit gebied woonde. En er lijkt ook ongeveer een derde van de veldslagen plaatsgevonden te hebben. Caesar verbleef van de opgeteld

zes Gallische jaren ongeveer de helft in het noorden, en ruim een derde als alleen het oorlogsseizoen wordt bekeken (afb. 5.7). Volgens Appianus was er een dertigtal veldslagen, waarbij de definitie van veldslag overigens een lastige is. Er zijn in de voorgaande hoofdstukken 10 grotere veldslagen beschreven: 1) Aisne, 2) Sabis, 3) Thuin, 4) samenvloeiing Maas/Rijn, 5) Atuatuca, 6) Cicerero-I, 7) Cicero-II, 8) Caesar versus Ambiorix, 9) beleg Labienus en 10) overwinning op Indutiomarus. Dat is exclusief de kleinere schermutselingen met bijvoorbeeld de Menapiërs, zodat van een tiental veldslagen gesproken zou kunnen worden om recht te doen aan de onzekerheid in de definitie.

Dat in werkelijkheid ongeveer de helft van de Romeinse soldaten in het noorden sneuvelde, kan kloppen met het feit dat Ambiorix Caesar in twee veldslagen uitzonderlijk grote nederlagen toebracht. In totaal kostte dat naar schatting circa 6500 man het leven, tegen 2000 voor twee gemiddelde veldslagen. Het saldo van 4500 verklaart grotendeels het verschil. Zonder die twee uitzonderingen zou met ruim 10.000 het aantal Romeinse slachtoffers in het noorden inderdaad ongeveer een derde zijn geweest.

Het gaat nadrukkelijk om zeer ruwe indicaties. Maar de onderlinge consistentie geeft wel enige zekerheid. Hoewel de cijfers zeer indicatief blijven, valt samenvattend zeer globaal te schatten dat met de Gallische oorlog jaarlijks gemiddeld ongeveer 1 op de 10 Romeinse soldaten en ruiters sneuvelde. Over de gehele oorlog bezien kwam ruim de helft om het leven, waarvan ongeveer de helft in Belgica.

Het aantal Gallische slachtoffers

‘Zijn overwinningen in de burgeroorlog niet meegerekend, sneuvelden als gevolg van zijn veldslagen 1.192.000 mensen,’ aldus Plinius de Oudere. Plutarchus en Appianus noemen beide het ronde cijfer van 1 miljoen slachtoffers, wat mogelijk een afronding van het getal van Plinius is. Het aantal van 1 tot 1,2 miljoen slachtoffers zou met een bevolking van ongeveer 3 tot 4 miljoen betekenen dat circa 1 op de 3 Galliërs sneuvelde. Zowel Paterculus, Plutarchus als Appianus stellen dat er een vergelijkbaar aantal gevangen werd genomen en tot slaaf gemaakt.[14] Eerder kwam de historicus Paterculus rond 30 na Chr. met het wat lagere getal dat ‘ruim 400.000 Galliërs het leven lieten, en er nog wat meer als slaaf werden afgevoerd’.[15] Het lastige aan de cijfers is dat de Romeinen, waaronder zeker ook Caesar, het aantal slachtoffers als een maatstaf zagen voor de omvang van een overwinning. Zeker bij de hogere cijfers is dan ook de vraag hoe betrouwbaar ze zijn.

In hoofdstuk 3 is aangegeven dat de Galliërs tegenover de circa 40.000 Romeinse soldaten het imposante aantal van 250.000 tot 750.000 weerbare mannen konden stellen. Ook is gesteld dat het in de

praktijk al een hele klus was daarvan een kwart tot de helft voor een bepaalde slag op de been te krijgen. En het lijkt erop dat Caesar 60 procent als een soort mobilisatiemaximum hanteerde, wat zou kunnen betekenen dat hij aannam dat minimaal 40 procent nooit kwam opdagen. Maar zelfs als maar ongeveer een derde van de weerbare Gallische mannen gemiddeld daadwerkelijk beschikbaar was, was dat nog steeds 80.000 tot 250.000 man. Dat laatste aantal noemt Caesar zelf bij de veldslag tegen Vercingetorix in 52 voor Chr.

De allesbeslissende eindstrijd tegen Vercingetorix was een uitzonderlijke situatie. Normaal gesproken vocht Caesar alleen tegen stammen in een bepaalde regio, waardoor de getalsverhoudingen al een stuk gelijker waren. Bij de in hoofdstuk 6 genoemde slag bij de rivier de Aisne stond Caesar mogelijk nog tegenover een meerderheid. Maar daarna werd dat anders. Zo is in hoofdstuk 7 beargumenteerd dat bij de slag aan de Sabis de aantallen elkaar waarschijnlijk ongeveer in evenwicht hielden, mede doordat de Atuatuken te laat kwamen. Vervolgens is in hoofdstuk 8 beschreven dat Caesar, hoewel hij 1 legioen elders moest inzetten, tegen de Atuatuken waarschijnlijk nog steeds een grote meerderheid had van ongeveer 30.000 man tegenover vermoedelijk maar circa 6000 ingesloten strijders van de Atuatuken. In hoofdstuk 9 kwam vervolgens naar voren dat Caesar aan de Maas waarschijnlijk eerst met 5000 ruiters tegen 800 Germaanse ruiters vocht, en daarna het resterende leger afslachtte. Daarna geeft hij zelf aan dat Ambiorix bij zijn in hoofdstuk 11 tot en met 13 beschreven aanval op het kamp van Sabinus en Cotta over ongeveer evenveel manschappen beschikte als de verdedigers. Vervolgens moest Cicero het in zijn kamp waarschijnlijk met hooguit 3500-5000 man opnemen tegen een inmiddels naar schatting tot circa 20.000 man aangegroeid gecombineerd leger, maar hij kon wel in zijn kamp blijven. Bij de in hoofdstuk 15 besproken strijd tussen Caesar en Ambiorix waren de legers waarschijnlijk weer ongeveer even groot. Daarna had Cicero tegen de 2000 Germaanse ruiters in het veld een maar iets groter leger van 2700 grotendeels onervaren soldaten.

Deze voorbeelden geven dus aan dat de omvang van de legers vaak grofweg vergelijkbaar was. Met naar het lijkt 2 tot 6 keer zoveel Gallische strijders betekent dit dat de gemiddelde Romeinse soldaat ook 2 tot 6 keer zo vaak bij een veldslag betrokken was als zijn tegenstander. Dat was het verschil tussen het Romeinse beroepsleger en het gelegenheidsleger van de Galliërs. Bij gelijke krachtsverhoudingen had een individuele Galliër dus in vergelijking met zijn Romeinse tegenstander 2 tot 6 keer minder kans ooit op het slagveld te sterven. Bij in theorie gelijke krachtsverhoudingen zou bij die confrontaties het totale aantal slachtoffers gelijk opgaan. In dat geval zouden er ook

ongeveer 30.000 Galliërs gesneuveld moeten zijn. En omdat van de Romeinen naar schatting ongeveer de helft in het noorden sneuvelde, zouden daar bij gelijke krachtsverhoudingen in theorie ook ongeveer 15.000 Galliërs zijn omgekomen.

Maar met de grotere ervaring, betere wapens en betere organisatie van de Romeinen, was de krachtsverhouding niet gelijk. Deze factoren maken het aannemelijk dat er wel degelijk relatief meer Galliërs zijn gesneuveld. Zo is aan het eind van hoofdstuk 7 geschat dat de Nerviërs, Eburonen en Atuatuken alleen al in de periode 57-54 voor Chr. circa 17.000 man hadden verloren, wat meer is dan bovengenoemde theoretische schatting van 15.000 voor het gehele gebied voor de volledige periode. Anderzijds waren er in andere delen van Gallië stammen die veel minder last hadden van de strijd, zodat moeilijk is te bepalen wat het totaal voor het geheel is geweest.

De lagere schatting van Paterculus van ruim 400.000 Gallische slachtoffers kan enige houvast bieden.[16] Gecorrigeerd voor de twee uitzonderlijke veldslagen, is zoals gezegd ongeveer een derde van het aantal Romeinen in het noorden gesneuveld. Op die basis kan naar evenredigheid ook een derde van de Gallische slachtoffers in het noorden zijn gevallen, wat ruim 135.000 mensen zou zijn. Dat is 9 maal de 15.000 Gallische slachtoffers die bij gelijke krachtsverhoudingen voor de hand zou liggen. Maar Paterculus zal ook burgerslachtoffers meegerekend hebben.

Er valt met de nieuwe gegevens iets meer te zeggen over de situatie in het noorden. In 54 voor Chr. nam de Eburoonse leider Ambiorix het initiatief tot een opstand, en deed daarbij met succes een beroep op vooral de Nerviërs en Atuatuken, en enkele van hun kleine vazalstaten, de Ceutronen, Grudiërs, Levaken, Pleumoxiërs en Geidummen.[17] Volgens Caesar bracht Ambiorix toen zo ‘ongeveer 60.000 gewapende mannen’ op de been. Volgens de cijfers van de Remen beschikten de Nerviërs en Atuatuken drie jaar eerder over 69.000 weerbare mannen, en waren dat er bij de Eburonen naar schatting circa 10.000. Dat is bij elkaar 79.000 in 57 voor Chr. tegen 60.000 drie jaar later. De drie genoemde stammen zouden dan 19.000 man verloren hebben als we aannemen dat de vazalstammen de eerste keer ook al in de cijfers van de Remen waren opgenomen, omdat ze toen niet apart werden genoemd. Daarbij bleven de Eburonen aanvankelijk buiten de strijd en noemt Caesar 4000 gesneuvelde strijders van de Atuatuken. De overige 13.000 waren dan omgekomen Nerviërs.

Het laat zich ook relateren aan het totale aantal weerbare mannen. Met 13.000 gesneuvelde Nerviërs zouden van de in 57 voor Chr. genoemde 50.000 weerbare mannen, er in zomer van 54 voor Chr. nog 37.000 over zijn. Van de 19.000 weerbare Atuatuken nog 13.000, en

van de circa 10.000 weerbare Eburonen mogelijk nog iedereen. Dat is totaal 60.000 weerbare mannen, het aantal dat Caesar in 54 voor Chr. noemt, aannemend dat hij ook daar de omvang van de vijand groter doet lijken door te spreken van het aantal weerbare mannen en niet van het daadwerkelijke aantal strijders. Suetonius geeft aan dat Caesar al in zijn toespraken voor de strijd zo nodig bewust de vijandelijke aantallen hoger maakte dan ze waren, en daarom is het goed mogelijk dat hij het getal van 60.000 al in 54 voor Chr. in zijn toespraak had gebruikt, die hij ongetwijfeld aan het begin van de daar gevoerde veldslag hield.[18] Gezien zijn taalvaardigheid kan hij zich daar al met een dubbelzinnige formulering hebben ingedekt, bijvoorbeeld door een constructie als: ‘Voor u staan stammen met 60.000 weerbare mannen.’ Gezien het belang van een sterke motivatie, zullen zijn officieren daar geen moeite mee hebben gehad.

Al met al zouden de Nerviërs, Eburonen en Atuatuken in de periode 57-54 voor Chr. circa 17.000 man verloren hebben. Aangezien de totale oorlog ongeveer twee keer zo lang duurde, zou het totaal ongeveer 30.000 geweest kunnen zijn. Op 79.000 weerbare mannen zou dat minder dan de helft zijn (38 procent). Dat dit minder is dan bij de Romeinse soldaten, valt te verklaren doordat deze gemiddeld bij meer veldslagen betrokken waren. Van de noordelijke stammen werd er ook veel gevochten bij de Menapiërs, Morinen, Atrebaten en Treveren, met bij elkaar naar schatting 67.000 weerbare mannen. Naar evenredigheid kunnen zij daarom nog eens 25.000 man verloren hebben. De overige stammen met ongeveer de andere helft van de weerbare mannen, waren veel minder bij de strijd betrokken. Als van die weerbare mannen maar 1 op de 10 sneuvelde, was dat afgerond nog eens 15.000 man. Daarmee zou het totaal op ongeveer 70.000 uitkomen.

Met 70.000 tegenover 15.000 in het noorden gesneuvelde Romeinse soldaten, zouden de Romeinen in de confrontatie gemiddeld ongeveer vijf keer zo sterk zijn geweest. Wat dat betreft was het slagveld voor de Galliërs eerder een slachtveld. Dat zou te maken hebben met zaken als een betere wapenuitrusting, training en organisatie. Caesar beschrijft regelmatig hoe zijn leger veel slachtoffers maakt op het moment dat de vijand op de vlucht slaat. Dat van de Gallische slachtoffers ongeveer de helft strijder was, en de andere helft burgers, is denkbaar. Zo was tijdens de Tweede Wereldoorlog, toen ook burgers volop werden getroffen, het aantal directe slachtoffers onder militairen en burgers ook ongeveer aan elkaar gelijk. Uiteraard was dat een andere situatie, maar het zegt wel iets.

NOTEN

Inleiding

1 Geciteerd in het met advies van Thoen geschreven artikel van Cuyt in 2006: Cuyt 2006, 60 en noot 3; Biesbroeck 2006.

2 Napoleon 1836, 45; Napoleon 1865-1866; Nicolet 2015.

3 Caesar, *De Bello Gallico* 6.33.5.

Hoofdstuk 1 Caesarteksten uit de Lage Landen

1 Vgl. Buijtendorp 2008, 42-43.

2 Circa 110.000 km^2 versus België 30.528 km^2.

3 Orosius, *Historiae adversus paganos* 6.7.2.

4 Hierbij past de hier gebruikte titel ‘Bello Gallico’, maar de eerste naamval is Bellum Gallicum.

5 Burgersdijk 2002.

6 Codex Parisinus Latinus 5763.

7 Suetonius, *Caesar* 56.

8 Suetonius, *Caesar* 56; Caesar, *Bello Gallico* 5.58; Jona Lendering wees de auteur op de te vroeg geclaimde zeges als bevestiging van de opmerking van Pollio; bijv. Caesar, *Bello Gallico* 2.35 en 3.7.

9 Nouwen 2006, 205.

10 Caesar, *Bello Gallico* 7.89; Cassius Dio, *Romeinse Historie* 40.41; Plutarchus, *Het leven van Caesar* 27.5.

11 Caesar, *Bello Gallico* 2.24.

12 Osgood 2009, 346 over het weglaten.

13 Suetonius, *Caesar* 56.

14 *De Analogia*; Suetonius, *Caesar* 56.

15 Caesar, *Bello Gallico* 4.5.

16 Voor de omrekening is hier gebruikgemaakt van: http://www.tulliana.eu/ephemerides/calendario/cal54.htm.

17 Cicero, *Ad Quintum fratrem* 2.10.

18 Cicero, *Ad Quintum fratrem* 2.13.

19 Cicero, *Ad Quintum fratrem* 3.1.

20 Cicero, *Ad Familiares* 7.18.4.

21 Aulus Gellius, *Noctes Atticae* 17.9.1-5; Suetonius, *Caesar* 56; Caesar, *Bello Gallico* 5.48.
22 Cicero, *Ad Quintum fratrem* 3.8.
23 Cicero, *Ad Quintum fratrem* 2.15.
24 Cicero, *Ad Quintum fratrem* 3.1.
25 Quintus Cicero, *Commentariolum petitionis* ('Verkiezingshandboekje').
26 Nouwen 2006, 66, 96, 101-102; Cicero, *Pro Sestio*, *Pro Caelio* en vooral *In Vatinium* (maart 56 v.Chr.).
27 Cicero, *De provinciis consularibus* 32-33.

Hoofdstuk 2 Oog in oog met Caesar in Leiden

1 Appianus, *De begrafenistoespraak van Caesar*.
2 Suetonius, *Caesar* 45 en 86; Plutarchus, *Caesar* 17.
3 Suetonius, *Caesar* 45, 48, 81, 82 en 86; Plutarchus, *Caesar* 17; Suetonius, *Augustus 13*; Cassius Dio, *Romeinse Historie* 47.49.2.
4 Vooral Johansen 1967 en 1987 maakte dat drastische onderscheid.
5 Gepresenteerd 4 november 2005 (Buijtendorp 2007,128-133).
6 Het project kreeg momentum toen de provincie Zuid-Holland de auteur desgevraagd aangaf dat vanwege het potentiële publieksbereik een subsidie mogelijk zou zijn, en Uitgeverij Omniboek bereid bleek gelijktijdig dit boek te publiceren. Met die kennis zijn de mogelijkheden aan het Rijksmuseum van Oudheden (RMO) gepresenteerd en is het idee enthousiast ontvangen door Wim Weijland, Ruurd Halbertsma en Hanneke Kik van het RMO, inclusief de suggestie de reconstructie uit te laten voeren door Maja d'Hollosy. Toen de subsidieaanvraag van het RMO door de provincie werd gehonoreerd, kon het Caesar-gezichtsproject eind 2017 van start.
7 Zanker 2015, 304-308.
8 Plinius, *Naturalis Historia* 34.15; Pollini 2012, 47.
9 Appianus, *Bellum Civile* 2.147; Zacharias van Mytilene, *Kroniek*, 10.
10 Zanker 2015, 306-308.
11 Bastet en Brunsting 1982, nr. 389; inv. nr. Z 07/9.1.
12 Johansen 1987, 24 en 27; Zanker 2015, 302.
13 Op verzoek van de auteur aan de hand van foto's; de 'niet relevante' afwijking was al kort aangegeven door Johansen 1987, 27 maar kreeg verder weinig aandacht.
14 Een 'clinocefalie'.
15 Een 'plagiocefalie'.

16 Weiss, Schäfer en Osanna 2004, 21 en fig. 11.
17 Een 'cefaal hematoom'.
18 Persoonlijke informatie Van Lindert, november 2017.
19 Plinius, *Naturalis Historia* 7.9.
20 Zanker 2015, 289-295.
21 Cassius Dio, *Romeinse Historie* 44.4; Alfödy 1974.
22 Rieckesmann 2011.
23 Alfödy 1974; Zanker 2015, 301-302.
24 Op die onrealistische vorm werd de auteur gewezen door Maja d'Hollosy tijdens het reconstructieproces.
25 Rieckesmann 2011, 6 en 8-14.
26 Zanker beschouwt het desgevraagd nog wel als Caesarbuste, maar Pollini ziet daar desgevraagd mede gezien de beschadiging en afwijkende schedelvorm te weinig houvast voor, wat ook de mening is van Boschung. Desgevraagd per e-mail aangegeven door Pollini (7 oktober 2017), Zanker (8 oktober 2017) en Boschung (11 oktober).
27 Hofter 1989.
28 Cassius Dio, *Romeinse Historie* 47.29.3.
29 Desgevraagd per e-mail aangegeven door Pollini (7 oktober 2017), Zanker (8 oktober 2017) en Boschung (11 oktober). Hofter twijfelt daarom zelf ook (e-mail 14 oktober 2017).
30 Zanker 1988, 42-43.
31 Roymans 2004, 212-213.
32 Zanker 1988, 98-100.
33 Zanker 2015, 298-299.
34 Zanker 2015, 308.
35 Het Primaportabeeld is zelf een kopie die aan de hand van de getoonde zegetekens rond 20-17 voor Chr. wordt gedateerd.
36 Zanker 1988, 220; Zanker 2015, 299-300 en 310.
37 Kemmers 2005, 44-49; Niemeijer 2014, 18-19 en 35.
38 Zanker 2015, 311.
39 Johansen 1987, 27: de 'Getty Caesar', gekocht op een bazaar in Istanboel.
40 Zanker 2015, 311-312.
41 Zanker 2015, 308.
42 Suetonius, *Caesar* 88; Zanker 1988, 34; Zanker 2015, 297.
43 Zadoks-Josephus Jitta 1932.
44 Zadoks-Josephus Jitta 1932, 47-48 en beeld A t/m M.
45 Drerup 1980.
46 Polybius, *Historia* 6.53-4.

47 Pollini 2012, 13-16, 33-37 en 40-52, mede op basis van Flower 1996; Quintilianus 6.1.40.

48 Appianus, *De begrafenistoespraak van Caesar*.

49 Appianus, *De begrafenistoespraak van Caesar*. Shakespeare maakte er een beroemde dramatische versie van, terwijl volgens Suetonius Marcus Antonius 'slechts een enkel woord' sprak (Suetonius, *Caesar* 84).

50 Zanker 1988, 35.

51 Zanker 1988, 33-37; Zanker 2015, 297; Galinsky 1996, 88.

52 Zie Rieckesmann 2011, 19, 26 en 34-38.

53 Zanker 1988, 42.

54 Suetonius, *Caesar* 51.

55 Suetonius, *Caesar* 51; Tacitus, *Historiën* 4.55.2.

56 Suetonius, *Caesar* 45.

57 Paterson 2012, 127-128.

58 Plutarchus, *Caesar* 4.

59 Suetonius, *Caesar* 45: *nigris vegetisque oculi*.

60 Suetonius, *Caesar* 45: *colore candide*.

61 Suetonius, *Caesar* 88; zowel bij Suetonius als Plutarchus ontbreekt het begin van Caesars levensbeschrijving. Volgens de meeste bronnen is hij juli 100 voor Chr. geboren zodat hij op zijn 56e stierf zoals Suetonius, *Caesar* 88 en Appianus, *Bellum Civile* 2.149 stellen. Op basis van Plutarchus, *Caesar* 69 kan hij een jaar ouder zijn, en zelfs twee jaar als hij tijdens de slag van Munda 65 was, zoals de laat-Romeinse historicus Eutropius stelt (*Historia* 6.24).

62 Suetonius, *Caesar* 67.

63 Suetonius, *Augustus* 23.

64 Biedermann 2013, 40-43.

65 Uitgevoerd door Maja d'Hollosy op basis van door de auteur verstrekte foto's van munten van Marcus Antonius en het Brutusbeeld.

Hoofdstuk 3 Caesar als geograaf met moderne leiderschapsstijl

1 Cicero, *De provinciis consularibus* 32-33 (vertaling Goldsworthy 2016, 306).

2 Caesar, *Bello Gallico* 6.24.

3 Cicero, *De provinciis consularibus* 32-33 (vertaling Goldsworthy 2016, 306).

4 Caesar, *Bello Gallico* 5.13.

5 Caesar, *Bello Gallico* 6.26-27.

6 Caesar, *Bello Gallico* 2.15 en 6.16.
7 Caesar, *Bello Gallico* 2.29.
8 Livius 41.28.8-10 (kaart Sardinië); Hälmagi 2015.
9 Caesar, *Bello Gallico* 5.13 en 6.29; Suetonius, *Caesar* 25 noemt bijvoorbeeld 3500 mijl als omtrek van Gallië.
10 Caesar, *Bello Gallico* 6.5.
11 Caesar, *Bello Gallico* 1.1.
12 Zie bijvoorbeeld de diepgravende analyse in Sermon 2015.
13 Scheers 1977.
14 Caesar, *Bello Gallico* 2.28.
15 *De Architectura*, inleiding 1.2; Buijtendorp 2010, 398-402, zie over aanwezigheid Vitruvius: hoofdstuk 5.
16 Caesar, *Bello Gallico* 1.29; volgens Caesar, *Bello Gallico* 6.14 gebruikten de druïden Griekse letters..
17 Buijtendorp 2010, 766-772, 805-808, 812-813 (vooral 813).
18 Diodorus van Sicilië, *Bibliotheca Historica* 5.25.
19 Die verliezen worden in de bijlage geschat op circa 130.000 van de circa 1,1 miljoen inwoners. Om in 75 jaar van circa 1 naar 1,1 miljoen te groeien, volstaat 0,14 procent groei per jaar terwijl 0,12 tot 0,45 procent mogelijk was (Buijtendorp 2010,777-780).
20 Caesar, *Bello Gallico* 2.4.
21 Strabo, *Geographika* 4.4; het alternatief is dat Strabo voor de Bellovaken de 60.000 in plaats van 100.000 telde en zo op 306.000 uitkwam, en dat afrondde op 300.000. Maar hij lijkt te verwijzen naar een genoemd totaalcijfer.
22 110.000 km$_2$ in Wightman 1985, 32 (*Gallia Belgica*); Buijtendorp 2010, 766 en noot 444-445; Caesar, *Bello Gallico* 1.31 noemt 120.000 Germanen in Gallië; de Remen noemde 40.000 weerbare Germanen, dus 160.000 bij factor 4. Mogelijk zijn in de 120.000 de Eburonen niet meegeteld, of betrof het een andere groep.
23 Plutarchus, *Caesar* 20.
24 Plutarchus, *Het leven van Caesar* 15.5; Appianus, *Gallische Oorlog (fragment)*.
25 25 Caesar, *Bello Gallico* 7.75 (260.000) en 7.76 (250.000 + 8000 ruiters).
26 Caesar, *Bello Gallico* 4.1.
27 Caesar, *Bello Gallico* 1.2.
28 Buijtendorp 2010, 766 en noot 444-445.
29 Caesar, *Bello Gallico* 1.26; dat is inclusief de bondgenoten.
30 Orosius, *Historiae* 6.7.6
31 Buijtendorp 2010, 161, 172, 300 en 809-810.

32 Suetonius, *Caesar* 66.

Hoofdstuk 4 Caesar als organisator

1 Caesar, *Bello Gallico* 5.58 en 8.44; Suetonius, *Caesar* 33.

2 Bijvoorbeeld Barlag 2016, met overigens een zeer positief gekleurd beeld van Caesar; de auteur baseert deze paragraaf met name op twintig jaar eigen ervaring in bestuur, management en als strategisch adviseur bij McKinsey.

3 Caesar, *Bello Gallico* 2.20.

4 Suetonius, *Caesar* 65, 72 en 76 Caesar, *Bellum Civile* 3.59.

5 Suetonius, *Caesar* 62 en 67.

6 Suetonius, *Caesar* 67.

7 Vergelijk Suetonius, *Caesar* 65.

8 Lutwakk 1976.

9 Suetonius, *Caesar* 33, 37, 55 en 70; Plutarchus, *Caesar* 50.2-4.

10 Suetonius, *Caesar* 68.

11 Caesar, *Bello Gallico* 7.12.

12 Suetonius, *Caesar* 60; Caesar, *Bellum Civile* 3.73 over keren kansen

13 Suetonius, *Caesar* 58.

14 Suetonius, *Caesar* 32; Plutarchus, *Pompeius* 60.2.

15 Suetonius, *Caesar* 50.

16 Cicero, *Ad Atticum* 9.7; vertaling Goldsworthy 2016, 432.

17 Goldsworthy 2016, 435-436; Catullus, *Carmina* 29; Suetonius, *Caesar* 73.

18 Suetonius, *Caesar* 44 en 76 e.v.

19 Buijtendorp 2017, 232-233.

20 Vegetius, *De re militari* 2 en 93.

21 Suetonius, *Leven van Caesar* 40.

22 Caesar, *Bello Gallico* 1.16.

23 Buijtendorp 2010, 917.

24 Polybius, *Historia* 4.39.13 (2e/3e Attische medimnus); Buijtendorp 2010, 973.

25 Cicero, *Ad Familiares* 7.6-7.19.

26 Cicero, *Ad Familiares* 7.16.

27 Caesar, *Bello Gallico* 6.25.

28 Caesar, *Bello Gallico* 1.41.

29 Caesar, *Bello Gallico* 1.38; 1.40; 5.9; 7.9; 7.11; 7.18; 7.41; 7.45 en 7.56..

30 Caesar, *Bello Gallico* 5.24; daarbij gaven Gallische koeriers hem kortere binnendoor routes waarvan geen afstand in dagmarsen

bekend waren, en mogelijk wel de afstand in Gallische mijlen die anderhalf keer zo lang waren. De circa 150 mijl tussen Amiens en het kamp van Cicero (afb. 14.1) leek dan 100 mijl. Zie ook hoofdstuk 14.

31 Caesar, *Suetonius* 60.

32 Osgood 2009, 329; Plinius, *Naturalis Historia* 7.91; Plutarchus, *Caesar* 17.3.

33 Caesar, *Bello Gallico* 7.3

34 Caesar, *Bello Gallico* 5.48 ; Suetonius, *Caesar* 56.

Hoofdstuk 5 De strategische corridor door het noorden

1 Suetonius, *Caesar* 58.

2 Stichting RING, rapportnr. 1996045. Omdat het buitenste spinhout ontbreekt, is alleen bekend dat het hout vanaf 59 v.Chr. dateert +/- 5 jaar; persoonlijk commentaar Jansma van Stichting RING.

3 Caesar, *Bello Gallico* 1.41 en 6.34.

4 Caesar, *Bello Gallico 6.34*; Suetonius, *Caesar* 58.

5 Caesar, *Bello Gallico* 1.41.

6 Buijtendorp 2010, 720.

7 Caesar, *Bello Gallico* 2.17.

8 Caesar, *Bello Gallico* 2.19.

9 Caesar, *Bello Gallico* 4.11.

10 Suetonius, *Caesar* 57.

11 Vitruvius, *De architectura*, inleiding 1.2; o.a. Plinius, *Natuurlijke Historie*, 36.7, noemt Mamurra. Dat een inscriptie in Thibilis Vitruvius aan Mamurra koppelt, is achterhaald.

12 Napoleon 1865-1866.

13 Poux 2008.

14 Buijtendorp 2010, 839.

15 Buijtendorp 2010, 968-969.

16 Ozinga en De Weerd in Ozinga, Hoekstra, De Weerd en Wynia 1989, 56-57.

17 Buijtendorp 2010, 968-969.

18 Livius 40.18.5 en 43.12.5 en 10; Polybius 6.20.8; de 4200 man die Polybius elders noemt lijkt een geval apart te zijn.

19 Caesar, *Bello Gallico* 5.43.

20 Caesar, *Bello Gallico* 6.38.

21 Hornung 2014,195-202.

22 Meyer, Schade-Lindig en Schallmayer 2013.

23 Lambo en Casagrande 1997.

24 Het grote kamp in Mauchamp telde er vier, plus een vijfde met een rechthoekige vorm bij een extra poort.

25 Deberge en Guichard 2000.

26 Caesar, *Bello Gallico* 2.8.

27 Volgens Caesar, *Bello Gallico* 2.5; gelegen aan dezelfde kant als het grote kamp aangezien de Galliërs de Aisne moesten oversteken om Sabinus aan te vallen.

28 Caesar, *Bello Gallico* 7.36; Deberge en Guichard 2000.

29 Deze vorm van het kamp is mede dankzij luchtfoto's goed bekend.

30 Driessen 2007, 64, 65; Van Enckevort 1997.

31 Caesar, *Bello Gallico* 8.43; Caesar, *Bellum Civile* 1.41-1.87.

32 Caesar, *Bellum Civile* 1.73; zie ook voorbeeld *Bellum Civile* 1.81 en 3.66 (zelfde als Mauchamp).

33 Caesar, *Bello Gallico* 7.82.

34 Panhuysen 1984, 36.

35 Meyer, Schade-Lindig en Schallmayer 2013.

36 Caesar *Bello Gallico* 4.17-4.18.

37 Caesar *Bello Gallico* 6.9.

38 Caesar *Bello Gallico* 6.35.

39 Caesar *Bello Gallico* 7.13; Roymans 2004,55-60.

40 Roymans 2004; Lucanus, *Pharsalia* I.431-432.

41 36,5 maanden in Italië en 41 maanden in het noorden op basis van afb. 5.7, wat zeer indicatief is vanwege de niet-exacte tijdstippen.

42 Appianus, *Bellum Civile* 2.150 noemt er 30 tijdens de Gallische oorlog. Plinius, *Naturalis Historia* 7.92 noemt er 50 in totaal.

Hoofdstuk 6 De eerste inval in de Lage Landen (voorjaar 57 voor Chr.)

1 De hierna besproken gebeurtenissen staan beschreven in Caesar, *Bello Gallico* 2.1-2.15.

2 Caesar, *Bello Gallico* 4.16.

3 Caesar, *Bello Gallico* 1.8.

4 Caesar, *Bello Gallico* 1.30.

5 Caesar, *Bello Gallico* 2.2.

6 O.a. Scheers 1972.

7 Roymans, Creemers en Scheers 2012.

8 Caesar, *Bello Gallico* 5.27.

9 Caesar, *Bello Gallico* 5.26.

10 Caesar, *Bello Gallico* 4.12 en 5.5; Goldsworthy 2016, 248.

11 Uitgaand van de in hoofdstuk 3, op basis van grondgebied geschatte, 20.000 weerbare Remen.

12 Caesar, *Bello Gallico* 2.4-2.11 voor het verslag van deze veldslag.

13 Lambot en Casagrande 1997.

14 Lambot en Casagrande 1997.

15 Caesar, *Bello Gallico* 2.12.

16 Caesar, *Bello Gallico* 2.12.

17 Caesar, *Bello Gallico* 2.18; Pomponius Mela, *Periplus* 3.8; Plinius, *Natuurlijke Historie* 6.107.

18 Sambra genoemd in de Merovingische *Vita Ansberi ep. Rotomagensis* 21; persoonlijk commentaar Jona Lendering; Turquin 1955; Arnould 1941.

19 Caesar, *Bello Gallico* 6.33.

20 Arnould 1941; Turquin 1955.

21 Turquin 1955.

22 Zie begin hoofdstuk 11.

23 Carmelez 1983, 9.

24 Delmaire 1983 nr. 43; Delmaire 1996, 10; Roymans en Scheers 2012, 9-10 fig. 10.

25 Van Heesch 1998, 324; Roymans en Scheers 2012, 14 fig. 10 nr. 68 en appendix 4 nr. 68.

26 Caesar, *Bello Gallico* 2.27; Caesar gebruikt de superlatief (overtreffende trap) ‘*latissimum*’. Dat levert letterlijk vertaald ‘breedste’ op. Vertaler Hunnink vertaalt ‘brede’ omdat er in de zin vier superlatieven achter elkaar staan en naar zijn gevoel de tekst naar moderne begrippen erg zwaar wordt aangezet (pers. commentaar).

27 De Samber is er nu smal als gevolg van de aanleg van een kanaal.

28 Nützel 2004, 254.

29 Afstand van Saulzoir en Maubeuge tot genoemde monding op basis van meetfunctie Google Maps, de meanders volgend.

30 Deru 2009.

31 Caesar, *Bello Gallico* 2.15.

32 Zie hoofdstuk 6.

33 Roymans, Creemers en Scheers 2012, 29-30.

34 Bonefant 1998, 146-147.

35 Caesar, *Bello Gallico* 2.18.

Hoofdstuk 7 De slag aan de Sabis (zomer 57 voor Chr.)

1 De hierna besproken gebeurtenissen staan beschreven in Caesar,

Bello Gallico 2.16-2.28.
2 Er zullen na de eerste slag in het noorden al wat verliezen zijn geweest, maar daarover is te weinig bekend om dit afgeronde aantal aan te scherpen.
3 Caesar, *Bello Gallico* 2.24.
4 Caesar, *Bello Gallico* 2.16; vgl. Caesar, *Bello Gallico* 8.7 over dergelijke informatiewinning.
5 Caesar, *Bello Gallico* 2.28.
6 Caesar, *Bello Gallico* 2.17.
7 Caesar, *Bello Gallico* 2.22.
8 Dat lijkt te passen bij de Samberbocht waar de bagagetros van rechts komend zichtbaar was, terwijl bij de andere locaties de legioenen recht op de Galliërs afkwamen en de bagagetros achter het kamp lastig zichtbaar geweest kan zijn.
9 Caesar, *Bello Gallico* 2.19.
10 Caesar, *Bello Gallico* 2.19.
11 Caesar, *Bello Gallico* 2.8.
12 Caesar, *Bello Gallico* 2.19.
13 Caesar, *Bello Gallico* 2.19.
14 Caesar, *Bello Gallico* 2.19.
15 Caesar, *Bello Gallico* 5.37.
16 Caesar, *Bello Gallico* 2.19.
17 Caesar, *Bello Gallico* 2.20.
18 Caesar, *Bellum Civile* 3.89 over positie Tiende Legioen.
19 Caesar, *Bello Gallico* 2.21.
20 Caesar, *Bello Gallico* 2.26.
21 Goldsworthy 2016, 258.
22 Suetonius, *Caesar* 61; Caesar, *Bello Gallico* 7.88; zo was die van Scipio paars en van Crassus donkerkleurig.
23 Nouwen 2003, 222.
24 Diodorus van Sicilië, *Bibliotheca Historica* 5.25.
25 Caesar, *Bello Gallico* 2.28.
26 Buijtendorp 1993.

Hoofdstuk 8 De uitschakeling van de Atuatuken (zomer 57 voor Chr.)

1 De hierna besproken gebeurtenissen staan beschreven in Caesar, *Bello Gallico* 2.29-2.33.
2 Caesar, *Bello Gallico* 1.26.5.
3 Poux 2008, 368 en fig. 47.
4 Lead Isotope Analysis (LIA). Persoonlijk commentaar Regina

Müller en John Reid. Eerste resultaten van het nog lopende onderzoek in Müller, Brey, Seitz en Klein 2015.

5 Bonenfant en Huysecom 1982; vergelijk Vegetius in vertaling van Meijer 46-47 die ook een extra hoogte bedoelt.

6 Caesar, *Bello Gallico* 7.15.

7 Caesar, *Bello Gallico* 2.30.

8 Caesar, *Bello Gallico* 7.15 en 7.17 en 7.69 (23 bastions in 11 mijl omwalling).

9 Caesar, *Bello Gallico* 2.30.

10 Persoonlijk commentaar John Reid.

11 Strabo, *Geographika* 3.5.

12 Caesar, *Bello Gallico* 2.29.

13 Cassius Dio, *Romeinse Historie* 40.7.2.

14 Caesar, *Bello Gallico* 6.12 en 8.6 (cf. Nouwen 2006, 183).

15 Caesar, *Bello Gallico* 4.6; gezien de zinsbouw zou het ook allen de Condruzen kunnen betreffen.

16 Zijn mandaat was nog niet verlopen, maar de voorbereidingen voor een verlenging begonnen al.

Hoofdstuk 9 De slachtpartij aan de Maas in Brabant (55 voor Chr.)

1 De hierna besproken gebeurtenissen staan beschreven in Caesar, *Bello Gallico* 4.1-4.16.

2 Napoleon 1865-66 deel II, 143 en plaat 14.

3 Caesar, *Bello Gallico* 4.1-4.15 voor de beschrijving van deze episode.

4 Roymans 2018; C14-dateringen van het botmateriaal en de isotopenanalyses volgen in een later artikel, en daarna mogelijk een boek in 2020 (pers. commentaar); de vermoedelijke slag bij de Jeker (H. 11-13) was een jaar later.

5 Bron Roymans 2004 fig. 7.7 die dit verband daar zelf niet legt. Voor zover bekend zijn geen nieuwe vondsten bekend (pers. commentaar Roymans).

6 Buijtendorp 2010, 717-718, 723-724 en tabel 17.3: Rossum-Vlaardingen (Flenio) = 48 Gallische mijl = 72 Romeinse mijl. Vanaf daar circa 8 mijl tot het begin van de opening en 12 mijl tot de kust.

7 Caesar, *Bello Gallico* 4.6.

8 Persoonlijk commentaar Marenne Zandstra en John Reid; volgens John Reid zijn er veel vervalsingen, maar oogt deze op basis van o.a. de patina echt. Vgl. Daremberg e.a. 1877-1919 nrs. 3626-27; de nieuwe eigenaar heeft de slingerkogel aan een onbekende verkocht.

9 Hendriksen publiceerde er drie in Weterings 2017, 116, waarna

Zandstra er nog twee herkende.
10 Cohen, Stouthamer, Pierik en Geurts 2012; Moree 2017 fig. 7 en 18.
11 Buijtendorp 2010, 719.
12 Caesar, *Bello Gallico* 4.11.
13 Zie hoofdstuk 3.
14 Caesar, *Bello Gallico* 1.46; 3.9; 3.16.
15 Caesar, *Bello Gallico* 4.14.
16 Vegetius, *De re militari* 111.
17 De formatie werd mede bepaald door de kracht van de tegenstander op dat moment.
18 Caesar, *Bello Gallico* 4.15.
19 Caesar, *Bello Gallico* 4.15.
20 Roymans 2004, 103-193; Roymans 2018; veel getoonde vondsten zijn gevonden door Anton Verhagen (pers. commentaar zoon Tim Verhagen).
21 Suetonius, *Caesar* 30.
22 Caesar, *Bello Gallico* 4.15.
23 Buijtendorp 2010, 812.

Hoofdstuk 10 De uitvalsbasis naar de Britten (56-54 voor Chr.)

1 De hierna besproken gebeurtenissen staan beschreven in Caesar, *Bello Gallico* 3.28-3.29, 4.20-4.38 en 5.1-5.25.
2 Suetonius, *Caesar* 58.
3 Caesar, *Bello Gallico* 3.28.
4 Caesar, *Bello Gallico* 3.28.
5 Caesar, *Bello Gallico* 4.20.
6 Caesar, *Bello Gallico* 4.21.
7 Vergillius, *Aeneis* 8.727; Plinius, *Naturalis Historia* 19.8.
8 Caesar, *Bello Gallico* 4.22.
9 Suetonius, *Caesar* 47.
10 Caesar, *Bello Gallico* 4.25-26.
11 Caesar, *Bello Gallico* 4.25-26.
12 Caesar, *Bello Gallico* 4.22-23 en 4.28.
13 Holmes 1907, 605-611.
14 Caesar, *Bello Gallico* 4.27-36.
15 Caesar, *Bello Gallico* 4.37.
16 Caesar, *Bello Gallico* 4.37.
17 Caesar, *Bello Gallico* 4.38.
18 Caesar, *Bello Gallico* 4.38.
19 5 x 4800 = 24.000 plus 2000 ruiters, maar waarschijnlijk al wat

verliezen.
20 Caesar, *Bello Gallico* 5.2.
21 Caesar, *Bello Gallico* 5.8.
22 Caesar, *Bello Gallico* 5.2.
23 De auteur hoopt daarover eind 2018 een boek te publiceren.
24 Strabo *Geographika* 4.5.3.
25 Caesar, *Bello Gallico* 5.7.
26 Fitzpatrick 2018a en 2018b; de vaarsnelheid en stroming zijn gebaseerd op Grainge 2002 (pers. commentaar Fitzpatrick).
27 Caesar, *Bello Gallico* 5.8.
28 Fitzpatrick 2018a en 2018b voor eerste resultaten; persoonlijk commentaar. Fitzpatrick onderzoekt op het moment C14-dateringen.
29 Persoonlijk commentaar Fitzpatrick.
30 Caesar, *Bello Gallico* 5.5.
31 Durost, Rossignol, Lambert en Bernard 2008, 46-47 en fig. 10 en 12.

Hoofdstuk 11 De hoogteburcht van de Eburonen

1 Caesar, *Bello Gallico* 6.37.
2 Caesar, *Bello Gallico* 3.20.
3 Buijtendorp 2010, 151; Wigthman 1985, 75.
4 Wightman 1985, 76.
5 Caesar, *Bello Gallico* 6.35.
6 Caesar, *Bello Gallico* 5.27.
7 Caesar, *Bello Gallico* 6.5.
8 Vanvinckenroye 2001.
9 Afbeelding uit Verhart 2006; Fichtl 1996, 224 fig 1.
10 Vanvinckenroye 2001.
11 Cassius Dio, *Romeinse Historie* 40.5.3.
12 Persoonlijk commentaar van Jona Lendering.
13 Caesar, *Bello Gallico* 6.34.
14 Scheers en Creemers 2012, 133, 136 en fig.7; Wouters 2012, 224; Roymans en Dijkman 2010, 40.
15 Caesar, *Bello Gallico* 5.2, 5.46 en 6.32.
16 Herbenus 1985.
17 Herbenus 1985, 21.
18 Verhoeven 2008 en 2011.
19 Verhoeven 2008, 43-46 en 84.
20 Roosens 1976, 58.
21 Caesar, *Bello Gallico* 7.23.

22 Caesar, *Bello Gallico* 2.3, 2.5, 7.72 en 8.9; Caesar, *Bellum Civile* 1.61 en 3.63; vgl. de enkelvoudige hout-aardewal in Driessen 2007, 51, fig. 18.

23 Verhoeven 2011, 42; Buijtendorp 2010, 406-408.

24 Caesar, *Bello Gallico* 5.40.

Hoofdstuk 12 De aanloop naar de veldslag (54 voor Chr.)

1 Caesar, *Bello Gallico* 5.31.

2 Strikt genomen begon het, Caesar volgend, als een Atuatukse goudstater. Maar die term is verwarrend voor de vervolgserie. Dat de Eburonen de munt na de val van de Atutuken aanhielden, geeft zoals betoogd bovendien aan dat de relatie minder eenzijdig was dan Caesar doet voorkomen.

3 Caesar, *Bello Gallico* 5.2 en 6.2.

4 Roymans en Scheers 2012, 35 voor de bekende stempels van Ia en Ib.

5 Volgens de laatste telling van Scheers 194 (n) munten met 30 (d) voorzijdestempels. Volgens de vuistregel van Esty nd/(n-d) = 5700/164 = oorspronkelijk 35 voorzijdestempels.

6 Cassius Dio, *Romeinse Historie* 40.7.2.

7 Persoonlijk commentaar Scheers.

8 De barsten zijn te zien op de foto's van de munten; hoofdstuk 17.

9 Caesar, *Bello Gallico* 6.17.

10 Roymans acht dat waarschijnlijker, persoonlijk commentaar.

11 Op basis van de schatten Fraire en Philippeville zijn stempelcombinaties O1-R1 t/m O8-R10 hier als oud aangemerkt. Daarvan in Heers 8 v.d. 24 (33%) en Amby 7 v.d. 18 (39%).

12 Roymans en Scheers 2012, 35 appendix I. De stempelkoppeling tussen beide schatten is ook opvallend, maar daarbij speelt mee dat in de grote schat van Heers van de 34 bekende stempelcombinaties van type Ia er 21 vertegenwoordigd zijn (ruim de helft), zodat het niet verbaast dat van de 17 stempelcombinaties van type Ia in de schat van Amby er 8 overeenkomen met die van Heers (bijna de helft).

13 Roymans en Scheers 2012, 35 appendix I (tabel).

14 Zieghaus 2011.

15 De Callataÿ 1995, 301-302.

16 De Callataÿ 2011, 22 (maar schat in noot 47 aureii ook hoger).

17 Scheers telde in de nieuwe telling 30 (n) munten van type Ib met 9 (d) voorzijdestempels.

18 Roymans en Scheers 2012, 40-41 appendix III nr. 25 en 41.

19 Ze komen uit het fort dat voordien niet bestond.

20 Roymans 2004, 36 op basis van neutronen activity analysis die dieper gaat dan de vaak gebruikte XRF-analyse, die alleen het oppervlak analyseert, daarom afwijkende resultaten geeft.

21 Volgens de laatste telling van Scheers 30 (n) munten met 9 (d) voorzijdestempels. Volgens de vuistregel van Esty nd/(n-d) = 270/21 = oorspronkelijk 13 voorzijdestempels. Exclusief de schat van Amby gaat het om 21 munten met volgens de vuistregel 11 voorzijdestempels.

22 Plutarchus, *Caesar* 23.

23 Holmes 1907, 348-350.

24 http://www.tulliana.eu/ephemerides/calendario/cal54.htm.

25 Holmes 1907, 305.

26 Durost, Rossignol, Lambert en Bernard 2008, 46-47 en fig. 10 en 12; Cicero *Ad Quintum fratrem* 3.1 (geschreven 28 sept. 54 voor Chr., oude kalenderdatum).

27 http://www.tulliana.eu/ephemerides/calendario/cal54.htm.

28 Caesar, *Bello Gallico* 5.26.

29 Tacitus, *Leven van Agricola* 22.2.

30 Buijtendorp 2010, 764.

31 Buijtendorp 2010, 989.

32 De hierna besproken gebeurtenissen staan beschreven in Caesar, *Bello Gallico* 5.24-5.31.

33 Caesar, *Bello Gallico* 5.26.

34 McCall 2002.

35 Tacitus, *Historiae* 3.22.

Hoofdstuk 13 De smadelijke nederlaag tegen Ambiorix (54 voor Chr.)

1 Appianus, *Bellum Civile* 2.4.29; de hierna besproken gebeurtenissen staan beschreven in Caesar, *Bello Gallico* 5.32-5.37.

2 De hierna besproken gebeurtenissen staan beschreven in Caesar, *Bello Gallico* 5.32-5.37.

3 Toorians 2013, 112.

4 Een *longissimo agmine* met *maximis impedimentis*.

5 Caesar, *Bello Gallico* 5.31.

6 Vanvinckenroye 2001.

7 Het kleine dwarsdal loopt ten zuidwesten van de lijn Zussen-Heukelom-Riemst.

8 Suetonius, *Caesar* 65.

9 Vegetius, *De re militari* 48-49 (nummering vertaling Meijer 2002).

10 Caesar, *Bello Gallico* 2.17.

11 Caesar, *Bello Gallico* 3.25.
12 Caesar, *Bello Gallico* 5.40.
13 Caesar, *Bello Gallico* 4.36-37; zie hoofdstuk 10.
14 Appianus *Bellum Civile* 2.4.29.
15 Suetonius, *Leven van Caesar* 26.
16 Caesar, *Bello Gallico* 7.51; Suetonius, *Leven van Caesar* 25.

Hoofdstuk 14 Het kamp van Quintus Cicero (54 voor Chr.)

1 Caesar, *Bello Gallico* 48.
2 Caesar, *Bello Gallico* 5.24 en 6.7.
3 Caesar, *Bello Gallico* 5.53 en 5.57.
4 Witvrouw 2005c, 127 nr. 39/002; Witvrouw 2005d, 130 en 132; persoonlijk commentaar.
5 Corbiau 2005, waaronder fig. 9, 12 en 15 (afstanden).
6 14 Gallische mijl ad 1,5 Romeinse mijl.
7 In theorie kan de afstand tot Caestert nog iets groter zijn als Caesar vanaf Amay de latere directe weg naar Tongeren nam. Maar gezien zijn voorkeur voor veilige omwegen is dat zeer onzeker.
8 Caesar, *Bello Gallico* 5.48: '*vallem et rivum*' en '*vallem rivumque*'.
9 Caesar, *Bello Gallico* 5.48: '*ad aquam*'.
10 Nützel 2004, 170 en 175.
11 Caesar, *Bello Gallico* 5.58.
12 Caesar, *Bello Gallico* 5.24; zie Buijtendorp 2010, 714, 717, 727 en 729 over de Gallische mijl (leuga) die de Romeinen pas later overnamen. Een alternatief is dat Caesar alleen wist dat een koerier iets meer dan een halve koerierdag onderweg was, en dat globaal vertaalde in 'wat meer dan' 50 mijl.
13 De hierna besproken gebeurtenissen staan beschreven in Caesar, *Bello Gallico* 5.46-5.48.
14 Caesar, *Bello Gallico* 5.47.
15 De afstanden luiden in Gallische mijlen van 1,5 Romeinse mijl.
16 Caesar, *Bello Gallico* 2.7.
17 Caesar, *Bello Gallico* 2.8.
18 Caesar, *Bello Gallico* 6.43.

Hoofdstuk 15 De strijd van Ambiorix tegen Caesar en Quintus Cicero (54 voor Chr.)

1 Caesar, *Bello Gallico* 5.49; de hierna besproken gebeurtenissen staan beschreven in Caesar, *Bello Gallico* 5.38-5.52.
2 Quintus paste soms wrede straffen toe.
3 Caesar, *Bello Gallico* 5.25.

4 Reddé en Schnurbein 2001, 251 en 258.
5 Met bijvoorbeeld c. 450 x 450 m (20,25 ha) is de omtrek 1800 meter.
6 Caesar, *Bello Gallico* 5.43.
7 Caesar, *Bello Gallico* 5.49.
8 Reddé en Schnurbein 2001, 384-385 (Plaine des Laumes 21-22 m) en 461 (Plaine de Gresigny 20,5-21 m); in Nijmegen staan de circa 3 m brede torens 25-33 m. uit elkaar (Driessen 2007, 48).
9 620 + 624 + 632 + 468 = 2,35 km (Gergovia); c. 2 x 655 + 2 x 638 = 2,6 km (Mauchamp).
10 Caesar, *Bello Gallico* 5.49.
11 Caesar, *Bello Gallico* 5.40.
12 Caesar, *Bello Gallico* 5.40.
13 Caesar, *Bello Gallico* 2.28.
14 Caesar, *Bello Gallico* 2.30.
15 Caesar, *Bello Gallico* 5.42.
16 Caesar, *Bello Gallico* 5.44.
17 Dat de verkenners Caesar nu pas ontdekten, maakt het minder waarschijnlijk dat Caesar de hele opmars in de nacht zou hebben voltrokken om uit het zicht te blijven, zoals Cassius Dio beweert, wat onnodig vertragend gewerkt zou hebben; Cassius Dio, *Romeinse Historie* 40.10.
18 De breedte van de akker neemt in westelijke richting toe van circa 475 tot 565 meter, gemiddeld 520 meter.
19 Met circa 450 x 450 m (ruim 20 ha) is de omtrek 1800 meter en zouden de 120 torens h.o.h. 15 meter uit elkaar staan, wat in Alesia de afstand is bij het kleine kamp A (Reddé en Schnurbein 2001, 251 en 258).
20 Buijtendorp 2010, 223, 274-277 en 294.
21 Hoofdstuk 11 op basis van 14 hectare in Caestert voor 9 legioenen.
22 Suetonius, *Caesar* 33.
23 Caesar, *Bello Gallico* 5.52.
24 Caesar, *Bello Gallico* 5.53.
25 Caesar, *Bello Gallico* 5.53.
26 Cicero, *Ad Familiaris* 7.16.
27 Caesar, *Bello Gallico* 5.55.
28 Caesar, *Bello Gallico* 5.58.
29 Caesar, *Bello Gallico* 6.2.
30 Caesar, *Bello Gallico* 6.2.
31 Het wordt bij grotere aantallen relevant om te kijken of de

verspreiding van stempelnummers iets laat zien van een rondtrekkend atelier.

Hoofdstuk 16 De tweede pijnlijke nederlaag voor Caesar (53 voor Chr.)

1 De hierna besproken gebeurtenissen staan beschreven in Caesar, *Bello Gallico* 6.32-6.42.
2 Suetonius, *Caesar* 32; Plutarchus, *Pompeius* 60.
3 Caesar, *Bello Gallico* 5.2, 5.46 en 6.32.
4 Caesar, *Bello Gallico* 6.3.
5 Caesar, *Bello Gallico* 6.6.
6 Cassius Dio, *Romeinse Historie* 40.32.
7 Caesar, *Bello Gallico* 6.30.
8 Caesar, *Bello Gallico* 6.31.
9 Caesar, *Bello Gallico* 6.32.
10 Caesar, *Bello Gallico* 6.43.
11 http://www.tulliana.eu/ephemerides/calendario/cal53.htm.
12 Caesar, *Bello Gallico* 6.34.
13 Caesar, *Bello Gallico* 2.25 en 6.38.
14 Van Driel-Murray in Reddé en Schnurbein 2001, 366.
15 Suetonius, *Caesar* 67.
16 Goldsworthy 2016, 224.
17 Cicero, *Ad Familiaris* 10.28.
18 Caesar, *Bello Gallico* 6.43.
19 Caesar, *Bello Gallico* 6.33.
20 Roymans 2004 fig. 6.3; Roymans en Dijkman 2010, 30 tabel 4 (10 van de 19); de in 2007 gevonden schat van Thorn in het Rijksmuseum van Oudheden dateert gezien de bronzen Avauciamunten van na de Gallische oorlog.
21 Caesar, *Bello Gallico* 6.33.
22 Caesar, *Bello Gallico* 4.19.
23 Durost, Rossignol, Lambert en Bernard 2008, 46-47 en fig. 10 en 12.
24 Buijtendorp 2010, 764.
25 Caesar, *Bello Gallico* 6.42.
26 Caesar, *Bello Gallico* 6.39.
27 Caesar, *Bello Gallico* 6.40.
28 Caesar, *Bello Gallico* 6.42.
29 Cuyt 2006; Caesar, *Bello Gallico* 1.26.5; De Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis in Brussel bezitten een vroege helm van het Coolus-Mannheimtype (c. 120-150 voor Chr.) uit de ‘omgeving

van Tongeren' en in 1864 geveild met de Comte de Renesse-collectie, inv. nr. B001039-001.

30 Caesar, *Bello Gallico* 6.34.

31 Caesar, *Bello Gallico* 8.24.

32 Caesar, *Bello Gallico* 8.44.

Hoofdstuk 17 Het vierjarig offensief in de Ardennen (54-51 voor Chr.)

1 Diodorus van Sicilië, *Bibliotheca Historica* 5.26; de hierna besproken gebeurtenissen staan vooral beschreven in Caesar, *Bello Gallico* 3.11, 5.26, 5.53-5.58, 6.2-6.8, 8.25 en 8.45.

2 Mariën 1970.

3 Diodorus van Sicilië, *Bibliotheca Historica* 5.26.

4 Cicero, *Ad Familiaris* 7.13.

5 Caesar, *Bello Gallico* 3.11.

6 Caesar, *Bello Gallico* 6.12 en 8.6.

7 Corbiau 2005, 27 en fig. 7 en 8.

8 Caesar, *Bello Gallico* 6.7.

9 Caesar, *Bello Gallico* 5.2.

10 Caesar, *Bello Gallico* 2.24 en 5.3.

11 Caesar, *Bello Gallico* 5.40.

12 Caesar, *Bello Gallico* 5.4.

13 Caesar, *Bello Gallico* 5.47.

14 Caesar, *Bello Gallico* 5.55.

15 Caesar, *Bello Gallico* 5.4.

16 Hornung 2014.

17 Caesar, *Bello Gallico* 5.58.

18 Suetonius, *Caesar* 65.

19 Caesar, *Bello Gallico* 6.8.

20 Caesar, *Bello Gallico* 8.25.

21 Caesar, *Bello Gallico* 8.46.

18 De noordelijke bekroning van de Gallische Oorlog (51-50 voor Chr.)

1 Suetonius, *Caesar* 54; de hierna besproken gebeurtenissen staan beschreven in Caesar, *Bello Gallico* 8.

2 Leclerq 1978; Roymans en Scheers 2012, 10-11.

3 Caesar, *Bello Gallico* 8.49.

4 Goldsworthy 2016, 544-545.

5 Suetonius, *Leven van Caesar* 54; de gouden munt die Caesar liet slaan, had een gewicht van 1/40 pond en was 100 sestertiën waard,

zodat de normale goudprijs 4000 sestertiën per pond bedroeg.

6 Livius, *Ab Urbe Condita* 5, 34-49; 4000 pond à 327 gram.

7 Diodorus van Sicilië, *Bibliotheca Historica* 5.25.

8 Orosius, *Historiae Adversus Paganos*, 6.5.5; 900.000 pond zilver = 280.250 kilo, wat bij de toen geldende ratio van 1:12 gelijk is aan 23.354 kilo goud.

9 Appianus, *Bellum Civile* 2.102.

10 Appianus, *Bellum Civile* 2.102: 20.414 pond aan kronen = 6585 kilo. Verder '65.000 talenten' goud = 38.019 kg, aannemend dat de uit Alexandrië afkomstige Appianus in talenten rekende van 1500 tetradrachme = 1500 denarii = 60 aureii = 483,6 gram goud per talent, 8,18 gram per aureus.

11 Paterculus, *De geschiedenis van Rome* 56: omgerekend 6 miljoen goudstukken van 8,18 gram = 49.080 kg.

12 De zilveren denarius bleef eeuwenlang in verhouding van 1 op 25 aan de gouden aureus gekoppeld.

13 Molinari 2003 telt op 537 onderzochte munten (n) 111 voorzijdestempels (d). Volgens vuistregel van Esty waren dat er oorspronkelijk circa 140: nxd/n-d = 537 x 111/(537-111). Met dit type 5000-10.000 stuks per stempel. De Callataÿ 2011, 22.

14 Scheers telde voor een update 194 type Ia, 30 type Ib en 54 type II met resp. 30, 9 en 35 voorzijdestempels. Exclusief de muntfrisse schatmunten, komt de formule van Esty afgerond op resp. 40, 10 en 100 voorzijdestempels (150 totaal) of 120 indien toegepast op het totaal. Die 120-150 x 500-2500 = 60.000 – 375.000. Vanwege de onzekerheden afgerond op 50-400.000 x 1,7 gram = 85 – 680 kg, afgerond op 100-700 kg.

15 Buijtendorp 2010, 893 en 905-906; 92 denarii x 0,5 = 46 denarii = bijna 2 aureii van ruim 8 gr. = circa 10 goudstaters van 1,7 gr.

16 Vgl. Bendall 2003; Butcher en Matthew 2009.

17 Paterculus, *De geschiedenis van Rome* 47.

Nawoord

1 Buijtendorp 2017.

Bijlage

1 Caesar, *Bello Gallico* 2.4.

2 Belloch 1886, 454.

3 Caesar, *Bello Gallico* 7.75; later noemt Caesar er 10.000; Caesar, *Bello Gallico* 8.10 en 8.17 (minus 500 Germaanse ruiters).

4 Cassius Dio, *Romeinse Historie* 40.7.2.

5 Caesar, *Bello Gallico* 2.4, 4.37 en 7.75.
6 Bij 25% weerbare mannen is de helft 12,5% van de bevolking (1/8), een derde ruim 8% (bijna 1/10) en een kwart 6,25% (1/16).
7 Caesar, *Bello Gallico* 2.4, 7.11 en 8.6.
8 Suetonius, *Caesar* 66.
9 Buijtendorp 2010, 853.
10 Caesar, *Bello Gallico* 2.15.
11 Gleser 2015, 97 schat 14.443 ha tot in de keizertijd.
12 Metzer 1995.
13 Stoepker 1990.
14 Plinius, *Naturalis Historia* 7.92; Plutarchus, *Het leven van Pompeius* 47.10; Paterculus, *De geschiedenis van Rome* 56.
15 Paterculus, *De geschiedenis van Rome* 47.
16 Paterculus, *De geschiedenis van Rome* 47.
17 Caesar, *Bello Gallico* 5.39.
18 Suetonius, *Caesar* 66.

ILLUSTRATIEVERANTWOORDING

De kaarten, tekeningen en foto's zijn van de auteur, met uitzondering van:

Fotokatern: Archeologisch Museum, Turijn (fig. 3a, 4b en 5); Gallo-Romeins Museum, Tongeren (fig. 10c); Geografische Informatie Vlaanderen (AGIV), bewerkt door studiebureau RAAP (fig. 14a); hessenARCHÄOLOGIE (fig. 11a en 17c); Hornung, Johannes Gutenberg-Universität Mainz (fig. 17a-b); Limburgs Museum, Venlo, bruikleen van Centre Céramique, Maastricht (fig. 13b); Nationale Numismatische Collectie, De Nederlandsche Bank (fig. 9a); Radboudumc (medisch centrum), Nijmegen (fig. 3b); Rijksmuseum van Oudheden, Leiden (fig. 6 en 8); RAAP, met reconstructie door de auteur (fig. 14c); Universiteitsbibliotheek Amsterdam (fig. 1); Vrije Universiteit Amsterdam (fig. 12). De reconstructie van Caesar inclusief bewerking met baard is gemaakt door Maja d'Hollosy op aanwijzigingen van de auteur en bevindt zich in het Rijksmusuem van Oudheden (fig. 2, 7 en 9).

Kaarten: Cohen c.s. 2012 en Moree 2017 (data kaart 18); Deberge en Guichard 2000 (data kaart 9). Meyer, Schade-Lindig en Schallmayer 2013 (data kaart 28); Napoleon 1865-66 (data kaart 9); Roymans en Scheers 2012 (munten kaart 7, data kaart 8-9, 15 en 17, 20).

Afbeeldingen: Andrews, Booth, Fitzpatrick en Welsh 2015 (grachtprofielen 10.1). Deberge en Guichard 2000 (data voor 5.4). Driessen 2007 (data voor 4.3 en 11.2); Hornung 2014 (data voor 5.3 en 11.2). Maraescot 1787 (5.1); Napoleon 1865-66 (data voor 5.3-5.5); Shek, Universiteit Leiden (16.1); Verhoeven 2008 en 2011 (data voor 4.4); Poux 2008 en Hornung 2014 (4.2); Roosen 1973 (sporen 11.3); Roymans 2004 (9.1-9.4, tekening munten 12.1); Van Enckevort 1997 (data voor 5.3 en 11.2).

LITERATUUR

Oude bronnen

Appianus, *Bellum Civile (*vertaling E. Gabba 1967 en 1970, Florence).

Caesar, *De Bello Gallico* boek I-VII (vertaling F.H. van Katwijk-Knapp 1987, Houten).

Caesar, *De Bello Gallico* boek VIII (vertaling V. Hunink 2010, Amsterdam).

Caesar, *Bellum Civile* (vertaling Loeb 1914, Londen/Cambridge Mass.).

Cassius Dio, *Romeinse Historie* (vertaling Loeb Classical Library 1969, Londen/ Cambridge Mass.)

Cicero, *The Letters of Cicero; the whole extant correspondence in chronological order, in four volumes* (vertaling E. S. Shuckburgh 1908-1909, Londen).

Diodorus van Sicilië, *Bibliotheca Historica* (vertaling Loeb Classical Library 1939, Londen/Cambridge Mass.).

Livius, *Ab Urbe Condita* (vertaling Loeb Classical Library 1974, Londen/ Cambridge Mass.).

Lucanus, *Pharsalia* (vertaling Loeb Classical Library 1928, Londen/ Cambridge Mass.).

Orosius, *Historiae adversus paganos* (vertaling A.T. Fear 2010, Liverpool).

Paterculus, *De geschiedenis van Rome* (vertaling V. Hunink 2011, Amsterdam).

Plinius de Oudere, *Naturalis Historia* (vertaling J. van Gelder, M. Nieuwenhuis en T. Peters 2004, Amsterdam).

Plutarchus, *Het leven van Caesar* (vertaling Loeb Classical Library 1919, Londen/ Cambridge Mass.).

Plutarchus, *Het leven van Pompeius* (vertaling Loeb Classical Library 1919, Londen/Cambridge Mass.).

Polybius, *Historia* (vertaling Loeb Classical Library 1922-1927, Londen/ Cambridge Mass.).

Strabo, *Geographika* (vertaling Loeb Classical Library 1917-1932, Londen/Cambridge Mass.).

Suetonius, *Leven van Caesar* (vertaling D. van Henst 1968, Amsterdam).

Tacitus, *Leven van Agricola* (vertaling F. Meijer 1990, Amsterdam).

Tacitus, *Historiën* (vertaling V. Hunink 2010, Amsterdam)
Vegetius, *De re militari* (vertaling F. Meijer 2002, Amsterdam).

Nieuwe bronnen

Alföldi, A. (1974). *Caesar in 44 v.Chr. I. Studien zu Caesars Monarchie und ihren Wurzeln*. Bonn.

Alföldi, A. (1958). The Portrait of Caesar on the Denarii of 44 B.C. and the Sequence of the Issues. In: H. Ingholt (Hrsg.), *Centennial Publication of the American Numismatic Society*, 27-44 New York.

Andrews, P., P. Booth, A. Fitzpatrick en K. Welsh (2015). *Digging at the Gateway. Archaeological landscapes of south Thanet. The archaeology of East Kent Access Phase II*. Oxford Archaeology.

Arnould, A. (1941). La bataille du Sabis. *Belgisch Tijdschrift voor Phililogie en Geschiedenis*, 29-106.

Bastet, F.L. en H. Brunsting (1982). *Corpus signorum classicorum musei antiquarii lugduno-batavi = Catalogus van het klassieke beeldhouwwerk in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, met foto's van P.J. Bomhof en M.J. Vinkesteijn*. Zutphen.

Beloch, J. (1886). *Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt*. Leipzig.

Bendall, Ch. (2003). *The Application of Trace Element and Isotopic Analyses to the Study of Celtic Gold Coins and their Metal Sources*. Proefschrift Johann Wolfgang Goethe Universiteit. Frankfurt.

Berlag, Ph. (2016). *The Leadership Genius of Julius Caesar. Modern lessons from the man who built an empire*. Oakland.

Bernoulli, J.J. (1882). *Römische Ikonographie I. Die Bildnisse berühmter Römer*. Stuttgart.

Biederman, D. (2014). Zur Bärtigkeit römischer Porträts spätrepublikanischer Zeit. *Bonner Jahrbucher* 213 (2013), 27-50. Bonn.

Biesbrouck, B. (2006). Gentse professor trekt de Romeinse verovering van onze gewesten in twijfel. *De Morgen*, 20 februari 2006.

Bonenfant, P. (1998). Les fortifications de l'Age du Fer en Hainaut. In: G. Leman-Delivre (eds). *Les Celtes. Rites funéraires en Gaule du Nord entre le VIe et le Ier siècle avant-Jésus-Christ: recherches récentes en Wallonie (Études et documents)*, 146-147.

Bonenfant, P. en E. Huysecom (1982). Retranchements préhistoriques à Thuin (Hainaut), Campagne de fouilles 1981. In: *Annales d'Histoires de l'art et d'Archéologi*e 4, 103-113.

Braat, W.C. (1939). Een portret van Gaius Julius Caesar in het Rijksmuseum van Oudheden. *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 20, 24-28. Leiden.

Brown, V. (1972). *The Textual Transmission of Caesar's Civil War*. Leiden.

Burgeon, C. (2016). Le tracé et le rôle joué par la voie romaine reliant

Reims à Cologne sous les Julio-Claudiens. In: *GSHA* 75, 1-7.

Buijtendorp, T.M. (2017). *Het jaar 117. Sporen van Trajanus en Hadrianus in de Lage Landen*. Utrecht.

Buijtendorp, T.M. (2010). *Forum Hadriani, de vergeten stad van Hadrianus. Ontwikkeling, uiterlijk en betekenis van het "Nederlandse Pompeji"*. Proefschrift Vrije Universiteit, Amsterdam.

Buijtendorp, T.M. (2008). Versneden verleden. Reconstructie dertiende-eeuws psalter toont noodzaak voor een nieuwe aanpak van het versnijden van manuscripten. *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge* 145, 23-82.

Buijtendorp, T.M. (1993). De veldslag bij Velsen. Hoe de Friezen A.D. 28 Olennius versloegen. *NRC Handelsblad*, bijlage Wetenschap & Onderwijs, 19 augustus 1993.

Buijtendorp, T.M. (1990). Europese munt herrijst uit as. Ondergang van Romeinse geldstelsel is een les voor EG-leiders. *NRC Handelsblad*, Supplement Economie, 3, 28 november 1990.

Burgersdijk, D.W.P. (2002). Caesar op het Singel. De omzwervingen van de codex Amstelodamensis 73. *Hermeneus* LXXIV/I, 23-32.

Butcher, K. en P. Matthew (2009). The Silver Coinage of Roman Syria under the Julio-Claudian Emperors. *Levant* 41.1, 59-78.

Callataÿ, F. de (2011). Quantifying Monetary Production in Greco-Roman Times: A General Frame. In: *Quantifying Monetary Supplies in Greco-Roman Times*, 7-29.

Callataÿ, F. de (1995). Calculating Ancient Coin Production: Seeking a Balance. *The Numismatic Chronicle* 1995, 289-312.

Carmelez, J.C. (1983). *Bavay Romeinse stad*. Tongeren.

Cohen, K.M., E. Stouthamer, H.J. Pierik en A.H. Geurts (2012). *Digitaal Basisbestand Paleogeografie van de Rijn-Maas Delta / Rhine-Meuse Delta Studies' Digital Basemap for Delta Evolution and Palaeogeography*. Dept. Physical Geography. Utrecht University. Digital Dataset. https://doi.org/10.17026/dans-x7g-sjtw.

Corbiau, M.H. (2005). La voie Romaine Metz-Arlon-Tongres. Itinéraire, équipement et chronologie. In: Witvrouw, 2005a, 17-44.

Corbiau, M.H. (1979). Chaussée romaine à Wyompont. *Archaeologia Belgica* 213, 79-82.

Corbiau, M.H. (1977). Bâtiments romaines à Warnach. *Archaeologia Belgica* 196, 44-48.

Cuyt, G. (2006). "Geef aan Caesar wat Caesar toekomt…" *Bulletin Antwerpse Vereniging voor Romeinse Archeologie* (AVRA) 7, 60-91.

Daremberg, C.V., E. Saglio, E. Pottier en G. Lafaye, 1877-1919. *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines*. Paris.

Deberge, Y. en V. Guichard (2000). Nouvelles recherches sur les travaux

césariens devant Gergovie (1995-1999). *Revue archéologique du Centre de la France 39*, 83-111.

De Jersey, Ph. (2009). Some Experiments in Iron Age Coin Production and Some Implications for the Production of Gallo-Belgic E. In: J. Van Heesch/I. Heeren (red.), *Coinage in the Iron Age. Essays in honour of Simone Scheers* (Londen), 257-269.

Delmaire, R. (1996). De la monnaie gauloise à la monnaie romaine: l'exemple de la région du Nord Pas-de-Calais. *Revue du Nord* 318, 9-14.

Delmaire, R. (1983). *Corpus des trésors monétaires antiques de la France. II: Nord-Pas-de-Calais*. Parijs.

Deru, X. (2009). Cadres géographiques du territoire des Nerviens. *Revue du Nord* 383, 181-201.

Drerup, H. (1980). Totenmaske und Ahnenbild bei den Römern. *Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts Roemische Abteilung*, Volume 87. Driel-Murray C. van (2017). Warm and Dry: A Complete Roman Tent from Vindolanda. In: Mould Q. (red.), *Leather in Warfare: Attack, Defence and the Unexpected*, 1-16. Leeds: Royal Armouries Museum.

Driessen, M. (2007). *Bouwen om te blijven. De topografie, bewoningscontinuïteit en monumentaliteit van Romeins Nijmegen*. Reeks Archeologische Monumenten 151. Amersfoort.

Durost, S.B., B. Rossignol, G-N. Lambert en V. Bernard (2008). Climat, Guerre des Gaules et dendrochronologie du chêne *(Quercus sp.)* du ier siècle av. J.-C. *ArcheoSciences. Revue d'archéométrie* 32, 31-50.

Enckevort, H. van (1997). Die Belegerung des frührömischen Lagers auf dem Kops Plateau. Römer, Gallier, Bataven und Keltiberiker in Nijmegen. In: W. Groenman- van Waateringe, B.L. van Beek, W.J.H. Willems, S.L. Wynia (red.), *Roman Frontier Studies 1995. Proceedings of the XVIth International Congress of Roman Frontier Studies*, Oxford (Oxbow Monograph 91), 555-564.

Esty, W.W. (2011). The Geometrical Model for Estimating the Number of Dies. In: *Quantifying Monetary Supplies in Greco-Roman Times*, 43-58.

Fernández-Götz, M. en N. Roymans, N. (red.) (2018). *Conflict Archaeology. Materialities of collective violence in late prehistoric and early historic Europe. Themes in Contemporary Archaeology*; vol. 5. New York.

Fichtl, S. (1996). Les fortifications de la Gaule Belgique à La Tène finale: une approche des entités regionals. *Revue archéologique de Picardie* 3-4, 223-231.

Fittschen, P. en P. Zanker (1985). *Katalog der römischen Porträts in den*

Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom. Deel I: Kaiser- und Prinzenbildnisse / Aufnahmen von Gisela Fittschen-Badura. Berlin

Fitzpatrick, A. (2018a). *In the Footsteps of Caesar: The Archaeology of the First Roman Invasions of Britain. Julius Caesar and the Roman base at Ebbsfleet, Thanet, Kent. Internetpublicatie op de website van de universiteit van Leicester*.

Fitzpatrick, A. (2018b). Ebbsfleet, 54 BC. Searching fort the launch site of Caesar's British invasions. *Current Archaeology*, april, 26-32.

Frel, J. (1977). Caesar. *The J. Paul Getty Museum Journal* 5, 55-62.

Ginkel, E. van (2015). *Caesar was here… or was he? Mediahype rond een massamoord*. Internetpublicatie De Erfgoedstem, 14 december 2015.

Gleser, R. (2015). Bevölkerungsstand der civitas Treverorum vor und nach der römischen Annexion. In: R. Gleser en F. Stein (red.), *Äußerer Anstoß und innerer Wandel. Festschrift für Rudolf Precht zum 65. Geburtstag* (Rahden), *87-106*.

Goldsworthy, A. (2016). *Caesar*. Amsterdam.

Grainge, G. (2002). The Roman Channel Crossing of A.D. 43. The constraints on Claudius's naval strategy. *British Archaeological Reports, British Series* 332, Oxford.

Griffin, M. (red.) (2015). *A Companion to Julius Caesar*. Oxford.

Hälmagi, D. (2015). Notes on the Dura Europos map. *CICSA Journal, New Series*, 1, 41-51.

Herbenus, M. (1985). *De Trajecto instaurato*, 1485. Vertaling M. van Heyst. Roermond.

Hofter, R. (1989). Zum Porträt des C. Iulius Caesar. In: H.U. Cain (red.), *Festschrift für Nikolaus Himmelmann: Beiträge zur Ikonographie und Hermeneutik. Beihefte der Bonner Jahrbücher* 47, 335-339.

Holland, T. (2006). *Het einde van de Romeinse Republiek*. Amsterdam, Antwerpen.

Holmes, T.R. (1907). *Ancient Britain and the invasions of Caesar*. Oxford.

Hornung, S. (2014). Caesar's Conquest of Gaul – A Factor of Crisis or Consolidation? The Otzenhausen oppidum and its environment. In: M. Fernández-Götz, H. Wendling en K. Winger (red.), *Paths to Complexity. Centralisation and urbanization in Iron Age Europe*, 193-204. Oxford en Philadelphia.

Hunink, V. (2010). De dood van Catuvolcus: over Caesar, Gallische Oorlog 6, 31. *Kelten* 48, 6-8.

Hurges, Ph. (1872). *Voyage de Philippe de Hurges à Liège et à Maestrecht en 1615*. Luik.

Huysecom, E., J. Wargnies en H.G. Bachman (1987). Le dépôt de statères celtiques unifaces – type Scheers 24 – du 'Mont d'Or'

(commune de Leuze-en-Hainaut). *Archaeologica Belgica* 3, 101-116.

Impe, L. Van, c.s. (1997/1998). De Keltische goudschat van Beringen. *Archeologie in Vlaanderen* VI, 9-132.

Impe, L. Van en S. Scheers (2012). Remains of a Disturbed Gold Hoard at Orple-Grand? In: Roymans, Creemers en Scheers (red.), *Late Iron Age gold hoards from the Low Countries and the Caesarian conquest of Northern Goal, 117-124*.

Johansen, F.S. (1987). The Portraits in Marble of Gaius Julius Caesar: A Review. In: *Ancient Portraits in the J. Paul Getty Museum, Occasional Papers on Antiquity*, Volume 1, 4, 17-40. Malibu.

Kemmers, F. (2005). *Coins for a Legion. An analysis of the coin finds of the Augustan legionary fortress and Flavian canabae legionis at Nijmegen*. Proefschrift Radboud Universiteit. Nijmegen.

Lambot, B. en P. Casagrande (1997). Une monnaie d'Ebusus sur l'óppidum de 'Vieux-Laon' à Saint-Thomas (Aisne) – Nouvelles données archéologiques sur Bibrax et le camp de Mauchamp (César B.G. II). *Bulletin Société Archéologique Champenoise* 90.2, 15-29.

Leclerq, P. (1978). Le trésor gaulois de Ledringhem. Essai d'interprétation. *Revue du Nord* 239, 753-759.

Lendering, J. (2000). *De randen van de aarde. De Romeinen tussen Schelde en Eems*. Amsterdam.

Lendering, J. en A. Bosman (2010). *De rand van het Rijk. De Romeinen en de Lage landen*. Amsterdam.

Luttwak, E.M. (1976). *The Grand Strategy of the Roman Empire; From the First Century A.D. to the Third*. Baltimore en Londen.

Mariën, M.E. (1970). *Le Trou de l'Ambre au Bois de Wérimont Éprave*. Londen en New York.

McCall, J.B. (2002). *The Cavalry of the Roman Republic. Cavalry combat and elite reputations in the middle and late Republic*. Londen/New York.

Megow, W-R. (1987). Porträtmiszellen. In: *Römische Mitteilungen*, 91-105. Freiburg.

Metzer, J. (1995). *Das treverische Oppidum auf dem Titelberg: zur Kontinuität zwischen der spätkeltischen und der frührömischen Zeit in Nord-Gallien*, Bnd. I. Luxemburg.

Meyer, J., S. Schade-Lindig en E. Schallmayer (2013). De Bello Gallico in Hessen – archäologische Spuren Caesars rechts des Rheins. *Denkmalpflege & Kulturgeschichte Hessen* 4, 2-9.

Molinari, M.C. (2003). Gli aerei a nome di Giulio Cesare e Aulo Irzio. *Rivista Italiana di Numismatica* 104, 165-253.

Moree, J.I.M., (2017). *A Change of Course. Assessment of old- and new coring data, field observations and archaeological contents of fluvial deposits to gain new insights in a temporally and spatially changing*

geomorphology in an embanked floodplain of the Meuse, the Netherlands. Bachelorscriptie Universiteit Utrecht. Utrecht.

Müller,R., G.P. Brey, H.-M. Seitz en S. Klein (2015). Lead Isotope Analyses on Late Republican Sling Bullets. *Archaeological and Anthropological Sciences* 7.4, 473– 485.

Napoléon I (1836). *Précis des guerres de Jules César, écrit par M. Marchand à île Sainte-Hélène sous la dictée de l'empereur; suivi de plusieurs fragments inédits*. Parijs.

Napoléon, S.M.I. (1865-1866). *Historie de Julius César*. New York.

Nicolet, C. (2015). Caesar and the Two Napoleons. In: Griffin 2015, 410-417.

Niemeijer, R. (2014). Das Tafelgeschirr aus dem grossen augusteischen Lager auf dem Hunerberg in Nijmegen: Die Ausgrabungen der Radboud Universiteit 1987-1997. *Kölner Jahrbuch* 47, 7-40.

Nouwen, R. (2006). *De Romeinen in België [31 v.C. - 476 C.]*. Leuven.

Nouwen, R. (2003). *Caesar in Gallië (58-51 v.C.)*. Leuven.

Nützel, K. (2004). *Geografische Wort- und Sachuntersuchungen zu den Schriften Caesars und zum Corpus Caesarianum im Vergleich zu Römischen Autoren vor und nach Caesar*. Proefschrift Universiteit Heidelberg.

Osgood, J. (2009). The Pen and the Sword: Writing and Conquest in Caesar's Gaul. *Classical Antiquity* 28.2, 328-358.

Ozinga, C.R.P., T.J. Hoekstra, M.D. de Weerd en S.L. Wynia. (red.), 1989. *Het Romeinse castellum te Utrecht, de opgravingen in 1936, 1938, 1943/44 en 1949 uitgevoerd onder leiding van A.E. van Giffen met medewerking van H. Brunsting, aangevuld met eigen waarnemingen*. Utrecht.

Panhuysen, T.A.S.M. (1984). *Maastricht staat op zijn verleden*. Maastricht.

Paterson, J. (2012). Caesar the Man. In: *Griffin* 2015, 126-140.

Pollini, J. (2012). *From Republic to Empire: Rhetoric, Religion, and Power in the Visual Culture of Ancient Rome. Oklahoma series in classical culture*, 48. Norman: University of Oklahoma Press.

Pollini, J. (1995). *A New Portrait of Julius Caesar in Basalt*. University of Southern California.

Poux, M. (2008). L'empreinte du militaire césarien dans les faciès mobiliers de La Tène finale. Caractérisation, chronologie et diffusion de ses principaux marqueurs. In: M. Poux (red.), *Sur les traces de César. Militaria tardo-républicains en context gaulois. Actes de la table ronde de Bibracte, Centre archéologique européen* (Glux-en-Glenne, 17 oktober 2002), 376-381. Glux-en-Glenne/Bibracte.

Premerstein, A. (1903). Die Buchführung einer ägyptischen Legions-abteilung. *Klio* 3, 1-46.

Reddé, M. (1995). Titulum et clavicula. A propos des fouilles récentes d'Álésia. *Revue Archéologique de l'Est* 46, 349-356.

Reddé, M. en S. von Schnurbein (red.) (2001). Alesia: Fouilles et recherches franco-allemandes sur les travaux militaires romains autour du Mont-Auxois (1991-1997) sous la direction de M. Reddé et S. von Schnurbein. *Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres* XXII.

Rieckesmann, J. (2011). *Die Darstellungen Caesars auf den städtischen Münzen des Imperium Romanum und weitere Zeugnisse für seine Ikonographie*. Thesis Westfälischen Wilhelmsuniversität Münster. Münster.

Rihll, T. (2009). Lead 'Slingshot' (glandes). *Journal of Roman Archaeology* 22, 146-169.

Roosens, H. (1976). De oude versterking te Caster. *Archaeologia Belgica* 186, 54-58.

Roosens, H. (1975). Oude versterking te Kanne-Caster. *Archaeologia Belgica* 177, 32-36.

Roymans, N. (2018). A Roman Massacre in the Far North. Caesar's annihilation of the Tencteri and Usipetes in the Dutch river area. In: Fernández-Götz en Roymans 2018, 167-181.

Roymans, N. (2004). *Ethnic Identity and Imperial Power. The Batavians in the early Roman Empire*. Amsterdam Archaelogical Studies 10. Amsterdam.

Roymans, N., G. Creemers en S. Scheers (2012). *Late Iron Age Gold Hoards from the Low Countries and the Caesarian Conquest of Northern Gaul*. Amsterdam Archeological Studies 18. Amsterdam.

Roymans, N. en W. Dijkman (2010). *De Keltische goud- en zilverschat van Amby, gemeente Maastricht*. Utrecht.

Roymans, N. en W. Dijkman (2010). The Gold and Silver Hoard of Maastricht-Amby. In: Roymans, Creemers en Scheers 2012, 171-214.

Roymans, N. en S. Scheers (2012a). Eight Gold Hoards from the Low Countries. A synthesis. In: Roymans, Creemers en Scheers 2012, 1-46.

Roymans, N., en S. Scheers (2012b). A Coin Hoard with an Animal-Headed Gold Bracelet from the Vicinity of Philippeville. In: Roymans, Creemers en Scheers 2012, 109-116.

Schallmeijer, E., S. Schade-Lindig en J. Meyer (2012). Mit den Kelten kommen die Römer – Militäranlagen an der Lahn bei Limburg-Eschhofen. *Hessen ARCHÄOLOGIE. Jahrbuch für Archäologie und Paläontologie*, 95-101.

Scheers, S. (1977). *Traité de numismatique celtique II. La Gaule Belgique*. Parijs.

Scheers, S. (1972). Coinage and Currency of the Belgic Tribes During the

Gallic War. *British Numismatic Journal* 41, 1-6.

Scheers, S. en G. Creemers (2012). The Gold Hoard of Fraire. In: Roymans, Creemers en Scheers 2012, 47-70.

Scheers, S. en G. Creemers (2012). The Gold Hoard of Heers. In: Roymans, Creemers en Scheers 2012, 125-170.

Scheers, S., G. Creemers, N. Roymans en L. van Impe (2012). Three Gold Hoards from Thuin. In: Roymans, Creemers en Scheers 2012, 71-108.

Sermon, A. (2015). *Caesar tegen de oude Belgen deel II. Aduatuca – Eburones – Ambiorix*. Gent.

Speidel, M.P. (1994). *Riding for Caesar. The Roman Emperor's Horse Guard*. Londen.

Stoepker, H. (1990). Church Archaeology in the Netherlands, Problems, Prospects, Proposals. In: Besteman, J. C., Bos, J.M. en H.A. Heidinga (red.), *Medieval Archaeology in the Netherlands, studies presented to H.H. van Regteren Altena*. Assen/Maastricht.

Stuart, P. (1999). *De Tabula Peutingeriana. Commentaar en kaart*. 3e aangepaste druk. Nijmegen.

Toorians, L. (2013). Aduatuca, 'Place of the Prophet'. The names of the Eburones as representatives of a Celtic language, with an excursus on Tungri. In: Creemers, G. (red.), *Archaeological Contributions to Materials and Immateriality*, Atvatvca 4, 108-121.

Turquin, P. (1955). "La Bataille de la Selle (du Sabis) en l'An 57 avant J.-C.". *Les Études Classiques* 23/2, 113-156.

Vanderhoeven, A. (2000). Das Vorflavische Tongeren: Die früheste Entwicklung der Stadt anhand von Funden und Befunden. In: Precht, G. en N. Zieling (red.), *Genese, Struktur und Entwicklung Römischer Städte im 1 Jahrhundert n.Chr. In Nieder- und Obergermaniën. Kolloquium vom 17. bis 19 Februar 1998 im Regionalmuseum Xanten*. Xantener Berichte 9, 157-176. Mainz.

Vanderhoeven, A. (1996). The Earliest Urbanisation in Northern Gaul. Some implications of recent research in Tongres. In: Roymans (red.), 189 e.v.

Vanvinckenroye, W. (2001). Über Atuatuca, Cäsar und Ambiorix. *Acta Archaeologica Lovaniensa,* Monographiae 13, 62-67.

Verhoeven, M.P. F. (2011). *Een aanvullende archeologische evaluatie en waardering van het plateau van Caestert* (Riemst, provincie Limburg 2011). RAAP-rapport 2162. Riemst.

Verhoeven, M.P.F. (2008). *Studieopdracht naar een archeologische evaluatie van het plateau van Caestert* (Riemst, provincie Limburg 2008). RAAP-rapport 1769. Riemst.

Vierneisel, K. en P. Zanker (1979). *Die Bildnisse des Augustus. Herrscherbild und Politik im kaiserlichen Rom: Sonderausstellung der*

Glyptothek und des Museums für Abgüsse Klassischer Bildwerke München. München.

Weiss, R.-M., Th. Schäfer en M. Osanna (red.) (2004). *Caesar ist in der Stadt. Die neu entdeckten Marmorbildnisse aus Pantelleria*. Hamburg.

Weterings, P. (red.) (2017). *Een bouwkuip vol Vechtense vondsten. Archeologische Begeleiding protocol Opgraven bij de bouw van het Nationaal Waterliniemuseum te Fort Vechten*. BAAC rapport A-12.0377. Den Bosch.

Wightman, E.M. (1985). *Gallia Belgica*. Londen.

Willems, W., en H. van Enckevort, J.K. Haalebos en J. Thijssen (red.) (2005). *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland. Deel I: Prehistorie en Oudheid*. Nijmegen.

Witvrouw, J. (red.) (2005a). Le pont romain d'Amay. Synthèse. *Bulletin Analytique d'Histoire Romaine* 29, 129-134.

Witvrouw, J. (2005b). La route Romaine Arlon-Tongres sur le territoire de la commune d'Amsay. In: Witvrouw 2005a, 45-54.

Witvrouw, J. (2005c). Le pont Romain d'Amay. Données chronologiques. In: Witvrouw 2005a, 119-127.

Witvrouw, J. (2005d). Le pont Romain d'Amay. Synthèse. In: Witvrouw 2005a, 129-134.

Witvrouw, J. en G. Gava (2005). Le pont Romain et le franchissement de la Meuse à Amay. Archéologie et Histoire. *Bulletin du Cercle archéologique Hesbaye-Condroz* XXIX. Amay.

Witvrouw, J., G. Gava en R. Déser (2009). Engis/Hermalle-sous-Huy: fouille préventive du rempart protohistorique au 'Thier d'Olne'. In: *Chronique de l'Archéologie wallonne*, 16, 104-105. Namen: Institut du Patrimoine wallon.

Wouters, H. (2012). Analytical Investigation of the Late Iron Age Gold Hoards from the Low Countries. In: Roymans, Creemers en Scheers 2012, 215-238.

Zadoks-Josephus Jitta, A.N. (1932). *Ancestral Portraiture in Rome and the Art of the Last of the Republic*, Amsterdam.

Zanker, P. (2009). The Irritating Statues and Contradicting Portraits of Julius Caesar. In: M. Griffin (red.). *A Companion to Julius Caesar*, 288-314.

Zanker, P. (1988). *The Power of Images in the Age of Augustus. Translated by Alan Shapiro*. Michigan.

Zieghaus, B. (2011). Celtic Workmanship and the Production in the West and the East. In: M. Paz García-Bellido, L. Callegarin, A. Jiménez Díaz (red.), Barter, Money and Coinage in the Ancient Mediterranean (10st-1st centuries BC). *Anejos de AESPA* LVIII, 289-299. Madrid.

Zieghaus, B. (1995). New Aspects on Celtic Coin Hoards in Southern

Germany. In: G. Morteani en J.P. Nortover (red.), *Prehistoric Gold in Europe. Mines, metallurgy and manufacture*. Dordrecht/Boston/Londen.

DANKWOORD

Dank gaat uit naar de verschillende onderzoekers die informatie deelden over de recent opgegraven kampen van Caesar: Andrew Fitzpatrick (Ebbsfleet), Sabine Hornung (Hermeskeil) en Marc Verhoeven (Caestert). Guido Creemers, Nico Roymans en Simone Scheers lazen het deel over de munten. Daarbij gaat speciale dank uit naar de laatste die speciaal voor dit onderzoek nieuwe tellingen maakte. Wat betreft de loden slingerkogels uit Vechten en Empel werd ik op het spoor gezet door Rien Polak en geholpen door Marenne Zandstra die de slingerkogel uit Empel als eerste zag, John Reid en Regine Muller en vinder Danny Ronda. Jacques Witvrouw gaf de nodige informatie over de door hem onderzochte brug en het oppidum bij Amay. Vincent Hunink keek naar wat taalkundige vraagstukken rond de ligging van de Sabis. Bertil van Os bestudeerde het marmer van de Leidse Caesarbustes en Esther Jansma leverde informatie over de mogelijke Caesariaanse datering van hout uit Maastricht. Paul Beliën was zeer behulpzaam bij het zoeken naar munten met het portret van Caesar en de baard van Marcus Antonius.

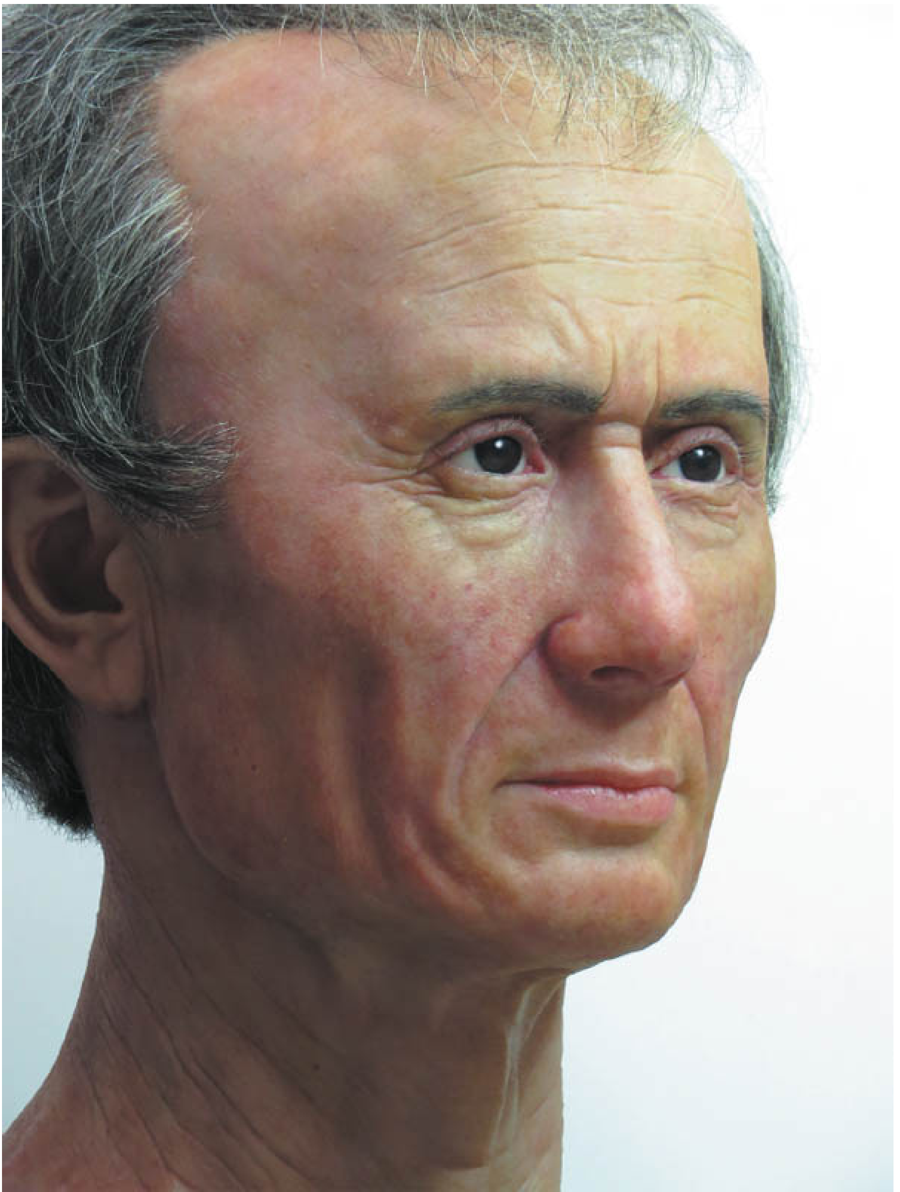
Bijzondere dank gaat uit naar Wim Weijland, Ruurd Halbertsma en Hanneke Kik van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden die direct enthousiast reageerden op het idee een reconstructie van Caesar te maken, ondersteund met een subsidie van de provincie Zuid-Holland. Het was bijzonder om samen met Maja d’Hollosy de details uit te werken en te zien hoe zij daaruit stapsgewijs met tussentijds overleg tot de reconstructie kwam. Erik van Lindert beantwoordde met veel geduld de vele medische vragen van de auteur wat het alles bij elkaar een bijzonder deelproject maakte.

Dank ook aan Maarten de Weerd die net als bij mijn proefschrift en vorige boek, weer een grote steun was, inhoudelijk en moreel, en weekenden en avonden opofferde om redactioneel scherp mee te kijken. Jona Lendering keek ook kritisch mee met een aanstekelijk enthousiasme. En zoals van hem bekend, was hij vanuit de wetenschapsleer kritisch op de opbouw van de oudheidkundige bewijsvoering, wakend voor cirkelredeneringen en juist gebruik van hypothesen, en tegelijk met oog voor de leesbaarheid als publieksboek.

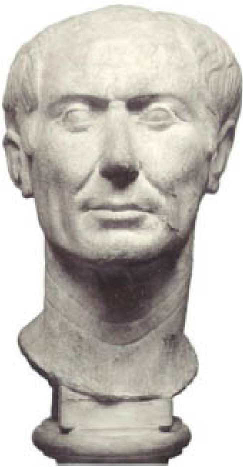
Dank tot slot aan Floor Jonkers en Rudmer Koopal van Uitgeverij Omniboek die vanaf het eerste moment enthousiast waren en kozen voor een prachtige editie met fotokatern en stevig formaat, gedreven door de wil een mooi boek in de markt te zetten. Redacteur Sanne Loijens vond weer een prettige balans tussen een strakke planning en flexibiliteit waar het nodig was. Corrector Marijne Thomas ging kritisch door de tekst. En vormgever Andries Mol verzorgde de vormgeving met een mooi fotokatern.

Met al die steun was Caesar in de Lage Landen een bijzonder project, waarbij eventuele fouten uiteraard volledig mijn verantwoordelijkheid zijn, een uitgangspunt dat Caesar onderschreven zou hebben.

1. Het oudst bekende handschrift van *De Bello Gallico*, negende eeuw na Chr., Universiteitsbibliotheek Amsterdam.

2. Reconstructie van Julius Caesar door Maja d'Hollosy op aanwijzing van de auteur, gemaakt als onderdeel van het onderzoek.

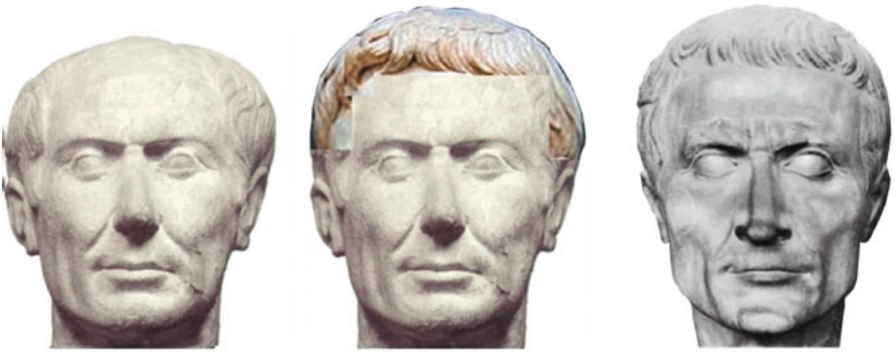

3. De kenmerkende schedelafwijking rechts op de buste van Tusculum (a), en een identieke verkalking bij een recent geval bij een peuter (b).

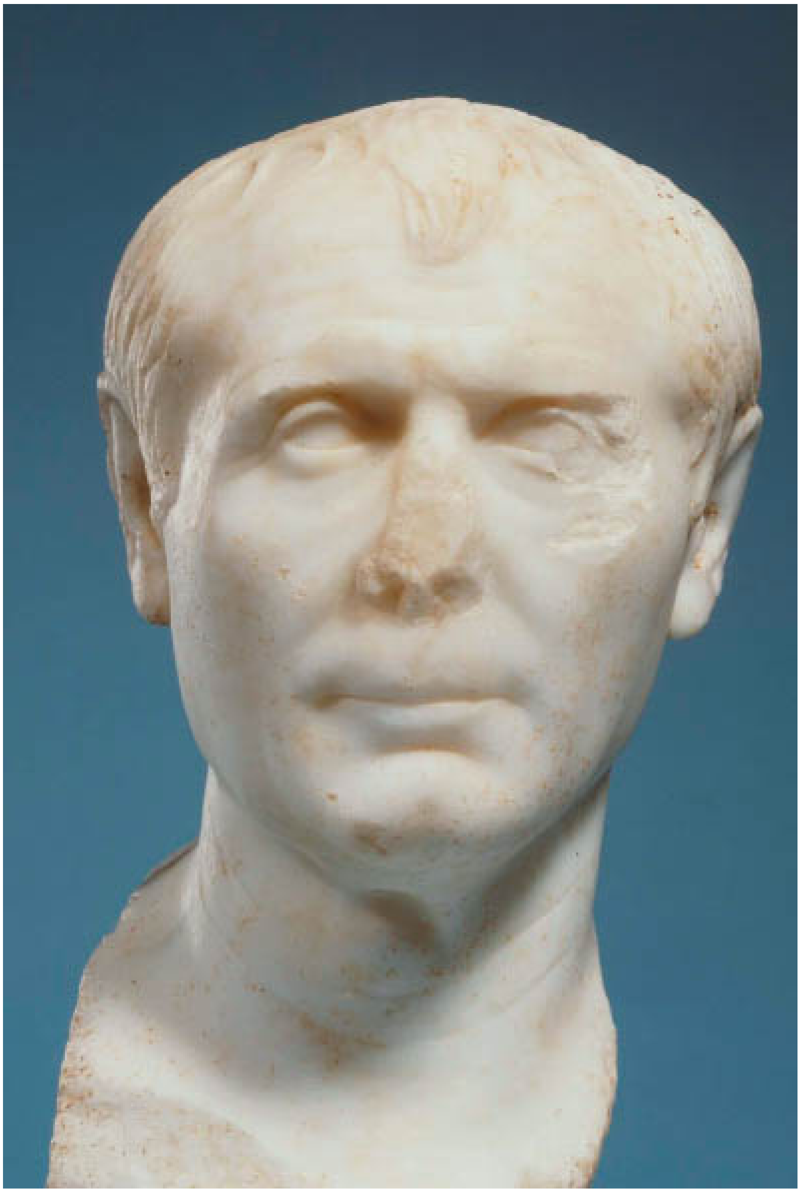

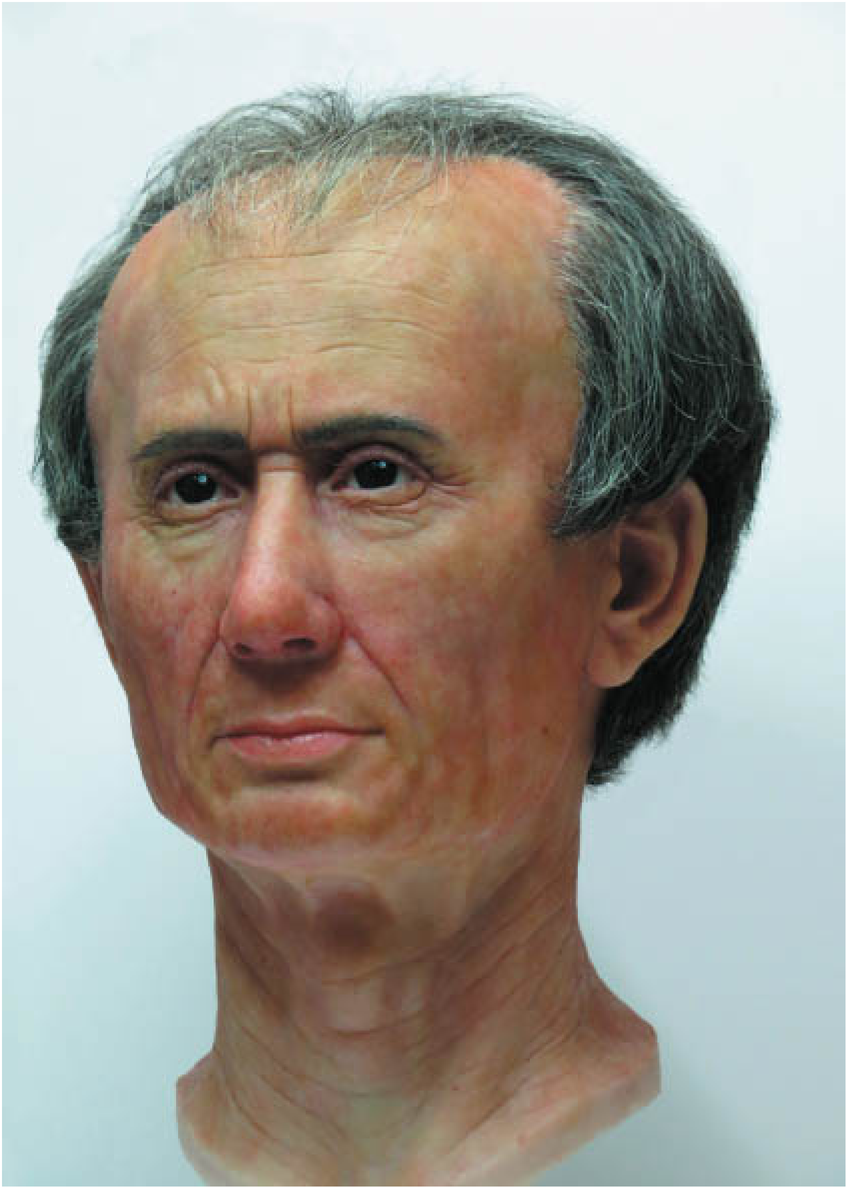
4. Muntportret van Caesar kort voor zijn dood (a), en de Tusculumbuste en profil (b).

5. De Tusculumbuste (links) toont een kalende Caesar net als de hieronder getoonde Leidse buste uit Turkije. In het midden een montage met het volle kapsel dat is toegevoegd op de postume beelden in de stijl van keizer Augustus zoals bij de Caesarbuste rechts uit Pisa.

6. Caesarbuste uit Turkije, nu in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

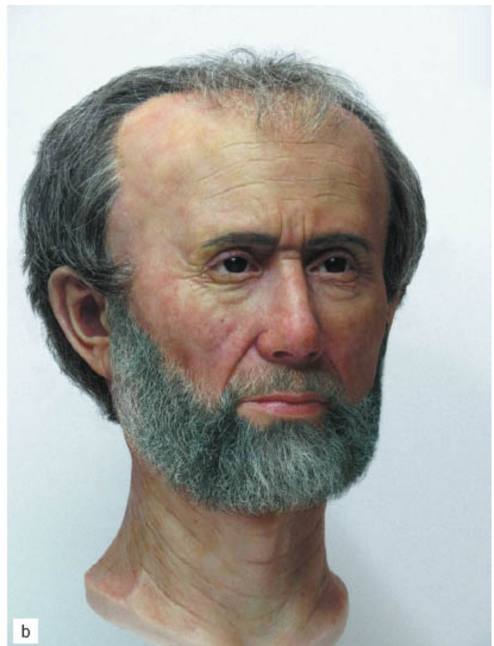
7. Reconstructie van Julius Caesar in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

8. Postume Caesarbuste uit Nijmegen (a) en net zo'n mager gezicht op een rond dezelfde tijd postuum geslagen munt (b), misschien geïnspireerd op zijn dodenmasker.

9. Na zijn nederlaag tegen Ambiorix liet Caesar in de Lage Landen zijn baard staan totdat hij wraak genomen zou hebben. Voorbeeld was de rouwbaard na Caesars dood op munten van Marcus Antonius (a). Bewerking Maja d'Hollosy op aanwijzing van de auteur (b).

a

b

c
0 1 2 3 4 cm

10. De Atuatuken zijn waarschijnlijk omsingeld door Caesar in de hoogteburcht bij het Belgische Thuin. Vanaf de rotsachtige hoogteburcht met wal (a) zijn aan de overzijde

huizen zichtbaar waar de wachttorens van de Romeinse omsingeling stonden (b). Ook zijn loden slingerkogels opgegraven (c). In en nabij de burcht zijn drie goudschatten uit de tijd van Caesars aanval ontdekt (d). De verdedigers hadden een weids uitzicht (e) en waren bijna rondom beschermd met steile hellingen en water (f).

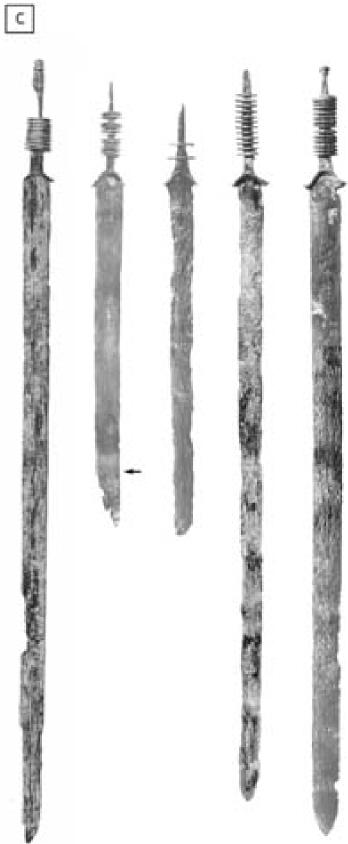

11. Met de eerste ontdekking van kampen van Caesar in het noorden komen ook de kenmerkende spitsgrachten tevoorschijn zoals in Limburg-Eschhofen (a). Caesar klaagt op zijn beurt over de heggen die hem hinderen, waarschijnlijk de bocages die in bepaalde gebieden nog steeds voorkomen zoals dit voorbeeld uit de Avesnes in

Noord-Frankrijk waar er een museum aan is gewijd (b).

12. Bij Kessel aan de Maas zijn de vermoedelijke resten gevonden van de slachtpartij die Caesar hier aanrichtte (a), waarbij ook vrouwen zijn gedood zoals een 40-60 jarige met boven haar oog de wond van een speer of zwaard (b). De 800 Germaanse ruiters hadden geen kans tegen de 5000 Romeinse cavaleristen. De gevonden Germaanse ruiterzwaarden komen waarschijnlijk allen uit dezelfde werkplaats (c).

13. Het Jekerdal bij Maastricht is de meest waarschijnlijke plaats van de grootste nederlaag van Caesar tijdens de Gallische Oorlog. In het nauwe dal vormde de meanderende Jeker een natuurlijke fuik (a). Het Romeinse leger verliet via de goed bewaard gebleven westelijke poort de omwalde hoogteburcht bij Caestert (c) en trok het dal in. Daar was onder meer via een zijdal een aanval in de rug mogelijk (d). Een muntschat iets verderop getuigt vermoedelijk van de voorbereiding (b).

De westelijke poort van de omwalde hoogteburcht bij Caestert.

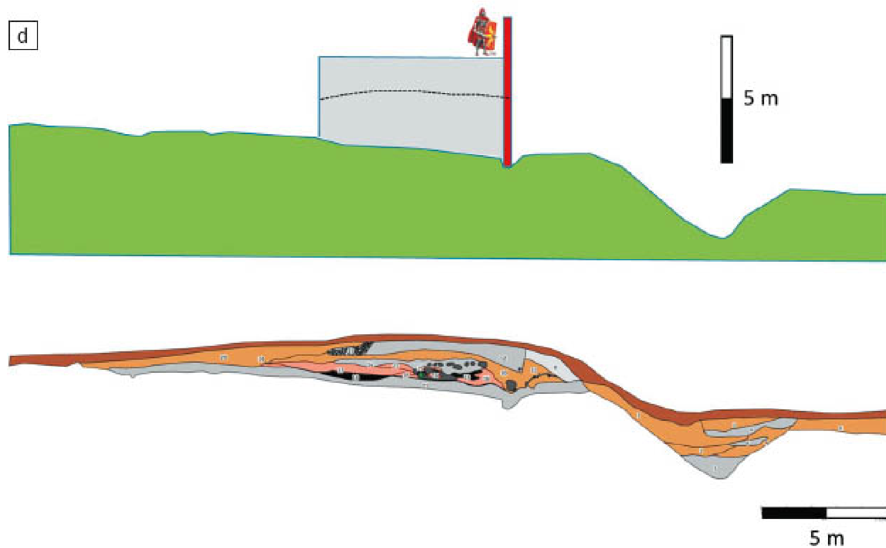
Het voor een snelle aanval in de rug bruikbare zijdal bij de Muizenberg.

14. Het Jekerdal was mogelijk ook de plaats waar Cicero circa duizend man verloor toen die graan aan het oogsten waren op een plateau tegenover de Romeinse versterking zoals hierboven bij de Tiendeberg (a). Vanaf de wal van de hoogteburcht bij Caestert kijk je uit op dit vruchtbare plateau met rechts tegen de heuvel Château Neercanne (b).

De hoogteburcht van Caestert bij het Jekerdal is nog goed herkenbaar met hierboven de contouren van de omwalling met de hoekpunten en poorten. Bij de zuidelijke poort vlak bij de Maas is de wal met gracht opgegraven waardoor onderstaande doorsnede te maken is van het uiterlijk (d).

15. Caesar kwam Cicero te hulp via de route langs de Maas waarvan dit oude wegdeel vlak voor Braives bewaard is (a). Mogelijk lag het kamp van Cicero op een plateau bij de Maas zoals deze naast de '*chaussée romaine*' bij Amay (b) met weids uitzicht over het Maasdal, een inheems oppidum en de dalweg naar de Ardennen (c).

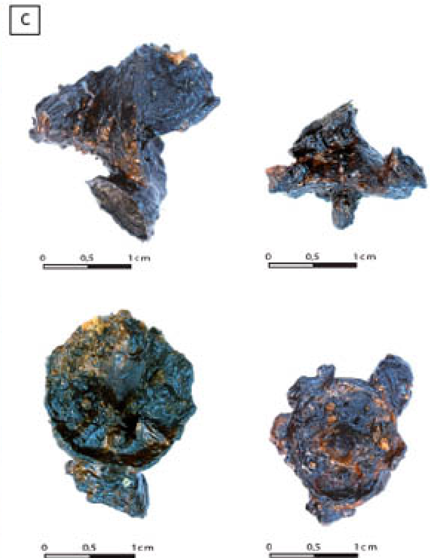

16. Vooral Caesars tweede man Labienus voerde in de Ardennen een vierjarig offensief tegen de Treveren waarvan hun centrale oppidum in Titelberg uitkijkt op de Belgische Ardennen (a). Mogelijke plaatsen van de strijd bevinden zich bij het riviertje de Wiltz in het centraal gelegen Bastogne (b), en bij de rivier de Sûre die de weg van Bastogne naar Titelberg kruist (c).

17. De recente ontdekking dat de schoenspijkers uit de tijd van Caesar een zeer specifieke vorm hadden, heeft in 2010-2012 in korte tijd de eerste herkenning opgeleverd van forten van Caesar in Duitsland, met hoop op meer ontdekkingen, ook op de in dit boek genoemde locaties. Boven een Caesariaanse schoenspijker in de bestrating voor een poort in Hermeskeil (a). Linksonder de verspreiding van de nagels voor een andere poort (b). Rechtsonder twee stuks uit een nieuw ontdekt fort van Caesar in Limburg-Eschhofen (c).